DET INDVUNDNE DANMARK

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

DET INDVUNDNE DANMARK

Udgivet af
Det danske Hedeselskab

I KOMMISSION HOS
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG
KØBENHAVN

Det indvundne Danmark
er udgivet af Det danske Hedeselskab 1966.
Skriften er Intertype Garamond.
Papiret er ekstraglittet Specialtryk 604 og
omslaget er Micha-offset 608 fra De forenede Papirfabrikker.
Klicheer fra Junchers Klichefabrik, Randers.
Indbindingen er foretaget af Chr. Hendriksen & Søn's Bogbinderi, Skive.
Sat og trykt i Silkeborg Bogtrykkeri, Silkeborg.
Bilaget er trykt i offset hos A.S. Interprint, København.
Typografisk tilrettelægning, omslag og indbinding af Mogens Poulsen.

Udgivet med støtte
af Carlsbergfondet.

Forord

Da Det danske Hedeselskabs ledelse for nogle år siden begyndte at lægge planer for markeringen af selskabets 100 års jubilæum, var man klar over, at der ved denne lejlighed burde udgives et værk, hvori Hedeselskabets tilblivelse og virke gennem de 100 år er skildret.

Man fandt imidlertid, at selskabets stiftelse i de tunge år umiddelbart efter tabet af Sønderjylland og dets virksomhed i den store opdyrkningsperiode burde ses i sammenhæng med den almindelige udvikling navnlig på landbrugets og skovbrugets område.

For at få vejledning ved opgavens målsætning og løsning indbød Hedeselskabet en kreds af mænd, der var fortrolige med historieforskning og med en nationaløkonomisk vurdering af udviklingens resultater, til en forhandling om spørgsmålet.

Ved denne forhandling blev der givet udtryk for, at der var et stort behov for en fremstilling bygget på indgående studier over denne periode, men man pegede på, at der allerede var omfattende nykultiveringer igang ved århundredets midte, hvorfor skildringen også måtte omfatte tiden forud for Det danske Hedeselskabs stiftelse. Hedeselskabet kom ind i billedet og blev et nyttigt redskab i en udvikling, der allerede var igang, og som omfattede både opdyrkning af hede til agerland og skovrejsning i de jyske hedeegne.

Det blev fra flere sider fremhævet, at lektor, dr. phil. Fridlev Skrubheltrang var den, der havde de største forudsætninger for at skrive dette historiske værk om det indvundne Danmark.

Det blev endvidere henstillet, at Hedeselskabet lod en nationaløkonom foretage beregninger over direkte og indirekte virkninger af opdyrkningen og landvindingen - herunder skovrejsningen i de sidste årtier, en opgave, der søges løst uafhængig af den historiske fremstilling, der her i første bind er ført frem til 1914.

Det danske Hedeselskab er dr. phil. Fridlev Skrubheltrang stor tak skyldig, fordi han påtog sig det krævende arbejde, og selskabet vil her udtrykke sin glæde over det bidrag, der gennem

dr. Skrubbeltrangs arbejde er ydet til belysning af den nyere tids historie i vort land.

Selskabet vil også her bringe Carlsbergfondet en tak for den betydelige økonomiske støtte, fondet har ydet, og som har gjort det muligt at udsende værket i den foreliggende skikkelse. Det er vort håb, at værket vil blive af varig interesse for alle danske med forståelse for historiens betydning.

DET DANSKE HEDESELSKAB

Indhold

Forord 5

I. LANDVINDING FØR 1866

l)e danske ødemarker 13
Forsøg på hedeopdyrkning 19
Tyske bønder på den jyske hede 23
Jordfællesskabets ophør 29
Nyopdyrkning og plantning 32
Jylland i udskiftningstiden 38
Landvinding på øerne efter udskiftningstiden 44
Mergling, engvanding og plantning (øerne) 53
Jysk landvinding efter udskiftningen 58
Grundforbedringsarbejder i Jylland 70
Hedeopdyrkning i perioden 1837-66 78
Skov på heden. Forsøgenes tid 89
Plantningssagen omstridt 97

II HEDESAGENS GENNEMBRUD

Nye perspektiver 107
Georg Morville og Enrico l)algas 110
E. l)algas' store opdyrkningsplan 119
Skrifter om hedekultivering 122
Hedeselskabets stiftelse forberedes 126
l)et danske Hedeselskab og dets formand 133
l)iskussion om hedesagen. 141
Hedeselskabet forsvarer sin sag. 146

Bestyrelsen og medlemskredsen 152
De store bidragydere. Statstilskud 156
Egnsudviklingen og det offentlige 163
Engvandingsvirksomhed 172
De første års engvandingsresultater. 178
Plantningssagen 182
Hedeselskabet køber hede. Høgildgård 189
Småplantninger og plantager 196

III DALGAS-PERIODEN

Den folkelige baggrund 203
Hedeselskabets bestyrelse. »De tre« 208
Repræsentantskabet 216
Medlemskreds og medarbejdere 218
Kontakt med videre kredse 228
Landvindingsarbejdet finansieres 237
Forhold til lovgivningsmagten i en politisk kamptid 242
Engvanding. Hesselvig engvandingsskole og forsøgsstation 250
Nye engvandingsanlæg. Afvanding. Skjernå-projektet 254
Plantningssagen, den vigtigste opgave 261
Nye fremstød. Hedeselskabets plantager 271
Fredskovforpligtelsen 276
Plantagerne og deres ejere 283
Småplantninger og plantningsforeninger 290
Læplantning 297
Diskussion om hedeskovenes rentabilitet 300
De første mergelbaner 305
Mosekultur og forsøg på sandjorder 308
Arbejder og organisator 314

IV BRYDNINGSTIDER1894-1914

Den nye reform 325

Striden om Dalgas' efterfølger 330
Bestyrelsen 1894-1914 336
Forretningsudvalget. Indre modsætninger 343
Hovedkontoret flytter til Viborg. Kritik af Hedeselskabet .. 349
Hedeselskabets nye love 356
Direktør og kommitteret 360
Medlemmer og repræsentanter 366
Hedeselskabets økonomi 371
Plantageanlæg og -kultivering 376
Plantningsforeningerne og Hedeselskabet 385
Hedeselskabets egne plantager. Andre virkefelter 391
Mellem forstmænd 404
Mosesagen i udvikling 411
Kulturtekniske opgaver 419
Mosekultur-afdelingen og dens leder 429
Moseindustrien. En ny afdeling 436
Mergelvirksomhed 441
Opdyrkningens resultater 446
Hedebrugets stiftelse. Staten støtter opdyrkningen 450
Fortid og fremtid 462

Kilder og henvisninger 471
Sagregister 485
Personregister 489
Bilag: Kort over plantager m.v. i Jylland 498

I

LANDVINDING FØR 1866

De danske ødemarker

Nutidens Danmark er et dyrket og bebygget land, hvor hede, klit og moser udgør mindre end 7 % af arealet. Den egentlige landbrugsjord, der før 1940 omfattede godt 75 % af det samlede areal, er nu som følge af bysamfundenes og samfærdselens rivende udvinding nede på 70 %, mens skove og plantager indtager godt 10 %.

Men endnu for 100 år siden fandtes der indenfor vort lille lands grænser vidtstrakte udyrkede områder. Sådan havde det altid været, men ødemarken havde skiftet karakter. Langt ind i historisk tid opfyldte løvskove store dele af landet, bøgen bredte sig på egeblandingsskovens bekostning, men Vest- og Nordjylland havde dog siden oldtiden sammenhængende hedestrækninger. Landbruget var i fremgang til omkring 1300, megen skov blev ryddet med ild og økse eller udnyttet til husdyrhold (oldensvin). Det skete under et be folkningspres, der i senmiddelalderen slog om i sin modsætning. Da den tekniske udvikling ikke som i vore dage kunne erstatte mangelen på arbejdskraft, måtte dyrket jord ofte pány opgives og blive til ødemark. Samtidig forringedes de udstrakte naturskove ved hensynsløs hugst og kreaturgræsning. På gammel agerjord og udtørret skovbund bredte lyngen sig.

Danske bønder var indtil omkring år 1800 en landsbybefolkning. 90-95 % boede i landsbyer, med det meste af den dyrkede jord samlet i bymarker (vange), på øerne således at i reglen to af tre store vange årligt blev besået, mens den tredie var græsmark (fælled); i størstedelen af Jylland var markerne flere, oftest 6-10, hvoraf næppe halvdelen blev besået, mens de øvrige henlå til græsning. Landsbyens jordbrugere, selvejere såvel som fæstebønder, havde hver især andel i de fleste jordstykker (åse), men som regel drev de jorden på samme tid, hegnede i fællesskab kornvangene og lod deres kvæg græsse sammen ikke blot på fælleden, men ofte tillige på udstrakte overdrev, hvor adskillige landsbyers bønder havde ret til fællesgræsning. De fleste herregårde havde efterhånden udskiftet deres jorder af landsbyfællesskabet, i mange tilfælde var hele

landsbyer nedlagt og jorden indtaget af en hovedgård, hvis fæstebønder drev dens marker ved hoveri.

Nyopdyrkning var ikke ukendt, men langtfra almindelig. Herremændene holdt sig helst til den gode jord, og en hoveritynget bondestand havde sjælden det overskud af kræfter, som krævedes, hvor ny jord skulle brydes. Træploven gik tungt i ødemarksjord. Hertil kom, at overdrevsfællesskabet var en hindring for den enkeltes initiativ. Når øde jord blev taget under plov i fællesskabstiden, skete det langt oftere indenfor bymarkerne, hvor enge og kær, småskove og stenet jord var nærliggende rydnings- og opdyrkningsemner. Pletvis blev de dyrkede arealer udvidet eller mere intensivt drevet, men det traditionelle landbrugssystem åbnede ikke større fremtidsperspektiver.

Om øerne og Østjylland er der sagt, at landskabet for 200 år siden af spejlede middelalderens Danmark, med landsbyer og agerbrug som på Valdemarernes tid og endnu en forholdsvis stor skovrigdom. Også her var dog skovene stærkt forhuggede; afvekslende øde eller skovbevoksede overdrev lå i ring om landsbyerne eller kilede sig helt ind mellem de dyrkede vange. På Sjælland var der mørke lyngbakker nær Helsingør og hedestrøg ikke langt fra de skyggefulde lunde og kornrige marker, som Johannes Ewald besang. Ved Nordkysten omkring Tisvilde og Tibirke havde sandflugten hærget og var stadig en trussel. De største sjællandske overdrev, der lå hen med sparsom græsning, med lyng og krat, med moser og kær, var 20-30 km eller mere i omkreds. På Lolland og Falster fandtes der store områder så sumpede og saltholdige, at de var uden landbrugsmæssig værdi. Selv på det frodige Sydfyn var der øde egne. Nær herregården Arreskov kunne et vildnis af bregner og ukrudt erobre gammel skovjord, og der var marker så opfyldt med sten, at de forblev udyrkede indtil udskiftningstiden.

Ødemarker var der overalt, fra sandmilerne tæt ved Skagen til de lave, ofte havoverskyllede overdrev på det sydlige Lolland-Falster og Højlyngen på det fjerne Bornholm. Men i Østdanmark var en udvidelse af det dyrkede areal, en varig landvinding, stort set kun et spørgsmål om bedre Økonomiske og sociale vilkår for bondestanden. Her havde de frie bønder efter udskiftningen forholdsvis let ved at indvinde store overdrevsstrækninger med værdifuld jord, også skovjorder. Endnu o. 1800 henlå på Sjælland vidtstrakte arealer i, hvad en rejsende kaldte »fortryllende skødesløshed«. Men sådan ville ingen omtale Jyllands overmægtige heder.

Et vældigt lyngklædt landskab strakte sig fra Nederlandene, Oldenburg og Hannover med Lüneburg op gennem Holsten og Slesvig til Nørrejylland. Hederne kunne også i Jylland være af ret forskellig karakter, vekslende efter jordbunden, men de var udyrkede, træløse, lyngbevoksede strækninger, hvor anden plantevækst var sparsom: gyvelens ris med de guldgule blomster, den lave tyttebærbusk med de højrøde bær, i hedemoserne den mørkegrønne, duftende pors, på visse magre lyngjorder kun mos og lavarter. Lyngen var eneherskende på sandsletter, ofte med al som underlag, men trivedes for øvrigt bedre på mere frodig jord, når græsset ikke holdt den ude og fugtighed ikke kvalte den. Ved lyngplantens rødder dannedes en sej lyngskjold, hvorfra muldsyrer med regnvandet sivede ned og udvaskede de underliggende jordlag til det golde såkaldte blysand, mens der dybt nede afsattes »rødjord« eller al i et mørkt, rødbrunt lag af større eller mindre hårdhed. Den meste al fandtes på magre, sandede hedeflader, mens lyngskjolden på højtliggende terræn eller muldjord ikke i samme grad omdannede jorden.

Lyngheden var gammel i landet. Gravhøje bygget af lyngtørv fortæller, at lyngen siden oldtiden har »sust for de slægter der svinder og kommer« (Aakjær), men dens område blev stærkt udvidet i historisk tid. En mængde stednavne oplyser, at der voksede skov i egne, hvor senere heden bredte sig, især langs vandløbene og i smeltevandsdalene fra istiden, men også på højdedragene (bakkeøerne) i Midt- og Vestjylland. For hedekultiveringens første mand, Enrico Dalgas, blev det en kilde til opmuntring, at der kunne føres historiske beviser for, at også store dele af det vestlige Jylland engang var skovklædt. Skønt lyngens erobringstogt fortsatte indtil udskiftningstiden omkring 1800, fandtes der i det 19. århundrede spredte krat og rester af skovflora i hedelandet. Alene i egnen mellem Hald sø og Silkeborg vidnede 70 stednavne om svundne skove. En bred skovstribe synes i middelalderen at have fulgt den jyske højderyg på den længste strækning fra Eskjær i Nordvendsyssel til Kongeåen.

Vesteregnens fortidsskove blev først fortrængt fra den magre jordbund, f.eks. på Karupfladen med dens 12 kvadratmile hede

(675 km²). Endnu større var hedefladen ved Sønder Omme. Vi kan ikke følge den gradvise ændring, men vi ved, at hedens særpræg også var kendt i middelalderen. De sorte heder lever i folkeviserne såvel som i en nyere tids digtning. Uvejret raser over heden, da Nilus henter Hillelil og må søge ly hos en uforsonlig frænde, og i »Torbens datter«, hvor et andet bevægende slægtsdrama udspilles, rider det unge par »offuer de sorte hieer«. I historiske viser nævnes f.eks. Randbøl Hede. Længst har en del egekrat med deres frodige underskov ydet modstand mod lyngens fremtrængen, og enkelte steder klarede egen sig, lige til skovfredning blev dens redning, mens bøgen lettere blev overmandet. Midt i det 18. århundrede har man flere jyske godsejeres udsagn om bøgeskovenes forfald. Ejeren af Allinggård (mellem Kjellerup og Hammel) skrev 1759, at hundreder af træer årligt visnede og forrådnede, så »de høje og gamle skove« svandt ind. Og heden var trængt længere mod øst. Man mødte lyngen i de Østjyske købstæders nære opland, således i Borum vest for Århus. Kun få km vest og nord for Vejle begyndte hederne, ja selv fjordbyens skovbakker var truet, og vest for vejen mellem Kolding og Vejle trak lyngheden mørke striber gennem ager- og skovlandet. På Djursland og mellem Randers og Mariager fjorde var der betydelige hedearealer.

Når ødemarkerne bredte sig, skyldtes det ikke blot hedens langsomme, men sikre fremtrængen. Gang på gang havde naturkatastrofer ramt den jyske halvø, hårdest vel ved stormfloden i 1634, da havet opslugte store dele af Sønderjyllands marskegne. Kystbræmmen langs Vesterhavet var stadig udsat for nedbrydning, stormen drev de nøgne eller vækstfattige klitter på vandring ind i landet, og sandflugt ødelagde gårde, huse og marker navnlig i Vendsyssel. Hvor ingen beplantning bandt, var klitegnene prisgivet, og sandflugtens dæmpning blev tidligere end hedekultiveringen en opgave, som det offentlige tog op, i Nordsjælland ikke uden held.

Men fra Skagen til Sønderho var naturen for stærk, stormene for vedholdende, og inde i landet var der navnlig vest for bakkeøerne mellem Ringkøbing og Holstebro såkaldte indsande (indlandsklitter), hvor blæsten rev hul i den sandede overflade. Også langt mod øst opstod der sandflugt, f.eks. ved Randbøl; indsande mødte man i Vesthimmerland og så østligt som ved herregårdene Gl. Estrup og Løvenholm.

Lyngen var overalt. Den indtog grå klit og udtørret skovbund. Den klædte de uudnyttede moser og sprang ind på dyrket mark, der for længe fik lov at ligge brak. Det 17. århundredes krige, hvor udenlandske tropper gentagne gange besatte og hærgede Jylland, ofte med epidemier i følge, betød ekstra skovødelæggelse og affolkede landsbyer, hvis agre en overgang eller for bestandig blev lyngens bytte. Skovbrande og sandflugt lagde i visse egne alt groende øde, undtagen netop lyngen.

Alligevel har en nyere tid gjort sig overdrevne forestillinger om Jylland som hedernes land. Ved landmålingen i 1680'rne opmåltes der på halvøen et dyrket areal næsten 15 % større end øernes samlede landbrugsareal (Bornholm undtaget). Antallet af jordbrugere, som hidtil er blevet ufuldstændigt angivet i den trykte litteratur, var utvivlsomt dengang 40-45.000 i Jylland mod kun en del over 30.000 på øerne, hvor der fandtes forholdsvis flere jordløse landboer. I Jylland var tusinder af gårde delt mellem to eller flere brugere, her var huse med jord i bymarken mere almindelige og brugenes gennemsnitsstørrelse derfor mindre end på øerne. Når hertil kom, at næppe halvdelen af det jyske agerland blev besået hvert år, men to trediedele af øernes, samt at jorden gennemgående var af ringere bonitet, var det ganske vist klart, at Jylland som agerbrugsland måtte stå tilbage for øerne. Græsningsarealerne var derimod langt større indenfor omdriften og navnlig i kraft af overdrevene. Var der for lidt kreaturfoder at finde i engene og i de svært tilgængelige moser, så tillod som regel hederne et efter tidens forhold betydeligt kreaturhold. Det var »Sallings allerstørste klage«, skrev en amtmand i 1759, at der her ikke var rigtige lyngheder!

I udprægede hedeegne indrettede bønderne sig på kun at dyrke en ganske lille del af jorden. Gårdene havde 20, 30 eller lidt flere tdr. land under plov, mens et mange gange større areal lå hen som hede, hvis størrelse man ikke så nøje kendte. Udrydde lyngen kunne hedebønderne ikke, men den kunne udnyttes på mangfoldige måder. Kun få har vel haft øje for den særegne skønhed ved den grønbrune lyng med dens blåviolette blomstring i høsten (Blicher priser sin brune hede som »den blomsterløse vang«). Men hedeboen har glædet sig, når bierne bragte lynghonning til deres mange kuber, og når tyttebær, blåbær og revling kunne plukkes til husbehov, visse steder også til salg. Af lyngtørv kunne der bygges hytter, over-

alt blev huse tækket med lyng, og af lyngen blev der bundet koste (»limer«) og børster. Endnu vigtigere var det, at lyngen gav foder til hornkvæg og får, brændsel til bagerovn og andre ildsteder.

- »og råd der er mod vinternød,
mens lyngen gror på heden«.

Det vidste Grundtvig, der i 1790'rne oplevede nogle barndomsår i Thyregod præstegård. I et andet vers af digtet om Nørrejylland hedder det, at »heden varmer år for år, og lyseklynen blinker«.

Det leder tanken hen på vinteraftener, hvor nyttige husflidsarbejder blev udført i den lune stue, i sparsom belysning fra den brændende klyne (mosetørv). Mest betød uldbinderiet på omgang i gårde og huse, hvor det fælles samvær blev oplivet ved fortællinger, sagn og viser, som St. St. Blicher har sat et uforglemmeligt minde i »E Bindstouw«. I de magre landbrugsegne blev denne tilvirkning af hoser, vanter, huer, trøjer m.m., som hedeboer af begge køn i store dele af Vest- og Midtjylland lærte fra barnsben, en god indtægtskilde, takket være hosekræmmeres flittige vandringer og solide handelsevner. Hammerum herred, hvor kun 1/10 af jorden var opdyrket, blev hosebindingens kronland og var det langt op i det 19. århundrede. I det vestlige Sønderjylland havde det mere kunstfærdige knipleri sit hjemsted, et udpræget kvinde arbejde.

Til visse hedeegnes hjemmeindustri hørte fra ældgammel tid fremstillingen af jydepotter: på Varde-egnen (især i Øster Horne herred) sorte potter, som også blev tilvirket ved Hjarbæk fjord og syd for Randers, mens røde potter især blev fremstillet i Østhimmerland. Hvor der endnu var skove, fremfor alt på Silkeborg-egnen og omkring Rold, lavede beboerne træsko, vogntømmer, hjul, landbrugsredskaber og andre træsager, med god afsætning vestpå. Ved fremstillingen af trækul var også lyngen anvendelig. Bjergværksdriften i Daugbjerg og Mønsted, der gennem århundreder havde trukket minegange dybt under jorden, stod i gæld til Alhedens lyng, der holdt ilden vedlige i kalkovnene. Men så indbringende som hosebinderiet og grydeindustrien i nabolaget var kalkbøndernes erhverv næppe.

De forskellige hjemmeindustrier havde - som Hugo Matthiessen

har fremhævet - lyngen til forudsætning, men bidrog også til dens fremtrængen, især ved udnyttelsen af de fattige skovrester til fremstilling af allehånde trævarer, som hedeboerne så hårdt behøvede. Endnu efter skovfredningen 1805 gik det stærkt ud over Skanderborg-egnens bønderskove. Og næsten overalt bevirkede hedeboernes bierhverv, at agerbruget blev forsømt, i hvert fald sjælden udvidet. Mange unge fra de magre egne søgte ud, ikke blot som sælgere af husflidens produkter, men for at tjene større løn på øerne og i hertugdømmerne, og langtfra alle vendte hjem. End ikke stavnsbåndet hindrede udvandringen, overalt på Sjælland var der i det 18. århundrede jydekarle at finde: som tærskere, tjenestefolk, håndværkere og fæstebønder.

Et vendepunkt i hedeopdyrkningens historie indtraf ved udskiftningen. Da den enkelte bonde fik mere selvstændig rådighed over sin ejendom, uafhængig af fællesskab, blev han fristet til at udnytte jorden bedre. Selv om fremgangsmåden var primitiv: lyngafbrænding, pløjning med hjulplov og nogle få års afgrøder, før jorden atter skulle hvile en række år (med risiko for pøny at springe i lyng!), gik det dog gradvis den rigtige vej. Ødemarken blev trængt en smule tilbage, ny jord taget under plov, efterhånden som tusinder af jyske gårde blev delt i to eller flere, og der indenfor den stærkt voksende husmandsbefolkning var driftige mænd, der ikke veg tilbage for at leje eller købe hede, billig som den var, og ved udholdende slid skabe deres eget lille landbrug.

Forsøg på hedeopdyrkning

Alheden skulle blive en forsøgsmark for hedeopdyrkning, om end ikke med afgjort held. Fra gammel tid var heden kongens, vel den fattigste del af det danske krongods. Bønder i dens nærhed drev dog deres får langt ind over lyngen om sommeren og bjergede af den til foder om vinteren, brugte den til tækning og skar hedetørv eller lyngtørv i mængde, hvor det faldt bedst. En enkelt bebyggelse, gården Årestrup, kendes fra middelalderen, og berømt som valfartsby var Karup, hvis kildemarked trak folk til denne hedelandsby endnu efter den katolske tid. Men skovene svandt stærkt

ind. På godset Hald kunne man o. 1700 erstatte en skovrider med en hederider, et embede, der 40 år senere helt blev nedlagt. Da der i 1719 kom fransk-reformerte indvandrere til landet, havde regeringen oprindelig tænkt sig at lade dem opdyrke de bedst egnede hedestrækninger i Jylland, men i stedet fik de lov at bosætte sig i Fredericia.

Forgæves opmuntrede Frederik IV i 1723 til opdyrkning af hederne. I 1724 slog en enkelt nybygger sig ned på heden i Vind sogn. Derved blev det. I 1735 stillede en krigskommissær og en general forslag om at få afdankede ryttere og landsoldater bosat på Alheden, en tvivlsom form for pensionering, og det pyntede heller ikke på datidens »hedesag«, at der blandt dens fortalere var to notoriske bondeplagere og yderst profitlystne herremænd, den gamle Hans Rosborg på Rosborggård i Mønsted sogn og den unge Fr. Schinkel, der fra 1750 ejede Hald. Den sidste tilbød i 1753 at købe Alheden for 1000 rigsdaler, eller hvad en stor og god bondegård kunne koste.

Forinden havde regeringen i 1751 nedsat en kommission, hvis tre medlemmer efter 23 dages rejse i hedeegnene kom til det resultat, at der »hverken kunne ventes bestandighed eller nytte« af Alhedens kolonisering. Dette mistrøstige udsagn skyldtes måske navnlig, at kommissærerne havde fået et stærkt indtryk af, hvor langt naboejernes sædvanerettigheder strakte sig i heden, og hvor lidet lønnende det ville være »at oppløje den røde, grudede sand« og grave brønde til nybyggerne. Frederik V.s mest indflydelsesrige minister og nære ven grev A. G. Moltke, Bregentved, der selv var tysk af fødsel, så dog gerne immigranter tage sagen op.

Ludvig von Kahlen var en tyskfødt landmåler og senere officer, der i 1753 foreslog hedeopdyrkning finansieret ved en særlig afgift eller skat. Kolonister ville han hente blandt Mecklenburgs livegne bønder, der levede i usle kår. Selv fik han til opgave nærmere at undersøge heden. Ved Sejbæk byggede han med kongelig støtte det første »Kongenshus« med den mærkelige spidse tagkonstruktion, og her fik han lov at forsøge sig som hedeopdyrker og »ingeniør« ved Alhedens opmåling. Desværre evnede von Kahlen ikke at holde på de mecklenburgske kolonister, han kunne heller ikke sikre sig danske med hjælpere, og efter 8 års forgæves strid og stræb gav han op.

Hedelandskab.

Men hedesagen var i 1750erne aktuel, og i København stiftedes i 1756 et selskab med 120 medlemmer, som til opdyrkningens fremme fik samlet 1000 rdl. De fik held til at vække regeringens opmærksomhed; en ny kommission blev nedsat, ledet af Hans de Hofman, en embedsmand med megen praktisk sans, landbrugskyndig som få og virkelig interesseret i hedeopdyrkning. Omtrent samtidig blev der i »Oeconomisk Magazin«s 1. bind stillet en prisopgave, der gik lige til sagen: »Er det muligt og på hvilken måde er det bedst gørligt at optage til agerdyrkning og skovvækst de adskillige ødeliggende hedemarker i Jylland?« Besvarelserne skulle vise, hvorledes man bedst kunne rydde »de sande forhindringer« af vejen.

Eftertiden kan undre sig over, at mænd, der virkelig kendte heden, kunne vurdere mulighederne for dens opdyrkning så optimistisk, som tilfældet var. En af lysseerne var cand. theol. Søren

Testrup, hvis vugge stod kun et par bøsseskud fra den store Alhede, og som havde lært landvæsen hos præster, der tillige var gode landmænd. Han vidste, at jordbunden i Alheden og andet steds var af ret forskellig beskaffenhed, men tvivlede ikke på, at den kunne »ved en fornuftig dyrkning forbedres, oplives og frugtbargøres«, som det hed i tidens omstændelige Gedske Skolemester-stil. Hedebøndernes tilværelse skildrede han i lyse farver: Brænde kunne de aldrig savne, der var jo »Stort lyng og tørveskær i overflødighed«, deres »småkreature« (får) kunne gå ude det meste af vinteren og »ret vel nære sig af lyngtop og mos«. Når hedejorden blev behandlet med fornuft, kunne der ikke blot »anlægges den skønneste fåreyngel«, der kunne plantes og med tiden opvokse de dejligste skove og haver, med snart sagt alle slags »gode træer« på den bedste og nåletræer på den slettere jord!

Også den store Vildmose, hvor ulvene nu huserede, ville Testrup have omdannet »til den allerskønneste ager og eng«. Men han havde jkke megen tillid til egne landsmænd. Han vidste, at syd for rigets grænser var de lüneburgske heder til dels opdyrket, men som dansk eksempel kendte han kun opdyrkningen af Sejbæk, hvis beboer var en fremmed. Det var ham også bekendt, at mange håbede på kolonister udefra, men sådanne fremmede ville, mente han, på alle måder blive forhadt eller fortrædiget af bønderne, med mindre de havde formue eller modtog så megen hjælp, at de kunne undvære naboernes. Helt nødvendigt ville det være, at kolonisterne fik tilstrækkelige lån, og at kongens kasse ydede forskud. Jord, bygning og besætning skulle sikres nybyggerne ved starten, men senere måtte de svare renter og betale afdrag. Nybyggeren måtte begynde som ufri bonde, men med løfte om frihed, »hvis han ville stræbe«.

Testrup delte ikke den udbredte opfattelse, at vandmangel ville være en hindring. Der var åer og bække på alle sider af Alheden, og brønde ville også kunne graves. En anden forslagsstiller betegnede endog Alheden som en om flydt ø, hvor vanding ville blive en let sag. Testrup ville have hederne opmålt og inddelt i ejendomme, som først skulle tilbydes de omboende godsejere og bønder. Måske ville det være heldigt om nogle »dertil duelige personer« blev sendt ned at lære landbrug på den lüneburgske hede, men Testrup havde dog selv dyrkningsplaner parat.

Det samme gjaldt den anden pristager, Jørgen Andersen Schiøt, der iøvrigt mente, at kolonisterne kunne tjene deres brød som håndværkere ved opførelsen af de nye gårde, indtil opdyrkningen var bragt så vidt, at der virkelig kunne avles noget på de nybrudte agre, som efter forslagsstillerens tidstypiske opfattelse passende kunne pløjes af 1 à 2 hundrede omkringboende bønder, een dags hoveri af hver. Det kunne umuligt tynge bønderne, når blot man valgte en dag i »den for dem mageligste og belejligste tid«! I starten ville kongen vel tabe nogle penge, men i det lange løb kunne der »profiteres« af skoven og de kgl. skatter.

Tyske bønder på den jyske hede

Var de danske forslagsstillere optimistiske, så optrådte den tyske økonom v. Justi, der en tid var »koloniinspektør « i København, som en ren »mirakel doktor«, når han i marts 1758 dristigt anbefalede, at man indkaldte 10.000 tyske kolonister i løbet af 10 år! Regeringen var skeptisk. Men efter at et par pfalziske bondefamilier med held havde begyndt opdyrkningen af et stykke hede nær Fredensborg, fik den jyske hedeplan vind i sejlene. En legationsråd J. F. Moritz i Frankfurt am Main begyndte i Pfalz at hverve kolonister uden småligt hensyn til, om de alle var landbrugere og om der var boliger til dem. De kom i hundredvis og så hurtigt, at de måtte underholdes i Fredericia, indtil man i 1760 havde bygget til dem på Alheden og Randbølhede.

En hård skæbne havde ramt det lille pfalziske folk, der under trediveårs krigen og senere fik deres frugtbare land ødelagt. Hvad krigene levnede, tog fyrste og embedsmænd gennem skatter og afgifter en så uhyrlig del af, at tusinder foretrak at udvandre. Mange pfalzere drog til Amerika og var med til at grundlægge kolonien Pennsylvanien, andre gik østpå, så langt som til Volga, atter andre til Spanien. Ikke sært, at Danmark kunne friste udvandrere, der fik løfte om rejsepenge, bolig og erhverv, dertil 20 års skattefrihed og andre fordele, også en kirkelig frihed, som de fleste pfalzere måtte savne i deres hjemland. En del af kolonisterne kom iøvrigt fra min-

dre frugtbare egne i nabostaten Hessen nord for Rhinen.

Kartoffeltyskernes historie er så ofte fortalt, men ikke altid med åbent blik for, hvad disse tidlige forsøg måtte kræve ikke blot af de indvandrede tyskere, men også af de omkringboende jyske bønder, om det virkelig skulle lykkes at opdyrke heden. Når man ser, hvor fattige forholdene var, selv efter datidens beskedne målestok, kan man ikke undres over, at skuffelserne kom.

De tyske bønder ville ikke bo i gårde eller småbebyggelser spredt over heden, men i store landsbyer som i deres hjemland, i »huse bygt som en gade«. Regeringen måtte sikre dem husly i byerne (eller de måtte bo i jordhytter, indtil byggeriet var fuldført) og senere skaffe dem korn til føde og udsæd, foruden besætning og inventar; kun få havde selv husdyr med. Det kneb med at skaffe bygningsmateriale, plove og trækkraft, så hedeopbrydningen kunne komme i gang, og de danske, der administrerede det store foretagende, forstod ikke, at vin og »fintbrød« kunne være hverdagskost for bønder i sydligere egne, der ikke havde smag for »det velsignede rugbrød, som især her i landet avles«.

Ved oprettelsen af 6 nye landsbyer på Alheden og 3 på Randbøl Hede blev de gamle stednavne ofret til majestætens og hoffets ære: Havredal blev til Frederikshede, Grønhøj til Frederikshøj og Gråmose til Frederiksmose; i Kompedal opstod Frederiksdal, i stedet for Harbohede fik man Christianshede, vel til ære for den 11-årige kronprins, og dronningen blev hædret, idet Gl. Engesvang navneskiftede til Julianehede. Da kongen på Randbøl Hede tilkøbte sig nogle gårde, forvandledes Plovbjerg til Frederiksnåde og Rybjerg til Frederikshåb, og efter A. G. Moltke blev Skjoldbjerg nu kaldt Moltkenberg.

Til de forgyldte navne svarede ret beskedne grå boliger. Husene blev indrettet til to familier. Hver familie fik »en skikkelig stue, køkken, spisekammer og forstue, stald og lade«, skulle desuden have et par stude, 1 ko og 16 får, hedder det om Frederikshede. Hertil var der allerede midt i maj 1760 ankommet 54 familier (127 personer), der kunne tage fat på at oppløje heden på den ene side af byen med deres studeforspand. Der var foreløbig anskaffet 400 får, som skulle ligge i flyttefold om natten, for at efterhånden alle agre kunne få gødning. Et milevidt område var her inddelt til 60 gårde. Til fire andre kolonier på Alheden kom fra 22. juli til 2. oktober 1760 i alt 88 familier, mens 25 familier bestemt for Julianehede endnu

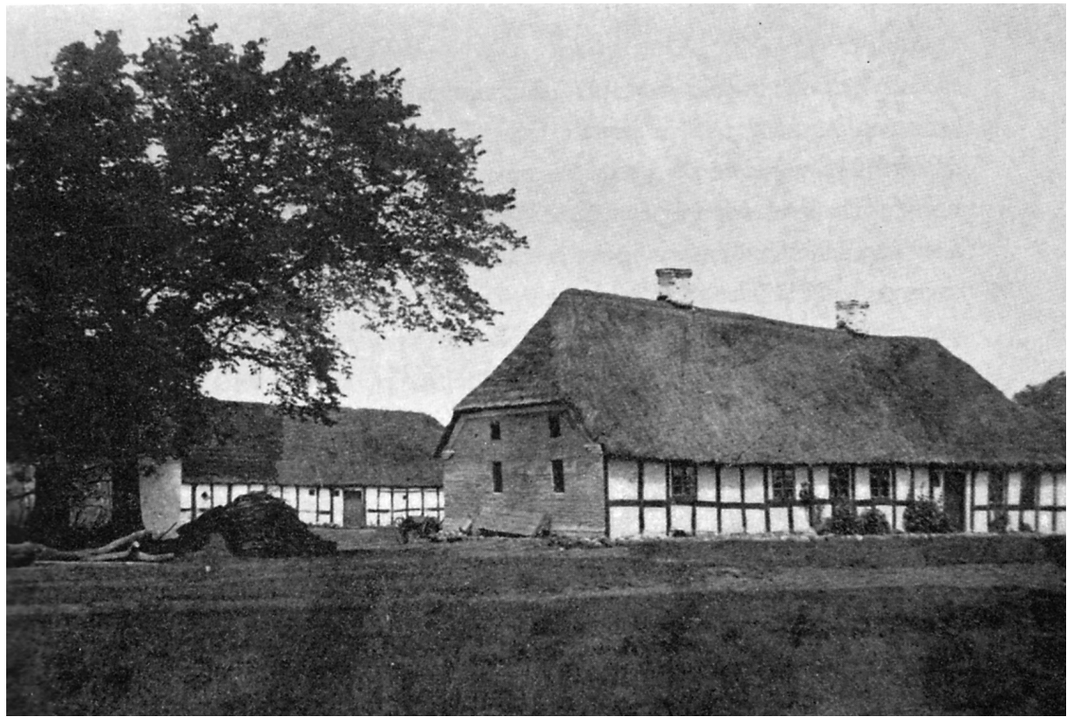

Udflyttet kolonigård i Firehuse ved Frederiks, fotograferet ca. 1903.
Gården er senere ombygget.

opholdt sig i Vejle. Til landsbyerne på Randbøl Hede kom der ud på efteråret 75 familier.

Ved udgangen af 1761 var antallet af tyske kolonister på Alheden vokset til 213 familier, i alt 856 personer, lige så mange som i 2-3 gamle sogne. Størst var landsbyerne Frederikshede og Frederikshøj, hver med 59 familier, mens Frederiksdal og Frederiksmose hver havde 30 og de to andre Alhede-landsbyer var betydeligt mindre. Med landbruget gik det langsomt fremad. Kun i kolonierne Frederikshede og Christianshede var der avlet boghvede i sommeren 1761 og nu sået rug, de andre kolonier var et år bagefter. Men kolonisternes ½ td. land store haver var »i en fast ulignelig skøn stand, med hvid, grøn og rød kål, rødder, roer, alle slags ærter, hør, hirse og poteter [af] alle slags, således som man næppe kunne forestille sig, at de kunne gro i heden«. Forsøg med kløver var naturligvis mislykket, med lucerne gik det bedre.

Kom de tyske bønder med lyse forhåbninger, mødte de skuffelser allerede i starten. De måtte bo i jordhytter, indtil deres 2-familieshuse stod færdige; Frederikshøj-beboerne fik først deres stude i maj 1761, og da mænd i Resen kom for skade at »opbrænde« heden, gik det ud over nybyggernes kreaturgræsning. Hans de Hofman lå det stærkt på sinde, at foretagendet skulle lykkes, men han var ikke blind for, at selv de mange arbejdsomme klonister var »egensindige og påstående« og en del af dem »slette agerdyrkere, oprøriske og til dels liderlige, så at om dem haves intet håb«.

På Randbøl Hede var der i juli 1761 86 familier (henved 300 personer), her som på Alheden nybygger-grupper såvel af luthersk som af reformert og katolsk tro. Kongen havde tilkøbt sig nogle gårde »i den midterste plan af den store hede«, efter at 18 familier havde rejst krav om at få netop denne hede. Men det trak ud med opførelsen af stuehusene, og besætningerne var meget små: hver familie 2 stude, 1 ko og 8 får. Beboerne kunne dog dyrke god boghvede og rug, de fleste avlede også kartofler og mange slags grønsager.

Beretningerne fra de første år var lyse i tonen, og selv efter den store bort vandring forsvarede Hans de Hofman de dyre kolonianlæg. De tilgrænsende danske bønder lagde sig nu efter havesager, af de tyske beboere havde de lært at »stikke pateter«, og hedejorden egnede sig netop godt for kartoffelavl. Øde land var blevet bebygget og lagt under plov. Selv havde de Hofman udført et stort og besværligt arbejde i de år, da hedernes opmåling og kolonianlæggene krævede et årvågent tilsyn.

Men 1762-63 var opløsningen i fuld gang, hvad man ikke kan undre sig over. Det skyldtes ikke blot de »oprøriske« elementer og det efter Hofmans mening meget uheldige i, at kolonisterne fik lov at bo i store landsbyer. Opgaven var for svær. Her kom bønder og håndværkere fra frugtbare landskaber i syd til disse skarpe og øde jorder, modtog usle besætninger og ufærdige huse, fik næppe nok redskaber og trækkraft til hedeopdyrkningen, og ingen mergeltilførsel sikrede, at arbejde på længere sigt kunne betale sig. Trods kvægsygen, der i 1762 ramte de i forvejen alt for små besætninger, og trods elendigt høstudbytte holdt de allerfleste af nybyggerne dog ud til juni 1763.

Da den prøjsiske syvårskrig var sluttet, blev det tyske hjemland atter tillokkende, og 1763-65 drog trefjerdedele af kolonisterne bort,

idet også Rusland nu syntes at give dem bedre chancer. De, der blev tilbage, bevarede længe deres tyske særpræg, men »udtyndingen« lettede uden tvivl kontakten med de indfødte naboer, og de lærte gensidigt af hinanden. Som danske landsbyer havde deres byvider, fik de tyske kolonier deres »Dorfbuch« med lignende vedtægter. Tyskerne værnede mere om helligdagsfreden. De bestemte forbud mod ild udendørs skyldtes hensyn til brandfaren i de store landsbyer.

Hvor de tyske kolonister flokkevis drog ud, rykkede en del jyske bønder ind. Også de fik tilbudt bygninger, inventar og besætning, samt sædekorn og fødekorn så længe det var nødvendigt. I mange år var de fri for skatter og soldaterudskrivning, for offentlige byrder og anden tynge. I 1771 fandtes der på Alheden trods den store bortvandring henved 100 familier (godt 400 personer); folketællingen 1787 omtaler 64 familier i Frederiks sogn, heraf 9 danske, men kun een var gårdmand, resten byhyrder, håndværkere og strømpehandlere. I 1801 var der 71 familier (422 personer), bl.a. var 4 danske gårdmænd i Årestrup kommet til, o. 1810 skal der have været 72 gårde og 14 huse på Alheden, mest smågårde på 1-1½ td. hartkorn, en del udflyttet fra byerne. Besætningen var på 2 à 4 stude, der kunne trække vogn og plov, samt 2 à 3 køer og fra 16 til 24 får; nogle havde dog både heste og stude. Altså en fremgang siden koloniens første tid. Tilstanden var nogenlunde i de fleste kolonier, men det siges, at den gode græsning på heden var forringet ved hedebrand og gravning af grøfter. Flyvesand havde ødelagt en del agerjord, og af mangel på eng måtte kolonisterne ofte hente hø indtil 4 mil borte, efter dårlige høstår købte de også korn.

Udflytning fra de store landsbyer kom tidligt på tale. Omkring 1779 blev der fra Havredal (Frederikshede) udflyttet 10 gårde til Ulvedal, Årestrup og sidst Trehuse, fra Grønhøj (Frederikshøj) ligeledes 10 gårde til Firehuse, Resenfelde og Tohuse, i 1793 endnu 5 gårde til Benslehøj og Sandkærgårde. Regeringen ydede 50 rdl. til flytning af bygningerne samt den nødvendige brøndhjælp. 1796 udstedtes en kgl. resolution om udskiftning af Alhedens kolonier, og denne fandt sted, efter at der o. 1800 var foretaget en taksation. Havredals 20 gårde fik foruden andel i de opdyrkede jorder et lille stykke af den sparsomme eng mellem Åresvad bro og Årestrup; heden vest for byen deltes i kileformede lodder, men den uopdyrkede hede faldt i 3 områder. Jordfordelingen mellem Grønhøjs

13-14 gårde blev mere praktisk; her deltes heden under eet. I Gregers Begtrups skildring få år efter udskiftningen hedder det, at »de opdyrkede agerjorder ligger sædvanlig nær omkring byerne eller gårdene, dog finder man også agre langt ude i hederne, som drives i 2 år efter 20-30 års hvile«. Han påtaler den uheldige driftsmåde og mener, at kolonisterne kunne dyrke flere kartofler og avle mere rug. Men til o. 1840 pløjede beboerne som forhen udmarkernes lyngtørv af, brændte den og lod asken nedpløje som gødning. Derefter såede de rug år efter år, indtil jorden var udpint. Først lidt senere kom mergling ind i billedet.

De tyske bønder på den jyske hede bevarede meget længe deres sprog og øvrige særpræg. Alle blev de efterhånden lutheranere, men indtil 1870 lød der tysk prædiken i Frederiks kirke. Mange skikke holdt sig, som St. St. Blicher omtaler i 1830'rne, men han nævner samtidig, at tyskernes klædedragt lignede de omkringboende bønders. 1866 fortalte en anden digter, M. A. Goldschmidt, fra sin hederejse såvel om huse, der var indrettet »på sædvanlig dansk bondevis«, som om et mere særpræget hjem med vestenlæ, haver med frugtbuske og -træer, i stuen vinduer med blomster i urtepotter.

»Over det hele hvilede tarvelighed, vindskibelighed, orden og vilje, forenet med et besynderligt udtryk af bevidsthed om, at man havde hjemme et andet og bedre sted, men fandt ro i det nærværende«.

I delvis modsætning til dette lidt romantiske billede står påstandene om, at »kartoffeltyskerne« holdt meget af handel og markedsliv. Det var vel iøvrigt kun, hvad afsætningen af deres forskellige produkter førte med sig. At deres landbrug på Blichers tid havde sin særlige karakter, fremgår af landbrugstællingen 1837. I »Alhedens koloni« (Frederiks) fandtes kun 104 køer, men 285 stude, et forhold ikke meget ulig stillingen ved starten o. 1760, men i 1866 var der 230 køer mod 218 stude, og hestebestanden var i fremgang. Endnu adskilte Frederiks sogn sig dog fra andre egne ved sit store studehold. Lige så karakteristisk var den omfattende kartoffelavl: i 1837 en udsæd på 393 tdr., i 1866 på 634, henved af hele Lysgård herreds. Af korn blev der i 1837 sået 465 tdr., heraf 285 tdr. rug, i 1866 784 tønder, hvoraf 262 tdr. rug, men 466 tdr. havre, et tegn på ny hedeopdyrkning som i det øvrige herred. Rugavlen var dog stadig forholdsvis betydelig.

På Randbøl Hede formede udviklingen sig noget anderledes. Efter den store bortvandring var det tyske element så lidet talstærkt, at det ikke i længere tid kunne præge disse egne, o. 1808 siges, at kun to familier var tysktalende. Ved udskiftningen havde bønderne fået agerland og hede fordelt mellem sig, men med ny hedeopdyrkning havde det lange udsigter. Gregers Begtrup giver i så henseende et mistrøstigt billede af forholdene, men de ca. 35 familier havde i hvert fald nu et bedre kreaturhold end Alhedens beboere. Før 1808 anføres 37 stude, 223 køer og ungt kvæg samt 551 får mod henholdsvis 37, 55 og 312 i 1771, mens hestebestanden var ret uforandret. Måske er denne relative velstand medvirkende til, at der »agiteres« for selveje med den særlige motivering, at hedestrækninger, som med fordel kunne bruges til agerjord, »ville ved ejendoms erholdelse vorde bedre benyttede, da det ikke er at tvivle om, at de jo blev bebyggede«. Først i 1852 kom loven om kolonisternes selveje.

Jordfællesskabets ophør

For mænd med virkelig indsigt i danske samfundsforhold i det 18. århundrede stod det klart, at landbrugets fremgang ville bero på dybt indgribende reformer. Længe før der var skabt politiske muligheder for en forbedring af bondestandens sociale kår, med stavnsbåndsløsning og love til beskyttelse af fæstebønderne som det afgørende fremstød mod nye tider, blev der gennemført en række praktiske, landbrugstekniske reformer. Hjulpet af kyndige embedsmænd og landmænd havde datidens politikere indledt deri største af dem alle, udskiftningen.

I vore dage kan man vanskeligt forestille sig, hvor mangesidig og besværlig ophævelsen af landbruger-fællesskab i tusinder af landsbyers marker og enge, på overdrev og heder, i skove og moser måtte være. Indfiltrede ejendomsforhold måtte redes ud fra hinanden ved mageskifter eller salg, før lodsejerne hver især eller samlet kunne gå i lag med udskiftningen af landsbyjorder, overdrevs- og skovparter m.v. For udskiftningens effektive gennemførelse var det uden tvivl et held, at den overvejende del af landets jord ejedes af

nogle få hundrede godsejere, med kongen (staten) som den største. Ganske vist havde selvejerbønder i Sønderjylland meget tidligt foretaget udskiftning i mange landsbyer, men ofte var de jordfordelinger, man kunne enes om, driftsmæssigt mindre heldige og har i vor tid måttet revideres, med støtte i særlige jordlove. Bedre var som regel udskiftningerne blandt nye selvejere på tidligere krongods og andetsteds i Danmark. Men af største betydning var den lovgivning, der opmuntrede godsejerne til at få deres fæstebønders jorder udskiftet.

Den første landvæsenskommission, med fire storbesiddere som medlemmer, blev nedsat i 1757 og udvirkede, at der 1758-60 landsdelsvis udstedtes forordninger om udskiftning og indhegning af »overdrev, hvori faa eller mange (lands)byer er lodtagne«. Forordningen for Jylland kom i marts 1760, netop ved den tid, da tyske bønder blev bosat på de jyske heder. Kommissionen og regeringen var interesseret i, at enhver lodsejer frit kunne udnytte sin jord, og en lov af 1761 indførte landvæsenskommissærer, som skulle stille forslag om mageskifter og ophævelse af fællesskab mellem flere lodsejere og mellem landsbyer på samme gods. Det næste vigtige skridt skete ved en forordning i juli 1769, der gav enhver lodsejer ret til at udskifte og indhegne sin jord, vel at mærke på egen bekostning. Men drejede det sig om overdrev, skulle alle lodsejere og landsbyer, der havde part deri, tage del i omkostningerne.

Først da nye forordninger havde sikret fremskridtsmændene bedre økonomiske vilkår, tog udviklingen fart. Fra maj 1776 kunne enhver stor eller lille lodsejer kræve at få sin jord udskiftet, uden at de øvrige lodsejere kunne hindre det, de skulle tværtimod deltage i udgifterne og indhegningen, selv om de ville lade deres egne bønder fortsætte med jordfællesskabet. Det betalte sig altså ikke længere at lade pionererne tage stødet og først slutte sig til udskiftningsbevægelsen, når andre havde båret risikoen og udført en væsentlig del af arbejdet. En opmuntring var det, at rentekamret samtidig lovede en vis bygningshjælp til udflytning af bøndergårde, men dog endnu vigtigere, at godsejerne temmelig frit kunne disponere over deres fæstebønders arbejdskraft til hjælp ved udflytningen. Også selvejerbønder kunne opnå statstilskud.

Den 23. april 1781 udstedtes den store »forordning om jordfællesskabets ophævelse med flere foranstaltninger til landvæsenets forbedring udi Danmark«. Den samlede de vigtigste tidligere bestemmelser om udskiftning, og som en ekstra tilskyndelse for godsejere, der samtidig ønskede at sikre sig bedre indtægter af bøndergodset, tillod loven en herremand at gøre sine bønder lige i hartkorn og afgifter (også hoveri), i det 18. århundrede en meget yndet reform på mange godser. Men godsejeren, der nu kunne få sin fæstejord udlagt på 1, 2 allerhøjst 3 forskellige steder, skulle lægge en fuldstændig plan for hele landsbyens udskiftning med udgifterne fordelt på samtlige lodsejere. Bygningshjælpen blev forøget.

Udskiftningen tog et mægtigt opsving, efter at den store landbokommission i august 1786 var blevet nedsat og grev C. D. Reventlow som rentekammerchef energisk fremmede administrationen af de nye landbolove. Reformlovgivningen værnede fra nu af ikke mindst om bøndernes interesser, sikrede således fra 1787 enhver fæstebonde, der ved udskiftningen mistede jord, en tilsvarende afkortning i skatter og fæsteafgifter. Samtidig fik tusinder af husmænd nogle tønder land udlagt ved udskiftningen eller - hvis denne var fuldført - f.eks. ved fordeling af overdrevsjord eller ved fæsteledige gårdes udstykning i huslodder. På den anden side indeholdt en forordning af 1792 »adskillige fordele, der tilsiges jordrotterne i Danmark som opmuntring til at udskifte bøndergods af fællesskab«. Godsejerne fik bl.a. ret til for fremtiden at fordele renten af udskiftningsomkostningerne på deres fæstebønder, og hertil kom, at de fleste bønder, der fæstede gård efter udskiftning, som regel kunne betale langt højere indfæstning og ofte tillige større årlig landgilde.

Når udskiftningen gav anledning til nyopdyrkning af store arealer, skyldtes det nok i den første tid navnlig godsejernes initiativ. Hovedgårdene havde i forvejen deres marker nogenlunde samlet, men ved mageskifter og udskiftning af overdrevsparter øgedes deres chancer for mere intensiv drift, i mange tilfælde ved oprettelse af nye avlsgårde. Men i anden omgang tog også bønderne fat med rydning og opdyrkning af udmarker, i Jylland ofte lyngheder, på øerne som regel kratbevoksede og stenede jorder eller arealer, der kunne afvandes. At brugene på den måde kunne få langt større værdi, opmuntrede utvivlsomt især i Jylland mange bønder til at blive selvejere og dermed opnå det fulde udbytte af deres jord,

uden i fremtiden at skulle dele med »jorddrotten«. Adskillige herremænd var ivrige ejendomsspekulanter, der snildt udnyttede regeringens og enkelte store kreditinstitutioners billige lån til støtte for bøndernes selvejekøb.

Den bonde, der skulle klare renter og afdrag, kunne allerede af den grund fristes, om ikke tvinges, til at få mere ud af sit landbrug, og hvad var da mere nærliggende, end at hente det nødvendige merudbytte fra den jord, der forhen ingen indtægter havde givet? Tilskyndelsen kunne også ligge i, at bonden som selvejer ville sikre sine børn en arv af betydning, eventuelt dele sin ejendom mellem to eller flere. I tilfælde, hvor det skortede på arbejdskraft, kunne der skydes endnu et led ind i kæden, nemlig husmænd, der lejede jord - ofte hede - mod en årlig afgift, og som med kort varsel kunne opsiges, når gårdejeren med større fordel kunne drive jorden selv eller ønskede at overdrage den til en ny generation. Også mange husmænd blev efterhånden selvejende jordbrugere.

Nyopdyrkning og plantning

En virkelig oversigt over, hvad udskiftningstiden betød for nyopdyrkningen, kan ikke gives. Vi ved i mange tilfælde, hvor megen jord hver enkelt bonde fik ved udskiftningen, men ikke, hvordan han i den følgende tid drev sin jord, og kun undtagelsesvis kendes de nyopdyrkede arealers størrelse. Derfor må vi nøjes med en række eksempler på denne side af udviklingen i de store landbo reformers tid.

Jylland var de udstrakte og vidtforgrenede heders land, vindhærget i de allerfleste egne og langs hele vestkysten tillige udsat for havets angreb og sandflugtens ødelæggelser. Østjylland havde flere skove, og store dele af Fyn og Lolland-Falster lå allerede dengang bedre hegnet, det frugtbare Lolland var derimod hæmmet af sine stærkt vandlidende lave jorder og fra syd truet af Østersø-over-

Fra de første forsøg med skovplantning på sandflugten. Egekrat i Tisvilde Hegn, plantet af J. U. Røhl o. 1730 (Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm).

svømmelser. Sjælland mødte også fra naturens side megen mod gang i det 18. århundrede, og menneskene medvirkede til, at det gik hårdt ud over mange af dets skove.

Hvad der i vor tid er en sjællandsk idyl mere, en bakket sandjordsegn hegnet af nåletræsskov eller åben mod havet, var dengang en trist og forarmet egn. Flyvesand havde i århundredets begyndelse ødelagt store strækninger ved Tisvilde og Tibirke, Arresøs udløb var sandet til, og de store anstrengelser for at få standset sandflugten ved diger og marehalmsplantning lykkedes ikke ret. En pyramideformet mindestøtte fra 1738 fortæller på tre sprog om Tisvilde-sandflugten og dens dæmpning. En menneskealder senere skulle 15 gårdmænd stadig dæmpe flyvesandet på deres jorder og var derfor fri for alt hoveri, mens 33 gårdbrugere i Blistrup af samme grund var delvis hoverifri. Afværgekampen mod sandflugten blev fortsat i reformtiden. År 1792 skulle således 5 materialvogne køre tang på Tisvilde sandflugt og føre sten til et dige af 9173 favnes længde. Den kgl. kasse afholdt udgifterne.

I sin »Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen« (1803) omtaler Gregers Begtrup også nåleskovs opelskning på sjællandske heder, skarp-sandede jorder, hvor man afskar lyngtørven i pletter på 2 kvadratalen og med 1 à 2 alens mellemrum. Denne »plettehakning« blev foretaget om efteråret, hvorefter fyrrebesåningen skete om foråret, bl.a. ved Rudersdal (Rude skov). Ved Sorø blev jorden derimod hakket i 1½-2 alen brede strimler, og ved Giesegård pløjede og harvede man jorden, før frøet blev sået. »Man har og ligefrem udstrøet fyrrefrøet imellem lyngen, hvor den er kort og står tyndt. Det er brugt med held ved Hornbæk og Tisvilde«, fortæller Begtrup.

Efter lange tiders forfald stod de danske skove overfor en ny æra, et virkeligt forstvæsen var i sin vorden. Arealmæssigt var der endnu tilbagegang. Omkring 1770 udgjorde skovene på Sjælland og Møn efter N. Morvilles beregninger 188.700 tdr. land, mens Begtrup 30 år senere anslog dem til kun 107.600 tdr. land, hvoraf 40.000 var »kongens skove«; Frederiksborg amts samlede skovareal var på 36.000 tdr. land, overvejende statsskov. Nærmest kom Sorø Akademi med 5.800 tdr. land skov, Vallø Stift med 4.000 og Lerchenborg med 3.000; en del godser ejede mellem 1.000 og 2.000 tdr. land skov.

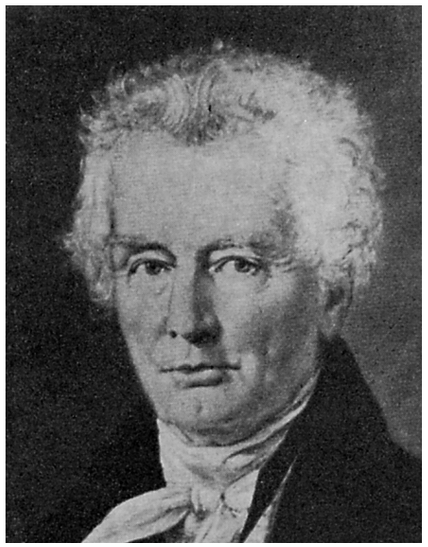

Christian Ditlev Reventlow (1748-1827). R. har hovedæren for gennemførelsen af de store landboreformer ef ter 1784, og som forstmand indførte han på sine godser, påvirket af G. W. Brüel, en regulær højskovdrift, men forbedrede de tyske skovdyrkningsprincipper. Hans udførlige fremstillinger på dansk og tysk (der først blev trykt 1879 og 1934) viser ham som »grundlæggeren af den selvstændige skovbrugsvidenskabelige forskning i Danmark« (A. Howard Grøn).

I Nordsjælland havde overjægermester C. C. von Gram med iver arbejdet for plantningssagen og 1762 udvirket, at den sachsiske forstmand I. G. von Langen tilkaldtes og udarbejdede driftsplaner for statsskovdistrikterne. Kun en del af hans mange forsøg med plantekulturer lykkedes fuldt ud, men von Langen indførte bl.a. rødgran og skovfyr, ædelgran og lærk, og efterhånden lærte man, hvilke træer der bedst kunne trives på forskellig jordbund. I statsmanden og godsejeren C. D. Reventlow fik Danmark en indfødt forstmand af stort format; hans banebrydende forskningsresultater lærte samtiden kun at kende gennem foreløbige meddelelser (først 1879 blev hans store skovbrugsafhandling trykt), men Reventlow gav faste retningslinier for driften af de kgl. skove i Nordsjælland, og ved den store fredskovforordning af 27. september 1805 værnede han danske skove mod rovdrift. I 1804 blev 9.000 tdr. land øde og sandede jorder udlagt til nåleskov, bl.a. ved Tisvilde og Hornbæk. Også i Odsherred og på Bornholm blev sandflugtshærgede strækninger tilplantet.

En række afvandingsarbejder blev gennemført, det største 1794-95 ved den 1172 tdr. land store Søborg sø, hvor søbunden blev inddelt i lodder og høet solgt ved auktion. En række mindre søer

blev afvandet, i Nordsjælland således Lystrup sø og søerne ved Ølstykke. Ved Bregentved forpagtede bønderne Nielstrup sø og lod den afvande, ligesom Borremosen syd for Næstved blev udtørret. I Odsherred afvandede man den store Ellingemose (»der tidligere kun kunne befares i frostvejr«); tværs gennem mosen blev der gravet en 2900 favne lang kanal, og hele arbejdet kostede 317 rigsdaler! Tranemose på Røsnæs blev afvandet og megen jord taget under plov, mens et tilsvarende arbejde i Køng mose blev forsinket ved uenighed mellem lodsejerne.

Overdrevene på Sjælland blev efterhånden opdyrket, men enkelte var tilbage. På Amager, »Kjøbenhavns køkkenhave og spisekammer«, henlå 8.000 tdr. land fyldt med sten, sumpe, huller og tuer, udsat for oversvømmelser. G. Begtrup var overbevist om, at når markerne på den frugtbare ø blev udskiftet, ville udskiftningen også omfatte Amager Fælled. Så glat gik det dog ikke! Også ved Holte og Ballerup var der uopdyrkede overdrev, men de fleste andre nordsjællandske overdrev var bragt under plov, udstykket til udflyttergårde og husmandskolonier eller lagt ind under forstvæsenet. Ved Helsingør blev et 970 tdr. land stort overdrev fra 1798 bortforpagtet med forpligtelse til opdyrkning, og vidtstrakte overdrev ved Køge og Holbæk blev ved samme tid udskiftet og opdyrket. På 1500 tdr. land »højst mådelig lyng« ved Nykøbing Sj. påbegyndte driftige mænd med held opdyrkningen. Hvor en tynd grønsvær havde dannet sig på de sandede jorder, var der god græsning i forsommeren, og man havde prøvet at bestrø disse pletter med aske for at forbedre græsningen. »At afbrænde lyngen som i Jylland og derpå at gøde med blanding af møg og jord eller mergel havde man ikke forsøgt«.

På den udstrakte Ellinge Lyng i det vestlige Odsherred lod den røde, jernholdige al sig ikke foreløbig bryde med spade eller plov, og kun birkeskov kunne til nød gro. Af Vesterlyngen ved Algestrup lige overfor Nekselø var $^1/_3$ flyvesand eller lyng, $^1/_3$ enge, der gav god græsning i forsommeren og kunne forbedres, mens resten var skarp sandjord, hvor man bedst kunne »ympe skov«. I Vestsjælland som andetsteds på øen blev mange overdrev efterhånden befolket med hidtil jordløse husmandsfamilier. Ikke for intet priste Gregers Begtrup reformtidens husmænd, der som »nye kolonister« opdyrkede landets forsømte jordstrækninger. Men ofte drejede det sig om

dårlig landbrugsjord, som det kostede adskillige års slid og slæb at få så vidt kultiveret, at rydningsarbejdet betalte sig.

På de sydlige øer var afvanding det store problem, som C. D. Reventlow med iver havde virket for. Selv havde han på sit gods Christianssæde ladet opføre to dæmninger og sluser, hvorved et betydeligt areal blev beskyttet mod oversvømmelse. Men udskiftningen og de grundforbedringsarbejder, der var uløseligt knyttet til denne gennemgribende reform, skred langsomt frem på øen som helhed. På Falster blev skovfredningen allerede før 1800 fremmet i forbindelse med udskiftningen på Det Classenske Fideicommis' udstrakte godser, mens Reventlow og forstinspektør Brüel havde hovedæren for den indsats, der i reformtiden blev ydet indenfor forstvæsenet på Lolland.

I Midt- og Nordfyn fandtes der mange skovfattige egne, og der var også på Vestfyn sandede, stenstrøede overdrev, ja ved det veldyrkede Helnæs på Frederiksgave gods sås en snes tønder land flyvesand. Der var egne med sand jordsbanker, som endnu lå hen i »en slags fællesskab«, sparsomt udnyttet til rug- og boghvedeavl samt til græsning for får. Sine steder ville 16-18 tdr. land pr. gård mere hensigtsmæssigt kunne udnyttes til nåleskovsplantning. Ved Einsidelsborg blev der inddæmmet store strækninger; en hollandsk vejrmølle af den slags, der anvendtes i marskegne, drev her en vandskrue. I vigen mellem Kjørup og Einsidelsborg var der af holstenske digegravere inddiget over 600 tdr. land.

Nogle bønder, navnlig selvejere, havde opdyrket overdrev eller udtørret moser. En selvejer i Brylle havde opelsket og fredet ung skov på 64 tdr. land. Under Brahetrolleborg var der 280 tdr. land overdrev med lynggroede bakker besået eller beplantet med fyr og gran; begyndelsen var gjort med to andre overdrev, der egnede sig bedst for nåleskov. På Tåsinge havde baron Juel besluttet årligt at opbryde 1/10 af de tørre enge og mergle dem. I Sunds herred ansås det ligeledes for ønskeligt at »afpløje« engene til agerland.

Også på Fyn gjorde skovfredningen gode fremskridt. »Nærværende slægt freder resterne af fortidens ophuggede skove«, hed det fra Lunde herred. De fleste skove var herregårdsskove, Ravnholt var en af de betydeligste skovgårde. Sydfyn var rigt på skove, og i de fleste egne af øen var levende hegn almindelige. Det var vist nok især pilehegn, men i Båg herred fandtes der hegn af hvidtjørn,

slåen, hyben og skovæbler. På Langeland trak jordvolde med mange slags pilehegn sig gennem markerne.

Jylland i udskiftningstiden

I Jylland blev spørgsmålet om hedernes opdyrkning aktuelt i udskiftningstiden. De spredte efterretninger giver ingen mulighed for at beregne, hvor store arealer der blev taget under plov allerede o. 1800, men opdyrkningen må have haft en betydelig udstrækning. Dens »kvalitet« var som regel ikke den bedste. Datiden anvendte ikke særlig omhu, når »rå jorder« blev taget ind til dyrkning, og kun alt for ofte fik nyopdyrket hedejord atter lov til at springe i lyng.

Fra Vendsyssel oplyses, at der siden udskiftningen mange steder var opdyrket »enkelte stykker af heden«, i Ringkøbing amt blev »årlig en stor del« af hedejorden taget under plov, og ret ubestemte er også meddelelser fra de fleste andre jyske egne. Men fra Ribe amt, hvor der i forbindelse med en ret tidlig udskiftning fandt en livlig udparcellering sted, hedder det, at der årlig opbrydes flere tusinde tdr. land af den bedst egnede hedejord. Det var imidlertid i et amt, hvor der til mange herregårde og landsbyer lå 1000 tdr. land hede eller mere, og efter udskiftningen fra 10-20 til over 100 tdr. land hede til en bondegård.

Gregers Begtrup har fra forskellige jyske egne indhentet nærmere oplysning om fremgangsmåden ved hedeopdyrkning, ofte ledsaget af mere kyndige landbrugeres kritik af forholdene og vejledning m.h.t. bedre driftsformer. Der advares imod at svide lyngen af med fare for store hedebrande. »Bedre landmænd afbrænder ikke heden, når den skal indtages til sæd, men de fælder den om sommeren, den ligger vinteren og næste sommer over for at rådne til høstens tid, da den pløjes pány, derpå til foråret pløjes den 3. gang, og havre såes i den. Nu tages efter havren 3 kærve rug og atter 2 kærve havre, alt uden gødning, og den [jorden] udlægges i sin afkræftede tilstand til græs. Er det meget tør hede, da tages 3-4 kærve rug, uden havre. Er det sid og kold hede, da flere gange havre. Er det god hedejord, da havre, byg og derefter to gange havre. På grund af, at heden henhører til udmarksjord, får den sædvanlig

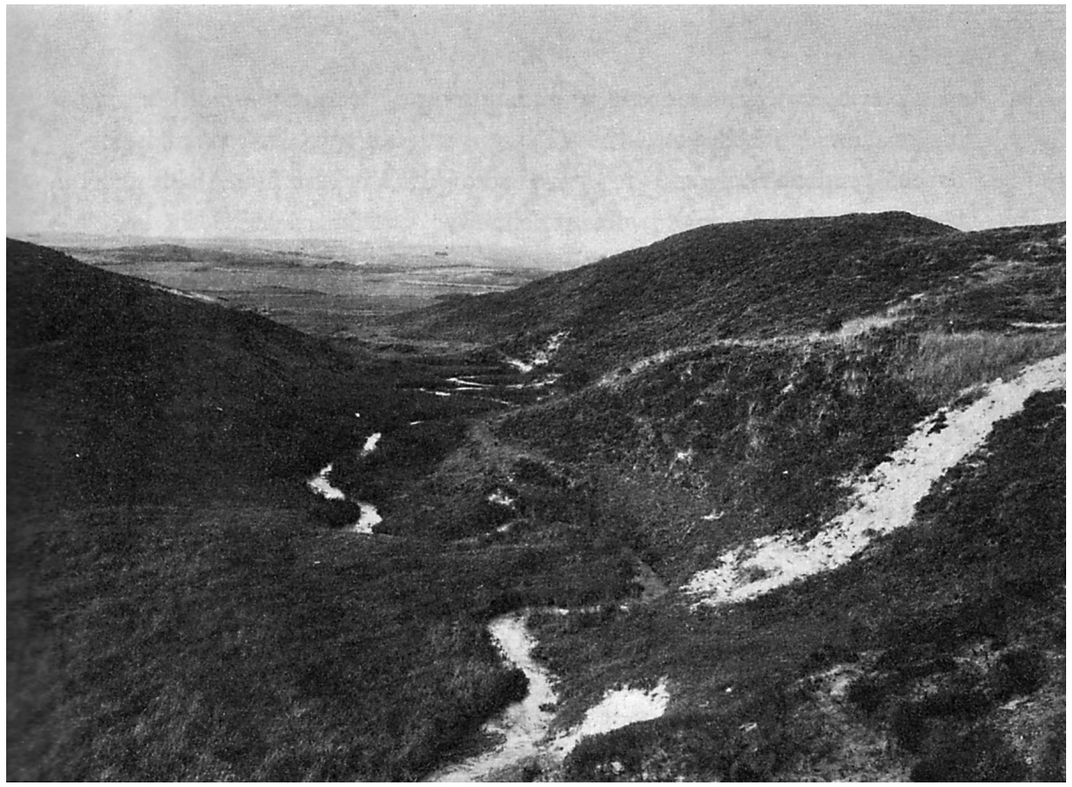

Lyngbakker i Vejle vesteregn.

ingen gøde, uden hos enkelte gode landmænd, som giver den ordentlig behandling«.

Denne skildring fra Hjørring amt genfindes med visse variationer i efterretninger fra andre jyske amter, også mere udprægede hedeegne. I det sydlige Jylland kommer boghveden ind i billedet som den første udsæd efter to pløjninger og sået omkring 1. juni. »Jorden brækkes med boghvede«; derefter pløjes og gødes der til rug. Den første »kærv« eller »halm« (kornafgrøde) gav i reglen 4 fold, men allerede anden kærv blev »ringe og tynd« og gav sædvanligvis kun 2 fold og en 3. kærv ofte kun sædekornet igen, mens havre kunne give 3-4 fold efter een pløjning. Derefter skulle jorden hvile i 5-6 år, men ofte blev det i så lang tid, at agrene sprang i lyng. Også 6-årsbrug var meget udbredt i hedeegne, »der tages to gan-

ge boghvede, grønlands-bog hvede og stubbe-boghvede, tre kærve rug og een kærv havre«. Andre steder blev der sået byg i grønjord, efter at denne var gødet, mens driften og sædfølgen iøvrigt var den samme. Skarpe sandjorder, hvor kun boghvede og rug med fordel kunne dyrkes, burde drives i 3 år og henligge til græs i 4 år. »Længere ikke, thi græsningen er bedst det 2. og 3. år og endnu god det 4. år, men ligger den længere, aftager græsset og lyngen indfinder sig«. Vårsæd skulle kun dyrkes på de bedre jorder, og bonden burde ikke opbryde mere hedejord, end han så sig i stand til »ordentlig at behandle og gøde« (Vejle amt).

Til den »ordentlige« behandling hørte også mergling. Erfarne landmænd tilrådede at mergle, hvor det var muligt uden alt for stor bekostning at skaffe mergel. Der kan heller ikke være tvivl om, at merglingen allerede i udskiftningstiden fik betydelig udbredelse i de egne af Jylland, hvor hedeopdyrkningen havde den største fremgang. Fra Ribe amt hedder det: »Ved hjælp af mergel opdrives årligen ... flere tusinde tdr. land hede, af den, som ligger nærmest byerne. Erfarenhed har lært, at mergel passer til al slags jord, men synes dog fortrinligen at være vel skikket at føre på sur, kold, mosig hedejord; dernæst at mergels påføring gør jorden mere bekvem til vårsæd end til rug, og endelig, at græsningen forbedres overordentlig«. Navnlig i Malt herred og på Rødding-egnen mergledes der, og man havde set, hvorledes mergel kunne forvandle en lyngbegroet ager til en god kløvermark. Om fremgangsmåden siges, at i dele af Vejle amt, hvor man (henimod 1810) havde begyndt at mergle, »sættes« merglen på den opbrudte hedejord om sommeren for at »smulres« om vinteren. På avlsgården Højris ved Ikast, hvor herredsfoged, kammerråd Møller o. 1800 virkede som pioner for plantningssag og bedre agerbrug, blev hedejorden pløjet og harvet mindst 3-4 gange inden merglingen.

Også kalkning (med mergelkalk eller »kride«) var i visse egne ret udbredt. Begtrup omtaler den almindelige anvendelse på Mors og de gode »kride grave« i Hjerm herred, en stor »herlighed« for de omkringliggende gårde og landsbyer, der for længe siden havde overkridet deres marker. »Da kride er mere hidsig end mergel, som er blandet med ler og sand, sættes af kride ej over 40 læs på td. land«. Man blandede den også med staldgødning, tørvesmuld og mergel. Om anvendelsen af kride vidner også bøndernes fæstebreve. J. von

Jermiin på Ausumgård foreskrev o. 1780, at fæstebønderne skulle indhente hans tilladelse til kridens brug på hidtil uopbrudt jord (altså ved hedeopdyrkning), mens han forbød al anvendelse af kride »på stædets grønne marker«. Med bønder, der havde »kride« på deres jorder, var det en særlig sag. Det blev således i 1787 tilladt Mikkel Andersen i Ø. Hjermgårde at bjerge og sælge »små kride«, men han måtte ikke leje ekstra hjælp, men kun lade »sine sædvanlig holdende folk« arbejde i gravene, »når de ikke går videre ind i bankerne«. Som vederlag måtte fæsteren levere 10 læs frasorteret »stor kride«, men var der et år usædvanlig meget, skulle husbonden betale 12 sk. pr. læs, og de år, hvor fæsteren ikke gravede kride, havde ejeren ikke krav på noget. Om Ø. Hjermgårdene bestemte fæstebrevet endvidere: »Da disse stæders fæstere således fremfor godsets øvrige beboere sligt er akkorderet, så i tilfælde det opdages efter kort eller lang tid, at stor kride enten blandt det små eller på anden måde husbonden uafvidende bortkommer, haver denne mand der ved ganske sin frihed i graven forbrudt ...«. Men samtidig blev det »til oplysning for eftertiden« fastslået, at Ø. Hjermgårde også efter den netop fuldførte udskiftning skulle beholde »fællig i kridegravene, efter tilladelse at kaste små kride af de gamle huller«.

Selv i egne, hvor udskiftningen kritiseres, bl.a. fordi alt for få gårde var udflyttet, blev udmarksjorder ofte dyrket intensivt og »gødede med mergel«, som det hed på Mors. Udmarken var for en stor del hede, og det er næppe udtryk for den almindelige opfattelse blandt bønderne, når Begtrup anfører, at der burde finde ny udskiftning sted og udflytning foretages. Udskiftningen af hederne, hvor den ikke straks var sket, skred dog godt frem i landdistrikterne, mens købstæderne fulgte mere langsomt efter. Særlig driftige bønder kunne opbryde mange tdr. land hede, og nogle få forsøgte sig med små nåletræsplantninger.

Naturen gav udskiftningstidens jyske bønder andre vanskeligheder at kæmpe med end uoverkommelige heder, moser og kær. Sandflugten var en trussel mod de dyrkede marker nær Jyllands lange vestkyst. I Thy værnede man kysten ved at beså de nærmeste klitter med klittag (hjelme) og marehalm, men magtede ikke de vældige sandklitter. Syd for Ringkøbing fjord blev bønder i V. og Ø. Horne herreder tilsagt til sanddæmpning, i reglen dpg kun 3 vogne (en vogn i 3 omgange) årligt pr. gård; de, der boede længst

borte, lejede i reglen andre i deres sted. Lønne sogn var så hårdt ramt af sandflugten, at regeringen havde måttet reducere dets hartkorn fra 51 til 22 tdr. Til de udsatte steder regnedes også Ø. og V. Vedsted-egnen. Man søgte her at dæmpe sandflugten ved at lægge lyngtørv (skurer) på de angrebne klitter.

I mange egne af Jylland var afvanding stærkt tiltrængt, og man hører f.eks. fra Ringkøbing amt om »vandets udtapning af det lave«, men større udtørringsprojekter blev ikke iværksat. Fra et nutidssynspunkt tager det sig ejendommeligt ud, at planen om at udtørre den ret udstrakte og lavvandede Filsø, dengang en af landets største indsøer, ikke kunne komme til udførelse, fordi Henne mølle da måtte nedlægges til afsavn for omegnen, tilmed havde den et værdifuldt ålefiskeri!

Udskiftningstiden forberedte den store landvinding indadtil. Kratbevoksede, stenede overdrev og øde, lyngklædte heder, i visse egne også moser og kær, blev angrebet af stræbsomme og udholdende landmænd, der turde tro, at her var noget at viede for dem selv og efterslægten. Mange af G. Begtrups meddelere følte sig overbevist om, at selvejets udbredelse var den bedste opmuntring til udvidet agerdyrkning, »thi da enhver ejer tragter efter at anvende sin ejendom til største mulige fordel, får han ved at erholde ejendom fri rådighed til at gøre de forandringer, som han finder tjenlige, og hvortil han som fæster tilforn ikke var berettiget ...«, hed det fra Vejle amts vesterkant. 20-30 år senere ser man ofte i de såkaldte amtsbeskrivelser fremhævet, at selvejet har været banebryder for megen hedeopdyrkning. Desværre savner vi et fyldest gørende talmateriale fra en periode, hvor selvejet endnu ikke var helt dominerende i de mest udprægede hedeegne. Ved ejendomstællingen i 1835 i Ringkøbing og Ribe amter udgjorde fæstegodset kun henholdsvis 5 og 9 % af hartkornet, i Thisted amt 15, i Viborg 23 %. Kun i Hjørring amt og en række østjyske amter var fæsteprocenten på 30 og derover, og her vil en sammenligning muligvis med held kunne gennemføres.

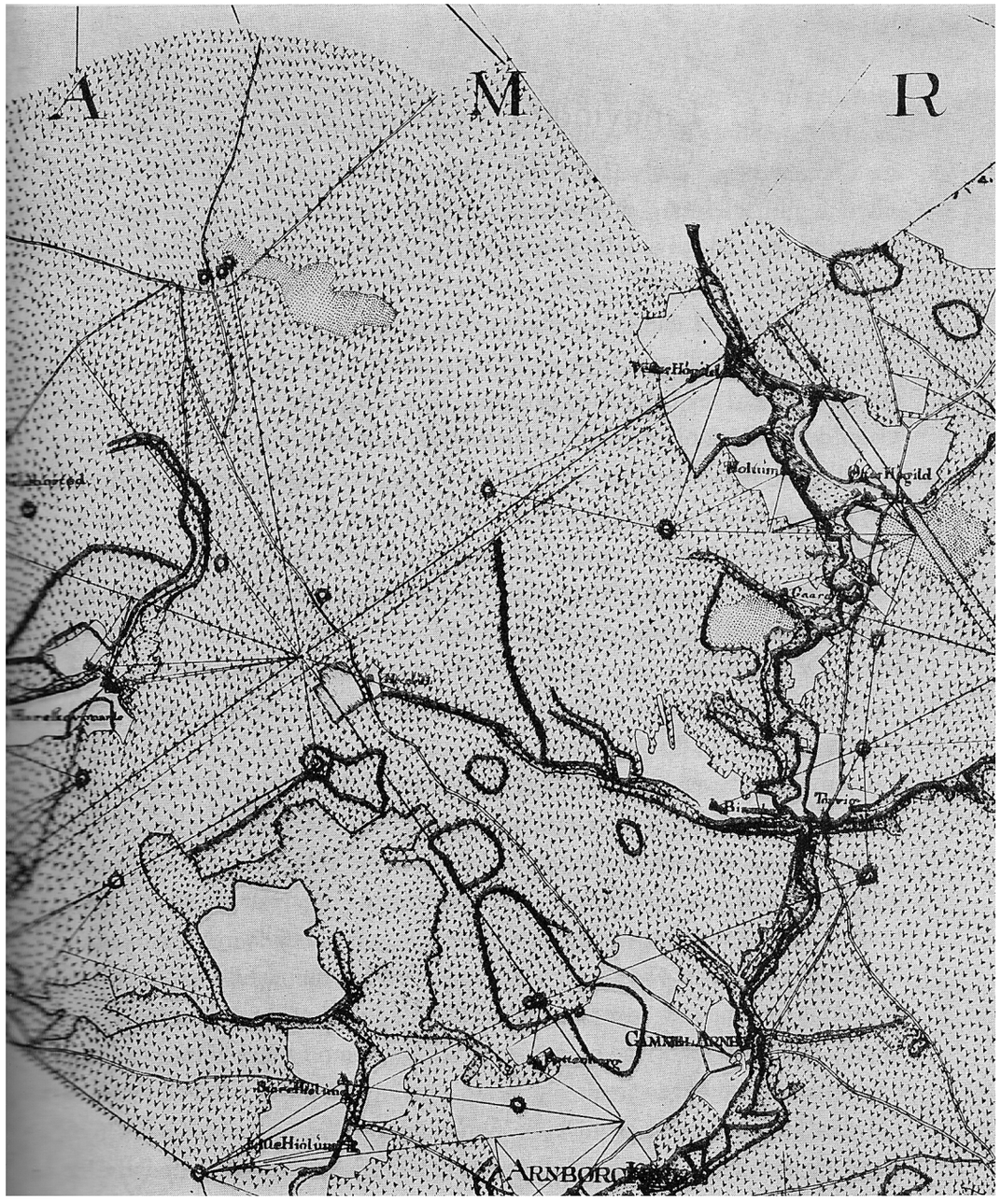

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort (1796), der viser den udprægede hedeegn syd for Herning, hvor mange af de gamle gårde senere har givet navn til plantager anlagt af Det danske Hedeselskab.

Landvinding på øerne efter udskiftningstiden

Den vigtigste kilde til oplysning om nyopdyrkning og andre fremskridt inden for landbruget i tiden efter udskiftningen er utvivlsomt de såkaldte amtsbeskrivelser, som Det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra 1820'rne forberedte, og som 1826-44 udkom i form af 19 større eller mindre bind. Flere af de 29 emner, der her blev behandlet, berørte landvindingsspørgsmålet, fremfor alt gjaldt dette »Rå jorders opdyrkning«, men også afsnit om udskiftning og udparcellering, hegn og skove, vandløb og tørvemoser m.fl. indeholdt træk til belysning af den fremadskridende opdyrkning. Hvis alle beskrivelserne havde været virkelig indgående og var ført op til samme tid, ville man have haft et bedre grundlag for en vurdering af udviklingen. Som det er, må billedet blive noget ufuldstændigt, selv om det ad andre veje kan suppleres med træk af værdi. De arealangivelser, man kan få, må anføres som eksempler, ikke som en sikker målestok for fremgangen i lighed med, hvad f.eks. udsædsangivelserne fra 1837 og 1861 kan give.

Landvindingen på øerne er iøjnefaldende forskellig fra, hvad der dengang og senere karakteriserer nyopdyrkningen på halvøen. Mens det i Jylland først og fremmest drejer sig om hedeopdyrkning, er det på øerne jorder af mere blandet beskaffenhed, der tages under plov: krat- og tyndt skovbevoksede strækninger, kær og mosejorder, udtørrede sø- og fjordbunde m.v. Af »gamle« jorder er det især overdrevene, der spiller en betydningsfuld rolle for nyopdyrkningen, men af »nye« jorder navnlig de i mange egne ret talrige udtørrede moser og søer, vige og nor, som ved inddæmning har bidraget til en udvidelse af det dyrkede areal.

I den følgende oversigt vil vi se på udviklingen indenfor de forskellige amter og her iagttage nogle fællestræk m.h.t. udnyttelsen af nyopdyrkede jorder. Skovvæsen og plantningssag har naturligvis en væsentlig anden karakter på øerne end i det meste af Jylland. - Ved omtalen af de enkelte amter er i parentes anført amtsbeskrivelsens udgivelsesår.

Fra Københavns amt (1839) oplyser J. Ph. Hage, at der i egnen ved Ballerup og Kirke Værløse var taget »en stor del overdrevsjorder« under dyrkning, oftest i forbindelse med de landbrug, der allerede fandtes, »og således at man kun tager de sædafgrøder, de kan give, uden at tænke på en egentlig opdyrkning«. Ved afvanding af den 500 tdr. land store Ulvemose i Havdrup mellem Roskilde og Køge, hvor også en del husmænd hjalp med afgrøftning og pløjning, opnåede en af småbrugerne, der tillige merglede, at hans huslod i løbet af kort tid blev »af samme udmærkede beskaffenhed som denne egns bedste jorder«. I nabosognet Gadstrup var Ramsø sø allerede før 1820 blevet udtørret og forvandlet til en eng med en tørvemose i midten. På Amager havde ejeren af Løjtgård ved opdyrkningen af 90 tdr. ld. overdrev opnået gode resultater, men først efter afvanding ved grøfter og derefter mergling. På det syd- og sydvestlige Amager blev de udstrakte lave arealer ofte oversvømmet, og at opføre diger »ville vel endnu i mangfoldige år næppe betale sig«. Som i de fleste amter på øerne var mange små moser og enge på enkeltmands lod blevet »udgravet« (afvandet).

I Frederiksborg amt (1831) var der kun i skovegne en del uopdyrkede jorder tilbage. Opdyrkningen blev ikke gennemført efter en bestemt plan, men som næsten overalt fandt den sted ud fra bestående brug, undtagen hvor der i udskiftningstiden var oprettet huslodder på »de rå overdrev«. Var lyngen høj og tæt, blev den som regel afbrændt, før jorden kunne pløjes, hvorefter dyrkning af boghvede, rug og havre, på bedre jorder også byg, kunne tage sin begyndelse. På bøndernes lodder blev stød og krat ofte ryddet, så jorden først kunne give 2 eller 3 fold havre for derefter at komme »i drift med indjorden« (indgå i sædskiftet). Var det derimod på udlodder, der aldrig blev gødet, dyrkede bonden som regel havre, så længe jorden gav et par fold mere end udsæden, hvorefter den måtte hvile, »for atter at samle kræfter til en ny mishandling«. Bedst blev udbyttet, hvor en dygtig landmand tog de ryddede jorder under behandling, men hvor de i 40 år havde »prøvet overdrevsloddernes skæbne« og aldrig fået gødning, lykkedes det sent at få dem i god drift.

I amtets skovegne, især de nordlige, begyndte man i de tørre somre omkring 1820 at afvande og opdyrke mose- og engstrækninger (dog kun havreafgrøder), men afvandingsgrøfterne blev dårligt

vedligeholdt, så mange af disse områder atter blev oversvømmet. I de våde år led sognene omkring Arresø meget af skadeligt vand, og det var o. 1831 også galt med engene i Veksø, Stenløse, Ølstykke og Snostrup sogne. Mange »moradsige moser« var i de foregående 20-30 år blevet »tilgængelige enge, både til høbjergning og til eftergræsningens benyttelse«. Men bedre afvanding var stærkt påkrævet, hvis agerbruget skulle have varig fremgang.

Skovrider G. Sarauw anbefalede i sin amtsbeskrivelse overdækkede risgrøfter til vandafledning. Ganske interessant er det, at han - forstmanden - slår til lyd for naturfredning og advarer mod at fare hensynsløst frem, blot for at vinde nogle hundrede tdr. land: »Sans for skønhed alene måtte være til strækkelig til ej at fremgå med søerne, således som vi ... er fremgåede med skovene«. Kun hvor der var »overvejende nytte« forbundet med de landøkonomiske forbedringer, f.eks. udtørringen af søer, burde man ikke vige tilbage. - Naturskønhed af anden art fandtes bl.a. ved Tisvilde, hvor jorden ikke var udskiftet. Også i Melby sogn var der sandede strøg.

De uopdyrkede områder i Holbæk amt (1844) var navnlig at finde i Ods herred, hvor Ellinge Lyng, Nykøbing Lyng og Nørvig Lyng tilsammen udgjorde ca. 3000 tdr. land, og på Samsø med den 1225 tdr. ld. store Nordby Hede. Også ved Kalundborg var der stadig uopdyrket hede og i Løve herred ca. 200 tdr. land ved Konradineslyst. I den østlige del af amtet var bl.a. en del af hovedgården Søgårds og af Saltoftegårdenes jorder uopdyrkede. Hederne i Odsherred var skarpsandede, her havde husmandskolonisterne svært ved at få ler til deres bygninger; ved Rørvig blev der undertiden sandflugt. På Brændemosegårds hede under Lerchenborg gods var jorden til dels lerblandet.

Hvor bønderne efter udskiftningen havde opdyrket overdrevene, lå jorden ligesom i Nordsjælland urørt hen i 2 à 3 år. De kunne derefter dyrke boghvede og senere optage jorden »i samme drift, som var ellers almindelig, nemlig 1. byg, 2. rug og derefter flere halme havre«. Forfatteren, proprietær Th. Hasle, Løvegård, tilføjer lidt spydigt, at jorden efter denne rotation var omtrent lige så slet, som da den begyndte. På Samsø dyrkede man først havre og lod så jorden hvile i nogle år, før den indgik i det dengang almindelige sædskifte.

Også større overdrev, for en del skovjorder, som ikke var fredet,

blev efter udskiftningen opdyrket og forvandlet til gode avlsgårde. En af de største var på 300 tdr. land ager og eng, 115 tdr. ld. huslodder og 60 tdr. indhegnet skov, mens der ved udskiftningen kun fandtes 70 tdr. land til anden anvendelse end græsning. Ved rydning af gamle stød og ved afvanding var 50 tdr. land forvandlet til eng, mens andre 50 tdr. var i så god gødningskraft, at ejeren straks kunne holde en ret stor kvægbesætning. Ved Kvellinghøjgård i Stenlille sogn var »ikke ganske lidet« af 200 tdr. ld. opdyrket; lyngen blev oppløjet efterhånden og moserne afvandet og opfyldt. På adskillige overdrev blev mindre jordstykker opbrudt, men ikke gødet og måtte derfor snart igen udlægges, uden at der var sået græsfrø. Der blev her som regel først dyrket boghvede, derpå rug eller havre. Nogle bønder med part i den store Åmose havde opdyrket disse jorder, »de har da undertiden også begyndt med havre, lagt jorden dybt om efteråret, om vinteren på frost kørt gødning derpå og om foråret ikke pløjet til byg, men kun harvet. Det følgende år har de sået havre med hvidkløver og rajgræs«. Th. Hasle karakteriserede det som »en meget dårlig metode ... at tage tre halme langstrået sæd og kun give tre pløjninger«.

Fra Sorø amt (1840) hvor A. G. Moltke henved 100 år tidligere havde sat sig til mål at udnytte overdrevsjorder på grevskabet Bregentved mere hensigtsmæssigt end hidtil, omtaler sognepræst P. Duus, at der stadig findes flere store overdrev i amtet, som utvivlsomt kunne fortjene »særskilt at optages til dyrkning«. En del skove var derimod blevet ryddet og for det meste som »bimarker« taget ind under hovedgården, idet de åbenbart var for små til at passe ind i det almindelige driftssystem. De nyopdyrkede jorders bonitet var omtrent som de øvrige herregårdsmarkers, og ved helbrak samt gødningstilførsel ville de snart kunne give god afgrøde. De nye marker kunne drives uden forøget arbejdskraft ved gården, og produktionen blev udvidet, så at der kunne holdes flere kreaturer end før.

I Kværkeby sogn fandtes der to overdrev på tilsammen 1161 tdr. ld., i Nordrup en lynghede på 100 tdr. ld. samt et overdrev anvendt til græsning. Af parcellen Sophienhøj blev nu årligt omtrent 116 taget under plov, gødet og besået med vikkehavre med udlæg af kløver og rajgræs. Meget store overdrev var Halskov overdrev ved Korsør (1000 tdr. ld.), et i Sørbymagle sogn (702), et i Tystrup (ca.

300) samt et overdrev i Haldagerlille (364 tdr. ld.). I Jydstrup sogn blev 3 små søer forvandlet til agerland.

I Præstø amt (1839) var jordbunden så taknemlig at dyrke, at det rå, udyrkede areal kun var ubetydeligt i forhold til det dyrkede, skrev sognepræsten O. D. Lütken. Han citerede bl.a. en indberetning til Landhusholdningsselskabet fra 1822, hvori proprietær Hastrup til Rosenfeld skildrede et stort kultiveringsarbejde. På et overdrev havde H. oprettet en gård med 300 tdr. agerland og henved 80 tdr. ld. eng eller mose. De 300 tdr. ld. var mest jorder opfyldt af store sten, tuer og stød, mose- og enghuller. På 10 år blev arealet bragt under plov, gården bygget af kampesten fra de ryddede marker, hegn opført af samme materiale, der blev gravet dobbeltgrøfter og plantet hassel og tjørn. Markerne blev inddelt i 10 »kobler« dyrket på holstensk måde og uden forbindelse med noget bestående brug. Oprindelig kunne ejeren kun gødske 2-3 tdr. land årlig, men efterhånden langt mere, i 1822 havde gården gødning til 20 tdr. ld. og kunne sommergræsse og vinterfodre 16-20 heste, 80 stkr. hornkvæg og 60 får med lam.

På Bornholm (1837) kunne man ansøge om tilladelse til at tage et stykke udmark ind til dyrkning. Mange unge familier af bondealmue fik på den måde »et tarveligt udkomme« uden at måtte købe jord, oplyser statistikeren Fr. Thaarup. »Således fremkom de mange udbyggere, som landet har både på udmarkerne og på bøndergårdes udlodder, og som er dels selvejere, dels fæstere«. Udmarkerne omfattede over 25.000 tdr. ld., overvejende hede. Thaarup skildrede dem som udstrakte skovløse, lyngbegroede hedeflader, med en del tuede græsgange, moser og småsøer samt »for en stor del stenfyldte og klippige ujævnheder«. Udmarkerne bestod dels af Højlyngen eller Almindingen, hvoraf en lille part var »Kongens Alminding-skov«, dels af mindre udmarker i grænseområder mellem øens 15 sogne, mellem gårdene eller ud mod kysterne. Sogne- og strandmarkerne var uregelmæssige forgreninger af Højlyngen, hvis grænser ikke kunne fastsættes. Staten havde ejendomsret over alle udmarker, men beboerne havde brugsretten og udnyttede dem især til græsgange for de dårligste heste, for ungkvæg, får, svin og gæs.

Efter en plakat af 30. maj 1832 skulle fællesskabet ophæves, og ved afsluttet udskiftning i 1848 beholdt staten ca. 9000 tdr. ld. for-

Åben skov med græssende kreaturer, et almindeligt syn i ældre tid.
(Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm).

uden ca. 4000 med skovkultur. Opdyrkning i mindre stil havde hele tiden fundet sted. Udbyggere kunne efter bevilling indtage jord, og selvejerbønder tog deres fjerntliggende marker under plov, først som »havrejorder«, senere indgik en del af de »opgødede« nyjorder i sædskiftet, men sjældent kunne en bonde få gødning til al sin agerjord.

Sandflugtsområder fandtes på Bornholm ved Hammeren, på vestkysten mellem Rønne og Hasle samt på øens sydlige del mellem Snogebæk fiskerleje og Grødeby å. Trods en forordning i 1792 om dæmpning af sandflugten lykkedes det først lang tid senere at standse sandets ødelæggelser. I 1819 blev 950 tdr. ld. mellem Røn-

ne og Hasle »taget under fred«, sandflugten ophørte og skov blev anlagt, især fyr lykkedes godt. I de to sydligste sogne blev 2000 tdr. ld. flyvesandsområde brugt til fællesgræsning endnu i 1837, men her blev der intet gjort for at dæmpe sandflugten, hævdede Thaarup, »blot er en klitfoged ansat«.

Indenfor Maribo amt (1844) var der praktisk talt ikke andre uopdyrkede jorder end »saltningerne« i amtets sydlige dele, og disse enge, der blev overskyllet af saltvand, var ganske uegnede til opdyrkning, før de blev inddæmmet. J. Ph. Hage nævnede »enkelte småmoser imellem agerjorden« og nogle jorder, hvor bondeskov var ryddet og som først kun havde givet havre (eller hør) 1 à 2 år ad gangen, men senere virkelig blev opdyrket og indgik i omdriften. Endnu i 1822 fandtes der udstrakte uopdyrkede arealer. Efterhånden som jorden blev ryddet, såede bønderne først havre, derefter vintersæd, så byg eller ærter, som jorden var leret til, så atter havre. »Kløver bærer denne jord sjælden uden et passende lag mergel«. Da skovjorder gav rigelige afgrøder de første år, blev de gerne tilsået, så længe de ville bære korn, og derved blev de »fordærvet« i mange år, indtil de fik mergel. De opdyrkede mosejorder var for tørveagtige, og det faldt bønderne svært at kultivere dem, idet de ikke sørgede for tilstrækkelig jordblanding og for brakafgrøder. Vintersæden slog da som oftest fejl, og vårsæden blev fuld af agerkål og pileurter.

Fra Lolland anføres et enkelt større eksempel på opdyrkning af rå jorder, hvor det ikke - som i almindelighed - var led i »et organiseret landbrug«. Det var det 510 tdr. land store Idalund, der blev opdyrket dels med heste, dels med unge og gamle stude (tillærte stude blev herfra sendt til andre gårde). - Af overdrevsarealer nævnes 1844 ingen i Nørre og Sønder herred på Lolland, men i Musse og Fuglse herreder henholdsvis 153 og 618 tdr. land.

Om Falster får man tilsvarende oplysninger. De fleste jorder, der kunne anvendes som agerland, indgik efterhånden i den almindelige drift. Men på Sydfalster henlå endnu store strækninger af fugtige jorder, der var udsat for oversvømmelser fra havet og derfor ikke kunne benyttes til kornavl. Her fandtes også højereliggende arealer, hvoraf det formentlig kun ville betale sig at opdyrke Geddesby overdrev, ca. 400 tdr. land bevokset med tjørn og endnu ikke

udskiftet. Overdrevet blev ved digeanlæg beskyttet mod oversvømmelser. Fra dette sydligste afsnit af Falster til Idestrup øst for Bøtø Nor strakte sig den største uopdyrkede strækning på øen, mest saltninger og andre enge med ringe græsning, som næppe med fordel kunne forvandles til agerland; det ville kræve vedligeholdelse af diger på et par mils længde. »Den største del af disse jorder udgør Bøtø Land, hvor der dog findes nogen agerjord af meget sandet beskaffenhed, der bruges til rug«. Længere mod nord var der i Idestrup sogn tre saltninger ned mod stranden.

Mens moserne for en stor del blev udtørret efter udskiftningen, lå der i 1844 stadig »saltninger« omkring de store fjorde, men begyndelsen til en inddæmning, der skulle beskytte Lollands Sønderherred mod oversvømmelse ved højvande, var dog gjort. Ved Ore sydøst for Nakskov fjord blev der opført en 2-300 alen lang dæmning, der blev vedligeholdt af ejere og brugere af ca. 400 tdr. hartkorn, og som beskyttede o. 1000 tdr. land. Ved inddæmning nær herregården Fredsholm lidt sydvest for Nakskov blev der indvundet 200 tdr. Id. eng.

På Falster havde tidligere amtmand, kammerherre Jessen taget initiativet til, at ca. 30 vandløb var blevet renset; lodsejerne måtte påtage sig fremtidig vedligeholdelse. Afløbene var nu i orden, så øen blev meget »skadeligt vand« kvit. 0. 1800 var Vestensborg sø nær Nykøbing blevet udtørret, og derved blev virkelig skovkultur mulig i de kgl. skove ved Hannenau længere inde i landet; indtil da havde de ligget i et fuldkomment uføre. I nord havde Valnæsgårds ejer indvundet fortrinlig eng ved at inddæmme en lille bugt, og ejeren af Skørringe havde sammen med gårdmænd fra landsbyen Sortsø dannet et interessentskab, der i sommeren 1839 ved inddæmning fik rørlagt ca. 60 tdr. fed engbund. Nogle år tidligere havde bønder ved Kippinge Våd inddæmmet 30-40 tdr. ld., og 1841 kom en dæmning i stand ved den store Kippinge Vig. Ved samme tid havde et interessentskab af bønder fra Gundslev, Skovby og Ravnsø inddæmmet Skovby Nor, hvorved 120-130 tdr. ld. eng blev indvundet.

Det største foretagende var dog udtørringen af Kippinge eller Vålse Vig, henved 1200 tdr. land, fordelt på 63 lodder, der blev udbudt til interesserede bønder, som her fik god eng på fin, sandblandet grund. Hertil kom en ny inddæmning på 150 tdr. land og de

temmelig side enge og agre længere mod syd fik fordel af vigens udtørring. Opmuntret af de gode tider blev også beboerne omkring Bøtø Nor (se ovenfor) stærkt opsat på at få udtørringsarbejder i gang, hvorved flere tusinde tønder land kunne indvindes. Først fra 1860 skulle det dog gradvis lykkes at få den store plan ført ud i livet.

I sin beskrivelse af Odense amt (1843) omtaler Jac. Aall Hofman (Bang), at der i næsten alle sogne fandtes uopdyrkede pletter: udtørrede mosehuller, gamle højtliggende enge, små skovrydninger og udlodder, der lå for langt fra de øvrige marker til at indgå i omdriften. Ved Strib færgested henlå en del sandede banker til græsning, da de næppe med fordel kunne kultiveres. Også inde i landet, navnlig i Ørslev, Gelsted, Kerte, Skydebjerg og Vissenbjerg sogne, fandtes sådanne overdrev, der mest blev anvendt til fåregræsning. Af landtangen Hals eller Enebærodde, der tilhørte Hofmansgave, var den midterste del lynghede, hvor får græssede. På den anden side indsejlingen til Odense fjord lå på vestsiden af Hindsholm den mindre halvø Midskov med et stenfyldt overdrev på ca. 100 tdr. land. Her havde bønderne i Mesinge og Midskov tidligere haft fællesgræsning, men havde nu hver en udlod. Da jordbunden var god leret skovjord, kunne de med fordel opdyrke udlodderne, skønt de lå ¾ mil fra deres brug. Stenene ryddede de og satte dem i gærder, »og når de i 1eller 2 år har pløjet og gennemarbejdet dette nybrud, sår de raps og vintersæd, ærter, byg og kløver, hvilket alt giver rige afgrøder«.

Svendborg amt (1837) havde ifølge landvæsenskommissær C. Dalgas af rå jorder kun »de side strøg som oversvømmes af havet, og som for en stor del endnu henligger som overdrev for kreaturerne«. Til Lykkesholm øst for Ringe hørte dog et stenet overdrev på 40 tdr. land, og i Stenstrup sogn lå et andet på 100 tdr. endnu i fællesskab. I de fynske bjerge (eller alper) var der i Svanninge og Stenstrup sogne endnu enkelte lyngklædte strækninger, »men det er også alt«. De fleste opdyrkningsarbejder i de foregående 50 år skyldtes utvivlsomt udskiftningen, og hvor de endnu gik for sig, indskrænkede de sig som oftest til rydning af krat eller til, at små mosearealer blev forvandlet til dyrket land. Nogle af »syltene« på Tåsinge og Avernakø var også bragt under plov.

Den opdyrkning, der fandt sted samtidig med udskiftningen eller kort efter denne, betød i adskillige tilfælde, at der blev oprettet nye landbrug. Det gjaldt således afbyggergårdene Ny-Engeborg, Sølyst og flere udflyttede gårde eller nyoprettede brug ved Brahetrolleborg. Måreskov overdrev øst for Ryslinge blev udskiftet i 1797 og opdelt i 4 gårdslodder og 12 huslodder, der blev bebygget på nær to smålodder; næsten hele overdrevet blev opdyrket. Mere almindeligt var det, at nyopdyrket skovjord, mosehuller eller afvandede enge blev led i allerede bestående driftssystemer.

Som oftest blev udmarkerne stedmoderligt behandlet og fik kun lidt eller slet ingen gødning. C. Dalgas nævner, at der i Svanninge bakker kun avledes 2 til 4 fold. Hvor mergel ikke forekom, kunne bakkerne derfor bedst udnyttes til nåletræskulturer. Når gårde blev fæsteledige, inddrog godsejerne ofte de magreste jorder for her at plante skov. Men ved passende mergling kunne fæstebønderne få gode afgrøder, og lyngen ville efterhånden blive fordrevet.

Mergling, engvanding og plantning (øerne)

En kraftig opfordring til mergling møder man i næsten alle amtsbeskrivelser, ofte ledsaget af beklagelser over, at der mergledes alt for lidt. I de fleste egne på øerne var storbrugerne gået i spidsen med merglingen, og en række godsejere og forpagtere, nu og da også mindre landbrugere, omtales som foregangsmænd. Mange herregårde på Sjælland merglede årligt en af markerne i omdriften, på Gjeddesdal var der i 1839 merglet henved 350 tdr. land, og på Stevns havde brødrene Valentiner på Søholm og Gjorslev haft så stort held med merglingen, at eksemplet blev fulgt blandt omegnens bønder, ligesom det var tilfældet i Asminderød, hvor en stor avlsgård havde merglet alle sine jorder.

I de amter, hvor beskrivelsen først er afsluttet efter 1840, har merglingen tydeligt nok gjort de største fremskridt, ja, fra en lollandsk egn melder provst Kofod-Ancher, at »de allerfleste bønder har nu taget eksemplet af dem, der driver de store gårde og mergler nu ofte en mark om året«. Så langt var man ikke nået overalt

på de sydlige øer, men en stærk udvikling havde fundet sted siden 1822, da der kun på grevskabet Hardenbergs hovedgårde blev merglet »i det store«. Fra Christianssæde gods oplyste en forvalter, at fæstebønder på »de simplere gårde« betalte en del af indfæstningen ved at mergle deres jorder.

På Bornholm mergledes kun lidt før 1837, og samme år gav C. Dalgas en oversigt over merglingen i Svendborg amt, hvor ganske vist mange hovedgårde nævnes, men der var dog først »i de seneste år« sket stor fremgang, og mergling var på ingen måde almindelig blandt bønder. Selvejere og arve fæstere fra enkelte landsbyer omtales som foregangsmænd. Et par udflyttere i den vestlige del af Tåsinge havde kørt 5-6000 læs mergel hver, men det var tilflyttede landmænd fra Sundeved, der her havde givet det gode eksempel. Den mest omfattende mergling var foretaget af forpagter Lorentzen på Hvidkilde, der på 4 år havde kørt 60-70.000 kærrer mergel på sine marker.

Sikkert med rette fremhæver C. Dalgas, at mange landmænd, ikke mindst på Fyn med dets »temmelig kultiverede« jorder, fandt det rigtigst at planere markerne, opfylde mosehuller og foretage afvanding, før de merglede. Men også et andet forhold spillede ind. Fra Præstø amt, hvor O. D. Lütken udførligt omtaler de rigelige mergel- og kridtforekomster, især på Møn, nævner han også, at merglingen ikke overalt har haft de virkninger, som man har hørt berømmet i Holsten og i Jylland. Det skyldes, mener han, at man til dels har kørt »mergel på mergel«, hvilket efter hans egne erfaringer havde langt svagere virkning end mergel på mosejord. I sin Sorø-amtsbeskrivelse anbefalede pastor Duus, at der af hensyn til bonden blev udsendt en kort og klar anvisning, således at det blev muligt »på en simpel måde at undersøge, i hvilket forhold leret, kalken og sandet står til hinanden i den mergel, som bonden agter at køre på sine agre«. Derimod kunne man jo ikke foretage egentlige jordbundsundersøgelser. Fra Holbæk amt oplyses, at man i almindelighed merglede brakjorden; at strø mergel på sidste års græsleje kunne give stort tab, skriver Th. Hasle. I Maribo amt mergledes der meget på skov- og mosejord. På Fyn tog rapsdyrkningen et stort opsving, da merglingen gav mulighed for langt større afgrøder.

»Det er naturligt, at mergling især har gjort underværker ved hovedgårdene og præstegårdene, hvis jorder ved [gødningen efter]

mange års tiende in natura nødvendig måtte have opdynget en masse gammel kraft«, hed det fra Odense amt, hvor amtsbeskrivelsens forfatter også anførte, at bønderne på Scheelenborg og andre godser på grund af det strenge hoveri ikke kunne få begyndt at mergle. Der var større fremgang i vestfynske sogne, også blandt husmænd, der måtte leje vogn eller køre mergel med trillebør. Engvanding - forstået som kunstig vandforsyning til engarealer - var - allerede på landboreformernes side et omdiskuteret problem. Landhusholdningsselskabet havde i 1786 stillet en prisopgave om emnet og ladet udarbejde en dansk vejledning. I beskrivelsen af Frederiksborg amt 1831 gav G. Sarauw en oversigt over de forskellige former for engvanding. Han skelnede mellem opdæmning om foråret, hvorved engene i forsommeren gav bedre græsafgrøder, overrisling ved hjælp af grøfter eller små kanaler (»det virksomste slags vandingsenge«) og vandingsanlæg, hvor vandet ad mekanisk vej hævedes til den højde, der var nødvendig for at opnå en effektiv fordeling i det vandtrængende område. Forårsopdæmningen og overrislingen blev som oftest for dårligt reguleret og voldte derfor ofte skade, men lovens bestemmelser om afvanding kunne behøve yderligere forklaring m.h.t. den tilladte opdæmning. Kunstige vandingsanlæg (især ved hestekraft og vindmøller) var kostbare og meget lidt anvendt i Danmark.

Lignende betragtninger møder man i andre amtsbeskrivelser. Fra Holbæk amt (1844) skriver Th. Hasle: »Et almindeligt overrislingsarbejde af alle engene vilde vist hos flere landmænd finde forfægtere, men lige så mange modstandere«. I Sorø amt fandtes ingen kunstige vandingsenge, hedder det 1840. På Falster havde Det Classenske Fideicommis indkaldt en engvandingsmester fra Hannover, men da bønderne ikke var interesserede, blev det kun til nogle ret kostbare forsøg i skovene ved Korselitze. I Odense amtsbeskrivelse satte Hofman (Bang) vandmøllerne op som »engdyrkernes antipoder«, idet han citerede den ret drastisk udtrykte engelske landmands opfattelse, at Fanden burde fremstilles i møllerdragt! Fra Svendborg amt nævnes nogle eksempler på engvanding reguleret ved sluser, men også her var sagen forbundet med vanskeligheder, bl.a. mølleejernes modstand.

I nær forbindelse med landvindingen stod i mange egne plantningssagen. De øde og magre jorder der ikke egnede sig for land-

brug, burde efter foregangsmændenes mening beplantes, men der var også på øerne megen usikker hed m.h.t. resultaterne. I de nordsjællandske flyvesandsområder ventede G. Sarauw i heldigste fald, at halvdelen af de nye skovanlæg ville lykkes. Ved udskiftningen havde man taget for lidt hensyn til skovene, og kort efter fredskovforordningen af 1805 kom englænderkrigen 1807-14, der bidrog til, at næsten al skov udenfor fredskovområderne blev opbrugt. Det ansås for vigtigt, at landmændene vedblivende kunne afgræsse eller høste hø på beplantede områder, ellers ville de ikke føle sig tilskyndet til at anlægge småskove, som det navnlig var tilfældet på Halsteinborg gods. I Sorø Akademis 3. skovdistrikt blev der i G. W. Brüels tid ved Bromme anlagt over 500 tdr. land nåleskov på magre jorder, hvis beboere fik afgiftslettelser. Indberetninger om nåletræsplantager i Præstø amt viser, at der i 1837 på 11 godser blev plantet ca. 110.000 nåletræer og godt 170.000 andre; på Gjorslev gods alene blev der 1812-38 plantet godt 90.000 nåletræer og 375.000 løvtræer. I Odsherred havde forstmanden H. C. Wallendorf siden 1830 opelsket de første samlede bevoksninger af bjergfyr.

Statsskovene på Bornholm blev stærkt udvidet, men bøndergårdenes bedste græsning var skovbunden, derfor gik det hårdt ud over de private skove. Fra Odense amt agiteres der for mere udbredt plantning af nåletræer i egne med »betydelige sandbanker«, men der klages samtidig over misgreb i valget af træsorter; ejere af småskove eller haver burde vælge »bløde« løvtræer, især ask, elm og ahorn, i stedet for nåletræer. I Svendborg amt prises Ludvig Reventlow som den, der o. 1780 gav det store eksempel m.h.t. skovkultur, da han lod sine skove behandle forstmæssigt og beplantede de magre bakkestrøg omkring Brahetrolleborg. C. Dalgas nævner også den anerkendelse, L. R.s broder, statsminister C. D. Reventlow, Christianssæde, i sin tid havde givet skovinspektør Oppermann efter forudgående at have inspiceret baroniets skove, hvis regnskaber iøvrigt viste, at det var rentabel skovdrift.

Levende hegn fandtes vistnok i alle amter på øerne, men kun på Fyn og Lolland-Falster praktisk talt overalt. I Københavns amt var pile- eller tjørnehegn kun almindelige i hovedstadens nærmeste omegn og lidt længere mod nord. I Horns herred anbefales det o. 1830 at fremme beplantning af digerne hellere end at yde tilskud til skovanlæg. Også i Holbæk amt var jordvolde med pile og

Vindslidt udkant af bøgeskov.

tjørn sjældne, og stengærder blev efterhånden dårligt vedligeholdt (1844), mens forholdene i Sorø amt åbenbart varierede stærkt. På grevskabet Bregentved var næsten alle hovedgårdsmarkerne »indfredede med levende hegn af hassel og torn«, men interessen for pilehegn var stigende blandt syd sjællandske bønder og især på Møn.

Lolland-Falster udmærkede sig efter udskiftningen ved de mange grøftevolde beplantet med kanadisk poppel eller gråpil, men der blev klaget over, at rødderne bredte sig langt ind på agrene, og at de formentlig holdt for stærkt på fugtigheden. I Odense amt antydes det, at poppelhegn gør skade på marker og veje, men i Syd- og Vestfyn prises de smukke levende hegn; når de savnedes omkring Middelfart, skyldtes det den dårligt gennemførte udskiftning. Men også fra Nordfyn nævnes lysende eksempler, således en gårdmand i Østrup, der i 1840 plantede 600 favne levende hegn, »næsten alt med egne hænder«.

Jysk landvinding efter udskiftningen

I Jylland er det ikke som på øerne overdrev af blandet beskaffenhed, men i de fleste egne heder, moser og kær der dominerer i udskiftningstiden og endnu længe derefter. Halvøen var »på Blichers tid« (1782-1848) langt mere landskabeligt afvekslende end i vore dage, og selv har den store jyske digter givet betagende udtryk for, hvor overmægtigt heden beherskede vidtstrakte egne i Jylland.

Berømt er Blichers indledning til novellen »Røverstuen«, hvor de danske øers blide natur først sættes op mod det bakkestejle, stærkt gennemskårne Østjylland, for senere at få sin væld ige kontrast i Midtjyllands hedeland skaber. »Ligesom hederne bliver hyppigere og større, bliver kirker og byer færre og længere fra hinanden. Ved gårdene ser man i stedet for hæsse sorte tørvestakke, i stedet for frugthaver kålgårde. Store, lynggroede moser, skødesløst og ødselt behandlede, siger os, at her er nok af dem. Intet markhegn, ingen pileplantning gør mere skel mellem mand og mand; man skulle tro, at alt endnu var i fællesskab«.

Steen Steensen Blicher (1782-1848).

Blichers Jylland er altså især tiden efter fællesskabets ophævelse, selv om udskiftningens resultater ikke overalt tegner sig i landskabet. Digteren fortsætter: »Når man omsider rygningen af Jylland, udbreder sig for øjet de uhyre, flade heder, i førstningen bestrøede med gravhøje, hvis antal dog stedse aftager, så at man med rimelighed kan formode, at denne strækning aldrig tilforn har været opdyrket ... På østsiden af denne lyngslette findes dog hist og her noget kort, purlet egekrat, der for vildfarende kan tjene i stedet for kompas; thi træernes kroner er alle bøjet mod Østen ... Løber en bæk eller en å gennem heden, da forkynder ingen enge, ingen busk dens nærværelse; dybt nede mellem udhulede bakker snor den sig lønligt og med en fart, som om den skyndte sig ud af en ørken«.

Ejendommeligt nok er Blichers jyske noveller skrevet i ret nøjagtigt de samme år, hvor »amtsbeskrivelserne« så lyset, iøvrigt med Blicher som medarbejder. Selv om digterpræstens poetiske skildringer adskiller sig stærkt fra de landøkonomiske beskrivelser, hans egne iberegnet, er også Blicher barn af sin tid og stemt for en bedre udnyttelse af Jyllands ofte sparsomme naturrigdomme. Når han taler om de store »skødesløst og ødselt behandlede« moser og fyndigt fastslår, at der hverken findes pile- eller andet markhegn, er han i nær kontakt med den almindelige fremskridtsvenlige indstilling i tiden efter udskiftningen. I Blichers måske mest yndede novelle, »Hosekræmmeren«, nævner han i forbigående, at en forstmand skal have foreslået at lægge hele Alhede-kolonianlægget øde, »plante skov på beboernes marker og i deres sløjfede byer«, men han kalder samtidig tanken umenneskelig.

Om hedernes udstrækning efter udskiftningen giver amtsbeskrivelserne reglen ikke præcise oplysninger, selv om skildringerne er ret udførlige. Det gælder især Hjørring amt (1828). Her nævnes »vidtløftige« heder i Østvendsyssel og nordligst Horns herred med hedestrækninger i alle sogne undtagen Bindslev, hvor næsten alt er opdyrket. »Da dette herred næsten ene beboes af selvejere, er en mængde hede her tagen under dyrkning, hvilket ej er tilfældet i den del af Dronninglund herred, som henhører under godser, hvoraf nogle ej er udskiftede«, skriver amtsforvalter Brinck-Seidelin, en varmt landbointeresseret og egnskyndig mand. Også i Vennebjerg

herred fandtes hede i alle sogne, undtagen det lille klitsogn Mårup, men i »gamle selvejersogne« som Vennebjerg, Tornby, Horne, Uggerby og Ugilt var der heller ikke megen hede. Hjørring købstads 1300 tdr. land hede, »for det meste af ret god jordblanding«, lå derimod uopdyrket hen på få agre nær, og i Børglum herred havde især de østlige sogne Tårs, Jerslev og Vrejlev udstrakte lyngflader, mens hedeopdyrkningen i Vestvendsyssel var langt fremskreden. Det gjaldt også Hvetbo herred, hvor hedernes areal, der 1787 blev anslået til 4.445 tdr. land, i det mindste var halveret; »hvorimod fællesskabet har værnet for hedernes fred« i de lige udskiftede Åby og Hune sogne. Moserne var meget udstrakte i store dele af amtet, og i Øster-Hanherred henlå endnu ca. 9.500 tdr. land moser og kær »til uddrift«, mens af godt 8.000 tdr. hede land (i 1787) kun en mindre del var tilbage. Derimod var der på Læsø mange øde, lyngbegroede, sumpede eller sandføgne jorder, hvoraf kun de sidste i de senere år for en del var opdyrket.

Vester-Hanherred hører til Thisted amt, hvis beskrivelse skyldes provst C. Diørup (1842), der fremhæver, at amtets mest udstrakte mose- og sandflugtsjorder findes i dette herred, mens de største uopdyrkede heder må søges i de centrale dele af Thy. Hannæs, hvor Johan Skjoldborg 20-30 år senere voksede op, var dengang en udpræget halvø, med brede vejler på begge sider. Her fandtes i Øsløs sogn en kvadratmil hede og overdrev, som en del beboere siden 1820'erne havde søgt at opdyrke »med mergel«. Det hed sig, at der takket være merglingen blev taget »indtil 13 gange byg i rad« på den ny opdyrkede hede, »men siden har den ej heller havt lyst til at bære enten korn eller græs«.

Om det nordlige Thy oplyste Diørup bl.a.: »I det første og lykkelige decennium [tiår], efter at bonden her fik selvejendom og udskiftning, blev de fleste rå jorder, som var tjenlige dertil, bragt under ploven«. Også her var den største udyrkede strækning købstadjorder, skønt Thisted bymarker var ret god jord, hvis udskiftning tidligt blev planlagt. Derimod skred hedeopdyrkningen i Midtthy gradvis frem, »som man har kunnet overkomme det og har truffet på mergel dertil ... Straks efter udskiftningen tog man fat på de nærmeste heder, bemerglede og udslæbte dem, og lod dem derpå ligge til mager fåregræsning«. De fjernere heder blev for en del udstykket til småbrugere, hvis hytter skød frem i stort tal, især

på hederne i Hørdum, Grurup og Vestervig sogne. Opdyrkning i det større og i forbindelse med det bestående landbrug sås ved en del store gårde som Irup, Bubel og Ulstrup.

På Mors fandtes der o. 1840 af uopdyrkede »rå jorder« kun pletter hist og her i sognene mod nord, men derimod i Sønderherred en stor hede, der strakte sig fra Rakkeby mod øst gennem Vejerslev, Lørslev og Ørding sogne til Lødderup og Nykøbing-egnen. »Den opdyrkes mere og mere, hvortil især den nordlige del er ret godt skikket, imedens den sydlige er skarpere og især i Lørslev meget sandig«. I Vejerslev sogn havde de fleste bønder fulgt præstens eksempel og opdyrket deres hede, der efter merglingen blev behandlet som den øvrige mark. Overdrevet ved Nykøbing var efter udskiftningen til dels opdyrket, men de lave jorder var udsat for oversvømmelse.

Efter provst Diørups opfattelse burde heden kunne sælges til dem, der bedst var i stand til at bruge den. «Jo mindre jordbruget er, desto mere økonomisk tages derimod til heden, og ved småsteder får den gerne gødning tillige med mergel alt i første omgang, og der tages færre kærve [kornafgrøder], da man tænker på at komme igen og lægge den til den øvrige mark«. Samtidig vender provsten sig imod oprettelsen af de helt små husmandsbrug, idet han henviser til, at de kun har »liden og mager gødning«, og at landbrugsarbejdet, »som skal tiltrygles af de dermed overhængte gårdmænd«, bliver for dårligt udført. Dette gælder naturligvis hele amtet.

Mere summarisk vurderede overkrigskommissær C. Christensen hedeopdyrkningen i Alborg amt, som han (1832) mente omfattede »flere hundrede tønder land, men disse opdykninger, der alle står i forbindelse med ældre agerbrug, er af bonden foretagne stykkevis uden plan og orden og væsentligen beregnede på den snarest mulige fordel, uden hensyn til i hvilken forfatning jorden i fremtiden bragtes«. Bortset fra en række større landbrug var opdyrkningen sjælden sket på hensigtsmæssig måde, og forfatteren syntes mere interesseret i, at nogle tusinder tdr. land kær og eng på begge sider Limfjorden kunne blive bedre udnyttet. »Ikke ubetydelige spor af ældre opdyrkninger forefindes endnu i hederne«, skriver C. Christensen, hvis ringe tillid til nyopdyrkningens resultater åbenbart skyldtes dårlige erfaringer fra landbrugskrisens tid. Adskillige foretagender var kun blevet påbegyndt, men »vilde i den for landvæse-

net gyldne tid ... have båret rige frugter«. Selvejets udbredelse skete langsommere i Ålborg amt end i de fleste andre jyske amter, og det hæmmede nyopdyrkningen.

St. St. Blicher fastslår i sin Viborg amtsbeskrivelse (1839), at dette amts område næst Ringkøbing amt havde de mest udstrakte heder og ufrugtbare kær. Han fortæller, at den største af alle heder gik fra Sjørup i Fjends herred ned gennem halvøen og fortsattes langt ind i Tyskland! Selve Alheden var 5 mile lang og fra ½ til godt 1 mil bred, men forgrenede sig mod øst i den 4 mil lange Taps eller Ørum hede, der strakte sig videre gennem Sønderlyng, Nørrehald og Onsild herreder til henimod udløbet af Mariager fjord. Også de højere liggende kær var »klædt i hedens uniform« og i de lavere kæmpede lyngen med porsen. En anden gren af lynglandet strakte sig fra Alhedekolonien vest og nord om Viborg til Nørlyng herreds nordøstlige grænse, her altså parallelt med den anden lange hedestrækning.

Rinds herred var, mente Blicher, »lige så rigt om ikke rigere begavet med lyng«. Han nævner først den næsten uafbrudte hedestrækning fra Virksund ved Limfjorden til nordsiden af Mariager fjord henimod dennes munding. Også i det nordlige Rinds herred fandtes store lyngmarker, mens der i Salling og dele af Fjends herred kun var få heder og ofte med lyng »så kort og for krympet«, at man med rette talte om skaldede heder. Disse »skaldeheder« egnede sig efter Blichers mening allerbedst til skovanlæg, mens »de lang lyngede heder« gav såvel lyng til tækning som »ypperlig ildebrændsel - især til bagning - samt plettevis god græsning for får og unghøveder, og endelig for jagtelskere både moro og lækre spiser«.

Hvor megen hede der er opdyrket ved kolonisation og som følge af udskiftningen, vil det næppe være muligt at få udredet, mener Blicher, »men det går i flere tusinde tønder land«. Han omtaler fremgangsmåden ved opdyrkningen, navnlig merglingens betydning, og advarer mod at lade nyopdyrket jord springe i lyng pøny for i stedet at hryde gammel hede, »dette forfører og til at udmagre jorden«. Mens Blicher finder det »statsgavnligt«, at ejere af hedearealer selv opdyrker jorden, er han yderst betænkelig ved at lade lejefolk foretage opbrydningen: »da forøges vel folkemængden, men velstanden formindskes«. Alt for mange små hedeopdyrkere må som lejere give op og ender som fattiglemmer. I forbindelse med sin omtale af

Lyngen afbrændes. Fra gammel tid havde hedeboere afbrændt lyng og nedpløjet asken som gødning for den første udsæd.

markfredforordningen af 1817 (herom senere) fik Blicher luft for sit personlige syn på de særlige jyske naturejendommeligheder: »Så længe Jylland har sine vidtudstrakte heder, moser og kær - og gid den længe måtte have dem! - vil fuldkommen markfred hverken være at håbe eller at ønske«. Her var amtsbeskrivelsernes redaktion naturligvis af en anden mening.

Allerede i 1827 udkom sekretær J. C. Halds beskrivelse af Randers amt, der formentlig næst Ny Arhus amt (udskilt fra Gl. Skanderborg amt) havde de færreste uopdyrkede hedejorder, omtrent 1:13 i forhold til agerlandet. Helt opdyrket var dog kun det lille Rougsø herred øst for Randers fjords længste og bredeste strækning. I Galten herred, hvor forholdet var 1:5 eller 6, og i det andet

sydlige herred Ø. Lisbjerg fandtes der ret udstrakte heder. På Mols og i Sønder herred på Djursland var de fleste hedejorder opdyrket, men i Nørre herred og det store Sønderhald herred vest for dette lå betydelige arealer lyngklædte hen, navnlig af Nørre herreds magre sandjorder. I amtets nordlige herreder, Onsild og Nørhald, havde næsten hver landsby større eller mindre heder, de fleste steder med omtrent lige så god jordbund som det allerede opdyrkede, »hvorfor det, under heldigere konjunkturer, sikkert ville lønne umagen at forvandle dem til pløjeland«.

Den unge landøkonom, der i 40 år derefter var sekretær i Landhusholdningsselskabet, ville mene, at der ikke i de sidste 30 år i Randers amt var opdyrket rå jorder af betydning. De bestående landbrug havde i forvejen mere agerland, end de med den almindelige driftsmåde kunne gøde og behandle, og J. C. Hald anbefalede derfor udparcellering og oprettelse af nye brug. Han ville ikke helt underkende hensynet til »hedernes benyttelse til brændsel og til fåredrift«, men foretrak skovanlæg på strækninger, der var mindre skikket for ploven. - Hald skrev under stærkt indtryk af den endnu herskende landbrugskrise. Man kunne ikke undre sig over, at interessen for hedeopdyrkningen var kølnet i en periode, hvor kornproduktionen gav så ringe udbytte. Et af de få eksempler på en heldigt gennemført opbrydning af hedejord var Trinderup i amtets nordvestlige spids, hvor der årligt blev opdyrket 5-6 tdr. land. Men til forskel fra Viborg amt havde jordbunden i den nordlige del af Randers amt »næsten overalt en så stor andel af ler, at den er i stand til at frembringe gode afgrøder af de almindelige sædarter«.

1827 udkom også professor J. H. Bredsdorffs landøkonomiske skildring af det lille Arhus amt. Her fandtes der i de 3 små nordvestlige herreder, Sabro, V. Lisbjerg og Framlev, en del heder, især i Vitten, Spørring, Lading, Skivholme og Sjelle samt i Harlev sogne. I Ning herred syd for Arhus var der nogle uopdyrkede jorder i Holme, Mårslet og Beder pastorater, men i Hads herred ned til Horsens fjord næsten ingen. Når kun få gik kraftigt i gang med at opdyrke de tilbageværende heder, skyldtes det som regel, at lodderne lå langt fra gårdene. »Når der på hedelodderne anlagdes boelssteder midt i den jord, som skulle opdyrkes, og der brugtes stude i stedet for heste, så ville det her, i det af naturen gode jordsmon, bedre lykkes end andetsteds«, mente Bredsdorff.

Beskrivelsen af Skanderborg amt (1843) er 16 år yngre. Dens forfatter, cand. polyt. J. C. Schythe, var en ganske ung geolog, hvis studier snart skulle udstrækkes fra Island og Vestgrønland til Chile og de arktiske egne. Schythe så ligesom Bredsdorff med velvilje på udstykningen; den havde »medført opdyrkningen af mange tusinde tdr. rå jorder« og desuden bidraget til en mere intensiv drift af de allerede opdyrkede arealer, idet gårdbrugere, der havde skilt sig af med deres udmarker, bedre havde kunnet samle sig om driften af deres hovedlod.

I begyndelsen af 1840'rne var der i Skanderborg amt store uopdyrkede områder tilbage. I Gern herred mod nord, der lå indeklemt mellem Viborg og Arhus amter, fandtes heder i de fleste sogne, selv om en del var opdyrket. Det samme gjaldt sognene omkring Himmelbjerg-søerne og henimod Bryrup. I det store Vor herred syd for Mos- og Skanderborg-søerne ned mod Horsens fjord var »forholdsvis det mindste areal af uopdyrket hedejord tilbage«, og kun to sogne mod nordvest, Yding og Østbirk, havde megen hede. Om 8 af herredets sogne oplyste Schythe, at egentlig hede ikke havde eksisteret i lang tid.

De skarp-sandede hedearealer i det vidtstrakte Vrads herred mod vest blev for en stor del opdyrket og gødet med asken fra den afskrællede lyngtørv, som ofte var det eneste anvendte gødningsmiddel. En del af hedejorden i sognene Vrads, Nørre Snede og Ejstrup var dog kun midlertidigt opdyrket. Også fra Låsby sogn i Gern herred hedder det, at heden opdyrkes ganske vist, »men man tager blot så mange afgrøder som muligt og lader derefter jorden ligge som græsgang«. Som eksempel på en heldigere form for landvinding nævnes Frijsenborg hovedgård, hvor 500 tdr. land gamle agerjorder var blevet for øget med 360 tdr., der for en snes år siden henlå bevokset med lyng og enebær krat; halvdelen var opdyrket ved hovedgårdens egen arbejdskraft, resten åbenbart ved hoveri. Men også beboere i Hammel by havde opdyrket deres hedelodder og efter mergling og brakning føjet dem til deres indmarker. I mange egne blev hede opdyrket af nybyggere, »småparcellister, der fæster, lejer eller køber en halv snes tdr. land med en hytte på« .

Landvæsenskommissær C. Dalgas' beskrivelse af Vejle amt (1826) går tilbage til landbrugskrisens tid og tiårene lige efter udskiftningen. Det var et amt med vidt forskellige opdyrkningsgrader. Dalgas

hævder, at der i de østlige herreder, Bjerge, Elbo, Holmans og en del af Brusk herred, så godt som ingen uopdyrkede arealer fandtes. Derimod var der betydelige strækninger rå, udyrkede jorder i det vestlige Brusk herred, i Jerlev, Hatting samt den østlige del af Tørrild og Nørvang herreder. Som eksempler nævnes fra Højen sogn syd for Vejle »en stor mager hede, fuld af små moser og kær« og fra nabo sognet Jerlev »en stor hede, men med en god jordblanding; man ser her rød og hvid kløver vokse imellem lynget«. Nordøst for Vejle fandtes der i Engum, Løsning og Ø. Snede »store strækninger kolde, lerede, med lyng tilvoksede jorder«; ligeledes i Uldum sogn. Vejle købstads store overdrev var efter endt udskiftning nu under opdyrkning.

I amtets vesteregn lå efter C. Dalgas' antagelse 9/10 af jorden endnu i hede. Som udprægede hedesogne nævner han Ringgive, Givskud, Give, Nykirke, Vester, Thyregod, Brande, langt mod vest (Sdr.) Omme og sydligere, ind mod Ribe amt, Randbøl og Egtved sogne. C. Dalgas var en varm tilhænger af den vidtdrevne udstykning, som forordningen af 3. december 1819 formentlig satte en stopper for i de magre egne. Nyopdyrkningen blev dog fortsat »uagtet den standsede parcellering«, men den var ikke udtryk for et fremskredent agerbrug, snarere havde landbrugskrisen tvunget mangen landmand til at udnytte enhver mulighed for at skaffe sig indtægter, »uanset om han i fremtiden bøder derfor. Hos mange er det et skridt, fortvivlelse har fremskyndet, hos andre et foretagende, gerrighed eller uvidenhed har ledet til, og atter hos mange en af den laveste interesse beregnet spekulation ...«. Så forskellige ledemotiver fulgte hedens opdyrkere i deres arbejdsfyldte og som oftest nøjsomme hverdagstilværelse.

Om det udstrakte Ringkøbing amt skrev sekretær J. C. Hald i 1833, at lyngheder, hedemoser og flyvesand udgjorde mere end dobbelt så stort et areal som de dyrkede strækninger. Af Hammerum herred (på størrelse med Lolland) var vistnok kun 1/10 under plov, og meget anderledes var forholdet ikke i Ulfborg, Hind, Bølling og Nørre Horne herreder. Store hedestrækninger fandtes også i den nordvestlige del af amtet, Vandfuld, Skodborg og Hjerm herreder, selv om her var mere frugtbare og veldyrkede jorder; omkring Lem vig var næsten alt opdyrket, men vistnok i alle amtets sogne fandtes der hedejorder. Hist og her havde lyngen bredt sig

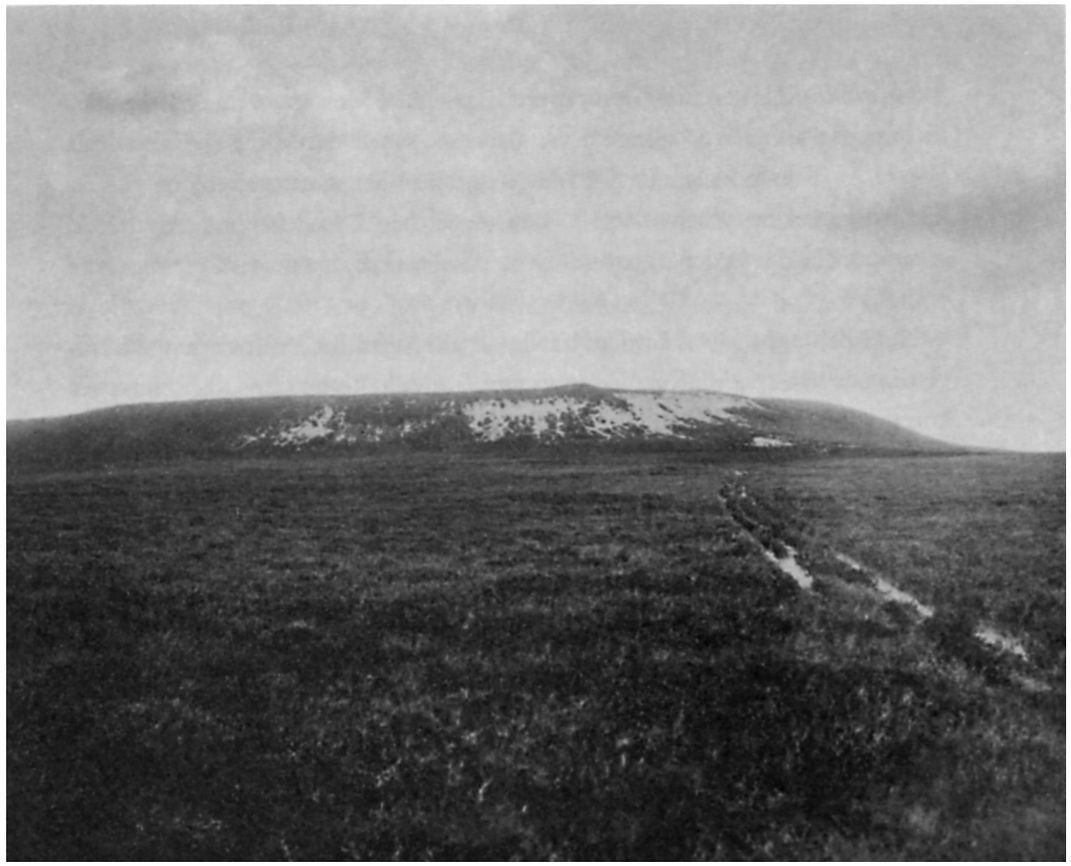

Isenbjerg bakkeø før Gludsted plantage dækkede terrænet.

over agre, der indtil o. 1800 havde været under plov. Forklaringen var den, at man efter udskiftningen havde opdyrket bedre beliggende hedejorder i stedet for de mest udpinte marker. De fleste hedebønder boede i nærheden af vandløb, hvor der var engstrækninger eller »grønner« (græspletter midt i hederne), og mange opdyrkede efterhånden den omliggende hede.

Mest udstrakte var de høje, tørre, undertiden næsten nøgne lyngheder og - i andre egne - de lave, side og kolde hedemoser, bevokset med lyng og pors eller vidjer. Til de skarpe, noget bakkede jorder hørte hededraget fra Vind over Nr. Omme og Hover sogne lige til Ringkøbing bymark. Mere taknemlig at dyrke var de lerblan-

dede hedejorder i Ølby, Favsing, Asp og andre sogne øst og syd for Klosterhede, »hvor overskorpen ikke i den nyere tid er afskrællet til brændsel«, og hvor terrænet var jævnere, »men desuagtet opdyrkes kun lidet«. Af de side kærjorder i Ulfborg og Hind herreders vesteregne var en ikke ringe del opdyrket o. 1830, men meget henlå som rå jorder og burde afvandes. En del heder og overdrev lå i fællesskab, skønt de forlængst var opmålt.

Hald beklagede, at man ikke havde tal eller data for den betydelige land vinding, »vesterboerne« havde præsteret. De enkelte brugere tog som regel kun nogle få skæpper land ind ad gangen, men fortsatte år efter år; alligevel var de »afmægtige ... i forhold til det store mål, man kunne ønske at nærme sig: hedernes fuldkomne forsvinden, forsåvidt de er tjenlige til kultur«. At opdyrkningen var gået langsommere siden 1820'rne, skyldtes vel især de lave kornpriser og den relativt høje arbejdsløn; indtil arbejdet med at forberede den nye matrikel i 1825 var fuldført over hele amtet, frygtede mange for at blive sat højere i hartkorn. Enhver bonde måtte være betænkelig ved at opdyrke mere jord, end han havde gødning til. Der var dog eksempler på, at større gårde i de senere år havde opdyrket fra 50 til 100 tdr. land hede.

I Ribe amtsbeskrivelse (1830) anslog C. Dalgas de uopdyrkede jorder til halvdelen af amtets areal, men de var yderst ulige fordelt. Store hedestrækninger fandtes især i de nordlige dele af Slavs, Malt, Gørding og Skast herreder, i den sydøstlige del af Øster Horne herred og mod nordøst i Vester Horne herred, der langs vestkysten havde en bred flyvesandsbræmme. Hedeopdyrkningen havde »siden udskiftningen og merglingen kom i gang«, navnlig været i god fremgang på kolde og side jorder, og her blev der trods de lave kornpriser stadig opdyrket hede, blot bonden havde mergel og nogenlunde kunne overkomme at få den gravet. Mens jorden 1-1½ år efter opbrydningen lå hen, blev den merglet og derefter pløjet, før udsæd af boghvede eller havre; så fulgte byg og 4-5 gange havre. »Dog får sidste havrekærv undertiden lidt gødske for at udlægges med kløver. Enkelte giver også bygget en tynd gødskning«. Nogle landmænd nøjedes med 3 à 4 kornafgrøder, før jorden fik passende hvile. Andre lod de rå jorder tilså 8-10 år i træk uden at gøde eller mergle - med det resultat at et sådant stykke efter nogle års forløb blev bevokset med siv og senere med lyng.

C. Dalgas, der utvivlsomt havde fået en bedre landøkonomisk uddannelse end nogen anden af amtsbeskrivelsernes 15 forfattere, turde altså fastslå, at hedens opdyrkning gjorde betydelige fremskridt, og det skønt han skrev om Vejle og Ribe amter i de år, hvor en landbrugskrises virkninger i høj grad hæmmede udviklingen. Vel nærede han ingen stærk forventning om »en almindelig opdyrkning af vore heder«, så længe størstedelen af de nyopdyrkede jorder blev ret stedmoderligt behandlet og en del atter opgivet. »Imidlertid er der ingen tvivl om, at en stor del af Jyllands heder lige så godt kvalificerede sig til dyrkning som det tilstødende gamle agerland, og at en mængde familier, ved et passende jordbrug her godt kunne leve. Forfatteren har derfor troet, at det måske kunne blive en god spekulation for vesterboerne at indrette større eller mindre gårde på deres hedelodder, især sådanne, hvortil gives side, morblandede strækninger. Når et godt lag mergel påførtes, eller efter omstændighederne agerskorpen opbrændtes, et skånende sædskifte med dyrkningen af rodvækster og foderurter ... indførtes, og de fornødne bygninger ved hjælp af teglovnene opførtes, ville lysthavere til sådanne steder eller gårde ikke mangle, og gode renter [ville] lønne det gjorte forskud. Så danne parceller turde vel også finde almindeligt bifald selv hos parcelleringens største antagonister«.

Sagen var den, at de små nybyggere, der købte, fæstede eller lejede nogle tønder land, i den grad havde tidens vind imod sig, at end ikke C. Dalgas med tilstrækkeligt held havde kunnet forsvare udstykningens resultater. En særlig vanskelighed lå i, at disse hedehusmænd måtte leje trækkraft hos gårdmændene, hvilket heller ikke efter C. D.s opfattelse kunne svare regning. Så meget stærkere anbefalede han dem at bruge køer eller stude til markarbejdet, og han noterede med tilfredshed, at småbrugerne på heden især havde anvendt stude, men tilføjer lidt bekymret, at »de få køer, hvortil man i førstningen måtte indskrænke sig, er kun langsomt forøgede, eftersom græsmarkerne og foderet forbedredes«.

Grundforbedringsarbejder i Jylland

Mergling var naturligvis af største vigtighed ikke mindst for hedeopdyrkningen, og fra de fleste jyske amter omtales, at mergel i almindelighed påføres den nyopbrudte jord ½-1 år før den pløjes til sæd. Særlig udførligt behandles »mergel, som her kaldes ler«, i Hjørring amtsbeskrivelse. Bortset fra sandflugtsegnene op mod Skagen fandtes der mergel i praktisk talt alle sogne i de fire Vendsyssel-herreder, men kun få steder i Hvetbo og Øster-Hanherreder. Brinck-Seidelin var ikke ene om at beklage »den i Jylland herskende fordom, at mergelen indeholder næring for planterne«, hvorfor den merglede hedejord sjælden fik staldgødning. Han var opmærksom på mergelens forskellige virkninger på nybrudt og tidligere dyrket jord. En lang række herregårde merglede hvert år et betydeligt areal. Ejeren af Åstrup havde i en indberetning 1822 anført, at han på 7 år havde »opkørt« 35.000 læs mergel; årligt lod han grave en ca. 60 alen lang og 18 alen bred mergelgrav, og til en tønde land anvendtes 200-300 læs.

I Thisted amt blev mergel meget anvendt straks efter udskiftningen, især i Thy, men blev ofte misbrugt, idet man lod den gå i stedet for gødning. Også kalk kom tidligt i brug, på Mors dog noget senere, og det var derfor o. 1840 stadig almindeligt at »kalke« eller »kride« jorden. I Ålborg amt var mergeludnyttelsen mindre fremskreden, men det fremhæves, at god lermergel var i stand til at ændre sandjorders natur, »ligesom god sand- eller kalkmergel er et ypperligt grundforbedringsmiddel for de kolde og lerede jorder«; afgrøderne blev i begge tilfælde langt større. Fra Randers amt anførte J. C. Hald eksempler på, at de uheldige følger af mergelmisbrug i ældre tid afholdt bønder fra at mergle deres jorder. Desuden var mergelen ulige fordelt og oplysningerne om dens forekomst upålidelige. Kun en del herregårde merglede i stor stil. Ved Skafø-gård havde man efter megen forgæves søgen fundet mergel i en hedelod, men kørte dog kun ca. 80 læs på en tønde land, mens man på Katholm anvendte 500 læs, hvorved sandede jorder blev »bragt til en mærkelig grad af kraftfylde«. I Sønder (Djurs) herred og på Mols blandede man mergel i kvæg- og fårefoldenes gødning.

Efterretninger fra Arhus amt viste, hvor tilfældig merglingens udbredelse var og hvor forskellige erfaringerne m.h.t. dens virkninger måtte være, når man ikke vidste, hvilken mergel man helst skulle anvende. I Skanderborg amt synes forholdsvis mange bønder at have merglet med held. En driftig gårdmand i Dalby havde merglet næsten hele sin jord, idet han gav den bedre del 10 læs kalkmergel pr. td. land og den ringere (kartoffeljord) 200 læs lermergel. En enkelt bonde gik ofte i spidsen og fik senere de andre landsby bønder med. Sognefogden i Voldby, der ti år tidligere havde merglet 40 tdr. land, brugte nu i anden omgang 300 læs pr. td. land. Frijsenborg og en del andre godser havde forlængst merglet megen hovedgårdsjord.

I Vejle amt var en række landsbyer og gårde i Vejles omegn »velsignede med denne Herrens milde gave«. Mergel blev især anvendt i de østlige dele af Nørvang, Tørrild og Jerlev herreder, det meste af Brusk samt det vestlige Holmans herred; her fandtes i 1820'erne bønder, der årlig kørte indtil 800 læs mergel på marken. Også i vesteregnene var mergling udbredt, men der imod - bortset fra nogle hovedgårde og enkelte landsbyer - »næsten aldeles forsømt« i Bjerge og Hatting herreder. Et særlig dybt lag kalkmergel fandtes ved Boller, og i Bjerge herred var også sandmergel flere steder let tilgængelig. Bønder kørte nødigt mere end 80 små læs men større landbrugere det 2-3 dobbelte på en tønde land, hvad C. Dalgas fandt overdrevet: vel avlede man da en masse foder, men fik næsten altid lejesæd og havde ondt ved at få kornet modent.

I Ringkøbing amt fandtes der rigeligt med mergel i Limfjordsegnene, altså i Skodborg-Vandfuld herreder, hvor mergling især var almindelig i sogne vest for Lemvig, ca. 100 »gode bønderlæs« pr. td. land. Kun hist og her i det øvrige amt var der fundet mergel, mest benyttet på indmarksjord af mænd udenfor bondestand, »thi bonden nærer her den tro, at mergelen skader hans agermark, i det mindste hans rugavl«. Eksemplet fra de store gårde ville dog nok efterhånden overbevise ham. På Ulfborg-egnen var selvejerbonden Ole Kirk på Ebbensgård den første, der merglede. - Ved hedeopdyrkning blev mergel almindelig anvendt, men ofte kun 60-80 bønderlæs pr. td. land. I Hammerum herred forekom sandagtig kalkmergel hyppigst og gav god virkning i fugtige somre og på mosejorder. En blålig, groft sandblandet mergel var fundet i den østlige del af Nørre Horne herred, mens Bølling herred med de

store hedestrækninger syntes mergelfattigt. Næsten overalt, hvor mergel fandtes, måtte et 1-4 alen tykt lag sand, grus og blåler eller klæg fjernes, og praktisk indrettede var mergelgravene kun ganske få steder.

I Ribe amt var mergling mest almindelig på »side, kolde strøg i hederne« og ellers kun hos enkelte foregangsmænd. Om ejeren af Estrup hed det o. 1830, at han »lærer beboerne i Malt herred at anvende mergel«, og ved Sønderskov var i løbet af 7 år kørt 30.000 læs mergel på markerne, henved 250 læs pr. td. land. »Uden mergel ville dyrkningen af vårsæd være såre indskrænket i hedeegnene, og kløver intet sted kunne trives«, fastslår C. Dalgas. Og mergel kunne i lang tid holde lyngen nede.

Nyt agerland blev ikke blot erobret på hederne, men også i kær og moser. Hertil kom udtørrings- og inddigningsarbejder, endnu dog kun af mindre omfang i Jylland. Planmæssig afvanding kunne der vanskeligt blive tale om før i drænrørenes tid, og det gik ofte ud over de lavere liggende enge og kær. Om bestræbelserne for »skadeligt vands afledning« hører man navnlig fra Århus amt (egnen ved Brabrand sø) og fra større gårde på Vejle-egnen, hvor risgrøfter virkede tilfredsstillende; ved Skovgård og Aldebertsminde var der anlagt flere tusind favne.

Nye marskenge var opstået ved Ringkøbing fjord, og navnlig Velling sogns beboere havde høstet frugterne. Indenfor Nymindegab var der længe før 1830 opført små jorddæmninger »for at fremme udvidelsen af marskeng ved nye tilslikninger, til dels også for at tilvejebringe noget værn imod flyvesandet«. Ved hjælp af nedrammede rafter med fletværk af ris og tang havde man senere lavet nye dæmninger, og nord for disse var siden 1780'rne Tipperne opstået som en næsten sammenhængende flad marskeng ude i fjorden, hvis indløb havde ændret retning. Engene ved Skjern å, som mange sogne havde udbytte af, var derimod for størstedelen » rigt bærende geestenge, kun lidet marsk blandede«. Efter landinspektør Hyldgaards forslag var de efter udskiftningen væsentlig forbedret ved udgravning og oprensning; de gav nu 3 à 4 læs hø pr. td. land og var for beboerne »en væsentlig resource ved dyrkningen af deres lette sandjorder«. Endog mænd i Nr. Vium og Lem sogne havde sikret sig engskifter ved Skjern å. Der var andre steder, hvor havet

mere gav end tog: ved udløbet af Varde å, ved Farup vest for Ribe og på den nordslesvigske kyst især ved Ballum, Emmerlev og Højer. Ved et digeanlæg fra Højer østpå håbede man at kunne sikre den inddigede marsk mod havets angreb.

Vesterhavet tog år for år mange tdr. land af Jyllands mest udsatte jorder, fra det nordlige Vendsyssel til Blåvandshuk, og anlæg af høfder hører en nyere tid til. Mod vindens angreb, med sandflugt til følge, havde man derimod efter fattig evne søgt at værne vestkysten. Staten tog sig siden det 18. århundrede af sandflugtsvæsenet, men befolkningen måtte nu og da gøre en arbejdsindsats i de fire klitrandede jyske amter, plante marehalm og klittag (hjelme) eller på anden måde dæmpe sandflugten. Men udviklingen havde formet sig gunstigere, end man ventede, da sandflugtsforordningen af 1792 blev til; spørgsmålet havde tabt sin foruroligende karakter, fastslog de kyndige. I Ribe amt talte man om at indskrænke pligten til at udføre arbejde i klitterne til de nærmestboende, »de eneste, hvem sandflugten truer«. Klitplantager til varig dæmpning af flyvesandet var en virkelig værdifuld land vinding, som endnu kun yderst få drømte om.

Engvanding (overrisling) var i mange egne af Jylland et aktuelt problem på amtsbeskrivelsernes tid. St. St. Blicher kaldte den »en radikal forbedring« og skildrede indgående, hvorledes en husmand i Vallerbæk, Karup sogn, havde opdæmmet en lille bæk, der løb gennem hans ejendom, og udviklet et sindrigt system af grøfter og smårender, der ledte vandet ned over den tørre engbund. Snart fremtryllede det »en tæt og frodig græsgrøde« ikke blot på engen, hvor der før mest voksede »katteskæg«, men også på de forhen lyngklædte bakker og de nøgne sander. Intet under, at bønderne i vid omkreds betragtede opfinderen som en mirakelmand og drog nytte af hans indsigt. »Allerede for 12 år siden turde jeg anslå de af Vallerbæk-manden skabte enge til at indtage et areal af over 2000 tdr.; nu stiger det måske til over det dobbelte ...«. Men Blicher fandt, at det andre steder gik for langsomt »med sådan engforbedring og engskabelse«, som i hans øjne var vigtigere for jysk landbrug end noget andet middel til produktionsforøgelse. I hele Jylland måtte der kunne vindes 100.000 tdr. land, eller årligt 400.000 læs hø, foruden eftergræsning, og Blicher foreslog at lade een eller flere

kyndige mænd (eksperter!) rejse rundt og give fornøden oplysning og vejledning i denne vigtige sag. »Alt modnes sent her i Jylland, også gode planer«. Men som vi snart skal se, var engvandingsplaner netop ved at modnes.

Vandingsanlæg var ikke hvermands sag. De var kostbare og krævede enighed mellem mange bønder, og det kunne falde svært, selv hvor ingen ejere af vandmøller var med i laget. Herremændene havde lettere ved at vove forsøgene, skønt ikke altid med held. Storstilede anlæg blev tidligt forsøgt ved en del større østjyske gårde, således Lindenborg og Sebber Kloster i Himmerland, Trinderup ved Mariager og ved avlsgården Frydensberg under Rugård i det sydøstlige Djursland. I Skanderborg amt havde ejeren af Mattrup efter tysk mønster (»Rückenbau«) så at sige anlagt en eng i etager, hver især inddelt i skrånende »bed«, fra hvis rygge vandet silede ned for at opsamles i grøfter, der ledte det til en lidt lavere etage - en meget arbejdskrævende indsats, der havde kostet 120 rigsbankdaler pr. td. land! I Vejle amt var »vandings- eller egentlig risselenge« ret almindelige, når ikke vandmølle privilegier stod i vejen. »I vesteregnen anses vandingsanlæg som et middel til at fordrive lyngen; thi stående eller rindende vand er lyngens død«, skriver C. Dalgas.

Engvanding var i Ringkøbing amt mindre udbredt: vandløbene var færre, og i de nordlige herreder havde de ofte et så dybt leje, at omkostningerne ville blive uforholdsmæssigt store, hvis vandet skulle komme de omliggende arealer til gavn. Oversvømmelser truede store engarealer længere mod syd, og de lave, flade enge ved Nissum og Ringkøbing fjorde ville man nødigt se forvandlet fra marsk til gest med en mindre værdifuld høslæt. Vanding med

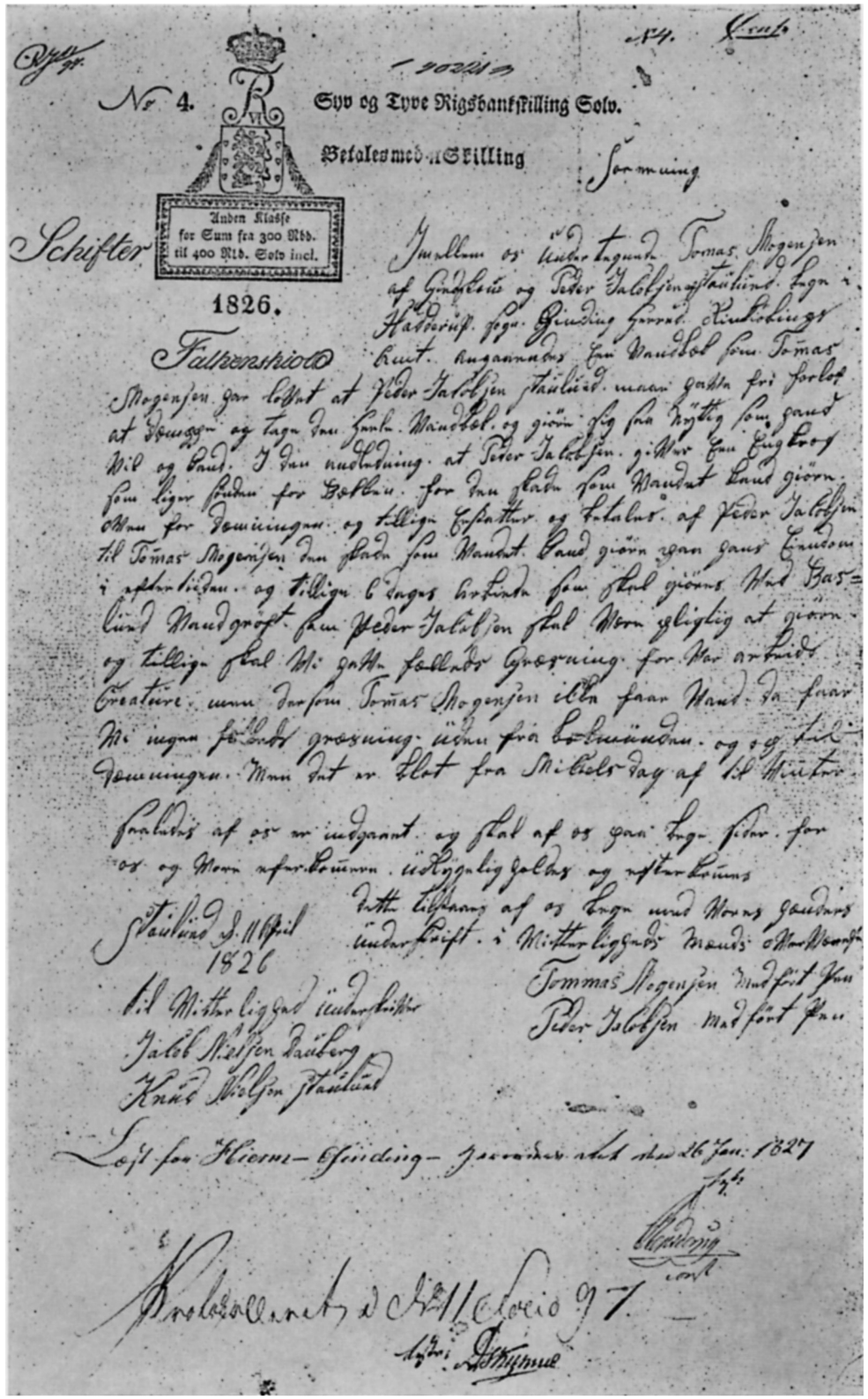

Tinglyst overenskomst om engvanding, indgået i Stavlund, Haderup sogn, Ringkøbing amt, den 11. april 1826 og »læst for Hjenn-Ginding Herreders Ret« den 26. jan. 1827. Thomas Mogensen af Gindeskov tillader Peder Jacobsen af Stavlund »at dæmpe og tage den hele Vandbæk og gjøre sig den saa nyttig, som han vil«. P. J. giver Th. M. en engkrog til erstatning for den skade, vandet kan gøre ovenfor dæmningen, lover at erstatte al fremtidig skade på Th. M.s ejendom og at udføre 6 dages arbejde ved Boslund vandgrøft. Samtidig træffer de to mænd aftale om fælles græsning. De underskriver begge »med ført pen«, mens to »vitterlighedsmænd« er til stede. (Skøde- og panteprotokol for Hjerm-Ginding herreder, Landsarkivet i Viborg).

brakvand blev forsøgt enkelte steder, med små vindmøller til hjælp, men med vekslende held. Kun i Hammerum herred havde engvanding længe været almindelig og blev i stigende grad genstand for bøndernes opmærksomhed; de havde ganske godt kendskab til, hvorledes arbejdet mest hensigtsmæssigt kunne udføres, skrev J. C. Hald. Hist og her blev vandet også ledet ud over græsmarker (»ved små grøfter, som plovfurer«) eller over mose- eller hedejorder, »for at afæde lyngen og forvandle stykket til græsgang eller eng«. Iøjnefaldende var kultiveringen af 50 tdr. land mose nord for Kjølvrå ved hjælp af smalle vandgrøfter ud til et åløb nær Karup å - ikke langt fra den Vallerbæk-mand, som Blicher ti år senere berømmede. Fra Herning-egnen anfører Hald, at en driftig gårdbruger, Palle Flø i Kollund, havde givet »et herligt eksempel i det store« ved at skabe eng af rå mosejorder. I Ribe amt lå de bedste enge langs Kongeåen; en del af dem, de såkaldte »ommemader« på en strækning fra Askov og Maltbæk til Tobøl, gav høslæt to gange. Enkelte gode vandingsenge fandtes i samme egn, og fra det vestlige Sønderjylland fremhæves engvandingen ved hovedgården Trøjborg.

Omkring 1840 gik vandingssagen ind i en ny fase. Efter at Landhusholdningsselskabet havde ladet J. Hofman (Bang) foretage en studierejse til Tyskland, blev der i første omgang indkaldt engmestre fra Hannover, men selskabet sørgede for, at der - med statsstøtte - blev sendt 5 unge landmænd til Mecklenburg, hvor de på nogle store gårde lærte engvandingens teori og praksis. En af disse unge var landmåler T. W. Honum, der 1843 skrev en kortfattet vejledning i engvanding. Samme år opnåede Ringkøbing Amts landøkonomiske Selskab på Landhusholdningsselskabets anbefaling, at 10 bønderkarle fra forskellige amter blev udtaget til oplæring i engvanding og iøvrigt fritaget for værnepligt, når de efter 3 års tjeneste ved engvandingsanlæg i Ringkøbing amt havde fuldendt deres uddannelse med godt resultat. På lignende vilkår udtog landhusholdningsselskabet også i de følgende år engvandingslærlin-

Strømhjul ved Karup å formentlig fra Trevad. Strømmen drev hjulet rundt, de påhægtede kasser hentede vandet op og ved hjælp af en opsamlingsrende kunne det anvendtes til engvanding. Fotograferet o. 1905-10 af lærer K. Hansen, Feldborg, oplyser red. Har. Skodshøj, Viborg.

ge, der senere virkede som engmestre eller »engfogder«. Selskabet lod i 1852 landmåler E. Møller-Holst (den senere landøkonomiske skribent og redaktør) indsamle oplysninger om de udførte engvandingsanlæg og udgive et skrift herom.

Hedeopdyrkning i perioden 1837-66

Det gik atter fremad. landbrugskrisens virkninger blev overvundet 1 1830'rne, og opmuntret af stigende kornpriser blev nyopdyrkning og grundforbedringsarbejder videreført. I Jylland, hvor selvejet var mest udbredt og i de fleste hedeegne næsten enerådende, blev fremgangen størst. Hedelandet var de nye mulighedersland. I første trediedel af århundredet var der en livlig befolkningstilvækst i de fleste syd- og vestjyske herreder, og mellem folketællingerne 1834 og 1870 blev stigningen næsten overalt mellem 40 og 60 %, i Lysgård herred endda over 70 %.

Allerede i 1840'rne var der en udbredt forestilling om, at den hedeopdyrkning, der kunne svare regning, ville blive ført til ende indenfor en overskuelig tid. I forordet til en lille bog om Vestjyllands opdyrkning, som »nogle praktiske landmænd« i Ringkøbing amt udsendte i 1847, kunne amtmand A. S. Schulin, Rindumgård, udtale sig meget optimistisk. Han mente, at når de anvendelige hedemoser var omdannet til agerland og den høje hede forvandlet til frugtbar eng, for så vidt den kunne overrisles, »da vil man i det mindste i disse egne ikke træffe ret megen lyng mere«. Schulin advarede mod udvandring, så længe store strækninger lå uopdyrkede hen.

I den lille bog blev det udførligt beskrevet, hvorledes den lave og sure jordbund kunne afvandes; særlig egnet for opdyrkning var de hedekær, der skrånede mod syd. Var hedekæret bevokset med lyng og pors, kunne afsvidningen bedst ske en sommerdag, idet udgrøftningsarbejdet burde foretages et år før opbrydningen. Ved lyng-afbrændingen måtte man følge bestemmelser fra 1766 og træffe aftale med naboerne, der skulle advares, før ilden blev antændt. De erfarne vestjyske landmænd gjorde omhyggeligt rede for, hvorledes asken skulle spredes og nedharves; efter 2. pløjning

måtte der også harves. På vesteregnen var det almindeligt at opgrave mergel og lade den ligge i dynger og tørre, til den let lod sig pulverisere og derefter nedpløje. Så skulle der harves jævnt, før gødning blev kørt på marken og nedpløjet; der måtte atter pløjes før udsæd. Sædfølgen kunne det 1. år være raps eller boghvede, det 2. vikkehavre, det 3. år byg eller havre med udlæg af græsfrø. Tog man indtil 5 sædafgrøder, burde det være: 1. raps »efter hel eller halv gødning«, 2. boghvede, 3. vikkehavre, 4. byg (efter halv gødske) og 5. havre med udlæg. Ved at anvende de bedst egnede græsarter rød- og hvidkløver, timother, fløjlsgræs og rajgræs, kunne man få en rigtbærende græsbund.

Opbrydning af 8 tdr. land hede med 6 trækstude for en 2-hjulet plov, ført af pløjemand og pløjedreng, ville kræve 24 dages pløjning, og når hertil kom grøftearbejde, mergling, brakning m.v. ville det koste henved 15 rigsdaler. Der advaredes stærkt mod dårlig afvanding og mod at udpine jorden med »tærende afgrøder« i 8-10 år. Alt for ofte blev der sået så sparsomt med græsfrø, at lyng og mos eller værdiløse siv- og græsarter kvalte de gode græsafgrøder. Dog kunne f.eks. rapsavlen falde heldigere ud end i østeregnen, og foderafgrøderne ville fremme et godt husdyrbrug. Omkostningerne kunne næppe beløbe sig til væsentligt mere end behandlingen af Østjyllands lavtliggende agerjorder, hvor stenopbrydning ofte var nødvendig.

Ved opdyrkning af højere hedejorder var faren for sandflugt næppe så stor, som de gamle fortællinger om ødelæggelser lod formode, og al-forekomster var ingen uovervindelig hindring, heller ikke for træplantningen. Vesteregnens landbrug var især baseret på engene, der gav foder til fedekvæg. Agerbruget var en biting, og beboerne foretrak ofte at dyrke de tørre jorder, fordi de kostede mindst arbejde for mennesker og trækdyr. Engvanding var dog af stigende betydning. Langs åløbene havde man set de skarpeste lyng begroede sandjorder forvandlet til fortrinlig engbund »ene og alene ved en tilstrækkelig overrisling«. Men den rå hedejord burde ligge 2 år efter opbrydningen, før den blev brækket med 3-4 pløjninger og tilpas harvning, inden jorden kunne besaas. Sædfølgen og jordbehandlingen afhang af jordens beskaffenhed, og ret afgørende for resultatet var det, om nyopdyrkningen skete i tilknytning til allerede bestående landbrug, der kunne »give hede bunden no-

get forskud af gødning«.

Fra den nyopdyrkede Staushede forelå der oplysninger, der viste, at afgrødernes værdi 1840-46 vekslede fra 11½ til 33 rigsdaler pr. td. land, i gennemsnit godt 22½ rd., mens indtægterne af gammel skarp agerjord efter 7 års behandling med grøngøde var mindre end 14 rd. Ved Dejbjerglund blev et stykke hede opbrudt og indgrøftet 1844, men fik kun 100 kubikalen mergel (burde have haft det dobbelte). Alligevel gav rapsdyrkning en netto indtægt på 35 rd. pr. td. land, mens byg gav 19½ rigsdaler.

Samme år skrev konferensråd Chr. Rothe, der siden århundredets begyndelse havde beskæftiget sig med matrikelsarbejder, en pjece om de jyske heders opdyrkning. Hans hovedsynspunkt var, at det stigende folketal måtte opfordre til at skabe nye erhvervsmuligheder, og at hedeopdyrkning var vigtigere end jernbaner og havnebygning, da produktion måtte gå forud for transport og udførsel. Om disse fremtidudsigter var der kun skrevet lidt, selv om betydningen af overrisling (engvanding) var fastslået. Rothe, der henviste til de vestjyske landmænds afhandling, mente at der kunne bo ½ million mennesker på hederne i Jylland og Slesvig-Holsten.

Nyopdyrkningens omfang kunne ikke angives, idet mange små hedearealer kun midlertidigt var opdyrket, men efter få års forløb atter fik lov at springe i lyng. Rothe ville dog mene, at henved 1/3 af hedestrækningerne mellem Kongeåen og Skagen i 1847 var opdyrket, idet såvel jorder i nærheden af de enkelte gårdbrug som mellem landsbyerne var kommet under nogenlunde regelmæssig drift. Tilbage var ca. 2 millioner tdr. land hede, som formentlig ved klog anvendelse af 2 à 3 mill. rigsdaler kunne omdannes til skov og frugt bar jord. Som helhed var Jyllands heder ikke ringere jord end størstedelen af de nu opdyrkede arealer, før de kom under kultur.

Den største vanskelighed lå efter Chr. Rothes mening i, at hederne var udskiftet i en mængde større eller mindre lodder, ofte så

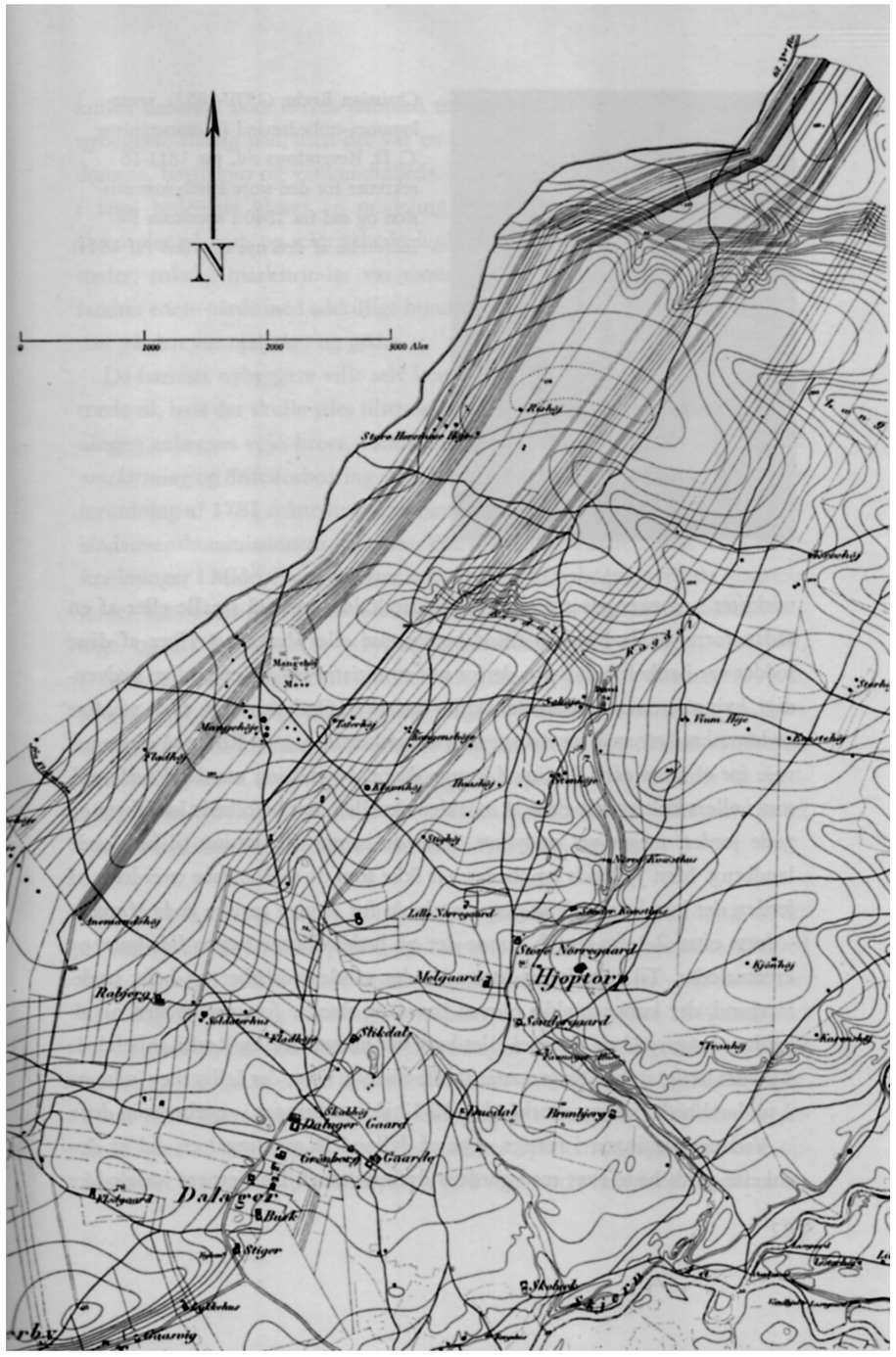

Udskifter hede i den vestlige del af Borris Nørreland i Sønder Borris sogn, Bølling herred. De lange, smalle streger t.v. afgrænser de enkelte bønders andele. Spredt på heden findes et stort antal høje; man mærker sig Mangehøje (nu 8) mellem Faster og Troldhede. Målebordsblad fra 1847.

Christian Rothe (1770-1852),
rentekammer-embedsmand fra statsminister
C. D. Reventlows tid,
var 1811-16 sekretær for den store
landbokommission og sad fra 1840
i komiteen for indførelse af den nye
matrikel (af 1844).

smalle eller af en sådan form, at de hverken tillod bebyggelse eller dyrkning. Hver af disse lodder var i enkeltmands eje, derfor var et initiativ fra det offentlige nødvendigt, hvis større samlede arealer skulle opdyrkes. Opdyrkningen af de vældige hedestrækninger stod for mange som en nationalsag, men Rothe så ingen udveje for så store ofre. Derimod kunne de ca. ½ million tdr. land hedejord, som i ellers kultiverede egne lå indeklemt mellem tæt befolkede landsbyer og gode jorder, meget vel opdyrkes, fordi de havde tilknytning til bestående landbrug. Men Jyllands lyngheder var ikke som de sjællandske overdrevs rå jorder, der kun behøvede at pløjes og besås for at give ganske gode afgrøder - først efter 2-3 års forløb kunne der på hedelodderne høstes lidt korn og kreaturfoder. Til pløjningen krævedes der solide redskaber og helst studeforspand, der kunne trække ploven jævnt og standse foran store sten og såkaldte »kragerødder«. Mergel eller kalk var nødvendig, og Rothe anbefalede 4 á 5 års hvile, at ikke lyngen atter skulle vise sig. Hvor der årligt blev indtaget 1 td. land hede, kunne efterhånden 10-12 skifter bringes i regelmæssig drift.

Ved udskiftningen i mange egne af Jylland lå som regel en del af den enkelte gårds hede i eet med gårdens dyrkede areal. De fjernere hedelodder kunne derimod ikke drives sammen med gårdens andre jorder. Her burde nybyggere slå sig ned, men der var en alvorlig hindring. Som følge af »fordomme, fattigdom og vankundighed« - fastslog Rothe - var udskiftningen i visse hedeegne blevet en omdeling til et nyt fællesskab. Han anførte eksempler på vest- og midtjyske hedegårde, hvis jorder var fordelt på 20-30 steder; enkelte markstrimler var næsten milelange og ganske smalle. Der fandtes enestegårde med adskillige hundrede tdr. land, hvor kun nogle marker nær gården var opdyrket og gødet.

De færreste nybyggere ville selv kunne skaffe midler til veje. Staten måtte træde til, hvis der skulle ydes tilstrækkelige lån og i forbindelse med opdyrkningen anlægges veje, broer, vandledninger, skoler etc. For det første burde omskiftning og driftsforbedring i stor stil fremmes. I fortsættelse af den vigtige forordning af 1781 måtte hver ejer have ret til at få sin hedepart samlet efter landvæsenskommissionens kendelse. Endvidere burde staten købe store hedestrækninger i Midtjylland og atter udbyde dem til nybyggere. På de magreste jorder kunne der med fordel plantes skov, store vandingsanlæg var nødvendige, og der burde sikres nybyggerne lånemidler til bygninger, kreaturer, redskaber, sæde- og fødekorn etc. Det hele ville næppe koste staten mere i rede penge »end en ganske lille lempelig krig, ved hvilken vandtes en provins« (mærkelige ord året før 1. slesvigske krig!). I stedet for til den vidtdrevne udstykning, »vor uendelige og ødelæggende parcellering«, burde de jordhungrende henvises til hederne. Et opdyrkningsarbejde her ville have langt større betydning end de usikre chancer på Amerikas prærier!

Chr. Rothes forslag var en ældre, erfaren mands frejdige opfordring til det offentlige om at fremme hedeopdyrkningen med kraft og omtanke. Derved ville staten på bedste måde opmuntre det private initiativ. - Treårskrigen blev dog en foreløbig hindring, og folkestyrets tidsalder efter 1849 indledtes med reformer, der ikke direkte tog hedesagen op til løsning, selv om de på forskellig vis kunne støtte bestræbelserne for ny-opdyrkning og beplantning. I juni 1850 kom loven om kreditforeninger, og i december 1851 blev Kreditforeningen af jydske Landejendomsbesiddere oprettet. Mange hedeboere opnåede her lån på sådanne vilkår, at ny jord med større held kunne tages under plov, og ofte fik en ny generation

ad denne vej midler til opførelse af de nødvendige bygninger til et hedebrug. 1860 stiftedes Den vest- og sønderjydske Kreditforening. Nogle år senere blev der på Bryrup-egnen oprettet 5 sogne sparekasser, hvoraf de første kan have haft en vis betydning for hedeegne omkring Nr. Snede. Bedre redskaber og mere trækkraft blev sat ind, efterhånden som de stigende priser, navnlig på korn, opmuntrede jyske bønder til at dyrke udmarker, der før lå lyngbevoksede hen. Af stor betydning var en række nye vejanlæg og udviklingen af det jyske jernbanenet, der senere vil blive omtalt.

Vi savner nøjagtige statistiske oplysninger om, hvor megen hede der blev opdyrket fra 1830'rne til 1866. Det lader sig næppe gøre ved hjælp af ældre landkort eller ved tilbageslutninger fra nyere landbrugsstatistik at beregne med blot nogenlunde sikkerhed, hvor store arealer der var opdyrket f.eks. i 1850. Imidlertid blev der i 1837-38 og atter i 1861 og 1866 foretaget en række landbrugstællinger, et meget værdifuldt talmateriale til belysning af produktionsfremgangen, der i de jyske amter var bemærkelsesværdig stor såvel m.h.t. kornavl som husdyrhold.

Ved udnyttelsen af dette materiale møder man den vanskelighed, at tællingen i 1837 foruden foldudbytte kun angiver udsædens størrelse (i tønder), men derimod ikke kornarealet. Tællingerne i 1861 og 1866 anfører begge dele, og man har i almindelighed regnet med, at hver enkelt kornsort blev sået lige tykt i 1837 og 1861. Det gør også landbrugshistorikeren J. B. Krarup i sin udførlige fremstilling af udviklingen indenfor jysk landbrug ca. 1835-88. Som normal udsæd pr. td. land beregner han: af hvede, rug og byg 1 td., af havre 1½, af bælgsæd 1 1/8 og af boghvede ½ tønde. Disse tal afviger en del fra de gennemsnitskvanta, der vil fremgå af det foreliggende materiale, beregnet amt for amt eller som helhed. Men da de ligger til grund for Krarups opgørelse over »arealer inddraget under agermark« 1837-61, kan de med et vist forbehold (se nedenfor) benyttes som foreløbig målestok for fremgangen.

Nyopdyrkningen omfattede ifølge Krarup:

	TDR. LAND I ALT		TDR. LAND PR. ÅR	
	1837-61	1861-66	1837-61	1861-66
Nordjylland	84.247	5.123	3.510	1.020
Sydvestjylland	174.023	14.130	7.251	2.826
Sydøstjylland	117.183	5.508	4.924	1.102
	375.453	24.761	15.645	4.948

Fremgangen var størst i Ringkøbing, Ribe og Vejle amter, hvor den også var meget betydelig 1861-66, mens den i det øvrige Jylland syntes påfaldende ringe sammenlignet med den tidligere periode (Ribe og Vejle amters arealer blev ændret og navnlig det sidste noget udvidet ved grænsedragningen i 1864). I store træk er det rigtigt, som Krarup anfører, at nyopdyrkningen oprindelig omfattede alle egne, og at man som regel fik de mest velegnede og lettest tilgængelige heder først opdyrket. Navnlig i Østjylland kom mange fjerne udmarker og overdrev med krat og stenede jorder nu under plov, og side engstrækninger blev forvandlet til agermarker. Men kærjorder og fjernt liggende hedearealer fik som oftest lov at ligge urørt hen, og utvivlsomt bidrog pengekrisen 1857 og krigen 1864 til, at nyopdyrkningen delvis standsede.

Med nogen betænkelighed anvendte Krarup samme forholdstal m.h.t. udsæd og areal for hele Jylland, idet han antog, at man i Vestjylland med de mange skarpe jorder i reglen brugte tyndere udsæd af rug og til dels også af byg, men derimod såede mere havre pr. arealenhed end i Nord- og Østjylland. Han lod derfor de nævnte afvigelser veje hinanden op. En sammenligning mellem tallene for udsæd og areal i de jyske amter 1861 bekræfter J. B. Krarups antagelse. Et bedre overblik over fremgangen får man dog ved amt for amt at sammenligne udsædsmængderne 1837 og 1866 m.h.t. de tre kornsorter, der overalt i Jylland var langt de vigtigste.

TDR. UDSÆD AF RUG, BYG OG HAVRE I JYLLAND
1837 OG 1866

	RUG		BYG		HAVRE	
Amt	1837	1866	1837	1866	1837	1866
Hjørring	25.874	29.557	18.532	26.716	34.035	76.549
Thisted	10.587	12.728	21.893	17.623	32.098	59.081
Alborg	26.510	29.353	22.854	26.762	45.923	84.281
Viborg	29.391	34.305	18.283	23.711	63.706	100.571
Randers	28.036	33.158	25.946	32.999	50.491	88.238
Arhus	10.559	12.507	17.893	20.031	22.971	36.122
Skanderborg	15.881	20.807	12.871	22.513	27.916	53.155
Vejle	19.290	28.663	19.708	34.123	39.710	84.279
Ringkøbing	21.730	26.521	14.081	18.208	30.604	60.563
Ribe	24.321	27.580	11.678	15.395	20.652	46.967
Jylland ialt	212.179	255.181	183.739	238.081	368.106	689.806

1837 anføres ikke blandsæd, men 1866 26.745 tdr., og hvedeudsæden blev 1837-66 forøget fra 3.528 til 17.337 tdr. Derimod gik udsæd af ærter tilbage fra 17.765 til 7.614 tdr. og boghvede fra 23.174 til 17.806 tdr.

Rugavlen er - som oversigten viser - gået frem overalt og nogenlunde jævnt, men dog mest i det sydlige og vestlige Jylland. Om byg gælder noget tilsvarende, dog er fremgangen større (hvortil kommer blandsæden), navnlig i Skanderborg og Vejle amter. Langt den største stigning kan dog havredyrkningen opvise, i de vest- og sydjyske amter samt i Hjørring amt en fordobling eller mere. Hveden havde lidt efter lidt fået indpas, især i Sydøstjylland, mens ærter i de fleste egne var på retur, og i 1860erne gælder dette også boghveden.

Det er sandsynligt, at man i 1837 gennemgående såede en del tyndere end i 1866, og udsæden således dækkede et større areal, end tallene umiddelbart viser. Hvis man for hele perioden 1837-66 regner med samme forholdsmæssige ændring som i femåret 1861-66, hvor udsædsmængde og areal kan sammenlignes, bliver forøgelsen af dyrket areal omtrent som følger: Rug 23.000 tdr. land, byg 57.000, havre 175.000, hvede 13.000, blandsæd 18.000, men ærter -11.000 og boghvede -9.000 tdr. ld. Den samlede fremgang i

kornareal skulle efter dette have været 266.000 tdr. land (147.000 ha) eller ca. 50.000 tdr. ld. mindre end det resultat, man ville nå til ved at regne med samme udsæd pr. arealenhed i 1837 og 1866. Men de sidstnævnte tal er mest sandsynlige, idet en stor del af de nyopdyrkede jorder lå hen med græs, og kartoffelarealerne var vokset med henved 20.000 tdr. ld. (udsæden var her forøget med henved 150 %).

Alt i alt var fremgangen meget betydelig, sikkert langt større end i nogen tidligere 30-årsperiode. Årligt blev der i Jylland 1837 besået et areal på ca. ¾ mill. tdr. land, og det var i 1866 vokset til godt 1 mill. tdr., eller fra ca. 415.000 til ca. 560.000 ha (rapssæd iberegnet). Ganske vist fandt der også på øerne megen nyopdyrkning sted, mange overdrev og lavtliggende jorder blev anvendelige til agerbrug i denne periode, men selve landvindingen omfattede i Jylland noget nær det dobbelte areal, om end gennemgående mindre værdifuld landbrugsjord.

Ved tællingen i 1866 var det besåede areal på Øerne og i Jylland praktisk talt lige stort, henholdsvis 1.006.200 og 1.017.500 tdr. land. Men fordelingen på de forskellige afgrøder var langt mere ulige end i vore dage. Hvede omfattede henholdsvis 8 og kun 1,6 % af arealet, rug 17 og 24 %, byg 33 og godt 21, havre 24 og 42, boghvede knapt 0,5 og godt 3 %, bælgsæd 6 og 6 %, men blandsæd 6,5 og knapt 2 %, kartofler ca. 3 og knapt 4 %, mens andre rodfrugtarealer endnu kun androg mindre end henholdsvis 0,4 og 0,2 %. Der imod indtog handelsafgrøder (overvejende raps) 2,5 og 2,1 % af det besåede areal henholdsvis på øerne og i Jylland.

Det øvrige »benyttede areal« udgjorde på øerne kun 874.000 tdr. land mod 1.612.500 i Jylland. Heraf lå på øerne 338.000, men i Jylland godt 814.000 tdr. ld. til afgræsning indenfor omdriften, til høslæt anvendtes derimod henholdsvis 183.600 og 80.300 tdr. ld., mens brakarealerne var på 194.700 og 157.600 tdr. Som enge udnyttedes på øerne godt 113.000 mod 306.500 tdr. ld. i Jylland, og som græsningsarealer på fælleder og overdrev anførtes henholdsvis 44.500 og 253.700, men de sidste tal må navnlig for halvøens vedkommende regnes for meget usikre.

De udstrakte græsningsarealer og høengene havde fra gammel tid givet næring til et relativt stort husdyrhold i Jylland. Som det vil fremgå af nedenstående oversigt, er et klart og efterhånden bety-

deligt jysk forspring dog først kendeligt i perioden 1837-66. Tallene skriver sig fra landbrugstællinger i juni-juli 1837, for hestenes vedkommende er det førstanførte dog fra februar 1838.

KREATURHOLD 1837/38 OG 1866

	ØERNE		JYLLAND	
	1837/38	1866	1837/38	1866
Heste	145.512	175.944	108.937	161.956
Plage og føl	30.558	23.640	27.368	31.710
Køer	283.357	363.969	277.405	425.583
Stude og tyre	11.150	17.077	58.533	96.308
Ungkvæg (opdræt)	93.037	101.628	111.182	162.875
Svin og grise	155.085	214.128	69.972	151.923
Får og lam	639.731	660.543	987.939	1191.775

Selv om antallet af heste endnu var lidt større på øerne end i Jylland, udlignedes forskellen ved det betydelige studehold, der for en del kunne udnyttes som trækkraft. Gennemgående voksede mængden af hornkvæg 1837-66 med mere end 50 %, og hesteantallet kun lidt mindre. Af malkekøer var der før 1837 lidt flere på øerne, men Jylland lå, som oversigten viser, i 1866 langt foran. Studeholdet, der i alle ø-amter samt i Århus amt var ret ubetydeligt, var størst i Ålborg amt: 38 pr. 100 køer, tæt fulgt af Viborg med 36 og Thisted 35 pr. 100, men i de øvrige jyske amter kun halvt så mange.

Beregnes den samlede kvægstyrke - som i V. Falbe Hansens og Will. Scharlings »Danmarks Statistik« - ved at en hest sættes = 1½, et stk. hornkvæg = 1, et svin = ¼ og et får eller lam = 1/10, var fremgangen 1837-66 på øerne kun godt 15 %, men i Jylland 41 %. Det betød, at halvøen i den henseende hævede sig fra praktisk talt ligevægt til et forspring på over 22 %. I herreder som Lysgård og Hammerum såvel som på Randbøl Hede blev hornkvægbestanden fordoblet på mindre end 30 år, samtidig med at kornavlen gik meget betydeligt frem.

Det var ikke blot Dalgas, der med vågne øjne iagttog den store forandring i forhen isolerede egne, efter at den nye hovedvej

(»chausse«) fra Århus over Silkeborg til Ringkøbing var bygget i 1840erne. 1851 anlagdes ny landevej fra Holstebro til Herning, og den førtes i begyndelsen af 1860erne videre over Brande til Vejle. I 1864 havde den nordjyske tværbane nået Skive, og i 1866 var den netop ført igennem til Holstebro. Udefra kom de tekniske fremskridt, den nye jern- og stålalder brød sig magtfuldt vej og gav med dampkraften til hjælp løfter om, at også i de afsides, næsten uopdyrkede hedeegne skulle et frisk initiativ skabe hidtil uanede erhvervsmuligheder.

Skov på heden. Forsøgenes tid

Til de ældste nåletræsplantninger hører den »Grannehauge«, major Røhl i 1730rne opelskede på flyvesandet ved Tisvilde, om end senere kun navnet var tilbage. Helt mislykket var vist nok et næsten samtidigt forsøg på at udså fyrrekogler fra Norge på heder i Jylland. Derimod fandtes der på Koldingegnen nogle små gransåninger, og i Frederik V.s tid blev der enkelte steder på det udstrakte skanderborgske krongods gjort »forsøg med fyrreskovs opelskning«. Men kronen solgte disse godsområder, og kun svage spor blev tilbage.

Omkring 1760 fremkom der som nævnt en række forslag til hedens forvandling. Interesserede agrarforfattere drømte ikke blot om at indvinde ny agerjord, men om at genrejse fortidens skove. I praksis skete der det, at de tyske kolonister fik pålæg om at inddige den vestlige del af Havredals (Frederikshedes) jorder. Her blev der sået nåletræsfrø, hentet fra Tyskland, men jorden var uegnet og forsøget mislykkedes. Tanken om skovanlæg dukkede atter op i 1786. Overfor rentekammeret erklærede amtmand Fr. Buchwald i Viborg, at mens vestenstorme efter hans mening næsten umuliggjorde agerbrug på Alheden, burde man i stedet forberede forsøg med beplantning. Han foreslog, at regeringen lod en forstkyndig mand berejse heden og undersøge jordbunden, hvor bakker gav en smule læ, »for der at begynde at så det slags træfrø, som jorden kan anses tjenlig til«. Hvor der var ler i bunden, måtte eg og bøg kunne gro, men fyr og gran, »hvor alen ikke er overfladen for nær«, og birk måtte, selv om den kun nåede buskstørrelse, kunne give an-

dre løvtræer læ. Buchwald spåede, at »fyrreskove for mange tønder gulds værdi« i løbet af et par menneskealdre ville give mange flere mennesker et mere sikkert levebrød, end kornavl gjorde muligt.

Rentekammerets ledende mand, grev C. D. Reventlow, der selv var udmærket forstkyndig, fik den indvandrede hannoveranske forstinspektør G. W. Brüel til at undersøge mulighederne for Alhedens beplantning. Allerede i oktober 1787 forelå fra Brüels hånd den plan, som i kraft af en kgl. resolution af 4. juni 1788 blev udgangspunkt for en mægtig udvikling, der skulle forvandle øde hedeegne til skovrige landskaber.

Da Brüel blev forstinspektør på Alheden (iøvrigt med forpligtelse til skovanlæg også udenfor denne), påbød han, at lyngen ikke måtte afbrændes og heller ikke afhugges, når den ikke var alt for høj, idet den skulle tjene som gødning. Det var hensigten at pløje jorden 2 á 3 gange før besåningen, og for hver pløjet strimmel af 3 alens bredde skulle der være en halvt så bred strimmel med lyng til læ for de unge planter. Men da anlægsudgifterne truede med at blive for store, foreslog Brüel, at man ligesom på de lüneburgske heder nøjedes med hakning af jorden i 1½-2 alen brede kvadrater. Man skulle undgå at bringe alen op til overfladen, og afskæring af lyngtørv indenfor skovarealet straffedes strengt. Indfredningen af hver plantage skulle sikres ved 3 fod dybe grøfter og diger af hedetørv på den opkastede jord.

I efteråret 1788 blev ca. 40 tdr. land afsat i den østlige del af Havredal. Næste forår begyndte plantningen, der blev fortsat i 1790. Samme år erhver vede staten efter Brüels forslag Stendalgård af den sidste fæsters enke, og i de følgende år udvidedes plantagearealet til 548 tdr. ld., idet en del af Havredal koloniens jorder blev taget ind til skovkultur. I 1797 var der tilsået, overvejende med fyrrefrø, og 1799-1806 fortsatte man med tilkultivering af ca. 400 tdr. land af Ulvedal-koloniens jorder, hvor der også blev sået en del lær kefrø.

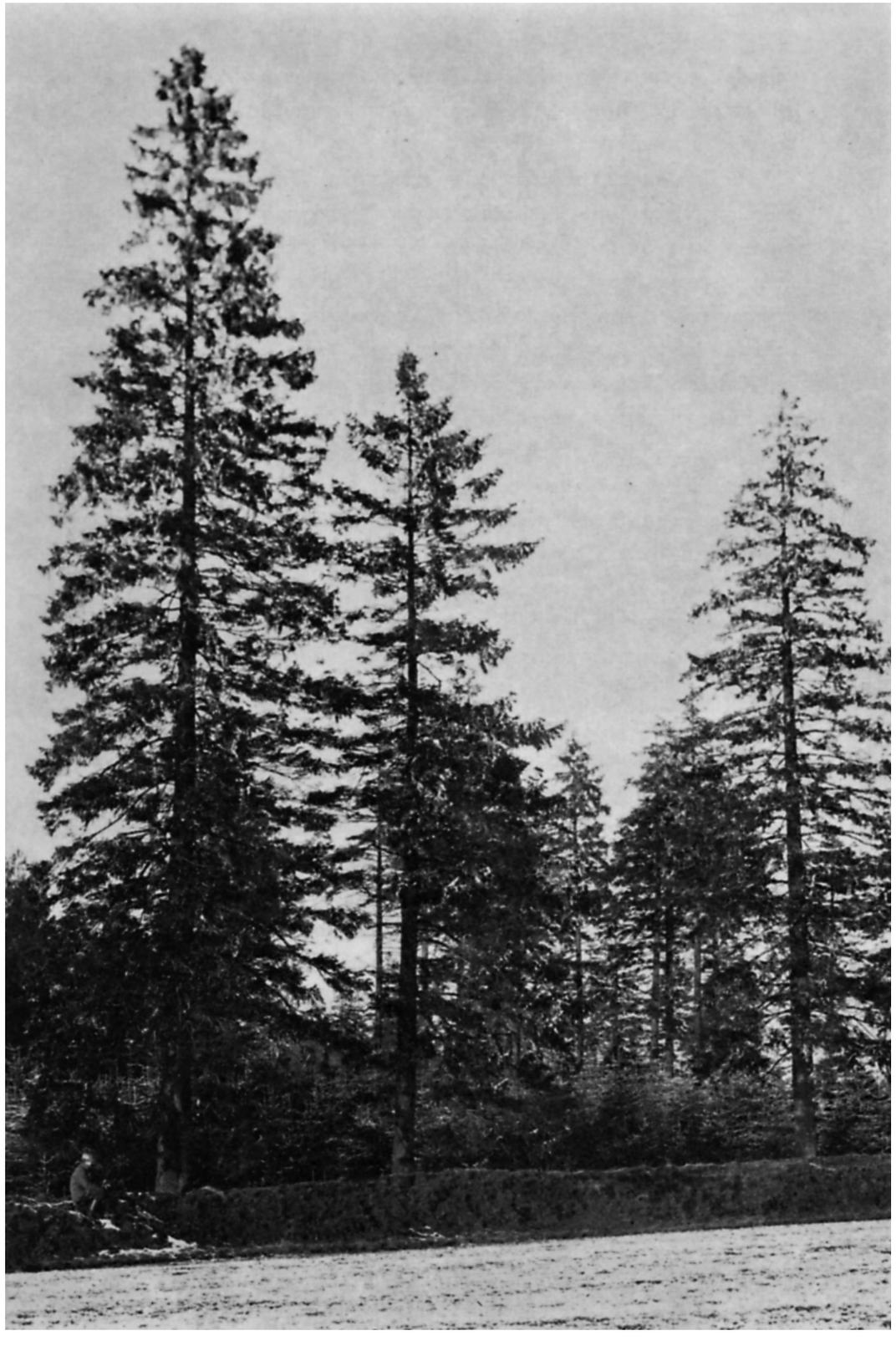

Fra de ældste skovanlæg ved Stendalgård, ca. 1790. Gamle graner på Skræ dige. (Jagt- og Skovbrugsmuseet, Hørsholm).

Stendal plantage, landets ældste statsplantage, blev en forsøgsskole for hedebeplantning. Brüel, der fra 1790 også fik store opgaver på Sjælland, lod sig sent overbevise om, at skovfyrren i længden ikke trivedes på den jyske hede, men ofte gik ud, mens den mindre værdifulde rødgran klarede sig. Efter insektangreb og svampesygdom o. 1800 sygnede fyrrekulturen hen. Derimod kunne Brüel i maj 1805 meddele, at de graner, han i 1791 havde plantet, nu var 10-11 alen høje, »vokser frodigen og viser, at man for fremtiden så meget som muligt må søge at opelske samme træart«. I foråret 1808 er det navnlig granfrø, der foreslås anskaffet til såning. 240 tdr. land var da i frodig vækst (en trediedel af arealet var dog besået påny), men 200 tdr. ld. i ringe eller middel vækst og 102 tdr. ld. var udgået. I den nye Ulvedal plantage var vækstbetingelserne bedre.

Trods skuffelser fortsatte staten i gode og dårlige tider skovopelskningen på de jyske heder. Fra 1803 blev der plantet nåletræer på et gammelt sandflugtsområde ved Kornpedal, 1804 indledtes tilkultiveringen på Randbøl Hede, på en del af kolonierne Frederikshåb og Frederiksnådes jorder, og året efter tog man fat i det nuværende Palsgård-distrikt. Her blev rødgran meget snart den vigtigste træsort, og man begyndte i større udstrækning at plante i stedet for at så. I 1815 erhvervede staten det areal, der fik navnet Havredal plantage, og her foregik beplantningen 1823-30. Skovfyr var nu helt på retur, mens rødgran dominerede. Skønt synet ikke behagede Frederik VI, fik de udgåede fyrrestammer i mange år lov til at stå blandt de friske graner i Stendalgårds plantage som et iøjnefaldende vidnesbyrd om, hvad erfaringen havde lært; Brüel mente, at fyrrene kunne beskytte nye kulturer.

G. W. Brüel ledede skovanlæggene på heden lige til sin død i 1829. Statsplantagerne omfattede da 1280 tdr. land på Alheden, og ved kgl. resolution af 28. april 1827 var det besluttet, at store hedestrækninger ved Over- og Neder-Feldborg skulle indtages til skovanlæg. I Nordre Feldborg plantage begyndte tilkultiveringen i 1827; her udsåedes navnlig frø af rødgran, birk og lærk, i Sønder Feldborg plantage blev der (fra 1836) kun udsået rødgran og skovfyr. Fra 1842 gik man over til fortrinsvis at plante i gravede eller hakkede huller, senere forsøgte man med spiralbor at lave plantehuller, en uheldig metode, der ret hurtigt blev opgivet. Allerede 1834 var ca. 1650 tdr. land af Nordre Feldborg plantageareal be-

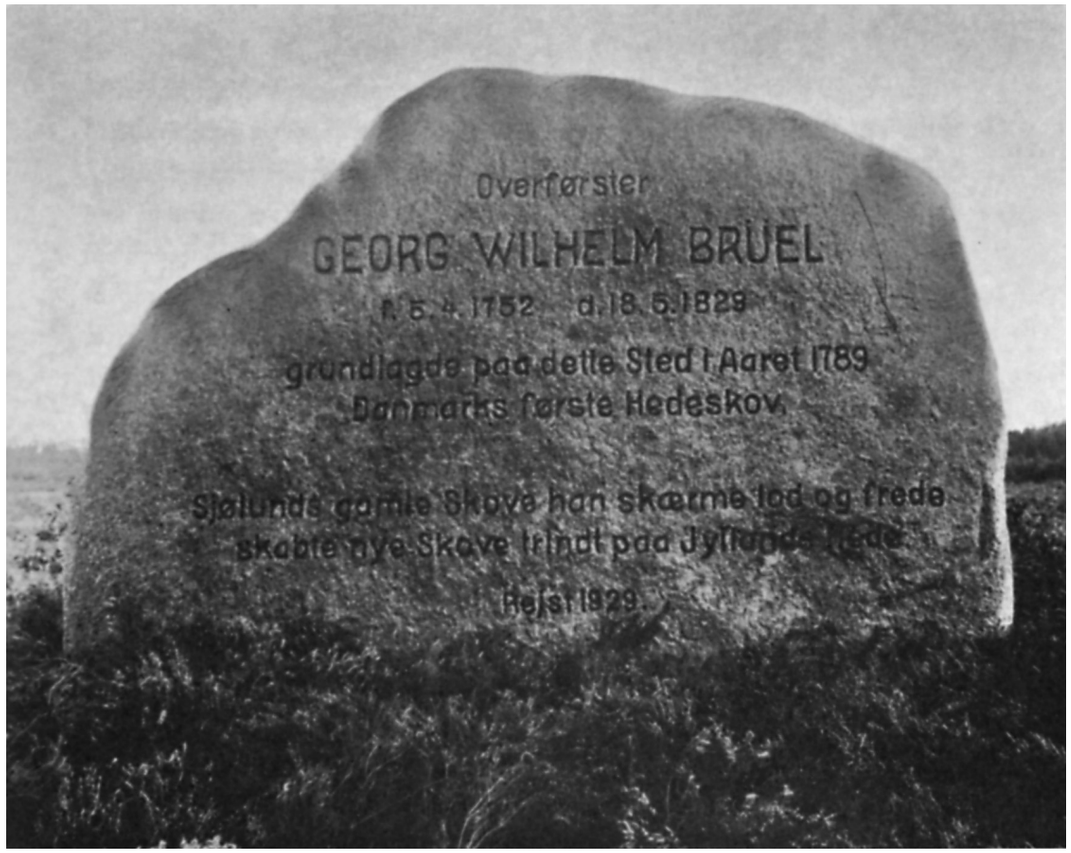

Mindesten for overførster Georg Wilhelm Brüel (1752-1829), rejst 1929 i plantagen ved Stendalgård. (Jagt- og Skovbrugsmuseet, Hørsholm).

vokset, men i Søndre Feldborg, hvor hedejorden var yderst dårlig, standsede kultiveringsarbejdet i 1849, da kun ca. 500 tdr. ld. var beplantet. I Feldborg-distriktet blev der i 1853 første gang udsået frø af den vindstærke og nøjsomme bjergfyr, der skulle få så overordentlig stor betydning for hedekultiveringen, både ved sin evne til at forbedre jordbunden og som »amme« for mere ydedygtig skov.

De gamle statsplantager blev stadig udvidet og nye anlagt på senere erhvervede hedejorder, således 1845 på store hedearealer ved Vindum skov øst for Viborg og da staten 1847 af Viborg købstad købte en kratskov med tilstødende hede. Ved Randbøl Hede

anlagdes 1846 Hastrup plantage, og omkring Palsgård nord for Nørre Snede købte staten fra o. 1860 meget betydelige arealer, der efterhånden blev beplantet. I Sønderjylland anlagdes der plantage ved Stursbøl syd for Jels så tidligt som 1802 og i 1840'rne større plantager ved Bevtoft og ved Kjelstrup (Gråstendistriktet). Lerskov plantage nord for Abenrå er anlagt i 1830'rne. På Bornholm havde regeringen i årene efter 1800 ladet de forsømte Alminding-skove frede med skovopelskning for øje. Her var indtil 1836 ca. 1100 tdr. land beplantet, og på den kongelige del af Højlyngen begyndte tilkultiveringen i 1842, under bedre vilkår end på den jyske hede.

Det er naturligvis ikke muligt at få en tilsvarende oversigt over private plantninger i hedeegne. Amtsbeskrivelserne fra perioden 1826-44 giver dog mange eksempler på plantageanlæg med eller uden tilknytning til ældre skov eller krat, og i forstlitteratur fra tiden før 1866, hvor især kritikken af statsplantagerne kommer til orde, møder man også iagttagelser fra nyere privatplantager.

Den nordligste plantage møder man i 1820'rne i Skagen klit, hvor ejeren havde fået hjælp af egnens bønder, idet plantningsarbejdet måtte anses for et led i sandflugtens dæmpning. Her fandt man da »midt i klitten elle og popler i ypperlig vækst«. Et plantageanlæg ved Kjølskegård i Midtvendsyssel, på skarp jordbund og stærkt udsat for vinden, var derimod mislykkedes. I Oksholm skov på Øland fandtes et stykke jord »beplantet med ret nette grantræer«. Alt i alt var nyplantningerne dog sjældne i Hjørring og Thisted amter. Fandtes der hegn, var det i reglen jordvolde, kun undtagelsesvis levende hegn, som hos Christen Madsen, Tvolm i Sydthy, hvor pil og poppel var plantet på diget og ved dets fod. I Himmerland var der med støtte fra Landhusholdningsselskabet oprettet en planteskole (»hornskole«) i Fjellerad, og ved præstegården i Vive vest for Hadsund blev der på en jordbund, hvor alen sine steder måtte gennembrydes, anlagt næsten 4 tdr. land plantage, både nåleskov og løvtræer.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab havde allerede før 1820 opmuntret til anlæg af planteskoler og til hedebeplantning. Fra 1821 uddelte selskabet understøttelse til »sluttede plantninger af vilde træer på bondejord i skovløse egne«, og Blicher bringer i sin beskrivelse af Viborg amt en fortegnelse over beboere, der i perioden 1825-33 havde modtaget understøttelse til skovplantning,

fra ½ til 10 tdr. land. Der var 8 gårdmænd, 5 mindre avlsbrugere, 3 skolelærere og en præst (pastor Carstens i Frederiks); 6 havde modtaget 50-75 rigsdaler, 9 fra 106 til 170 rdl. Efter Blichers opfattelse var disse plantninger for små. Mindre plantager uden læ mod vest og nord ville lide meget ved stormene, de blev lettere udsat for skovtyveri, og een stor plantage ville være billigere at hegne. Ved Ulstrup i Middelsom herred blev der oprettet 6 planteskoler på ialt 2 tdr. land, og af et skovareal på 800 tdr. ld. var kun 50 tdr. tilplantet. Derimod nævnede Blicher med skyldig anerkendelse præsten og plantningsmanden Hans Bjerregaards ældre plantage i Hjermind, hvor den kendte foregangsmand også uddelte planter fra sin planteskole.

I de østjyske amter ejede mange herregårde udstrakte løvskove, men det er karakteristisk, at der i amtsbeskrivelserne klages stærkt over forhuggede eller helt ødelagte skove (trods forordningen af 1805!), samtidig med at lovprisningen af nyplantningerne er meget behersket. Blicher havde i sin Viborg-beskrivelse anslået samme tone: »Unægtelig: det er melankolsk at se de grønne lunde omskiftes med den sorte hede og store skovstrækninger, som i sekler forlystede med sin skønhed, kvægede med sin skygge og varmede med sit ved, forsvinde fra jordens overflade. Og forudsættes må vel en vis hårdhed eller og en hård nødvendighed, for således at lade alt springe over klingen«. Kun i ringe udstrækning havde man fået kornmarker i skovenes sted, men de landøkonomiske skribenter, der skildrede de østjyske amter, undskyldte til en vis grad de godsejere og selvejerbønder, der ikke lod øksen hvile: dårlige tider havde jo fristet dem til at tære på reserverne, og på østkysten var det forholdsvis let at udskibe vedmasserne.

Hvad nyplantninger angik, var stillingen tilsyneladende meget forskellig fra amt til amt. Fra Århus amt hedder det, at plantningen af levende hegn, som sine steder var begyndt, atter var standset »formedelst pengemangel«, men fra Vejle amt anfører C. Dalgas ved samme tid, at man i Elbo, Holmans og det østlige Brusk herred med rosværdig omhu opførte nyt hegn som det eneste middel til at skaffe sig markfred; et aldeles fortrinligt levende hegn fandtes ved landsbyen Pjedsted. I Skanderborg amt kunne der i 1843 anføres langt flere eksempler på god hegnsplantning, om end man hos sognefoged Peder Christensen, ejer af Store Hammersgård, fandt

»det eneste eksempel i hele amtet på en fuldkommen og systematisk indhegning af markerne«, med smukke blomstrende hegn, idet han havde inddelt sin mark i flere kobler, alle omgivet af gærder beplantet med pil, syrener, hyld og tjørn. I Illerup nær Mossø havde en fynbo slået sig ned og havde med hakke og spade rejst 500 favne jorddiger, som han tro mod sin »medbragte« sans for levende hegn tilplantede med forskellige pilearter, ja han søgte endda efter bedste evne at påvirke sine nye omgivelser i samme retning.

Udtalelser fra sidste halvdel af 1820'rne indeholdt ofte en opfordring til at drage nytte af Landhusholdningsselskabets tilbud om understøttelse til anlæg af »sluttede plantninger«, om end i det små. Fra Randers amt betones, at nåletræer lykkes på næsten alle sandjorder, hvorunder der ikke var al, ja endog på flyvesand, efter hvad et forsøg på Hemmed Sandflugt under Mejlgård i det nordlige Djursland syntes at vise: skønt udsat for alle vinde stod fyrrene på nogle steder »i herlig grøde« og kunne allerede anvendes til lægter, humlestænger o.l. Også en lille granplantage på flyvesand ved Skaføgård tegnede godt. Endnu holdt bønderne sig tilbage, mens adskillige herregårde havde anlagt plantager.

I det skovrige Århus amt var billedet det samme, men fra Skanderborg amt kendte J. C. Schythe i 1843 »mangfoldige eksempler på mænd, lige fra den største godsejer til den ringe husmand ..., som efter evne og lejlighed har foretaget større eller mindre plantninger«. De kgl. plantager havde bidraget meget hertil: herfra var hundrede tusinder af unge planter sendt til landets forskellige egne, og Skanderborg Dyrehaves tilsyn var i 1824 blevet overdraget til en købmand, der oprettede en fortrinlig planteskole, hvor fra han uddelte gratis planter til omegnens bønder, som han desuden på rundrejser underviste i skovs opelskning. Flere større gårde havde »egne bomskoler, hvor nåletræerne optrækkes af frø, for efter omplantning i bed at udplantes på bakkeskråninger eller åbne steder i skoven, som egner sig dertil«.

Schythe havde hos mænd af alle klasser mødt en levende interesse ikke blot for at bevare og forbedre ældre skove, men også for nye skov- og plantageanlæg. Han slog fast, at »nutidens skovkultur for allerstørstedelen beror på opelskning af nåletræer. Den ringere jordbund, hvormed disse træer tager til takke fremfor løvtræerne, den sikkerhed og regelmæssighed, der almindeligvis karakteriserer deres vækst, frembyder også en langt større garanti for, at de vil lykkes og i tiden afgive brugbart tømmer og træ, end tilfældet er med de fleste løvtræer«. Men forfatteren var ikke blind for de landskabelige virkninger, når »vore skønne, venlige bøgeskove med deres friske lysegrønne løv« mange steder måtte vige for mørke nåletræsskove uden afvekslende lys og skygge, uden fuglesang (forestillede han sig), »tætte, skumle skovmasser, hvis bedøvende uddunstninger og sørgelige dødsstilhed snarere ville frastøde end tiltrække - landskabet vil have tabt i skønhed, hvad det har vundet med hensyn til skov-vegetationens reelle værdi«.

Men disse østjyske betragtninger gjaldt ikke i det næsten skovløse vestlige Jylland, hvor det viste sig, at foreløbig praktisk talt kun nåletræer kunne lykkes. C. Dalgas, der skildrede Ribe amt (1830), gav anvisning på, hvorledes hedejorden skulle behandles, om muligt også gødskes, før der blev plantet. Ved småplantninger anbefalede han at gennembryde alen, for at træerne kunne vokse frodigere. Om levende hegn, der næppe var kendt i det egentlige Vestjylland, hed det, at de ikke kunne sikre markfreden, men som læplantninger var de gode.

Plantningssagen omstridt

De store plantningsforsøg på Alheden blev langt op i det 19. århundrede livligt diskuteret og kritiseret i forstlitteraturen. I et prisbelønnet skrift, »For slag til skovopelskning paa de jydske Heder« (1802), gik kgl. skovrider C. E. Wiinholdt ind for anlæg af 4 store statsplantager, hver på 800 tdr. land. Han byggede åbenbart mest på iagttagelser fra Nordsjælland, hvor fyrren havde bedre vækstmuligheder, men også på heden ville efter hans mening store plantninger lykkes, når man pletvis afskar lyngen, behandlede jorden med omhu, før man såede frøene, og desuden sørgede for, at planterne fik vestenlæ.

Kritik af statsplantagerne møder man navnlig hos præsten Hans Bjerregaard, søn af Hans Jensen, Bjerregården, der i 1760'rne blev kendt som udflytterbonde og foregangsmand på Bernstorff gods. Bjerregaard var præst i Hjermind nord for Bjerringbro fra 1788 til

1857, og her vandt han megen anseelse som plantningsmand. Præsten i Frederiks, F. C. Carstens, gav ham hovedæren for, hvad der indtil 1844 var udrettet for at fremme træplantningen på heden. Fra Bjerregaards »særdeles herligt vedligeholdte planteskoler« var der indtil da gratis uddelt over 1½ mill. unge planter (især nåletræer) til omegnens bønder og andre. Selv hævdede Hans Bjerregaard, at en planteskole på et par tdr. land var til større gavn end mange hundrede tdr. land statskov. Han var ofte ensidig i sin kritik af andre forstmænd og omtalte statens plantager med ringeagt, mens St. St. Blicher, der var opvokset på heden og som dreng havde set de første plantningsforsøg, var mere tilgivende overfor de fejlslagte fyrretræsplantninger. De to præster førte en ret heftig polemik. Efter Bjerregaards opfattelse var skovanlæg på hedefladerne nærmest en misforståelse, det var hedebakkerne, der skulle beplantes. C. Dalgas var af samme mening. Digterpræstens fader, den gamle Niels Blicher, gav i 1829 udtryk for et lysere syn, når han spåede, at hedeplantager af gran, lærk og birk ville fornøje efterverdenen.

Et mere kyndigt forsvar for statsplantagerne end Steen Blichers førte i 1830 justitsråd Søren A. Fjelstrup, ejeren af Sindinggård ved Herning, en mand, der i hedekulturen så en livsopgave. Også han havde anlagt planteskole til fordel for egnens befolkning og kunne være enig med Bjerregaard i, at plantagerne på heden led under mangelen på planteskoler, derfor blev efterplantningerne dårligt udført. Alligevel havde Fjelstrup efter mange års erfaringer helt ændret sin oprindelige ugunstige mening om Alhede-plantagerne. De havde vist, at valget af nåletræer var hensigtsmæssigt. De gav billigt brændsel, og mange havde her hentet træfrø og modtaget praktisk belæring. Ikke mindst gav statsplantagerne arbejde til mange hænder; landsbybeboerne i vid omkreds havde takket være dem kunnet klare skatter og afgifter selv i dårlige tider. Som upartisk iagttager, »fri for alle stiklerier og personligheder, som fejderne om Alhedens plantager ellers havde foranlediget«, turde Fjelstrup hævde, at alle, som på hans opfordring havde set og gennemvandret plantagerne, var blevet af samme mening som han, »og mange har med mig beklaget de almindeligt udbredte rygter om disse herlige anlæg«.

I modsætning til Steen Blicher, der ikke havde held med sine forsøg med Bjerregaard'ske rødgran på heden nord for Spentrup,

Hans Bjerregaard.
Efter portrætmaleri i Hjermind kirke.

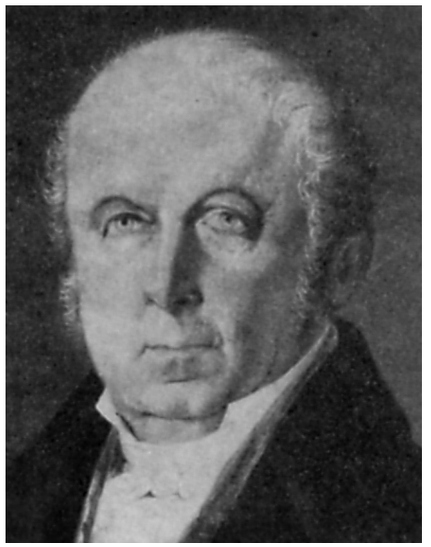

Søren A. Fjelstrup.

kunne Fjelstrup notere mange gode forsøgsresultater. Ved læplantning, tæt besåning og passende efterplantning fik han noget ud af sine plantager på mager jord, om end de fleste løvtræer helt mislykkedes. Fjelstrup holdt endnu, trods skuffelser, på fyrren som hovedtræsorten, men han priste også granen: »disse herlige, sluttede granskove«. Interessante er hans betragtninger over det spørgsmål, om man hellere skulle anlægge skov på mere frugtbare jorder, på bakker inde i landet eller på østerkanten. Han kom til det resultat, at skovanlæg burde foretages så langt mod vest som muligt. Derfor havde også Frederik VI haft opmærksomheden henvendt på Feldborg hede - om resultatet måtte fremtiden dømme!

Dommen blev ikke særlig gunstig. Allerede F. C. Carstens, sønderjyden, der 1832-45 var præst på Alheden (Frederiks og Karup), havde øje for denne plantages mangler, men mente, at de skyldtes for lidt efterplantning. I 1844 skrev Carstens »Bemærkninger over Heden og dens Træplantning«, hvor han efterlyste en velgennemtænkt plan for nyopdyrkning og skovplantning:

»Kun modig til værket; med lidt gods og megen lyst kan store

ting udrettes! Hedens nat har varet længe nok, morgenen synes at gry«. Hans beskrivelse af plantagerne tegnede intet lyst billede, men havde stænk af humor - som når det om Ulvedals plantage hed, at man lod den ligge åben for vinden, »en uvant høflighed, som sandelig ikke er bleven ubenyttet«. At fyrren mislykkedes, noterede Carstens som »den sædvanlige skæbne«, men beklagede, at den retskafne og virksomme Brüel til sin død ikke kunne forsone sig med den tanke, at hederne i deres rå tilstand ikke yndede fyrren! Desværre fik Brüel »sin lidet duelige landsmand« J. O. Michaelsen ansat som skovrider, og hvad Carstens mente om ham, fremgår tilstrækkeligt af disse afskedsord: »Gavnligt var også, at skovrider Michaelsen omsider forlod denne verden og de kgl. plantninger; thi hans ligegyldighed og mangel på kraft duede så lidt på den danske hede som hans tyske fyr«.

Om andre forstmænd dømte Carstens blidere, om end han beklagede Bjerregaards »højst besynderlige bitterhed og ensidighed« i vurderingen af de kongelige plantager. Jens Bang, der 1815-62 var skovrider på Alheden, og som også Fjelstrup satte højt, havde tabt troen på fyrren, men ikke på granen, efter i snart 30 år at have haft den »til daglig omgangsven«, og Carstens satte Bangs overslag op mod Bjerregaards. Takket være granplantagerne var der gode udnyttelsesmuligheder selv for heder, der manglede vand, hø og mergel, mente C. Men regeringen burde have anlagt plantager på mere vel egnede hedestrækninger, og statens initiativ måtte i fremtiden forstærkes. Grev C. E. Frijs-Frijsenborg lod årligt tilplante mindst 100 tdr. land hedejord, eller betydeligt mere end hele Nåege plantage, den eneste kraftanstrengelse fra statens side i snart mange år.

I spand med kritikken af statsplantagerne gik diskussionen om, hvorvidt skovanlæg overvejende burde være privatmænds sag. Det var naturligt i England, men ikke i Danmark, mente Carstens. Men faktisk havde aktieselskabsbevægelsen ved denne tid givet det private initiativ vind i sejlene. I 1844 blev der i Vorgod sogn stiftet et aktieselskab til opdyrkning af rå jorder; dets forhandlingsprotokol bærer titlen »Viddebæk-Mose Protocol« (1844-51). Fremtrædende mænd som E. Tang til Nørre Vosborg, stænder deputeret Ole Kirk, Ebbensgård, og amtmand, grev A. S. Schulin (der var formand) sad i bestyrelsen sammen med flere bønder. Også i Søby syd for Herning blev der dannet et aktieselskab. S. A. Fjelstrup manede

til forsigtighed, og godsejer Tang oplyste senere, at han havde lidt store tab ved aktieselskabsprojekter. Men det drejede sig åbenbart om hedeopdyrkning, ikke om beplantning. De gode kornpriser og den stadig mere udbredte mergling ledte udviklingen i retning af agerbrug. Heller ikke konferensråd Chr. Rothe, der i enevældens sidste år varmt anbefalede et regeringsinitiativ på de jyske heder, beskæftigede sig med skovbruget.

Da F. C. Carstens i juni 1850 opfordrede til hedeopdyrkning i større stil, var hans henvendelse adresseret til kammerherre, oberst H. C. Riegels, en ivrig plantningsmand, der i 1842 havde taget initiativet til stiftelsen af Haveselskab for Jylland, Fyn og Hertugdømmet Slesvig. Efter rejser i ind- og udland skrev Riegels en bog om træplantningens fremme, med særligt henblik på hedejorder, og han havde håb om efter krigen at blive leder af »nyere hedekulturer i Jylland«. Der var planer om at oprette en art læreanstalt i hedebrug på Hald hovedgård, som staten havde købt i 1847. Riegels fik også anlagt flere planteskoler, men da Hald atter blev solgt, glemte staten at sikre sig planteskolerne i herregårdens have, og i flere år var der mangel på planter. Den ældre Riegels' mange plantningsforsøg på hederne ved Viborg omfattede mange træsorter, men gav ofte negative resultater, og da han fra 1853 udstrakte sine forsøg til sandflugtsegne, blev klitplantningen den aldrende mands hovedopgave, mens hans brodersønner tog hedeplantningssagen op.

På de såkaldte landmandsforsamlinger, der 1845-47 blev afholdt hvert år, men efter treårskrigen kun hvert 2. eller 3. år, blev tidens landbrugs- og skovbrugsproblemer diskuteret under livlig deltagelse især af større landbrugere og forstmænd. De tre første forsamlinger beskæftigede sig også med hede- og klitbeplantningen. Det viste sig, at gamle og nye sånings- og plantningsmetoder fandtes side om side, og der var uenighed om, hvorvidt planter med held kunne udplantes fra god jord til ringere, og hvorvidt en blanding af løv- og nåletræer var tilrådelig.

I 1852 stod et meget centralt problem på dagsordenen: »Hvilken beskaffenhed bør heden have for at egne sig til skovkultur, og hvilke træarter kan anbefales til læ i Jyllands vestlige egne?« - spørgsmål, der peger henimod Hedeselskabets kommende virksomhed. Kammerherre Riegels fremhævede i sit indledningsforedrag, at »kyndighed i planteopelskningen og udplantningsmåden samt det

rette valg af træerne« formentlig havde langt større indflydelse på hede- og klitplantagernes trivsel, end hidtil antaget. 1854 drøftede landmandsforsamlingen midler mod lærk- og fyrrebevoksningers hensygnen. Overförster F.v. Wimpffen anbefalede en stærk gennemhugning, men man måtte da dyrke disse træsorter i blandet bestand. I forbindelse med en livlig diskussion om eventuel ophævelse af skovtvangen (fredskovforpligtelsen af 1805) vedtog landmandsforsamlingen i 1861 en resolution, hvori det bl.a. hed: »Skovanlæg i Vestjyllands klitter og de til skovbrug egnede dele af Jyllands heder er så vigtige for Jyllands opkomst, at staten bør tage samme i sin hånd«; det antydes, at mindre gunstigt beliggende domæneskove kunne erstattes med »store planmæssige anlæg på de steder, hvor den private industri ikke alene vil kunne frembringe dem«.

Spørgsmålet var aktuelt, idet C. E. Fenger som finansminister for monarkiet, altså både kongeriget og hertugdømmerne, havde stillet forslag om statens erhvervelse af hedestrækninger i Nørrejylland og Slesvig med skovanlæg for øje. I rigsrådet var der megen modstand mod tanken om at gøre hedesagen til en fællesopgave for hele monarkiet, bl.a. gik lensgreve C. E. Frijs-Frijsenborg stærkt imod forslaget, der da heller ikke nåede frem til 3. behandling. Afgørende var det formentlig, at disse nye hededomæner ikke havde udsigt til at svare renter før langt ud i fremtiden. Men at forslaget bortfaldt betød jo, at et stort fremstød for hedeplantningen var mislykket i starten. Selve ideen havde dog grokraft, hvad ingeniørkaptajn E. Dalgas' initiativ i efteråret 1865 snart skulle vise.

Også forsøgene med klitbeplantning led under, at man ofte anvendte uegnede træsorter. Både i Thisted og Ringkøbing amter sygnede planterne hen ved de tidligste, ret planløse forsøg. Love af 1852 og 1857 om sandflugtens dæmpning sikrede dog klitsognene betydelig statsstøtte, og den sidstnævnte lov bestemte, at man på sandflugtsstrækninger i de fire vestjyske amter for alvor skulle gå i gang med beplantning, idet udgifterne skulle bæres af staten. Efter H. C. Riegels' død fik Thyge de Thygeson (1806-1905) fra 1861 af ministeriet overdraget det overordnede tilsyn med træplantningen i klitterne. Ved klitvæsenets omordning i 1867 blev han klitinspektør, og i hans lange levetid nåede klitplantningen store resultater.

Næst Dalgas står Thygeson som plantningssagens betydeligste

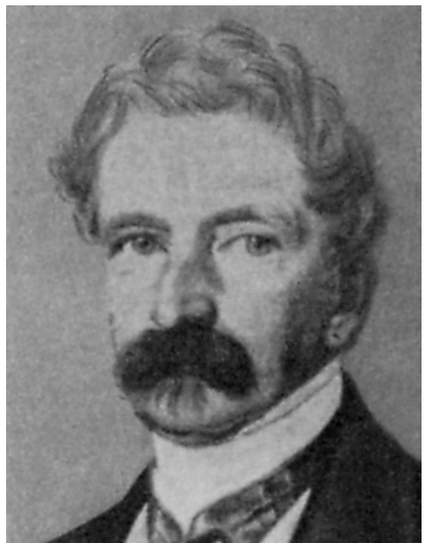

H. C. Riegels.

Th. de Thygeson.

og mest særprægede praktiker i århundredets sidste halvdel. Han havde i 1829 over taget godset Mattrup vest for Horsens og allerede her vist sin interesse for skovbrug, senere blev Damgård nær Fredericia hans hjem. Men Thygesons egentlige virkefelt var vestkystens klitegne, hvor han med sin stærke konstitution - endnu i 1890'rne var han rask og rørig - og sin udprægede pligtfølelse overfor sit hverv øvede en indsats, der gjorde den seje, selvsikre mand afholdt og respekteret mellem vestjyder. Ikke mindre end 4 kvadratmile klitbeplantning skød i hans tid frem, spredt over øde strækninger fra Skagen til Fanø, men i mange egne et læbælte, der brød vesterhavsstormenes magt og skabte nye vækstbetingelser indenfor klitplantagerne.

Også den private foretagsomhed fremmede plantningssagen. Fra begyndelsen af 1860'rne nævner således plantør F. W. Riegels, Krathuset ved Viborg, en del beplantninger, som brødrene Riegels havde haft med at gøre, navnlig 609 tdr. land på Viborg hede (heraf ejede kommunen 240) og desuden 307 tdr. land i Viborg amt, 316 i Skanderborg amt (heraf 250 på hovedgården Mattrup), og 186½

tdr. land i Randers amt. Landhusholdningsselskabet virkede også i denne periode for plantningens fremme, og mange pionerer uddelte gratis planter på deres hjemegn. Mest blev der plantet ved herregårdene. Endnu stod tilbage at overbevise den brede befolkning om værdien af at plante.

II
HEDESAGENS GENNEMBRUD

Nye perspektiver

Udviklingen efter de store landboreformer må have virket overvældende på de fleste bønder, hvis barndom faldt i den gamle tid før udskiftningen af landsbyfællesskab. På øerne blev mange uopdyrkede overdrev udstykket og derefter ryddet, lyng og krat forsvandt, selv skyggefulde skovrester måtte ofte vige for økse og plov. Den nye tids frie bønder kunne her med overkommelig arbejdsindsats høste fordelen af, at jorden havde »sovet sig stærk« i de århundreder, hvor plovjernet lod den i fred.

Mere tungt gik det i de vidtstrakte egne af Jylland, hvor vældige hededrag randede horisonten. Men også på halvøen blev år efter år tusinder af tønder land taget under plov. Nybyggernes tal var beskedent, men fra de bestående brug skete stadig nye fremstød. Stræbsomme beboere »gnavede sig ind i heden fra kanten af«, som der blev sagt, andre tog fat i moser og kær eller førte åvandets virkninger ud i den omgivende hedemark. Da mergling blev almindeligere, kunne også hedebønder ofte hente et uanet stort merudbytte hjem fra de lette agre.

Landbrugere på heden havde andet at slås med end en jord så ringe, at den mangen gang blev borthvirvlet af den jyske blæst, hvis magt yderst sjældent blev brudt af en plantages læmur. De store afstande var måske fremskridtets værste hindring. Langt var der fra landsby eller udflyttergård til de lyngbevoksede udmarker og ofte uoverkommeligt langt fra den nybrækkede hedejord til det nærmeste tilgængelige mergelleje, hvor hundreder af læs skulle hentes. I hovedlandevejenes 100-årige udvikling siden Frederik V's tid kom Jylland først med fra 1830'erne, og de lokale vejnet var sparsommere end i det øvrige land. Afstande på 30-60 km, ja mere, skilte de fleste af Vest- og Midtjyllands heste- eller studekørende bønder fra den købstad, hvor de afsatte deres produkter og fik salt, tjære, jern og trævarer i vognen hjem. Helst kørte hedeboerne østpå, og Horsens var længe Hedens hovedstad; hertil søgte mange, som boede nærmere Ringkøbing, men vejene vestpå var som oftest i meget rå tilstand«.

Så længe får og lam, jydepotter og bindestuens produkter var hedeegnenes vigtigste, om ikke eneste salgsvarer, syntes transporten overkommelig, og de årlige markedsdage bødede på den ellers mangelfulde kontakt med omverdenen. Men skulle nyopdyrkningen virkelig betale sig, måtte jordens afgrøder naturligvis tjene til mere end selvforsyning. Priserne på landbrugsprodukter var fra o. 1830 stigende, og de lå i det 19. århundrede forholdsvis højt i Jylland. Hedeopdyrkningen var, som vi har set, efterhånden ret livligt fremadskridende selv i de midt- og vestjyske egne, hvor al tung transport måtte foregå til vogns ad lyngvejenes ujævne spor. Her var der hårdt brug for rigtige landeveje og for den nye tids beundrede samfærdselsmiddel, jernbanen.

Allerede i 1850'erne nærede adskillige vestjyske bønder lyse forhåbninger om, hvad den nære fremtid kunne bringe. Vi ved det bl.a. fra den vidtberejste og fremskridtsvenlige H. C. Andersen, der i sommeren 1859 gæstede Jylland,

»Danmarks mest maleriske provins«. I brev til sin digterkollega Ingemann gav han udtryk for sin overraskelse ved langt vestpå at finde dyrkede marker og smukke præstegårdshaver overalt. »Hvor her er rige, pyntelige gårde!« udbryder han under besøg hos E. Tang på Nørre Vosborg, hvor han dog har lagt mærke til, at »det skærmende krat rundt om haven har vestens storme klippet, som havde det været under gartnerens saks«. På gårdene og ved en fest i herregårdshaven har digteren mødt »prægtige folk, bønder med dannelse og lyst til at vide og forstå. De ønsker særligt her vesterpå en jernbane, den kommer nok. Landet selv bliver engang et kornland og skovland, er jeg forvisset om; men da er den romantiske, lynggroede hede borte ...«. Af disse og flere indtryk udsprang samme år, på rejse fra Vendsyssel over Alborg og Randers til Viborg og Asmildkloster, sangen om »Jylland mellem tvende have«, hvor hedeversene huskes for deres fremtidsperspektiver:

Skynd dig, kom! om føje år
heden som en kornmark står.
Mellem rige bøndergårde
snart dampdragen flyve vil;
hvor nu Loke sine hjorde
driver, skove vokse til.

Digteren havde øje for begge landvindingsformer: det nyopdyrkede agerland (der gjorde gårdene »rige«) og plantagekulturerne. Men de sagkyndige var langt fra enige om hedens mest hensigtsmæssige udnyttelse. Vel måtte udbyttet af hedebruget ofte anses for ringe i forhold til arbejdsindsatsen, men i de flestes øjne var det en sag, som bønderne havde i deres egne hænder, mens plantageanlæg var en opgave for det offentlige og interesserede, kapitalstærke privatmænd. »Erfaringerne har tilstrækkeligt godtgjort, at skovanlæg på Jyllands heder, selv på de råeste og ufrugtbareste, er mulig«, skrev i juli 1865 en af statsskovvæsenets mænd i det nationalliberale blad Fædrelandet. Men Dalgas og Det danske Hedeselskab understregede lige fra starten nødvendigheden af et indgående kendskab til »forholdene i heden«: jordbunden, grundvandstanden, mergelforekomst, samfærdselsmidler m.v., for at kultivering overalt kunne ske med hensyntagen til de stedlige betingelser.

Allerede før 1848 kunne hedeopdyrkning omtales som en nationalsag (se s. 82), og der er næppe tvivl om, at tiden mellem de to slesvigske krige betegnede det hidtil største fremstød for jysk landvinding. Tabet af Sønderjylland i 1864 følte s så smerteligt, at håbet om landvinding indadtil uvilkårligt blev sammenkædet med forestillingen om en vis erstatning for det tab af dansk land, som krigen havde forvoldt. For folketabet var ingen erstatning mulig, men genforeningshåbet levede, endnu før Prag-fredens paragraf 5 gav det et reelt holdepunkt (folkeafstemning i »de nordslesvigske distrikter«). Den nævnte bladartikel påpegede, at hedernes opdyrkning ville betyde en udvidelse af det dyrkede areal i Danmark svarende til 2/3 af det tabte: »Vi kan således, selv indenfor de snævre grænser, som tysk erobringssyge har levnet os, erhverve et nyt Slesvig, når vi kun selv alvorligt vil«.

Her var altså tanken »Hvad udad tabes, skal indad vindes« sat i forbindelse med hedesagen. Til håbet om en energisk viderefrelse af den materielle fremgang, som Danmark gennem flere årtier havde oplevet, sluttede sig i andre kredse en opmuntrende forventning om en rigere udfoldelse på det åndelige område, hvor navnlig højskolen i disse år mødte tidens udfordring.

Georg Morville og Enrico Dalgas

Ved hedeplantning forstod man først og fremmest større skovanlæg. Før 1866 fandtes der i Jylland foruden statens hede- og klitplantager 4-5000 tdr. land hede, som enkeltmand eller interessentskaber havde indtaget til skov. Et kraft centrum for det nye initiativ i plantningssagen var som nævnt Viborg-egnen, hvor også kommunen var interesseret. Her virkede brødrene Riegels, og blandt foregangsmændene var G. Morville.

Georg Morville var født 1817 i København, hvor faderen Niels Christian M. (hvis fornavne drengen bar, i ramme om Georg) var fuldmægtig i matrikelskontoret. Ti år gammel kom han til Viborg, idet hans fader blev amtsforvalter og tillige forvalter ved kolonierne på heden. N. C. Morville var embedsmand og friluftsmenneske, en øvet jæger, der gerne tog sønnen med på lange hedevandringer. Georg M. blev student fra Viborg, tog så juridisk eksamen i hovedstaden, men vendte tilbage for at blive viborgenser resten af sit liv, d.v.s. mere end 60 år. Overretsprokurator ligesom sin juridiske læremester, den ansete politiker C. M. Jespersen, blev han i 1852 og fra 1876 justitssekretær ved Viborg overret. Men var stueluften om ham fuld af jura, så passede det ham godt, at byens område strakte sig vidt, og at ikke blot Viborg Krat, men det store hedeareal mod nord stod overfor en helt ny udvikling. Nogle kilometer nordvest for Viborg lå Margrethelund, et forsømt egekrat, som øvede sin stærke tiltrækning på Morville. Han havde ikke for intet fulgt forelæsninger såvel hos botanikeren J. F. Schouw (dengang præsident for stænderforsamlingerne og iøvrigt gift med en søster til landøkonomen C. Dalgas) som hos geologen G. Forchhammer, der underviste på Polyteknisk Læreanstalt. De forsvundne skove, hvoraf kun forkrøblet krat eller rester i tørvemoser var tilbage, levede i Morvilles forestillingsverden og blev, efter at han sammen med syv andre viborgensere havde købt Margrethelund, for ham en særlig »udfordring«. Ønsket om at se fortidens skove genrejst omsatte han da i praktisk handling, først i det små, ved beplantningen af hederne, som indgik i købet af Margrethelund, senere i det store, da Det danske Hedeselskab blev stiftet og han blev et af dets tre bestyrelsesmedlemmer.

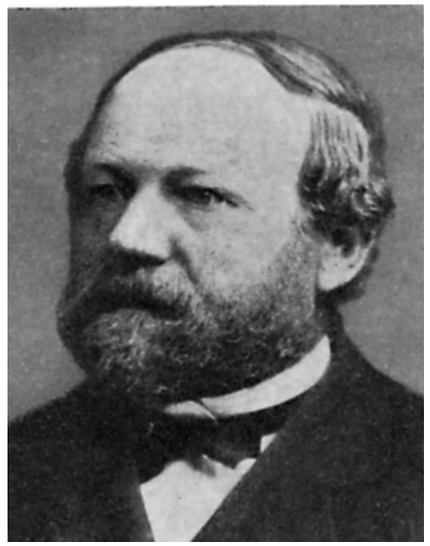

Georg Morville (1817-1904).

Blandt de otte, der i fællesskab købte ca. 200 tdr. land, var også kammerherre H. C. Riegels, som fik to af de 9 parceller på ca. 22 tdr. land, men Morville skulle forestå tilkultiveringen af hele arealet under eet. I efteråret 1853 begyndte man fra vest med en læplantning af hvide!, som dog efter nogle års forløb sygnede og måtte erstattes med hvidgran og bjergfyr, hvis hårdførhed man nu for alvor fik erfaring for. Derefter blev der som hovedbestand plantet rødgran, ca. 3300 pr. td. land, i rækker med 3 alens afstand og indenfor rækkerne 1½ alen mellem planterne. Bortset fra et svampe angreb, der gjorde det nødvendigt at omhugge tusinder af skovfyr og lærk for at plante rødgran og bjergfyr i stedet, lykkedes plantningerne godt. I 1867 var de fuldført. Morville blev efterhånden ejer af de fleste parceller, idet han købte Riegels' og to andre interessenters lodder. Men hans initiativ standsede ikke ved Margrethelund. En stor del af nyplantningerne i Viborgs omegn blev fremmet på hans tilskyndelse og under hans hyppige vejledning. Hans ry som forstmand var fra 1850'erne i lige så frodig vækst som plantagerne omkring den gamle by i hjertet af Jylland.

Georg Morville var en særpræget mand, ret stilfærdig, men beslutsom og energisk, når det gjaldt hans store interesser. Blandt venner kunne han udfolde et vittigt og frimodigt lune, som sjæld-

nere kom frem i hans breve, hvor hans bestemt udtalte meninger ikke sjældent korrigerer Dalgas. Det er juristens krav om uangribeligt rigtige og præcise konstateringer, der nu og da tvinger agitatoren til større omhu og besindighed i argumentationen, men det er også den lidt ældres større sagkundskab og erfaring som plantningsmand, der gør sig gældende. Meget levende naturer var de begge, ikke for intet udgået af fransk-reformerte slægter, hvis navne allerede stod indskrevet med ære i tidens landbrugshistorie. En bror til Morvilles farfar var Niels Morville, der udførte opmålinger på Vordingborg og Antvorskov rytterdistrikter 1768-72 og senere, som medlem af Videnskabernes Selskab, bl.a. udarbejdede en geometrisk og økonomisk jorddelings- og udskiftningslære.

Til Viborg, hvor G. Morville forlængst hørte til de kendte yngre borgere af god familie, kom i foråret 1854 en ung premierløjtnant med tjeneste under ingeniørkorpsets vejdirektion. Han blev året efter leder af store vejarbejder, og da Randers-Viborg-vejen skulle føres videre mod vest, flyttede han i 1856 til Holstebro og herfra i 1859 til Århus. Men de to år i Viborg lagde grunden til et livsvarigt venskab og senere arbejdsfællesskab mellem Morville og ingeniørkaptajn Dalgas.

Enrico Dalgas' slægtshistorie og personlige data skal her kun anføres i korte træk. Farfaderen Jean Marc Dalgas, der i 1782 blev præst for den reformerte menighed i Fredericia, var sønnesøn af en fransk huguenot, der under religionsforfølgelser i hjemlandet måtte flygte til Lausanne i Schweiz. Han var også præst for de tysk-reformerte i kolonierne på de jyske heder og har i et lille skrift omtalt hedeforhold og nødvendigheden af at fremme engvanding. I Fredericia opdrog J. M. Dalgas og hans hustru, der var født Aldebert, en børneflok på 9. Den ældste søn Carl (1787-1870) er i det foregående nævnt som landøkonomisk forfatter. Han ejede fra 1813 Margretelund ved Vejle, som han i taknemlighed mod en morbroder, der var købmand i London, kaldte Aldebertsminde. C. Dalgas var en meget virksom faglig skribent, ofte forud for sin tid (f.eks. i bedømmelsen af engvandingens betydning og aldannelsen på heden), kritisk mod embedsstanden men udpræget bondevenlig. To yngre brødre fik deres uddannelse hos morbroderen i England og blev begge købmænd i Italien. Den ene af dem, Jean Antoine Dalgas, giftede

Margrethelund plantage ved Viborg o. 1890.
En næsten 40-årig rødgran-bestand.

sig i 1819 i København med Johanne Stibolt, men bosatte sig i Napoli. Deres hjem kunne mange danske senere mindes med tak, det gjaldt især digteren Carsten Hauch efter en kritisk periode i hans liv. Her mødte botanikeren J. F. Schouw sin tilkommende, den nydelige unge Susette Dalgas, og en anden af J. A. Dalgas' søstre, den senere forfatterinde Christine Stampe, blev her gift med lensbaron Henrik Stampe, der 1827 arvede herregården Nysø. Det var især hende, der gjorde Nysø til et samlingssted for danske kulturpersonligheder som Grundtvig, H. C. Ørsted, Oehlenschlæger, Hauch, H. C. Andersen m.fl. og drog omsorg for, at den hjemvendte Bertel Thorvaldsen her fik indrettet værksteder, hvor nye mesterværker så lyset i hans fem sidste leveår.

Enrico Mylius Dalgas var født 16. juli 1828 i Napoli. Fornavnet fik han ved dåben i tysk form: Heinrich, og Mylius havde han ef-

ter sin gudfader, en tysk købmand i Milano, der gennem mange år blev familiens velgører. Sine første barndomserindringer havde Dalgas dog hverken fra Napoli eller Venezia, hvor familien en kort tid boede, men fra den livlige handels- og havneby Livorno, hvor familien efter en del omskiftelser levede indtil 1835, da J. A. Dalgas døde. Efter faderens død rejste moderen tilbage til København. Her fik Enrico friplads i Efterslægtselskabets skole, hvis rektor roste ham for hans flid og energi. Susette og J. F. Schouw tog sig meget af svigerinden og hendes børn, især Enricos ældste bror Carlo, der som ung maler blev ven med J. Th. Lundbye og P. C. Skovgaard (senere Schouws svigersøn). Enrico klarede i sommeren 1846 sin adgangseksamen til den militære højskole og blev på Nysø belønnet med fasterens guldur! Trods tre måneders sygdom gennemførte han sine studier, men krigen 1848 forsinkede hans opryknings-eksamen, og han var en tid lærer for underofficerer, før han endelig i vinteren 1849-50 kom i aktiv tjeneste på Als. Slaget ved Isted 25. juli 1850 og senere forsvaret af Frederiksstad oplevede han på nogen afstand. Begge hans brødre blev henimod krigens slutning hårdt sårede og døde på hospitalet i Slesvig.

I januar 1851 var E. Dalgas atter på militærhøjskolen, hvor han 1853 bestod afgangseksamen som nr. 2 og blev premierløjtnant. Derefter fulgte uddannelse som ingeniør. I 1856 blev Dalgas kaptajn ved ingeniørkorpset. Han havde 2. januar 1852 forlovet sig med den 19-årige kaptajnsdatter Marie Købke, som han skal have mødt første gang mellem Eremitageslettens blomstrende hvidtjørne. Deres bryllup stod 3½ år senere i Viborg, hvor hun havde slægt og venner: en søster var gift med overretsassessor P. N. Buch, og hendes morbroder var højesteretsassessor P. D. Bruun, en meget anset jysk politiker, fra 1849 landstingsmand. Han ejede Asmildkloster, som sønnen Gottlieb bestyrede.

I foråret 1854, et år før brylluppet, begyndte Dalgas som nævnt sin praktiske virksomhed ved de store vejbygningsarbejder. Siden 1834 havde ingeniørkorpset haft til opgave at anlægge og vedligeholde hovedlandevejene, der efterhånden blev udvidet og forbedret overalt i Jylland. Nivelleringsarbejder og tegninger skulle udføres, vejbygningsmateriale fremskaffes, eventuelt gives i entreprise, og foruden den tekniske indsats krævedes der evne til at forhandle med myndigheder i by og på land, med amtmand, politimester, ma-

Enrico Mylius Dalgas (1828-94).

gistrat og byfoged, landvæsenskommissærer og sognefogder. Den nødvendige ekspropriation af jord medførte besværlige taksationer. Men opgaven lå godt for Dalgas. Han havde praktisk sans, var livlig og ligefrem, havde let ved at tale med alle, men var beslutsom indtil stædighed, hvor han mødte modstand. Og vejanlæg var trods alt besvær en taknemmelig opgave. Hvor der før kun var smalle vejspor gennem heden, bragte bedre samfærdselsveje liv og udvikling. Dalgas kunne f.eks. fortælle, hvorledes der på Tapheden før 1854 kun lå et enkelt hus, men 12 år senere vel et halvt hundrede gårde og huse. - Som vejtekniker lærte Dalgas meget især i de første år. Da han i 1859 blev forflyttet til Arhus, blev den vigtigste opgave nærmest at vedligeholde anlagte hovedlandeveje. Indtil 1867 stod han i ingeniørkorpsets vejtjeneste.

Krigen 1864 var en alvorlig afbrydelse i en nyttig fredelig virksomhed. Allerede i november 1863 havde Dalgas fået ordre til at melde sig ved hæren og overtage et ingeniørkompagni ved Dannevirke. På tilbagetoget, hvis nødvendighed han som tekniker sagligt måtte erkende, deltog han i kampen ved Vejle 8. marts og fik senere vigtige opgaver. Jernbanen lettede retræten til Limfjords-egnene, og med held forskansede Dalgas Skive by bag Karupåens oversvømmelser. Han organiserede et efterretningsvæsen flere mil sydpå ved hjælp af sognefogderne, som han kendte fra arbejdet med landevejene. Senere lykkedes det ham at konstruere en transportabel bukkebro over til Mors. For Dalgas som for andre var krigens udfald en dyb skuffelse. Personlig mente han, at Danmark med 50.000 mand, øerne ubesatte og en sejrrig flåde kunne have reddet Nordslesvig. Han dømte senere hårdt om regeringens »planløse ledelse«, men forsvarede de militære ledere.

Hjemvendt til ingeniørkaptajnens fredelige arbejde har Dalgas haft svært ved at falde til ro. Han var af dem, der havde øje for nye perspektiver i dansk erhvervsudvikling. Iagttagelser i de vidtstrakte egne, han i vejdirektionens tjeneste havde lært at kende til gavns, vel også samtaler og livlige diskussioner med vennerne i Viborg, fremfor alle overretssagfører Morville og landvæsenskommissær, proprietær G. Bruun, Asmildkloster, må have opmuntret ham til selv at yde et bidrag til genrejsningen. Der har heller ikke manglet nye til skyndelser. I Silkeborg overværede Dalgas således i marts 1865 et møde, hvor en lærer fra Skanderborg-egnen talte om

Sønderjyllands statsretlige forbindelse med Danmark. Her skal D. efter foredraget have udtalt ord, hvis indhold svarede til de linier, digteren H. P. Holst syv år senere lod sætte som omskrift på en medalje ved den nordiske udstilling i København 1872: »For hvert et tab igen erstatning findes, hvad udad tabes, det må indad vindes«. 20-22. juli 1865 bragte Fædrelandet nogle artikler, der utvivlsomt måtte inspirere Dalgas til at arbejde med opdyrkningstanken og give den mere konkret form.

De to første artikler skildrede udførligt skovenes betydning for klima og erhvervsliv (landbruget), med talrige eksempler fra andre lande. Den tredie artikel understregede, at det direkte udbytte af skovanlæg på heden var underordnet i forhold til de indirekte virkninger: at jorden blev forbedret og med tiden muliggjorde et udvidet landbrug. Jyske landstrækninger omtrent så store som hele Sjælland kunne ved skovanlæg vindes for en højere kultur, og andre, allerede opdyrkede arealer ville give rigere afgrøder. Nærmere beregninger over udgifterne forudsatte en detaljeret kulturplan, bygget på stedlige undersøgelser. Allerede efter 15-20 års forløb ville dog de nye skove ved gennemhugninger give indtægter, der delvis kunne dække anlægsomkostningerne. De største jyske åer kunne blive transportveje for skovprodukterne.

Skovene var ikke industrielle virksomheder, anlagt for at de skulle betale sig. »Staten må derfor træde til og tage sagen i sin hånd, dersom et godt resultat skal opnås, og skovplantning på hederne ligger jo også ganske indenfor kredsen af almennyttige foretagender, som henhører under statens område og kun med held kan udføres på offentlig bekostning«. Bedre end privatmænd ville kommuner og da navnlig amtskommuner kunne anlægge skove, dog under statskontrol eller således, at amterne først overtog plantagerne, når de var i god vækst. Hedejord var billig, og køb af jord til plantning kunne fordeles over en årrække. Men statens og amternes forhold i denne sag burde ordnes i tide, for at ikke hele foretagendet skulle strande. Meget afgørende ville det være, om den måske i sin tid nyttige skovforordning af 1805 blev ophævet og der ved afløsningen af fredskovtvangen blev skaffet en kapital til veje, som kunne investeres i hedebeplantning. Frugtbare skovjorder kunne frigøres til agerbrug, og ved at skoven så at sige vandrede fra den gode jord til den dårlige, kunne man få en i flere

henseender bedre fordeling af skov og mark. De tyndt befolkede egne ville ved skovanlæg på klitter og heder få en mange gange talrigere befolkning.

Artiklerne, der fremkom under mærket -r -n, var skrevet af den 39-årige forstkandidat Christopher Lütken. Han var ansat ved statsskovvæsenet, men havde også studeret kemi og besvaret en prisopgave om imprægnering af træ, stillet af Det Classenske Fideicommis; hans fader var præst bl.a. ved en af de kirker, som fideicommisset kort forinden havde ejet. Det faldt derfor naturligt, at indenrigsminister F. F. Tillisch, som var en af fideicommissets tre direktører, interesserede sig for Lütkens artikler. Efter Tillisch' mening var spørgsmålet om hedebeplantning »af yderste vigtighed«, men sagen burde fremmes ved privat initiativ, ikke af regeringen. 4. oktober 1865 henstillede han, at direktionen tog køb af hedearealer under nøje overvejelse, og den 15. vedtoges det at tilbyde C. Lütken 100 rd., hvis han i forbindelse med nogle hedeundersøgelser i Jylland ville se sig om efter et areal, som fideicommisset med fordel kunne købe og beplante.

Efter rejsen skrev Lütken 7. jan. 1866 en lang redegørelse. Han mente, at halvdelen eller dog mindst trediedelen af de jyske heder burde beplantes, og fremhævede skovenes betydning såvel for klimaet som for befolkningens økonomi: hedeboerne skulle lære at bruge træ i stedet for tørv som brændsel, og harpiksudvinding, tjære- og kulbrænding kunne få betydning som bierhverv. Lütken havde dog kun besøgt visse egne, og bortset fra et par hedearealer med egekrat ved Herning og ved Palsgård henviste han navnlig til klitpartier vest og syd for Filsø samt nord for Limfjorden.

Om Dalgas ved vi, at hans interesse for plantningssagen gik tilbage til årene 1854-56 og især skyldtes G. Morville, der på lange spadsereture i Viborgs omegn og ud til de nye plantager havde lært ham meget om plantekulturer. Artikler som Lütkens må have tilskyndet Dalgas til at udarbejde en omfattende plan til hedens opdyrkning såvel med plov som med plantestok.

E. Dalgas' store opdyrkningsplan

Berlingske Tidende for 15. og 16. novbr. 1865 indeholdt to flere spalter lange artikler af ingeniørkaptajn Dalgas. De bar titlen: »Om Opdyrkningen af de jydske Heder«, og bladet gav dem sin tilslutning: »Vi har flere gange gjort opmærksom på vigtigheden af opdyrkningen af hederne i Jylland, som for Danmark i en vis henseende kan blive et Kalifornien, når man for alvor tager fat derpå«.

Artiklerne viser, at Dalgas var en god skribent med et øjnefaldende pædagogisk instinkt. Han gav straks et billede af heden, som den var: ikke en øde, ufrugtbar sandflade, som mange troede, men stærkt afvekslende og de fleste steder egnet til opdyrkning eller beplantning. Selv hvor underlaget var det bare sand, kunne kartofler, rug og boghvede give »en lille, men tilstrækkelig afgrøde«, endog på den magreste sandjord; blot den var fri for al, kunne plantager lykkes. I de sidste 20 år var opdyrkningen gået rask frem fra øst mod vest, langs de nyanlagte veje, årligt blev der plantet flere hundredtusinder granplanter i heden. Men alt det var »kun at betragte som indledning, som forsøg, der er gået forud for hedens endelige opdyrkning«.

Dalgas slår fast, at handlingens tid er inde, idet man nu har vished for, at det kan nytte noget at opdyrke heden, og at man netop i den sidste tid mere levende end nogensinde før er blevet sig bevidst, at det er en skam for et land at lade henved 50 kvadratmil ligge ubenyttet hen. »Enhver, som har lyst og evne, bør bidrage sit til løsningen af opgaven« - selv vil Dalgas yde sit bidrag.

Hedeopdyrkning krævede »megen kamp, udholdenhed og tid«. Nybyggere skulle frugtbargøre den døde jordbund, men her måtte Dalgas advare regeringen mod at gentage fortidens fejlslagne koloniseringsforsøg. Heden var god nok til at bære udgifterne ved opdyrkningen. »Der er imidlertid dele af dette arbejde, som kun vil kunne give et godt resultat, hvis de udføres i det store ..., og som, hvad der er meget væsentligt, tillige er nødvendige for at trække nybyggere til heden, og disse dele af arbejdet bør lægges i det offentliges hånd«.

Dalgas skildrede derefter de uheldige hede-udskiftninger omtrent som Chr. Rothe i 1850 (se ovenfor side 80 ff.) og fremhæver, at omskiftningen ikke må vente for længe, for jo flere opdyrkede pletter der blev i hedelodderne, jo vanskeligere ville det være at enes om en ny udskiftning, hvad mange godsejere allerede havde erfaret ved omskiftning af fæstejorder. Dalgas foreslog at lade det offentlige betale det halve af udgifterne, men på betingelse af, at omskiftningen blev foretaget i løbet af 10 à 15 år. Så ville der blive et nyt marked for hedekøbere, og den ville få større værdi, til fordel for ejerne.

Men nybyggere måtte kende heden, før de kunne købe. »En oversigt over samtlige uopdyrkede hedestrækninger, affattet således, at man kan se, hvor store arealer hede der findes i hvert sogn og hvilke egenskaber disse hedestrækninger har, er højst nødvendig«. Farvelagte kort og ledsagende beskrivelser skulle give oplysning om opdyrket jord, mose, eng og forskellige slags heder, om veje, vandløb og landsbyer, angive terrænformationer og jordens omtrentlige bonitet samt belyse udskiftningsforholdene. Meget vigtigt var det, at disse oplysninger blev tilgængelige for menigmand bl.a. ved at fremlægges på posthuse og hos sognefogder. Dalgas foreslog regeringen at lade en landmand, en forstmand og en ingeniør forfatte disse oversigter.

I det følgende sammenlignede D. hedeopdyrkning i Frankrig og Belgien, hvor der i reglen fandtes rigelig og billig gødning, med vilkårene i Danmark, hvor man måtte »danne enge og holde kvæg« for at få tilstrækkelig gødning. Overvanding (engvanding) kunne fremskaffe godt græs i heden. »Men det er også bekendt nok, at ikke alt vand er så kraftigt, og de overrislede enge i heden ofte er af ringe værdi«. Heldigvis var der i reglen ingen mangel på mergel i heden, og de naturlige enge kunne ved overrisling udvides og forbedres, hvad de store flader ville muliggøre, hvis lodsejerne kunne enes om anlæg af mile lange kanaler - og hvis de kunne skaffe kapital tilveje.

Her var det Dalgas' dristige tanke, at staten, der dog anlagde jernbaner, som ikke i lang fremtid ville forrente sig, lige så vel kunne finansiere sådanne vandingsanlæg mod billig rente og passende afdrag. Staten kunne jo sikre sig mod tab ved at føre kontrol med udførelsen. Fremfor alt måtte staten lade foretage nivelleringer ved de vigtigste åløb og oplyse befolkningen om engvandings mulighederne. Efter Dalgas' overslag kunne det betale sig, og det samme

gjaldt brøndboringer. Vindmøller og dampmaskiner kunne hæve vandet, men staten måtte også her træde til med lån.

I sin 2. artikel slog Dalgas til lyd for »læbælter af skove«, hvorved udbyttet af opdyrkningen ville blive så meget større. Her var det vigtigste, at hedeboerne blev opmuntret til selv at plante, da hverken det offentlige eller godsejerne ville være i stand til at anlægge skove i en sådan udstrækning, at en klimaforbedring kunne spores. Regeringen skulle dog sørge for, at ubemidlede nybyggere indtil videre kunne få gratis planter og praktisk vejledning, og staten burde yde landboforeningerne tilskud til præmiering af mindre plantninger og læhegn ved hedegårde. For kun 2½ rd. pr. skp. ld. og med en ringe arbejdsindsats kunne hede beplantes. Hvis de store plantninger også skulle opmuntres, måtte det ske ved at fritage skovejere i landets frugtbare egne for fredskovforpligtelse for et vist areal, når de havde beplantet det dobbelte eller 3-dobbelte areal på heden.

Dalgas glemte naturligvis ikke det område, hvor han havde størst personlig erfaring. Han vidste, hvad vejanlæg betød for produktionsudvidelsen i de magre egne, vidste også, at Viborg og 4 andre hede-amter havde så ringe hartkorn, at de vanskeligt kunne bære udgifterne til vedligeholdelse af et stort vejnet. Amtsvejene burde snarest muligt fuldføres, og det ville navnlig Ringkøbing amt slet ikke kunne magte. Staten måtte træde til med et passende tilskud til fuldførelse af de 5 amters vejnet. Udgiften beregnede han til 7-10.000 rd. pr. mil (7,5 km), og staten burde også bidrage til vedligeholdelsen.

Dalgas resumerede punkt for punkt sine forslag, så de blev klart anskuelige. Han indrømmede, at det var mange fordringer at stille til staten, men udgifterne var overkommelige. Han opstillede et budget med følgende hovedposter: Til affattelsen af oversigtskort, hedebeskrivelse, brøndboringsforsøg, undersøgelser af udskiftningsforhold m.v. beregnede han 10.000 rd. årligt i de før ste 4 år, derefter 3.000 i 16 år. Til omskiftningsarbejder kunne staten yde 20.000 rd., til køb af 3.000 tdr. ld. til planteskoler 30.000 rd. og til boliger for 10 plantører 20.000 rd., mens deres lønninger kunne sættes til 7.000 rd. årligt. Præmier uddelt gennem landboforeningerne kunne beløbe sig til 5.000 rd. pr. år; udgifterne til 60 mile landevej à 8.000 rd. ville komme op på 24.000 rd. årligt i 20 år, mens adskillige andre udgifter kunne anslås til godt 6.000 rd.

Statens gennemsnitsudgifter til de nævnte formål beregnede Dalgas til 50.000 rd. årligt i 20 år, hvorefter de kunne reduceres til det halve. Han tilføjede, at selv om statens tab ved udlån skulle blive dobbelt så store som anslået, ville pengene dog være velanvendt. I løbet af 50 år ville heden blive en bebygget egn. Eftertiden, der kunne høste frugterne, ville takke den nuværende slægt, om den løste den store opgave: opd yrkningen af den jyske hede, sluttede Dalgas.

Hans opdyrkningsprojekt blev ikke indgående diskuteret i pressen. Det irriterede Dalgas, at man i København tog lidt overlegent på hans omhyggeligt overvejede forslag, men han kunne næppe vente andet. De store krav, han stillede til staten, kunne nok tage vejret fra en læser: 50.000 rigsdaler årligt ville blive op imod 1 % af samtlige statsudgifter. Dalgas havde selv haft betænkeligheder og skulle meget snart blive klar over, at det ikke uden videre lod sig gøre at spænde staten for hedesagens plov og sige »Hyp«. Men ploven skulle i gang, og kun et par uger efter artiklernes fremkomst var Dalgas og nogle få andre interesserede i fuldt sving med at forberede dannelsen af et hedeselskab.

Ganske uanset, hvad man måtte mene om projektets politiske gennemførlighed og Dalgas' personlige motiver, skulle det vise sig, at opdyrkningsplanerne var sagligt velunderbyggede. I begyndelsen af 1866 udkom en hel række småskrifter, der belyste opdyrknings- og plantningsproblemerne fra for skellige sider.

Skrifter om hedekultivering

I Tidsskrift for Landøkonomi havde forstkandidat Christopher Lütken i efteråret 1865 skrevet en artikel om skovdyrkning i det vestlige Jylland, hvor han ikke lagde skjul på, at befolkningen nærede en vis uvilje mod plantningen efter at have set en hel del mislykkede forsøg. Men som resultat af en studie rejse til de skovløse vestjyske egne turde han fastslå, at en stor del af de hidtil øde hede- og klitstrækninger trods mager jordbund og råt klima gav det bedste håb om et heldigt udfald af skovanlæg (på heden især rødgran).

Endnu manglede der dog erfaringer på væsentlige punkter, således m.h.t. alens gennembrydning og skovbevoksningens større eller mindre tæthed.

I jan. 66 kom G. Morvilles lille skrift »Om Træplantning paa Hederne«, hvod han udnyttede sine erfaringer gennem mange år, for - som F. W. Riegels kort efter skrev - »Viborg hedekultur er, hvad man kan kalde en prøveklud for alle mulige forskellige kulturmetoder og en sammenstilling af alle de i de senere år indførte planter«. Jordbund, læforhold, planternes hårdførhed m.v. måtte tages i betragtning, men også det meget betydningsfulde, at anlæg af store plantager gav fast arbejde til nybyggere, der så efterhånden kunne opdyrke et stykke hede omkring deres huse, med den fordel at ligge i læ af de nye plantninger.

Også plantør F. W. Riegels, Krathuset, udnyttede sine erfaringer fra Viborg-egnen i en pjece om jysk hedekultivering, der udkom i foråret 1866. En del af hans oplysninger var af lidt ældre dato, men ny var hans tilslutning til Morville, som han dog på nogle punkter supplerede og kritiserede. Han gik ind for plantning også på de dårligste hedejorder, idet han turde mene, at de efter forudgående kultivering med plov og harve ville være bedre at plante i end de gode heder nu. Men F. W. Riegels skrift tjente også et andet formål. På dets sidste sider indbød han sammen med to brødre (de tre var brodersønner af klitinspektør H. C. Riegels) til »aktietegning for danske heders skovkultivering«. Hver aktie skulle repræsentere 1 td. land beplantet hede, men med 1 rigsdaler pr. halvår i afdrag kunne man støtte »denne fædrelandets velfærds sag«. Planen blev ikke realiseret, men det nævnte beløb svarede nøjagtigt til medlemskontingentet i Det danske Hedeselskab, der blev stiftet ved samme tid.

Et tredie skrift havde mere direkte tilknytning til det vordende hedeselskab, idet den gamle overførster N. J. Jessen sendte Dalgas manuskriptet til en skildring af hedeskovdyrkningen i Jylland, hvor han i en gammeldags sprogform og ret omstændeligt gjorde rede for en række indvundne erfaringer fra de forskellige hedeplantager. Skriftet var formet som en meddelelse til medlemmer af det vordende selskab, som han oprindelig havde tænkt sig kunne udgive det. Når Dalgas ikke syntes om manuskriptet, kan det bl.a. skyldes, at Jessen anså »den fuldstændige tilvejebringelse« af en he-

degeografi for umulig, selv om den kunne udarbejdes for enkelte sognes vedkommende, og heller ikke mente han, at staten kunne finansiere nye skovanlæg. Statskassen havde »tålmodigt båret det lange uerfarenheds tidsrums vanskeligheder og besvær« og bragt store ofre. For fremtiden måtte skovanlæg på heden blive »genstand alene for private kræfters virksomhed«. Dalgas så jo anderledes på disse spørgsmål.

I marts 1866, Hedeselskabets fødselsmåned, ydede Dalgas to vægtige bidrag til forståelse af hedesagen og dens muligheder. »En Oversigt over Hederne i Jylland« var første udkast til den hedegeografi, han anså for så overordentlig vigtig, hvis opdyrkningsarbejdet skulle udføres med held. Her karakteriserede han de forskellige hedelandskaber og gjorde op, at af 130 kvadrat mile hede måtte 70 regnes til den gode (brugbare). Endnu i mands minde fandtes der adskillige steder skove, hvor der nu kun var ynkelige småpurrer. Disse skove skulle genopstå som plantager og mange helt nye anlægges.

De største og vigtigste af Jyllands heder fandtes syd og vest for en linie fra Kalø til Lemvig. Dalgas skelnede mellem det stærkt kuperede terræn, »Højderyggen«, der strakte sig fra Tap- og Løvel-hederne nord for Viborg til hederne omkring Silkeborg og Ry, og »Havsletten« vest for denne højderyg: store flader med ufrugtbart havsand, dækket med en tynd lyngskjold eller et muldlag, især den 40 kvadratmile store hede omkring Skjern å, Sønder Omme og Grindsted åer; hele vestkysten hørte med til sletten. Den bedste del af Vestjylland var »Brunkulsøerne«, de højtliggende partier, der som øer eller holme løftede sig op af havsletten lige fra egnen omkring Holstebro til ned mod Skjern å; også i Sydjylland var der betydelige bakkeøer. Højderyggen egnede sig godt til beplantning, men på en stor del af den var agerbrug vanskeligt. De største problemer knyttede sig til slettefladerne, hvor de sure, fugtige steder med al i jordbunden var næsten umulige at plante i. Derimod var det hensigtsmæssigt at beplante de tørre partier, da der kun langs åløbene kunne drives godt landbrug. Ved engvanding langs de vandrige åer fra Karup til Grindsted kunne dele af havsletten hurtigt bringes i bedre kultur, mens størstedelen af sletten langsomt kunne forbedres ved beplantning. Brunkulsøerne var områder, hvor agerdyrkningen i de senere år havde taget et stort opsving, takket være

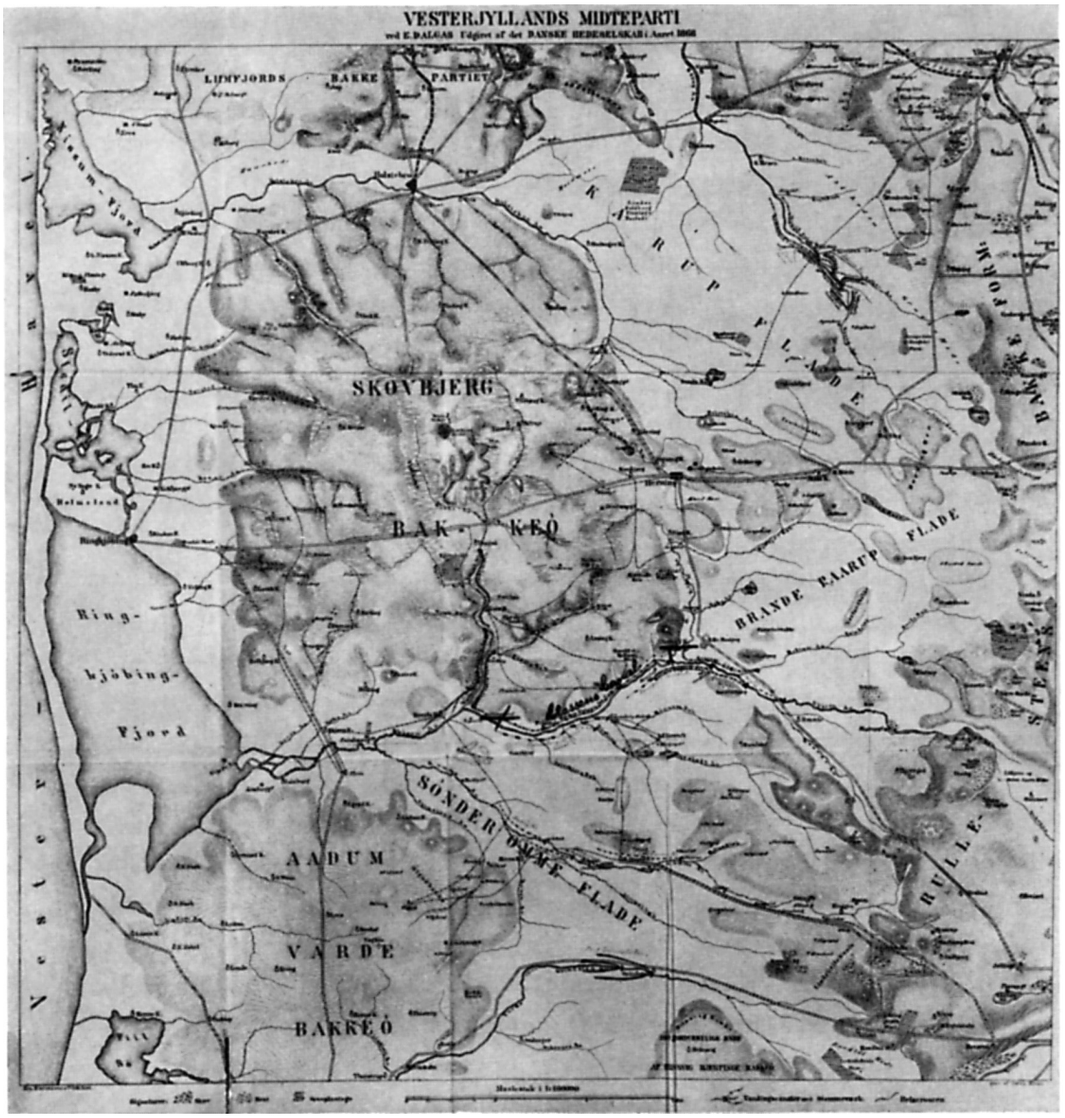

»Vesterjyllands Midteparti« ved E. Dalgas (1868). Mest fremtrædende er den store Skovbjerg bakkeø, mod øst afgrænset af slettefladerne ved Karup og Brande-Pårup, mod syd af Sønder Omme-fladen. Dette eksemplar af kortet er i marts 1875 tilstillet Det Classenske Fideicommis, i hvis arkiv det findes (Landsarkivet for Sjælland m.m.). Med rødt og blåt var indtegnet kanalanlæg fra perioden 1866-75 (de ret svage punkterede linier ved Karup, Skjern, Sønder Omme m.fl. åer). Det største var Skjern åens nordre kanal, »Classens Canal« mellem de to kryds. Se også afsnittet om engvandingsvirksomhed.

mergeltilførsel; al var sjælden, og der var også her mulighed for intensiv vanding langs åløbene.

»Engvanding i de jydske Heder« kaldte Dalgas det andet lille skrift, hvori han anbefalede hele sogne at løse opgaven i fællesskab. Engvanding blev modarbejdet af folk, der påstod, at åvand ikke kunne fremtrylle græs. I en beretning om den belgiske hede (Campinen) havde Tidsskrift for Landøkonomi fornylig bidraget til at svække tilliden til engvandingens værdi. Dalgas så mere optimistisk på dette spørgsmål end i sine artikler få måneder tidligere.

»Engvandingsanlæg er et fornuftigt landbrugs sparebøsser«, især i hedeegne, fastslog han. De skulle udføres i stor målestok og med største omhu. Teknikere og engvandingsmestre måtte arbejde sammen og udnytte indhøstet erfaring, og der måtte tages hensyn til alle berettigede interesser. I andre lande havde man indset dette og indført offentlig kontrol med større engvandingsanlæg. Dansk vandlovgivning burde revideres, for at den kunne give sammenslutninger om sådanne anlæg større garanti for en heldig gennemførelse. Det burde ved lov være fastsat, hvorledes større engvandingsassociationer skulle forholde sig m.h.t. den enkelte deltagers erstatning for jord afstået til kanal- og vejanlæg, udgifternes fordeling i forhold til vand-udnyttelse m.v. Der burde ansættes amtsingeniører, som kunne tage sig af engvandingen.

Såvel hedebeplantning som engvanding skulle blive hovedopgaver for det kommende hedeselskab. Dalgas havde i sine to faglige oplysningsskrifter vist, hvilken vældig arbejdsmark de jyske heder frembød, og udførligt omtalt et af de vigtigste midler til opdyrkning i stor stil. Hånden var lagt på ploven -

Hedeselskabets stiftelse forberedes

Tiden red hurtigt. Et år efter fredsslutningen den 31. oktober 1864 var den indre politiske udvikling inde i en ny fase, og såvel i kulturlivet som i dansk erhvervsudvikling var der tegn til fornyet vækst. 1866 står i dansk historie ikke blot som forfatningsrevisionens år - omkring 1866 oprettes mere end 20 nye højskoler, blandt dem flere af de mest kendte, og som led i den økonomiske genrejsning

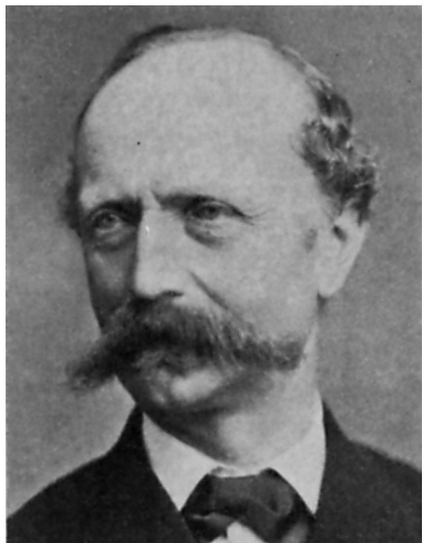

J. B. S. Estrup (1825-1913). E. var indenrigsminister 6. novbr. 1865-22. sept. 1869, senere konseilspræsident og finansminister 11. juni 1875-7. aug. 1894.

fik C. F. Tietgen dannet Det forenede Dampskibsselskab, til gavn for vort lille øriges voksende handel. Nye store jernbaneanlæg, især i Jylland, stod på dagsordenen, og København fik Europas første sporvej! Men i disse år, hvor udvandringen til det fjerne Amerika tydeligt mærkes i Østdanmark, vokser lykkeligvis interessen for landvindingen i det vestlige. Hedesagen blev mere aktuel end nogensinde.

Ingeniørkaptajn E. Dalgas' artikler i Berlingske Tidende midt i november 1865 er allerede omtalt. De indeholdt ikke blot opfordring til en egnsudvikling i vældigt format, byggende på privat initiativ, men Dalgas rettede samtidig en kraftig appel til regeringen om at forberede og på alle måder støtte »den store og vanskelige opdyrknings-opgave«. - Gjorde Dalgas sig særlige forhåbninger om, at den danske regering aktivt ville støtte hedesagen?

Ganske sikkert. En halv snes dage før artiklernes fremkomst fik Danmark et nyt ministerium med C. E. Frijs-Frijsenborg som konseilspræsident og J. B. S. Estrup som indenrigsminister. Begge var i oktober 1865 gået ind for tanken om bedre forståelse mellem store og små landbrugere, som mange godsejere og bondevenlige politikere støttede. »Oktoberforeningen« var ingen politisk organisation, men den kunne tages som udtryk for god vilje til samarbejde,

navnlig om nærliggende praktiske opgaver. Nogle af de allervigtigste: de store jernbanelove og love om vejvæsenet i Danmark lå ligesom kommunallovgivningen på Estrups vej. For erhvervsudviklingen i landets fattige, tyndt befolkede vesteregne var det af største betydning, at den østjyske storgodsejer forstod, hvilke muligheder hedesagen indebar.

Estrup var dengang kun 40 år, men havde især som ejer af Skafø-gård nord for Århus drevet land- og skovbrug med stor dygtighed. I kommunalpolitik havde han længe gjort sig gældende, 1856-65 som medlem af Randers amtsråd, og i 1864 blev han landstingsmand, en af rigsdagens » nationale godsejere«. Nølende gik han ind til den krævende opgave som indenrigsminister, men i vide kredse landet over nærede man den største tillid til Estrups indsigt og arbejdskraft. Breve fra Dalgas og senere Mourier-Petersen viser, at hedesagens forkæmpere ventede overordentlig meget af Estrups personlige indflydelse, og havde det stået til Dalgas alene, var der allerede i december 1865 sket en henvendelse til ministeren.

En anden østjysk godsejer og politiker, etatsråd Regnar Westenholz til Mattrup, ville være selvskrevet som aktivt medlem af Hedeselskabet, vel end og som dets formand. Som storkøbmand og korneksportør havde han virket for danske erhvervsinteresser i England, på Mattrup blev han en anset landbruger, og som medlem af det kortvarige »venstreministerium« Rotwitt viste han stor interesse for jernbanesagen. Ganske naturligt skrev Dalgas til Westenholz, da tanken om dannelsen af et hedeselskab havde taget form, men W. afslog med henvisning til sit svage helbred. Alligevel lykkedes det at få ham med til et forberedende møde i Silkeborg den 20. december, hvor »Westenholz' klare forstand og praktiske blik« ifølge Dalgas i høj grad kom til at præge det foreløbige program.

Forinden havde Dalgas og andre interesserede henvendt sig til mænd, de ønskede skulle stå som medindbydere til stiftelsesmødet. Mange sagde ja, og det var åbenbart Dalgas' hensigt snarest muligt at få en deputation til at forberede sagen hos indenrigsministeren. Men fabrikant Michael Drewsen, Silkeborg, holdt lidt igen - dengang og senere.

M. Drewsen var egnens mest indflydelsesrige mand. I 1844 havde han sammen med en anden søn af politikeren og fabrikanten J. C. Drewsen, Strandmøllen, grundlagt Silkeborg Papirfabrik, som

Regnar Westenholz.

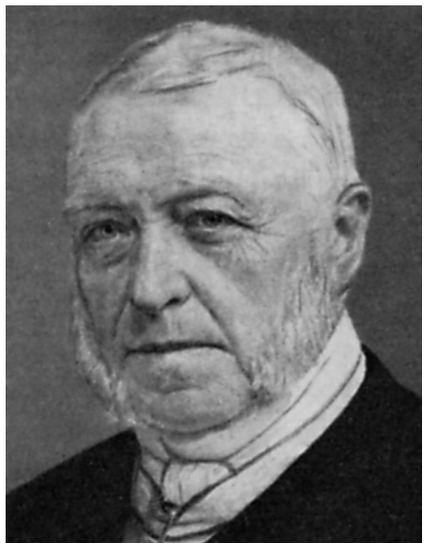

Michael Drewsen.

han i 1865 selv overtog. Denne stærkt voksende virksomhed gav ham en naturlig interesse i midtjysk erhvervsudvikling, vej- og jernbaneanlæg m.v. Men Drewsen, der i korte perioder havde været rigsdagsmand, bad Dalgas vente med at gå til ministeren. Et politisk udspil allerede nu forekom ham overilet. Skulle Estrup endelig underrettes, kunne kammerherre de Thygeson påtage sig denne opgave.

Som statens tilsynsførende med træplantningen i klitterne var Thyge de Thygeson, Damgård, på forhånd interesseret i plantningssagen, han ejede landbrug og skov i Sydøstjylland (1829-51 havde han ejet Mattrup), og 1866 blev han kongevalgt medlem af landstinget, hvor han senere fulgte Estrup. Thygeson tegnede sig 12. decbr. »med fornøjelse« som medindbyder til stiftelsen af et hedeselskab. Han kunne ikke deltage i Silkeborg-mødet, men erklærede sig kort efter villig til at forelægge sagen for ministeren, hvis ikke andre ville påtage sig det. Men efter nytår havde Dalgas andre planer.

I det forberedende møde i Silkeborg den 20. decbr. 1865 deltog Dalgas, Westenholz, Drewsen, G. Morville og landvæsenskommissær G. Bruun, Asmildkloster, de to sidste var jo Dalgas' venner fra

Viborg. Her enedes man om et program-udkast, der i 7 punkter præciserede, hvad der var det kommende selskabs formål. Mens Dalgas i sine bladartikler havde fremhævet statens forpligtelser, var det naturligt nok selskabets bestræbelser for at vække og styrke det private initiativ, der talte gennem dette udkast.

Silkeborg-programmet, der 31. december forelå renskrevet, nævner som Selskabets formål »at fremme frugtbargørelsen af den jyske hede, hovedsagelig ved forberedende arbejder, der så at sige kunne åbne heden for ny byggere«. Man ville 1. »vække interesse for og fremme oplysning om heden og dens behandling«, og de følgende fem punkter angiver, på hvad måde det måtte ske, idet man ville 2. »tilvejebringe en praktisk geografi over heden« (udstrækning, bonitet, oplysning om mergel- og tørveforekomster samt om vandårerne), og mere specielt 3. »undersøge hedevandløbenes vandingsevne for bestemt at kunne påvise, hvor overvanding kan finde sted i en større udstrækning«, endvidere 4. lette erhvervelse af hede ved at fjerne hindringer i form af »vanskelige udskiftningsforhold m.m.« og 5. fremskynde forbedringer i samfærdselsforholdene, samt endelig 6. fremme hedebeplantningen bl.a. ved anlæg af planteskoler og gratis uddeling af planter.

Disse punkter svarer nøje til Dalgas' tidligere udtalte tanker om de praktiske opgaver, men det kan måske overraske, at den uundværlige offentlige støtte kun omtales i et (muligvis senere indskudt) punkt 7 og i den afdæmpede form: »Selskabet håber på regeringens understøttelse og ønsker at samvirke med landboforeningerne«. På dette punkt synes Dalgas at have resigneret, som også C. Nyrop påpeger.

Men Dalgas er stadig stemt for at smede, mens jernet er varmt. Næsten hver postdag bragte ny brevtilslutning til tanken om at stifte et hedeselskab. Kort efter nytår foreslog Dalgas M. Drewsen, at de begge skrev under på en henvendelse til indenrigsministeriet, forfattet af Thygeson og Dalgas. Men Drewsen afslog. Denne fremgangsmåde kunne medføre, at ministeren gjorde tilføjelser, og den stiftende forsamling ville da måske vanskeligt kunne enes om »programmet« i denne ændrede form. Drewsen ønskede programudtalelsen trykt og forelagt forsamlingen; hvad denne vedtog, skulle derefter ledsaget af en skrivelse indsendes til indenrigsministeren.

Et brevudkast to dage senere (14. januar 1866) viser, at Dalgas,

måske lidt skuffet, griber sagen an på en anden måde. Overfor Drewsen fremhæver han nødvendigheden af at »konferere« med Estrup, en mand, der har forstand på hedesagen og selv har forsøgt sig med noget lignende. Hvis paragraffen om regeringens støtte (til hedeselskabet) stryges, må »overvandinger« og plantning skydes frem som selskabets hovedopgaver, og »hedegeografien« burde da helt og holdent overlades til regeringen, uden hvis hjælp den dog ikke kunne udføres. Men det var rigtignok aldeles nødvendigt, at man forinden sikrede sig, at regeringen ville tage sig af denne sag, bedst måske ved en »mundtlig konference« med Estrup. Dalgas røbede også en vis ængstelse for, at regeringen selv ville »arbejde i lignende retning« uden at støtte det kommende hedeselskab. Men nu ville Dalgas gerne selv rejse til København den 24. eller 25. januar, og han håbede ved personlig påvirkning helt at vinde Estrup for sin sag: »Jeg skal nok lade ham sige mig godsejerens og ikke ministerens mening«.

Vi ved desværre ikke, hvad Dalgas' hovedstadsrejse har betydet for sagens udvikling. Drewsen og han var enige om at udsætte det stiftende møde indtil videre, og fabrikanten ville have mulighed for at kontakte Dalgas i København, men han troede ikke, der ville komme noget ud af samtalen med Estrup. Måske har Drewsens holdning og den noget bedrevidende tone i hans breve tilskyndet Dalgas til at søge fastere tilknytning til anden side. Han havde ønsket et møde i Viborg efter Københavnsrejsen, men Drewsen fandt det unødvendigt, ligesom G. Bruun og Morville måtte fraråde et møde med andre end deltagerne i Silkeborg-mødet. Den impulsive Dalgas lod da tanken falde. Ganske naturligt havde de mange breve før og efter julen 1865 opmuntret Dalgas til at søge personlig kontakt med flere. Tidens liberale indstilling over for økonomiske opgaver fornægtede sig ikke. Tanken om statsstøtte virkede skræmmende på mænd som politikeren grosserer Alfred Hage, grev A. G. Moltke-Hvitfeldt til Glorup og landvæsenskommissær Jacob Boserup, Stubbergård, og denne holdning bidrog naturligvis til, at Silkeborg-programmet blev så tilbageholdende på dette punkt. Den aldrende politiker og godsejer A. E. M. Tang, Nørre Vosborg, der i 1845 var medstifter af et selskab til opdyrkning af rå jorder (se s. 101), men havde lidt store skuffelser og set sine planer forvansket, havde ikke mere kræfter til at være med. Kun 1/3 af Jyllands heder ville

efter hans mening blive opdyrket, og selv dette ville næppe betale sig. Grev Carl Wedell på Wedellsborg, der havde udvidet sit fynske grevskabs skove med 1200 tdr. land og ved inddæmning sikret en betydelig landvinding, undslog sig kun, fordi han kendte for lidt til hederne i Jylland. Enkelte brevskrivere havde ventet snarlig indbydelse til dannelse af et aktieselskab til opkøb af hedejorder.

Før nytår 1866 havde 78 meldt sig, men en senere liste over indbyderne til Det danske Hedeselskab talte 112 navne, hvortil kom den ældste jyske landboforening, Randers Amts Husholdningsselskab. Og endnu flere meldte sig. Den store tilslutning skyldtes, at mange af de først opfordrede bragte flere nye indbyder-emner i forslag. Derved lykkedes det også at få mænd fra helt forskellige befolkningskredse og erhverv i tale. Blandt de 112 var 52 godsejere, proprietærer og forpagtere, 13 gårdmænd, vist nok 9 forstmænd, 9 fabrikanter og handlende, et lignende antal »teknikere« (ingeniører, landvæsenskommissærer, en landinspektør, en vejinspektør m.fl.), 6 præster og lærere, amtmændene i Randers, Århus, Vejle og Ribe amter samt en række andre embedsmænd.

Det store landbrug var bl.a. repræsenteret ved en række lensbesiddere, især fra øerne, og ved foregangsmanden etatsråd Edv. Tesdorpf. De fleste godsejere var i øvrigt fra det nordlige Jylland, mens gårdmændene var bedst repræsenteret i Århus, Ribe og Ringkøbing amter. Morville havde drøftet sagen med G. Bruun, men de havde svært ved at finde frem til bønder, der specielt interesserede sig for denne sag; de foreslog dog rigsrådsmedlem Chr. Jensen, Øster Bording, og endnu en gårdmand kom til. I Århus amt mødte politikeren Lars Bjørnbak med tre navne på gårdmænd, der alle kom på indbyderlisten, og blandt de sydjyske bønder var en gårdejer og landvæsenskommissær N. C. Simonsen, Trøllund, en ivrig hedeopdyrker, der overfor M. Drewsen fremhævede nødvendigheden af, at staten ydede en direkte indsats ved køb af hedearealer og tilskud til beplantning. Mange mindre landbrugere (gårdmænd) havde en anden indstilling end storbrugets og handelens mænd. I Simonsens brev hedder det, at de svage og mest trængende må hjælpes først, og han klager over, at hovedveje og jernbaner ikke er anlagt, hvor »vi fattige hedeboer« færdes med magre trækdyr ad dårlige ensporede veje, men derimod i egne, hvis velhavende beboere let ved egne kræfter kunne have bekostet hensigtsmæssige vej- og

jernbaneanlæg. Det var tanker, som Dalgas var fortrolig med og snart skulle udnytte i agitationen for nye midler til hedeegnenes udvikling.

På den anden side gav Silkeborg-programmet klart udtryk for, at selskabets virksomhed især skulle bæres oppe af befolkningen. Det betød i praksis, at støtte fra velhavende privatmænd var absolut nødvendig. Ikke på den håndfaste måde, som konsul Alfred Hage havd tænkt sig: ved oprettelsen af et aktieselskab, hvor hver indbyder tegnede sig for 1000 rd. Men en finansiering krævede allerede i starten betydelige bidrag fra interesserede storbrugere, handelsmænd og industridrivende. Blandt de 15 navne på indbydere udenfor Jylland var lensgreverne A. G. Moltke-Hvitfeldt, Glorup, og Knuth til Knuthenborg, endvidere greverne J. Frijs-Juellinge og Holstein-Holsteinborg, lensbaron O. Rosenørn-Lehn til Guldborgland, hofjægermester H. R. Carlsen til Gammelkøgegård (der under krigen 1864 en kort tid havde været indenrigsminister) og etatsråd Edv. Tesdorpf, som på indbyderlisten henføres til Lolland, hvor flere af hans godser lå. Fem indbydere var fra hovedstaden, blandt dem grosserne D. B. Adler og Julius Ree, der begge var af jødisk slægt. Snart skulle Adler, der også var aktiv politiker, opfylde de tilsagn om virksomøkonomisk st'tte, som han før nytår 1866 gennem M. Drewsen havde givet det vordende selskab. D. B. Adlers store rival på bankpolitisk område, etatsråd C. F. Tietgen, møder man først 1872 i Hedeselskabets medlemslister.

Det danske Hedeselskab og dets formand

Plantningssagen havde mange venner, og for Dalgas var det en særlig opmuntring at erfare, at interessen for engvandingsanlæg havde givet sig et storstilet udslag: Det Classenske Fideicommis ville stille 10.000 rigsdaler til rådighed for engvandingsanlæg, og det glædeligste var - betoner Dalgas i et brevudkast kort efter hovedstadsrejsen - at det skete på betingelse af, at indenrigsministeriet gik i spidsen ved denne sags løsning. Denne lyse udsigt kan have fremskyndet udgivelsen af Dalgas' skrift »Engvanding i de jydske

Heder« (marts 1866). Samtidig blev der fra forskellige sider agiteret for oprettelse af aktieselskaber til hedebeplantning (se ovenfor s. 123), og som nævnt blev der skrevet en del om hedesagen. Handlingens tid var inde.

Allerede i februar 1866 udgik der til »Indbyderne for Det danske Hedeselskab« en trykt meddelelse om, at det konstituerende møde ville finde sted i Århus den 28. marts 1866 kl. 11. Underskriverne var: Bjørn, G. Bruun, E. Dalgas, M. Drewsen, Klüver, Morville, Thygeson og Regnar Westenholz. Det var mændene fra Silkeborg-mødet i december, hvor også Thygeson skulle have været med, og desuden to nye navne: landvæsenskommissær, proprietær Bjørn, Silkeborg, og skovrider C. C. Klüver, Marienlund ved Silkeborg. Vel var Drewsen gået med til, at mødestedet skulle være Århus, hvor en mindre kreds aftenen forinden kunne samles og drøfte tilrettelæggelsen, men Silkeborg-fløjen var altså styrket. - Den syge Westenholz sendte telegrafisk afbud dagen før mødet, men ønskede »lykke og held over Deres forehavende«. Han døde den 12. april.

I stiftelsesmødet på Hotel Royal i Århus deltog 40-50 eller knapt en tredie del af indbyderne, der alle havde modtaget et udkast til love for »Det danske Hedeselskab«. M. Drewsen bød velkommen og valgtes til dirigent, adjunkt Edv. Erslev til sekretær (begge har underskrevet mødereferatet). Selskabets love blev forelagt. §§ 1-4 omhandlede dets formål, §§ 5-10 dets organisation.

»Selskabets hovedformål er at fremme frugtbargørelsen af de jyske heder« (§ 1) fremkaldte ingen diskussion, men i tilknytning til § 2, der som midler til opnåelse af dette hovedformål nævnede engvanding i større stil, fremme af plantning samt flere og bedre vejanlæg, fremhævede Dalgas stærkt nødvendigheden af, at lovgivningen ikke som hidtil hæmmede engvandingen, men lettede udførelsen af større anlæg. Der burde fremfor alt udarbejdes gode kort over de pågældende egne. Efter at jægermester F. Mourier-Petersen, Rugård, og proprietær Jac. Boserup, Stubbergård, havde udtalt sig for, at Hedeselskabet her tog et vist initiativ, vedtoges på Dalgas' forslag en resolution: »Forsamlingen udtaler, at generalstabens opmålinger i Jylland, der er af overordentlig vigtighed for hedeegnenes og hele landets opkomst, bør fremmes med en langt større kraft end hidtil, så de senest fuldføres inden 10 år for Jyllands vedkommende, og forsamlingen opfordrer den eventuelle

Hotel Royal i Århus (»Larsens Hotel«), som det skal have set ud i 1870'erne.
Fot. fra o. 1900.

bestyrelse til at fremkalde en almindelig udtalelse for hele Jylland angående denne sag og at bringe denne udtalelse til regeringens kundskab«.

Med henblik på § 2b erklærede skovrider Klüver sig for modstander af store plantninger, men enig med Morville i dennes principper for hedebeplantning, mens skovrider F. Bang, Gjøddinggård, ligesom Mourier-Petersen stillede sig mere skeptisk m.h.t. mindre lodsejeres plantninger i heden. At et bedre vejnet var »en nødvendig betingelse for hedens opkomst« rejste ingen diskussion, så lidt som G. Bruuns gennemgang af §§ 3 og 4 (oplysningsarbejdet og forholdet til staten). Ret forsigtigt udtaler § 4, at Selskabet vil søge at få regeringens hjælp ikke blot til de »forberedende undersøgelser «, som var nævnt i §§ 2 og 3, men også til sin øvrige virksomhed. »Det vil endvidere søge at træde i forbindelse med Det kgl. danske

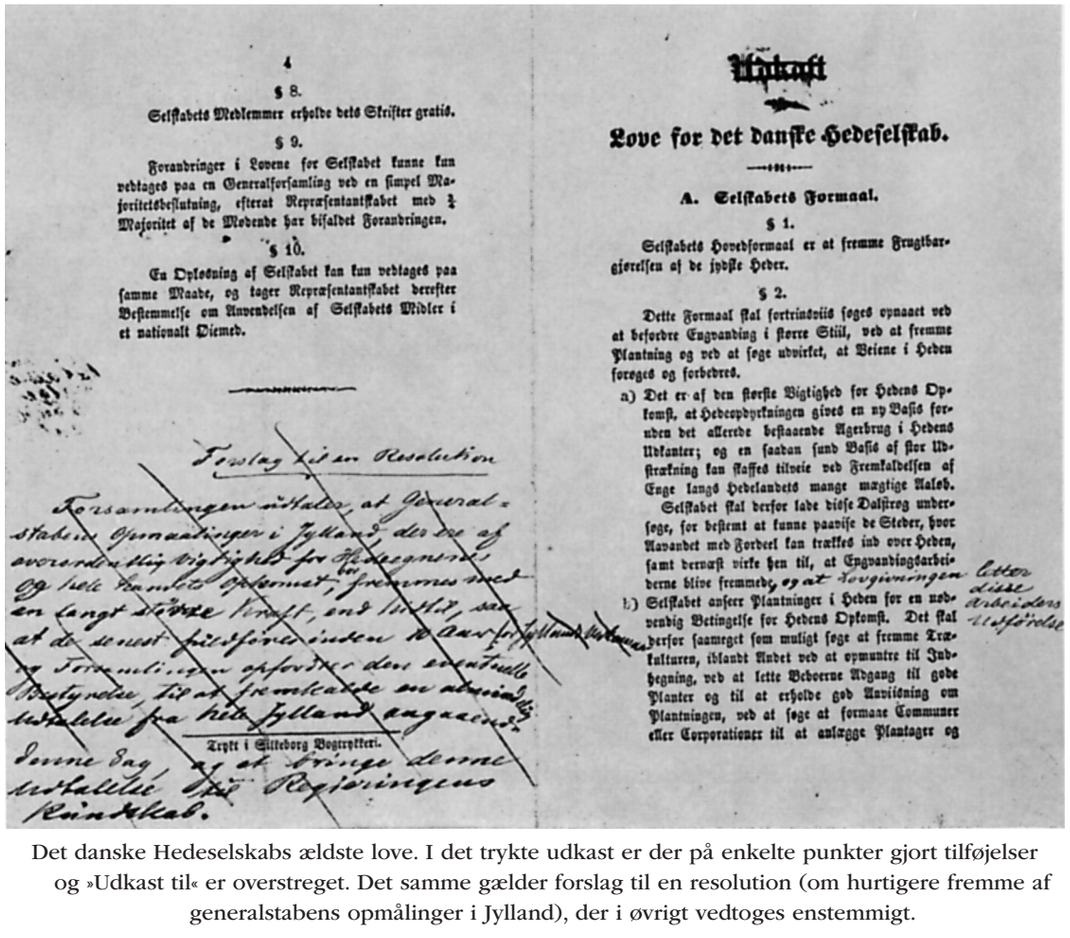

4

§ 8.

Selskabets Medlemmer erholde dets Skrifter gratis.

§ 9.

Forandringer i Lovene for Selskabet kunne kun vedtages paa en Generalforsamling ved en simpel Majoritetsbestutning, efterat Repræsentantskabet med ⅔ Majoritet af de Mødende har bifaldet Forandringen.

§ 10.

En Opløsning af Selskabet kan kun vedtages paa samme Maade, og tager Repræsentantskabet derefter Bestemmelse om Anvendelsen af Selskabets Midler i et nationalt Øiemed.

Forslag til en Resolution

Forsamlingen erklærer, at Generalstabens Opmaalinger i Jylland, der ere af overordentlig Vigtighed for Hedevæsenets Udvikling og hele Landets Opkomst, fremmes med en langt større Kraft, end hidtil, saa at de senest fastsatte inden 10 Aar fuldføres, og Forsamlingen opfordrer den constituerede Bestyrelse, til at fremkalde en almindelig Andragende fra hele Jylland angaaende

Trykt i Slitsborg Bogtrykkeri.

denne Dag, og at bringe denne Beslutning til Regjeringens Kundskab.

Udkast

Love for det danske Hedeselskab.

A. Selskabets Formaal.

§ 1.

Selskabets Hovedformaal er at fremme Frugtbargjørelsen af de jydske Heder.

§ 2.

Dette Formaal skal fortrinsviis søges opnaaet ved at befordre Engvanding i større Stiil, ved at fremme Plantning og ved at søge udvirket, at Veiene i Heden forøges og forbedres.

a) Det er af den største Vigtighed for Hedens Opkomst, at Hedeopdyrkningen gives en ny Basis foruden det allerede bestaaende Agerbrug i Hedens Udkanter; og en saadan sund Basis af stor Udstrækning kan skaffes tilveie ved Fremkaldelsen af Enge langs Hedelandets mange mægtige Aadrab.

Selskabet skal derfor lade disse Dalstrøg undersøge, for bestemt at kunne paavise de Steder, hvor Arbeidet med Fordeel kan trækkes ind over Heden, samt dernæst virke hen til, at Engvandingsarbeiderne blive fremmede, og at Regjeringen

b) Selskabet anseer Plantninger i Heden for en nødvendig Betingelse for Hedens Opkomst. Det skal derfor saameget som muligt søge at fremme Træfkulturen, iblandt Andet ved at opmuntre til Indhegning, ved at lette Beboerne Adgang til gode Planter og til at erholde god Anvisning om Plantningen, ved at søge at formaae Communer eller Corporationer til at anlægge Plantager og

efter disse Arbeiders Udførelse

være disse behjælpelige med Veiledning og Raad m. m., ved at fredlyse de i Heden endnu bestaaende Egekrat og ved at erhverve Kjendskab til de Hedestrækninger, der fortrinsviis egne sig til Plantning.

c) En nødvendig Betingelse for Hedens Opkomst er tillige gode Communicationsmidler i tilstrækkeligt Antal. Da denne Betingelse ikke er opfyldt, skal Selskabet stræbe hen efter at kunne paapege de Mangler, som det er nødvendigt at hæve, og hos rette Vedkommende virke for og paaskynde Bygningen af de manglende Landeveie og Broer.

§ 3.

Selskabet vil endvidere søge at vække Interesse for og udbrede Oplysning om Forholdene i Heden og i den Anledning selv forskaffe sig Kjendskab til Hedens Udstrækning, Beliggenhed, Bonitet, Udstiftningsforhold, til Mergelens Beliggenhed og Godhed, til Grundvandets Dybde, samt overhovedet til hvad der kan have Betydning for Cultiveringen. Disse erhvervede Oplysninger skulle dernæst gjøres let tilgjængelige for Publicum.

Faaer Selskabet dernæst Evne til at fremme sit Hovedformaal paa endnu flere Maader, maa de nærmere Bestemmelser i saa Henseende vedtages i Henhold til den nedenanførte § 9.

§ 4.

Da Regjeringen med de Kræfter, der staaer til dens Raadighed, har Midler i Hænde til at foretage en Deel af de forberedende Undersøgelser, der ere nævnte i § 2 og 3, vil Selskabet stræbe efter at faae Regjeringens Hjælp til disse Arbeider, ligesom det overhovedet vil opfordre Regjeringen til at støtte det i sin Virksomhed. Det vil endvidere søge at træde i Forbindelse med det kongelige Landhusholdningsselskab og andre Foreninger af landøkonomisk Vigtighed.

B. Organisationen.

§ 5.

Selskabets Medlem er Enhver, som bidrager mindst 2 Rd. aarligt til Selskabet eller indskyder mindst 50 Rd. engang for Alle.

Selskabets Anliggender varetages af et Repræsentantskab af 20, der suplere sig selv (og som første Gang vælges af Indbyderne. I fornødent Fald forøges dette Antal ved valgte 10 Suppleanter.

Repræsentantskabet vælger en Bestyrelse af 3 Medlemmer, en Formand for Repræsentantskabet og en Revisor. Første Gang valges Bestyrelsen af Indbyderne, fornødent Fald valges 10 Suppleanter.

Bestyrelsen vælger sin egen Formand. Den kan i fornødent Fald forøge sit Antal ved eget Valg. Hvert andet Aar udtræder et Medlem af Bestyrelsen.

§ 6.

Bestyrelsen kan sammenkalde Medlemmerne til en Generalforsamling, for at forelægge dem vigtige Foranstaltninger til Beslutning, der dog forinden skulle have Repræsentantskabets Samtykke.

Bestyrelsen sammenkalder aarligt Repræsentantskabet, aflægger det Regnskab for det forløbne Aar, og forelægger det en Virksomhedsplan for det kommende.

Den udgiver aarligt en trykt Beretning om Selskabets Virksomhed og Status m. m.

Bestyrelsen har i Almindelighed at holde sig til den vedtagne Virksomhedsplan, men skal dog ikke kunne drages til Ansvar af Repræsentantskabet for Afvigelser herfra, som Forholdene have maattet medføre.

Bestyrelsen skal have sine Udgifter dækkede.

§ 7.

Bidragenes Opkrævning, Regnskabsforelsen, Midlernes Frugtbargjørelse ordnes ved Vedtægter af Bestyrelsen.

Det danske Hedeselskabs ældste love. I det trykte udkast er der på enkelte punkter gjort tilføjelser og »Udkast til« er overstreget. Det samme gælder forslag til en resolution (om hurtigere fremme af generalstabens opmålinger i Jylland), der i øvrigt vedtoges enstemmigt.

Landhusholdningsselskab og andre foreninger af landøkonomisk vigtighed«.

Lovenes B-afsnit (organisationen) fastslog, at Selskabets anliggender skulle varetages af et repræsentantskab på 20, som første gang valgtes af indbyderne, men derefter blev selvsupplerende. Det tilføjedes, at indbyderne også skulle vælge 10 suppleanter. § 5 lød oprindelig: »Repræsentantskabet vælger en bestyrelse af 3 medlemmer, en formand for repræsentantskabet og en revisor«, men på M. Drewsens forslag blev der tilføjet: »Første gang vælges bestyrelsen af indbyderne og tillige vælger indbyderne tre suppleanter«. Thygeson havde oprindelig foreslået en bestyrelse på 5 mand, og efter loven kunne de tre »i fornødent fald« selv forøge antallet. Hverken dette eller bestemmelsen »Hvert andet år udtræder et medlem af bestyrelsen« skulle foreløbig få praktisk betydning, og det samme gjaldt en tilføjelse i § 6, efter forslag af hofjægermester Chr. Lüttichau til Tjele: »Generalforsamling kan forlanges af 20 medlemmer gennem bestyrelsen«.

Bestyrelsen skulle hvert år sammenkalde repræsentantskabet, aflægge regnskab for det forløbne år og forelægge en »virksomhedsplan« for det næste samt udgive en årsberetning. Den kunne sammenkalde medlemmerne til en generalforsamling for at forelægge vigtige forslag til beslutning, men de skulle have repræsentantskabets tilslutning forinden. Medførte forholdene afvigelser fra

den vedtagne virksomhedsplan, kunne bestyrelsen ikke drages til ansvar overfor repræsentantskabet. Den skulle have sine udgifter dækket, og Selskabets økonomi varetoges i henh. t. vedtægter af bestyrelsen. Lovændringer krævede ¾ majoritet blandt de fremmødte repræsentanter og skulle derefter vedtages på en generalforsamling »ved en simpel majoritets beslutning«. § 10 lød: »En opløsning af Selskabet kan kun vedtages på samme måde, og tager repræsentantskabet derefter bestemmelse om anvendelsen af Selskabets midler i nationalt Øjemed«.

Det var ikke småmands sag at blive medlem. Kontingentet blev fastsat til 2 rd. årligt eller mindst 50 rd. een gang for alle. Men alle medlemmer havde ret til gratis at få Selskabets skrifter.

Indbyderne skulle altså vælge den første bestyrelse. De gav Dalgas 36 stemmer (næsten alle), Drewsen 27, Morville 16, Lüttichau 13 og F. Mourier Petersen 10. Men Drewsen afslog valg og Lüttichau trak sig tilbage til fordel for Mourier-Petersen. Selskabets bestyrelse langt frem i tiden: Dalgas, Morville og Mourier-Petersen, var dermed valgt.

Ved repræsentantvalgene var det iøjnefaldende, at de største stemmetal gennemgående faldt på mænd fra Ålborg, Viborg og Randers amter (dog fik Th. Thygeson 21 st.), men de øvrige amter valgte tilsammen ligeledes 10 repræsentanter. Der valgtes 6 eller 7 godsejere (blandt dem Lüttichau til Tjele og - med det højeste stemmetal - kammerråd J. Chr. Hjorth til Tustrup ved Ålborg), 3 gårdmænd, 1 forpagter, 2 skovridere (F. Bang, Gjøddinggård, og C. C. Klüver), 1 landinspektør (A. C. Myhre, Ålborg), 1 vejinspektør og 1 engvandingsinspektør (W. Feddersen, Karup). Af de øvrige medlemmer var stiftamtmand H. C. Nielsen, Ribe, og prokurator W. T. Valeur, Herning, vel de mest fremtrædende.

Jægermester Gottlieb Bruun, Asmildkloster, blev senere formand for repræsentantskabet og var det til sin død i 1901. Han var en alsidig interesseret mand med en social indstilling forenet med administrative evner. Og spirerne til Det danske Hedeselskab havde han hæget om fra den spæde begyndelse.

Mere overraskende måtte det synes, at jægermester Ferdinand Mourier-Petersen blev bestyrelsens formand. Kun en fjerdedel af deltagerne havde stemt på ham. Hans herregård i det sydøstlige Djursland lå fjernt fra de udprægede hedeegne, og selv om hans

Ferdinand Mourier-Petersen (1825-98).

forstinteresse var velkendt, syntes den 40-årige godsejer stærkt optaget af andre opgaver.

På mødrene side var Mourier-Petersen af fransk-reformert slægt, som Dalgas og Morville var det på fædrene side. Hans moder Anna Marie Mourier var sønnedatter af Jean Ferdinand M., der var født i Schweiz, men 1721 blev kaldet til præst ved den fransk-reformerte menighed i København. Hun blev i 1824 gift med generalkrigskommissær Chr. Petersen, der ejede Engelsholm til sin død 1841, og her har vel Ferdinand (født 1825) ligesom sin yngre broder Christian lært lidt landbrug i drengeårene. Student blev han imidlertid i København og tog i 1849 juridisk eksamen, efteråret forinden at have deltaget i krigen som frivillig.

Men Mourier-Petersen ville være landmand. Han købte i 1850 hovedgården Ulstrup syd for Hobro, solgte den atter 1855, men efter at han en kort tid havde ejet en anden gård, blev Rugård med avlsgården Frydensberg fra 1857 hans hjem, og herfra udgik hans offentlige virksomhed. I 1862 blev han medlem af Randers amtsråd, hvor også Estrup sad, og 1861-66 repræsenterede han Ebeltoft-kredsen, ligesom han valgtes til det daværende rigsråds folketing. I det politiske kampår 1866 delte han skæbne med ad-

skillige tilhængere af den reviderede grundlov. Han faldt i juni ved folketingsvalget, men indvalgtes i oktober i landstinget. Her sad han til sin død i 1898.

F. Mourier-Petersen blev ingen politisk forgrundsskikkelse, men det senere Højre fik i ham en betydelig saglig kraft. I udvalgsarbejdet og forhandlinger mand og mand imellem havde denne praktiske og besindige mand sin styrke. Brevene til Dalgas viser hans evne til at forberede en sags løsning skridt for skridt, varsomt og måske en smule omstændeligt, men åbenbart taktisk klogt. I sin menneskevurdering var han forbavsende sikker. Ikke blot om Estrup og andre nærstående har han udtalelser, som en senere tids historikere må nikke anerkendende til, men også hans »sidebemærkninger«, f.eks. om den unge, pågående Chr. Berg, forekommer ofte træffende.

Rolig og betænksom, men samtidig aktiv og yderst agtpågivende også m.h.t. småting, en mand, der i reglen fastholdt sine meninger, men var hensynsfuld og forsigtig i valget af midler, velgørende fri for personlig ærgerrighed og altid rede til at påskønne sine medarbejderes indsats - det er billedet af F. Mourier-Petersen, som det tegner sig allerede i samarbejdets første år. Meget tyder på, at den iderige, impulsive, noget herskelystne, men også utrætteligt arbejdende Dalgas i Hedeselskabets formand havde fundet den ideelle partner, en lydhør, men ikke ukritisk medarbejder, ofte et villigt redskab, men vist nok lige så ofte så selvstændig, at han til en vis grad formåede at »fjernstyre« Dalgas, når denne, der jo ledede det daglige arbejde, i sin iver og travlhed glemte at iagttage den rette fremgangsmåde. Også på anden vis supplerede de to mænd hinanden: Dalgas havde langt det største kendskab til de jyske heder og deres beboere, men Mourier-Petersen færdedes hjemmevant på Slotsholmen, hvor de bevilgende myndigheder havde til huse. At rigsdagens og ministrenes velvilje kunne betyde overordentlig meget for hedesagens fremtid forstod de begge og handlede derefter.

Diskussion om hedesagen

Hedeselskabets formål var på forhånd kendt af de henved 150 mennesker, der inden 28. marts 1866 havde tegnet sig som indbydere. Af dem, der gav møde i Arhus, indvalgtes næsten halvdelen i repræsentantskabet og blev der med bestyrelsens lokale arbejdsfæller i forskellige egne af Jylland. Men bestyrelsen måtte også ønske at få en god presse. Berlingske Tidende bragte 31. marts en omtale af det stiftende møde og henviste samtidig til Dalgas' lille skrift om heden. Såvel hans som Klüvers og Bruuns udtalelser blev refereret, hele resolutionen og hovedtræk af Hedeselskabets love anført, og bladet udtalte håb om, at befolkningen, regeringen og myndighederne med iver ville støtte Selskabet og dets formål.

I den faglige presse havde Det danske Hedeselskab endnu før starten fået en god modtagelse. Ugeskrift for Landmænd (udgivet af M. Holst og J. V. Hertel) fandt et sådant foretagende »sundt og tidssvarende« og regnede regeringens medvirken for givet, da de jyske interesser for tiden syntes stærkt repræsenteret. Det var bladets opfattelse, at Selskabet med årene kunne få en mere forretningsmæssig karakter, »i lighed med de engelske grundforbedringsselskaber«, og overlade til staten at fuldføre de forberedende arbejder, for selv med støtte fra det offentlige at »sætte sig i spidsen for de egentlige rentable arbejder, til hvis udførelse Selskabet da måtte tilvejebringe både de sagkyndige kræfter og udlæg af de dertil fornødne kapitaler, hvortil der netop i hedeegnene er så megen trang«. Skønt der siden 1848 var udrettet ikke så lidt for Jyllands opkomst, tegnede det danske landbrugs situation sig ikke så lys, som politikerne syntes at mene. Ikke mindst ville det være af betydning, om Hedeselskabet medvirkede til, at staten satte større arbejder i gang »til ophjælpning af hine fra fortiden skammeligt forsømte egne af vort lille fædreland«.

Snart skulle det vise sig, at der blandt landbrugskyndige var delte meninger om det rentable i en storstilet hedeopdyrkning. Den stærke understregning af statens indsats og det »forretningsmæssige« i Hedeselskabets virksomhed på længere sigt var vel heller ikke, hvad Dalgas og hans værkfæller helst så. Presseforlydender

om, at aktieselskaber ville starte store opdyrkningsforetagender, som kunne blive aktionærernes ruin, ængstede Dalgas og Morville, da mange måske ville tro, at rygterne angik Hedeselskabet. Men en påtænkt korrigerende artikel blev holdt tilbage, da et par hovedstadsblade bragte nærmere oplysninger om Hedeselskabet.

Det nationalliberale Fædrelandet indeholdt 2. maj en længere redegørelse, som indledningsvis henviste til artiklerne i juli 1865, der havde slået til lyd for udstrakt hedeopdyrkning ved hjælp af skovplantning, en udtalelse, der syntes at have fundet genklang i vide kredse, især i Jylland. »Blandt dem, der har grebet den med varme og bearbejdet den med iver, fortjener fortrinsvis at nævnes ingeniørkaptajn E. Dalgas i Århus og overretsprokurator Morville i Viborg«. Deres skrifter havde, fremhæver bladet, vakt forøget opmærksomhed om spørgsmålet, styrket overbevisningen om, at det kunne løses, og bidraget hertil med praktisk vejledning. Dalgas' hedeprojekter anføres, navnlig at ca. 70 kvadratmile kunne forvandles til frugtbart agerland, til dels ved hjælp af de mange rige vandløb i Vest- og Midtjylland. »De mænd, som er gået foran i interesse for denne for vor økonomiske bestående og fremtidige udvikling højst vigtige sag, har rigtigen indset, at den bør fremmes ved sammenslutning af private kræfter, men at disses virksomhed bør være mere middelbart vækkende, ledende og understøttende end umiddelbart indgriben de, fordi de jyske hedestrækninger, som erfaringen tilstrækkelig har godtgjort, kun lader sig opdyrke ved enkeltmands flid og møje, ved en mængde små landbrug, medens store kolonisationsforsøg og deslige vanskelig vil lykkes«. Bladet anbefalede »dette patriotiske foretagende« på det varmeste og tog gerne mod indmeldelser i Hedeselskabet.

Denne fremhævelse af den private indsats afveg betydeligt fra de forhånds forventninger, Ugeskrift for Landmænd havde givet udtryk for. Også C. St. A. Billes Dagbladet omtalte i en kortere artikel (3. maj) det nystiftede selskab, der syntes at have grebet hedesagen an »på en praktisk og forstandig måde«, og fra bestyrelsens kort forinden udsendte opfordring til sogneforstanderskaberne om støtte citerede bladet ordene om, at Selskabet »ikke har i sinde at danne noget aktieforetagende til fordel for den enkelte, men at fremme et patriotisk formål, der kan tjene til bedste for hedeegnen og derigennem for hele landet«. Statens forberedende arbejder

blev dog berørt i en note, hvori Dagbladet oplyste, at der »særlig af hensyn til hedernes opdyrkning« i denne tid i Jylland blev samlet underskrifter på en henvendelse til krigsministeriet om at fuldføre generalstabens opmålinger i Jylland inden en halv snes år.

Hvor utålmodigt Dalgas end havde afventet bladudtalelser, der kunne støtte Hedeselskabet og dets mærkesag, var det ham sikkert endnu mere magtpåliggende, at hedeopdyrkningen blev drøftet i en større forsamling af landbrugsinteresserede. Lejligheden var givet, idet den komite, der skulle forberede den 10. danske landmandsforsamling i Århus, og hvori bl.a. godsejer H. P. Ingerslev, Marselisborg, og storkøbmanden Hans Broge havde sæde, henvendte sig til det nystiftede selskab. Efter mødets plan stod hedebeplantning i forvejen på dagsordenen, og komiteen tænkte sig spørgsmålet udvidet på en sådan måde, at Hedeselskabets program blev diskuteret. Dette frarådede bestyrelsen, da det ville virke forstyrrende på Selskabets organisering, men foreslog - med en let omformning af komiteens forslag - en forhandling om følgende spørgsmål: »Må ikke en kultivering af de jyske heder, navnlig ved beplantning og engvanding, tillægges en stor betydning, såvel i klimatisk som i statsøkonomisk henseende, og på hvilken måde kan en sådan kultivering bedst fremmes«? Dalgas og Mourier-Petersen var begge villige til at indlede, og deres tilbud blev modtaget.

Forhandlingen fandt sted den 26. juni, to dage før Hedeselskabets 1. repræsentantmøde. Dalgas indledede om engvanding, men gav først en oversigt over Jyllands heder og deres fordeling på »højderyggen«, der egnede sig godt til beplantning, »havsletten« (de flade heder mod vest), der til dels kunne forbedres ved engvanding fra de mange vandrige åløb og efterhånden også ved beplantning, og endelig »brunkulsøerne«, hvor hederne næsten alle var af god kvalitet (jfr. ovenfor s. 124). Mange hedeboer havde med held udnyttet de mindre vandløb, men ikke magtet engvanding i det større. Strømhjul med øseskovle gav alt for små resultater. Derfor gjaldt det om, at beboerne dannede »engvandingsassociationer« for ved anlæg af stemmeværker og kanaler at overvande mest muligt af de gamle flodsenge. Åernes fald ville lette udførelsen. Men mangel på kapital, på teknisk indsigt og samarbejdsevne (lodsejerne havde ofte svært ved at blive enige!) var alvorlige hindringer, som Hedeselskabet nu ville søge at overvinde. Begyndelsen var gjort ved

Karup å, og engvandingen ville skride hurtigere frem, når man fik kort over højdeforholdene, lærte at slutte sig sammen og udnytte de store åløb til intensiv vanding, og når der kunne ydes ubemidlede hedeboer økonomisk hjælp til vanskelige arbejder. Blev så desuden vandløbslovgivningen forbedret og befolkningen støttede Hedeselskabets virksomhed, turde Dalgas spå »en rask udvikling«.

Mourier-Petersen talte om hedebeplantning. Når 1.700.000 tdr. land i Jylland lå udyrket hen (på øerne kun godt 250.000 tdr.), skyldtes det især hederne og den katastrofale mangel på skov. Her lå en fremtidsopgave af største betydning. Beplantningen ville ikke blot give læ for vinden og holde på fugtigheden, men ville også gøre hedestrækningerne statsøkonomisk værdi fulde. M.-P. skelnede mellem heder med krat (levn af gamle skove), de højtliggende heder og den flade sandslette, hvor de sure og fugtige partier var de dårligste. Valget af de rette træsorter var meget vigtigt. Indlederen så gerne skovlovgivningen »ændret til ubunden frihed«, men staten skulle yde støtte til fremme af skovkulturen, og især amtskommunerne måtte lige såvel som private søge at nyttiggøre hederne. Hele nationen burde medvirke, dels ved at danne foreninger, dels ved kapitalstærke enkeltmænds køb af jyske heder til beplantning. Hedeselskabet ville vejlede både ved hedebeplantning og engvanding, dens bestyrelse søgte at skaffe sig oplysninger for at give dem videre til kommuner og private hedeopkøbere. Også anlæg af planteskoler og uddannelse af unge mænd til plantører ville Selskabet tage sig af.

Dalgas og Mourier-Petersen havde begge talt Hedeselskabets sag med varme, men det var navnlig Dalgas, der mødte kritik. Hans udtalte overbevisning om hedekultiveringens rige muligheder virkede vist nok lidt udfordrende. Den hjemme-erfarne landøkonom A. Lacoppidan, der i 1840'rne havde ejet en hedegård, rejste tvivl på det punkt, hvor kaptajn J. C. la Cour, som netop var vendt hjem fra studierejser i Europa, straks efter satte et angreb ind: spørgsmålet om vandets beskaffenhed. Kunne hedernes åer og bække give en god og tilstrækkelig engvanding?

Det var la Cours opfattelse, som han mente at have fået bekræftet i udlandet, at »når jorden så at sige intet indeholder«, var alle antagelser m.h.t. vandets frugtbargørende virkninger ganske på det løse. Han advarede mod at bruge vand fra nåleskovsdistrikter til

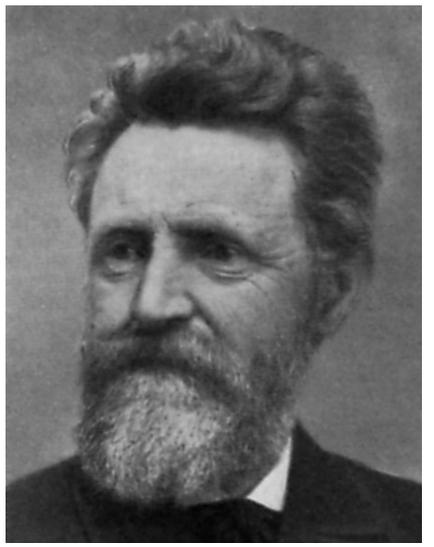

J. C. la Caur (1838-98).
Se også afsnittet
»Striden om Dalgas' efterfølger«.

engvanding, og mente heller ikke, at vandmængden var så betydelig, at der kunne blive tale om at kultivere op til 30.000 tdr. land, som Dalgas havde nævnt. M.h.t. plantning kunne la Cour ligesom Mourier-Petersen anbefale læhegn. Mens han ikke anså skovenes klimatiske betydning for givet, indrømmede han, at udbyttet af nåletræer, f.eks. de 42-årige graner på Randbølhede, kunne overstige, hvad landbruget kastede af sig.

Men la C.o.urs interesse for hedesagen var begrænset til de »gode« hedeegne samt til spredte stykker hede på den allerede opdyrkede jord. Det var hans hovedsynspunkt, at kapital investeret i gammel dyrket jord ville give bedre udbytte end på en hede: »Vi bør ikke søge ny mark for vor virksomhed, så længe den mark, vi allerede har, endnu trænger til så mange og vel rentebærende forbedringer, som den gør«.

Den åbenbare forkærlighed for andre store opgaver, som landmandsforsamlingerne gang på gang havde diskuteret, måtte genere hedesagens venner ganske betydeligt. Jægermester Klüver måtte endda spørge, om løjtnant la Cour da ville slå »vort hedeselskab« ihjel? Men Dalgas tog handsken op, og påstanden om, at det betalte sig bedre at intensivere landbruget på de gode jorder, mødte han

med de bemærkelsesværdige ord: »... jeg må gøre opmærksom på, at Danmark ikke består af Sjælland, Fyn og Østjylland alene. Der er også noget, som hedder Vestjylland, hvor der bor mange mennesker; de har også agerbrug, som skal udvikles i intensiv retning, og dette kan bedst opnås ved de midler, som Hedeselskabet har angivet, nemlig ved beplantning og engvanding. Det er ikke alene for de døde jorders skyld, vi er optrådt, men for de levende mennesker, som også har noget at fordre, og vi går netop ud på at fremme intensivt agerbrug«.

Dalgas' ord havde en varm, man tør vel sige, social tone og tog direkte sigte på den kommende egnsudvikling, der skulle mangedoble værdien af det midt- og vestjyske landbrug. Man vil også lægge mærke til det lille »vi«, hvormed Dalgas sammen med Mourier-Petersen gør sig til eet med Hedeselskabet og dets bestræbelser.

Overfor den udtalte tvivl om vandets anvendelighed på hederne satte Dalgas det enkle faktum, at hedeboerne var »begærlige efter vand« fra moser og lyngheder - det vidste alle, der havde været der. Lacoppidan ønskede en analyse af vandet og vurdering af jordbunden, men måtte ud fra sine praktiske erfaringer støtte plantningssagen. Han havde ejet 1600 tdr. land hede mellem Vejle og Ringkøbing: »Da jeg kom til gården, var den nøgen, men jeg har. fået planterne til at gro i alen«.

Hedeselskabet forsvarer sin sag

Diskussionen på landmandsforsamlingen 1866 resulterede ikke i, at mange straks tegnede sig som medlemmer af det nye selskab. Men den vakte nyt røre om hedesagen, og J. C. la Cours kritik blev der lejlighed til påny at imødegå, efter at han i Tidsskrift for Landøkonomi mere udførligt havde motiveret sine synspunkter i en artikel om hedernes benyttelse.

La Cour havde i 1865 studeret nyopdyrkning på det vesteuropæiske fast land og senere på en kortere rejse i Jylland gjort visse sammenligninger. Med rette omtalte han uheldige sider af den ældre opdyrkning: ved at afbrænde lyngen hæmmede man mulddannelse, ofte mergledes der for stærkt og jorden blev udpint ved

for megen kornavl og for lidt gødskning. Det gik dårligst, hvor store arealer blev opdyrket, mens de små hedebrug, hvor kone og børn arbejdede med og familien ofte havde lidt husindustri at falde tilbage på, lykkedes forholdsvis bedre. Bosættelse i kolonier, der blev organiseret og styret udefra (som han havde set det i udlandet) faldt i reglen uheldigt ud, og heller ikke opdyrkning støttet til bestående landbrug, hvor man »gnavede sig ind i heden fra kanten af«, gav så gode resultater, at arbejdskraften ikke med fordel kunne være anvendt på den jord, der allerede var i drift, eller til en træplantning, der kunne forberede den senere opdyrkning.

Dernæst vendte la Cour sig direkte mod Dalgas' engvandingsplaner, som han fandt for svagt underbygget, og som han i øvrigt mente ville hindre transport af skoveffekter ad hedens vandløb! - »Det danske agerbrug er endnu for svagt og mangelfuldt til at magte en sådan opgave som en fordelagtig opdyrkning af heden«. Ved at drage arbejdskraft og kapital ud på de magre og uopdyrkede jorder forrykkede man, hvad han kaldte »balancen mellem de gode og de slette jorders sande værdier«, og dette havde i mange lande ødelagt de ellers vel gennemtænkte hedeopdyrkninger. I stedet burde heden benyttes til skov, og da var det utvivlsomt nødvendigt at gennembryde eller opløse alen i hedejorden. I en række punkter opstillede la Cour sit »program« for de jyske heders benyttelse:

1. Hedeopdyrkning i almindelighed og navnlig en forceret hedeopdyrkning er ikke tidssvarende for det danske agerbrug; det vil derfor være urigtigt af staten eller det offentlige at bringe større ofre i dette øjemed.
2. Navnlig er det farligt ved kunstige midler at søge at drage folk fra de frugtbare egne ud i de ukendte hedeforhold, og det kan ikke noksom fremhæves, hvilket ansvar man derved pådrager sig både overfor den enkelte kolonist og overfor samfundet ...«.

I det følgende efterlyste la Cour større erfaringer m.h.t. engvanding og fastslog, at hedens benyttelse til skov var den fordelagtigste og sikreste. Den pletvise gode jord, der egnede sig til opdyrkning, burde kun anvendes som en støtte for skovkulturen, hvis dyrkere den til dels kunne forsyne med livsfornødenheder. Det offentlige burde støtte skovanlæg på heden, såvel ved at samle de allerede indhentede erfaringer som ved at lade foretage nye undersøgelser og forsøg m.h.t. »endnu tvivlsomme spørgsmål«, f.eks. vedrørende

alen og mulighederne for at ophæve dens skadelige indflydelse. Endelig burde lovgivningen i nogen grad støtte det private initiativ.

På flere punkter havde la Cour skærpet sin kritik af Hedeselskabets planer og navnlig af Dalgas' synspunkter. Selv m.h.t. hedeplantning, som han gav sin tilslutning, havde han udtalt sig på en måde, som Selskabets bestyrelse fandt utilfredsstillende. De tre mænds svar i samme tidsskrift nogle måneder senere fremhævede, at la Cour som årsager til mislykket plantning kun havde nævnt uheldigt valg af træsorter, for tynd beplantning og dårlig jordbehandling, men ikke anført det allervigtigste: »at man ikke har valgt de rette steder i heden at plante på«. Vældige hedearealer var fri for al. - M.h.t. engvanding kunne bestyrelsen henvise til en indberetning, der snart ville gå i trykken: la Cour undervurderede den indsigt, man allerede havde vundet på dette felt. Det var ikke sandsynligt, at tømmertransport på de bugtede jyske åer ville få betydning; langt mere aktuel var Hedeselskabets pjece om det nye vejlovs udkast set i forhold til hedernes opdyrkning.

Efter la Cours eksempel fastslog Dalgas, Morville og Mourier-Petersen til slut nogle »fundamentale sætninger«, hvis hovedindhold var: 1. »En hedegeografi« var påtrængende nødvendig og burde have regeringens støtte. 2. Agerbruget på ler-heder behøvede ikke tilskud, og på andre heder var det ikke så lønnende, at det burde forceres ved kunstige midler. 3. Det bestående agerbrug på hederne skulle ophjælpes ved engvanding, og her burde det offentlige støtte privatmænds og selskabers initiativ. 4. De alfrie heder på rullestenssandet og bakkeøerne burde for størstedelen beplantes, med understøttelse fra det offentlige navnlig for lettere at fremskaffe anlægskapital. 5. På de alholdige hedesletter kunne plantning endnu ikke tilrådes. 6. Det offentlige burde fremme hedeopdyrkningen ved at skabe bedre samfærdselsforhold.

Bestyrelsens værdige og klare svar var resultatet af et heldigt samarbejde. Morville havde haft alvorlige indvendinger mod Dalgas' manuskript og henstillede, at de alle tre enedes om rettelser. Ved samme tid opfordrede Mourier-Petersen i høflige vendinger Dalgas til at undgå en polemisk tone i en beretning om engvandingen: »Skønt jeg forudser, at vi skal kunne stå på vore egne ben, er det dog godt at holde fred så længe som muligt med vedkommende agronomer«. Landhusholdningsselskabet var jo en ærværdig og

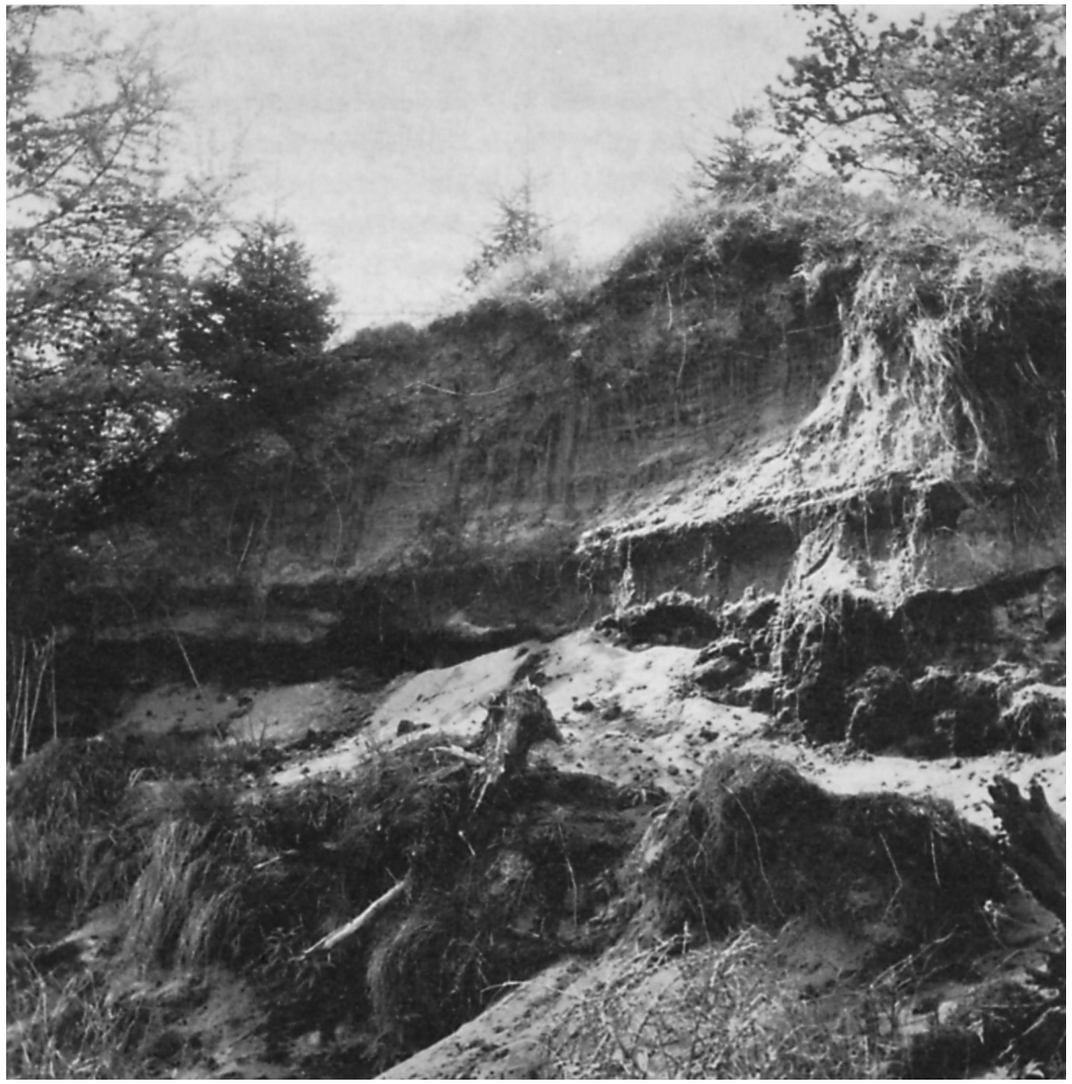

Gennemgravning af en flyvesande i Midtjylland viste, at der i tidens løb var dannet al i indtil 3 lag. Fot. Har. Skodshøj.

betydnings fuld institution, og Det danske Hedeselskab havde i sit program indstillet sig på et samarbejde.

Når der alligevel ved udgangen af 1867 var opstået et sagligt modsætningsforhold, som truede med at skabe bitterhed, skyldtes

det Landhusholdningsselskabets årsberetning (for 1866), der i et afsnit om de jyske heders opdyrkning indeholdt udtalelser, som kredsen omkring Hedeselskabet ikke kunne lade stå uimodsagt. Den 11. januar 1868 bragte Berlingske Tidende da en erklæring med 83 underskrivere, der »af hensyn til sagens store vigtighed« nedlagde en bestemt protest på to hovedpunkter: Hederne i det vestlige af Vejle amt og i Ribe og Ringkøbing amter kunne ikke karakteriseres som uegnede til skovkultur, tværtimod var mindst halvdelen af de sidstnævnte amters hedestrækninger fri for al og »netop særligt skikkede«, hvad der var »af over ordentlig vigtighed for hedeplantningens fremme i hele den vestlige halvdel af Jylland«, som jo trængte mest til skov. Forfejlet ville det også være at lade regeringen anlægge et større antal forsøgsplantager på 20 til 30 tdr. land. I forvejen havde de store statsplantager såvel som private plantninger og haverne i vesteregnen ført tilstrækkeligt bevis for, at hedeplantninger kunne lykkes, ligesom klitplantagerne viste, at der kunne plantes helt ud til Vesterhavet, »når man vælger de rette planter og de rette steder«. Kun to ting var nødvendige: penge og kyndig anvendelse af indvundne erfaringer. »Staten både kan og bør fremfor nogen anden bidrage sit hertil, dog ikke ved at anstille nye, overflødige og kostbare forsøg, der hovedsageligen kun vil virke til at lamslå hedesagen, men derimod ved hurtigt og kraftigt at fremme virkelige plantninger i heden«.

Med stor tilfredshed kunne bestyrelsen se så mange jyske godsejere, forstmænd og embedsmænd (deriblandt to amtmænd) som underskrivere af denne Dalgas-inspirerede protest. Og da Edw. Tesdorpf og professor B. S. Jørgensen 14 dage senere på Landhusholdningsselskabets vegne fremkom med et svar i Bed. Tidende, var tonen mere undskyldende end aggressiv. Det var indenrigsministeriet, der - i anledning af en henvendelse fra Ribe amt i marts 1865 - havde udbedt sig Selskabets betænkning om hedeopdyrkningen og statens indsats til dennes fremme, og svaret var udarbejdet på grundlag af specielt sagkyndige medlemmers oplysninger. M.h.t. det første punkt i protesten havde betænkningen talt om »De fleste heder« (ikke »hederne«) i de nævnte amter, og hvad de forsøgsplantager angik, som sagkyndige og hedeinteresserede mænd havde anset for ønskelige, blev det i årsberetningen betonet, at et hoved formål var at skaffe befolkningen kendskab til trækultur, tillid til

at denne kunne lykkes samt »en let og billig adgang til at erholde gode træplanter«. De to præsidenter havde set sig nødsaget til at imødegå »en protest fra en samling af agtede mænd«, idet de nærede stærk tvivl om, at »de ærede herrer« var slået ind på den rette vej til fremme af en sag, »hvorfor vi dog alle nærer den varmeste interesse«.

Dette afdæmpede svar måtte styrke den udbredte opfattelse blandt interesserede, at Hedeselskabet stod stært i den principielle strid. Dalgas havde den største lyst til at forfølge sejren, men Mourier-Petersen holdt ham tilbage.

- Hedeselskabet havde fået en »god presse«, men havde af og til grund til at ængstes for sine venner. Da ejer af Augustenborg Hovedgård, kammerråd H. F. Fenger, udtalte sin glæde over protesten mod Landhusholdningsselskabets »fordømmelsesdom over største delen af Vester Jyllands heder«, gav hans vel mente artikel på flere punkter J. C. la Cour let spil overfor Fengers »subjektive« ræsonnementer. la Cour, der ikke (som formodet) havde forfattet den omstridte årsberetning, kunne med nogen ret tale om en tendens til at forherlige hedesagens ivrigste forkæmpere og samtidig fremstille dem, der efter samvittighedsfulde undersøgelser ikke kunne nære lige så store forhåbninger, som dårlige patrioter. Her nedlagde la Cour en skarpt formet protest: »... det er ikke vor sag at være underlag for den selvrejste piedestal, hvorfra dhrr. docerer deres indlæg i hedesagen«.

Dette indlæg i Ugeskrift for Landmænd kaldte Hedeselskabets bestyrelse frem og sammen med den forstråd F. Wimpffen, en anset forstmand, der som ung havde arbejdet under G. W. Brüel og som, efter i 25 år at have ledet rentekammerets (senere indenrigsministeriets) forst- og jagtkontor, i 1866 var blevet overforster for de jyske statsskove. Disse fire mænd, der havde affattet protesten i Berl. Tidende, ønskede nu nærmere at motivere den opfattelse, som så mange hedeinteresserede havde godkendt. Væsentligt var det, at geologen, professor G. Forchhammer siden 1835 havde ændret opfattelse. I 1857 talte han om alfrie bakkeøer inde i al-formationen, i 1861 lod han al-sletten begynde mellem Herning og Ringkøbing (7 mil vestligere end i 1835!), og i 1862 begrænsede han »den egentlige al-slette« til en udstrækning syd-nord fra Varde til noget forbi Ringkøbing. Også den tidligere overforster N. J. Jessen havde haft

tillid til, at der på de magre heder kunne »uden vanskelighed tilvejebringes god og ikke langsomtvoksende nåleskov«. Det havde vist sig nødvendigt at oplyse om disse forhold, fordi »hedesagen, der i så mange år var blevet tilsidesat eller dog ikke grebet rigtigt an, har for stor betydning for hele fædrelandet og for Vestjylland i særdeleshed, til at en skadelig og i væsentlige henseender urigtig erklæring fra en autoritet i landbosager tør henstå uimodsagt«.

- I marts 1868, da Hedeselskabet netop var 2 år gl., havde ledelsen imødegået »autoritative« synspunkter på en så virkningsfuld måde, at den selv var blevet en autoritet, der beholdt det sidste, afgørende ord. Men samtidig var plantningssagen trådt mere i forgrunden, end det oprindelig var Dalgas' tanke. Med henvisning til hans »Geografiske Billeder« og meddelelser fra Det danske Hedeselskab hed det 1869 i Tidsskrift for Landøkonomi: »Den overvejende del af vore heder egner sig ganske anderledes godt til at beplantes end til at kultiveres på nogen anden måde, og hedesagens vigtigste formål er derfor beplantningen«.

Hedeselskabets bestyrelse kunne se på denne udvikling med relativ tilfredshed. Engvanding og hedeopdyrkning var opgaver, som krævede udfoldelse af et stærkt privat initiativ og betydelige investeringer. Plantningssagen kunne derimod fremmes med små midler og overalt, idet man kunne bygge på indvundne erfaringer.

Bestyrelsen og medlemskredsen

Om en livlig og alsidig aktivitet vidner den »Correspondancebog«, som Dalgas førte i Hedeselskabets første år, da det var småt med kontorhjælp. Den indeholder hans koncepter, ofte med mange rettelser, en del af dem på løse blade; først fra 17. maj 1867 begynder Hedeselskabets lange række af kopibøger. Men en brevregistratur viser, at der i Selskabets første halvår var tale om 276 indkomne og 692 udgåede breve. Og korrespondancen voksede støt, i 1871 modtog Selskabet 952 breve. Hertil kom de mange mundtlige henvendelser, som navnlig Dalgas modtog på sine rejser; også de krævede ofte et skriftligt svar.

De fleste breve er bevaret og viser bl.a. den livlige kontakt mellem de tre bestyrelsesmedlemmer. Skønt Dalgas ofte kom til Viborg og i hvert fald Mourier-Petersen endnu oftere til Århus, er der en omfattende korrespondance. Morvilles breve var de færreste, men Hedeselskabets formand skrev ligesom Dalgas mange (i 1867 ca. 55), og de indeholdt ofte fyldige meddelelser om de foreliggende opgaver. Udspillet var som oftest Dalgas', ham var det, der som administrerende bestyrelsesmedlem foreslog og skrev henvendelser til inden rigsministeriet og til de bevilgende myndigheder, til bladredaktioner, kommunalråd og foreninger, til forstmænd og landbrugere m.fl. Vigtige skrivelser blev rundsendt mellem de tre og afgørelser af virkelig betydning truffet af bestyrelsen i fællesskab. De fleste bestyrelsesmøder blev holdt hos Dalgas i Århus, men enkelte i Viborg. Nogle af møderne findes kort refereret, men brevene siger langt mere om samarbejdets karakter.

Dalgas var den, der stod midt i arbejdet, ikke blot den voksende administration, men også de praktiske opgaver, der krævede lange rejser til åløb, plantager og hedeflader. Han fik en mængde kontakter, som han forstod at udnytte. Ikke sjældent gav en forespørgsel anledning til en længere udredning. Han svarede på mere, end der blev spurgt om, fik åbenbart nye indskydelser, mens han skrev, og i mange tilfælde stillede han ikke eet men flere forslag, beregnet på forskellige muligheder. Dalgas' iderigdom var vel i de første år større end hans erfaring, og hans undertiden ret impulsive udtryksform voldte kollegerne visse bekymringer. Men takket være Morvilles nøgterne overvejelser og ikke mindst formandens forhandlingsevne blev mange vanskeligheder klaret. M.h.t. sagens realitet fik Dalgas vist nok oftest det afgørende ord, men detaljerne og »tonen« blev præget af de to andre i bestyrelsen. Det nære samarbejde lykkedes fra starten.

Morville var en saglig dygtigehed og kendte sit værd, men også sin begrænsning: »Enhver har sin forfængelighed at trækkes med. Jeg har den, at når jeg offentlig skal træde frem som ansvarlig eller medansvarlig forfatter, må der fra formens og stilens side ikke kunne gøres nogensomhelst indvending imod det skrevne ...«. Ordene er fra marts 1867, da et svar til J. C. la Cour i diskussionen om hedernes udnyttelse forelå fra Dalgas' og Mourier-Petersens hånd. Morville protesterede »på det bestemteste« mod at underskrive,

før de tre i fællesskab havde omredigeret svaret, der indeholdt »så mange synder mod logikken og imod de efter min mening nødvendigste fordringer til formen ...«. Åbenbare fejl og meningsløsheder måtte fjernes, også fordi de jo ville blive benyttet af modparten. »Siden at stå offentlig skoleret vil for mig være aldeles utåleligt«, erklærede Morville, der samtidig betonede, at han fuldt ud havde sine meningers mod og vel skulle vide at forsvare sine synspunkter overfor la Cour.

Dalgas kendte Morvilles bramfri væsen og var antagelig indstillet på sin ældre vens ubarmhjertige kritik. Derimod var Mourier-Petersen trods sit fine gehør, når det gjaldt det indtryk en henvendelse eller et indlæg kunne gøre på modtagere (læsere), ikke så afvisende og næppe så sikker i det saglige. Hans menneskekundskab sagde ham, at Dalgas måtte behandles med respekt, selv når han gik for stærkt på og i sin iver eller vrede skød over målet. Men Mourier-Petersen havde megen sans for, hvad situationen krævede. Også han var fra første færd energisk, når det gjaldt at fremme Hedeselskabets interesser, men han kendte det politiske spils regler, vidste hvordan ministre og andre indflydelsesrige mænd skulle »tages« og havde et klart blik for uovervejede bemærkninger, der kunne skade den gode sag. Som formand motiverede han ofte ændringer i Dalgas' udkast, og selv i dennes bladartikler kunne han foretage rettelser, som stod ved magt, hvis D. ikke omgående protesterede. Men ros og anerkendelse gik hånd i hånd med kritik og rettelser - det var Mourier-Petersens taktik, og noget tilsvarende møder man hos Dalgas. Den yderst oprigtige Morville havde derimod svært ved at godtage f.eks. en høflighedsfrase om modstanderens »bekendte dygtighed«.

Den offentlige debat om hedesagen i flere af datidens mest fremtrædende blade og landbotidsskrifter var egnet til at styrke Det danske Hedeselskabs anseelse. Den viste Selskabets målsætning og ledernes evne til at underbygge deres synspunkter med forstmæssige og hedegeografiske oplysninger. Bestyrelsen havde med held værnet om det nye selskabs prestige i de kredse, der interesseret fulgte diskussionen om land- og skovbrugets muligheder.

Dalgas og hans nære medarbejdere virkede for bred tilslutning overalt i Jylland og søgte kontakter med formående mænd også fra de øvrige landsdele. Her var det ikke nok, at repræsentanterne og

andre indbydere til stiftelsesmødet arbejdede for at skaffe medlemmer. Henvendelser til Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og til samtlige landboforeninger gav heller ikke større resultater. Men det var Dalgas' håb, at de kommunale råd, der nu havde 25 års erfaring bag sig, ville kunne støtte Hedeselskabets almennyttige bestræbelser, først og fremmest ved at tegne medlemmer og indsamle bidrag. Stort set mislykkedes det, og Mourier-Petersen var da også klar over, at den nye kommunallov af 1867 ikke gav sognerådene (indtil da kaldt sogneforstanderskaber) særlige muligheder for at fremme plantageanlæg eller yde Hedeselskabet pekuniær støtte af betydning. Anderledes forholdt det sig med amtsråd og bykommuner i hedeegne. Enkelte dagbladsredaktioner, også i hovedstaden, erklærede sig villige til at modtage indmeldelser, men de endnu kun lidt udbredte jyske provinsblade gav ikke Hedeselskabet megen støtte i starten.

Til held for Selskabet havde det venner, der som tillidsmænd påtog sig at skaffe medlemmer, opkræve bidrag, omdele Hedeselskabets publikationer m.v. Den første årsberetning nævner 28 forretningsførere med hver sit distrikt. 4 var redaktører, 4 prokuratorer, andre var forstmænd, godsejere, ingeniører, landinspektører, apotekere, civile og militære embedsmænd etc. Århus distriktet sorterede under hovedkvarteret. Der blev i alt indtegnet ca. 800 medlemmer det første år. Størst var Sjælland-distriktet med 92 medlemmer (hvoraf 62 i København), tæt fulgt af Holstebro med 88, Viborg med 85 og Århus med 83, men de fleste distrikter var små, enkelte havde kun nogle få medlemmer. Allerede i 1870 var medlemstallet fordoblet. Imponerende stor var fremgangen i København: 246 medlemmer mod kun 194 i 6 andre kredse på øerne. Jylland var opdelt i 36 distrikter, hvoraf Holstebro havde 106 medlemmer, Århus og Randers lidt færre. Der var nu omtrent lige mange medlemmer i Øst- og Vestjylland, i alt godt 1000, mens Hjørring og Thisted amter foreløbig var ret svagt repræsenteret. Sønderjylland var især repræsenteret ved en lille kreds af større landbrugere på Als, hvor H. F. Fenger, Augustenborg Hovedgård, var forretningsfører.

Langt de fleste medlemmer ydede 2 rd., mens landboforeninger som Randers Amts Husholdningsselskab og Horsens Landbrugsforening betalte henholdsvis 20 og 25 rd. Men 5 landboforeninger og

ca. 30 sogneråd (de fleste i Randers amt) fyldte ikke meget i billedet. Derimod ydede alle jyske amtsråd og tre af øernes et tilskud på 25 à 50 rd., Vejle og Ringkøbing endda 100. Også ca. 25 byråd var i 1870 blandt bidragyderne, de fleste med 10 til 25 rd., småbyer i reglen 5. Fjerne købstæder som Rødby og Stege var blandt giverne. Medlemsfortegnelserne viser en livlig tilslutning også fra andre erhverv end land- og skovbrug. Af 25 medlemmer i Roskilde distrikt var 6 præster og adjunkter, blandt 19 i Holbæk var 8 købmænd og håndværkere. I det store Viborg-distrikt var næsten alle erhvervsgrupper repræsenteret, men kun 3 var gårdmænd, i Ringkøbing kun 1 af 19. Det store landbrug, »proprietærerne«, var dominerende i de fleste jyske distrikter, men der var dog små hedeområder med gårdbrugerflertal, og i Karup distrikt var halvdelen af medlemmerne husmænd; det var et engvandingsområde.

De store bidragydere. Statstilskud

Det skuffede sikkert Dalgas, at den brede landbefolkning holdt sig tilbage, og at Hedeselskabet ikke fik den nære kontakt med de mange jyske sogneråd. Ikke så meget for pengebidragenes skyld, som fordi det ville have været en genvej til de tusinde hedeboer, som burde have en naturlig interesse i engvanding, plantning og andre forbedringer. Men det var næsten fra første færd indlysende, at de midler Hedeselskabet nødvendigvis måtte sikre sig til fremme af disse formål ikke kunne opnås uden regeringens og (eller) en række store institutioners og velstillede enkeltmænds støtte.

Kongen var interesseret i hedesagen. Da gdr. N. C. Simonsen, Trøllund ved Grindsted, i 1865 indsendte et andragende om eventuel statsstøtte til køb af jyske hedearealer med skovkultur for øje, fremkaldte dette et » allerhøjeste reskript« af 3. maj s.å., hvori Christian IX udbad sig indenrigsministerens betænkning om denne sag samt om hedernes opdyrkning i almindelighed, »hvilket i høj grad interesserer Os«. Kongen ønskede desuden forslag til sagens fremme og helst så hurtigt, at det kunne forelægges rigsdagen i den indeværende samling.

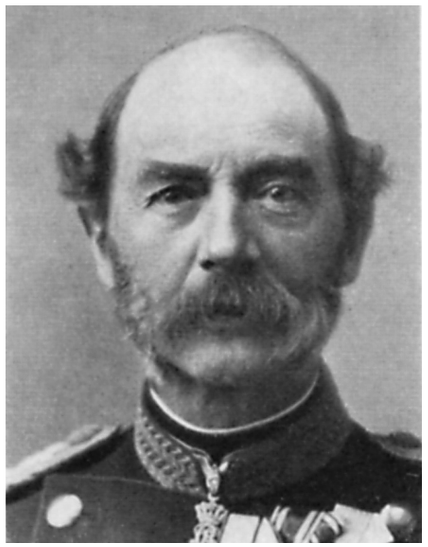

Chr. IX (1818-1906).
Æresmedlem af
Det danske Hedeselskab 1867,
dets protektor fra den 20. juli 1874.

Så let gik det ikke, heller ikke da Estrup blev indenrigsminister. Ministeriet måtte ønske at støtte sig på land- og skovbrugskapaciteter i denne sag, og det er sandsynligt, at Landhusholdningsselskabets skeptiske indstilling lagde sig hindrende i vejen. 1. oktober 1866 oplyste kabinetssekretær Trap i brev til Mourier-Petersen, at både kongen og kronprins Frederik (VIII) var interesseret og med det første ville have sagen frem i statsrådet, bl.a. for at høre, hvad »notits« der var taget af det kgl. reskript. Hedeselskabets bestyrelse håbede, at såvel konge som kronprins ville yde et årligt bidrag til Selskabet, men naturligvis måtte andre bringe sagen på bane. Mourier-Petersens breve viser, hvorledes man i stiftelsesåret gennem indirekte kontakter har søgt at stimulere kongens interesse for hedesagen, som efter kabinetssekretærens forsikring var sikker nok, mens »kassen var i en dårlig tilstand«. Kort efter skænkede kongen Hedeselskabet 400 rd. Han stod nu som æresmedlem, og bestyrelsen gjorde sig håb om, at venner i hofkredse kunne formå Christian IX til at købe en hedeplantning. Tanken blev ikke praktiseret, men kongen indvilgede i juli 1874 i at blive Det danske Hedeselskabs protektor, og året efter foretog han en hederejse.

Blandt de største bidragydere i de første år var lensgreverne K. Wedell Wedellsborg og E. C. Knuth, Knuthenborg, med henholdsvis 500 og 250 rd. Andre storbesiddere tegnede sig for fra 10 til 25 rd. årligt, blandt dem grev Chr. A. Lerche, Lerchenborg, etatsråd Edw. Tesdorpf, Ourupgård, baron Otto Rosenørn-Lehn, Guldborgland, og greverne A. G. Moltke-Hvitfeldt, Moltkenborg, og J. S. Scheel, Gl. Estrup. De fleste godsejere og proprietærer betalte dog kun de normale 2 rd. En særstilling blandt bidragydere i udlandet indtog generalkonsul Hendrik Pontoppidan, Hamburg, der i øvrigt i 1867 købte Constantinsborg ved Århus. Han gav 50 rd. »eengang for alle«, men det skulle så langt fra blive sidste gang den meget ansete og alsidigt erhvervsinteresserede handelsmand ydede Hedeselskabet sin støtte. En del godsejere og enkelte embeds- eller forretningsmænd tegnede sig ligeledes for 50 rd. på een gang eller 10 rd. årligt.

Henvendelsen til sognekommunerne havde i 1866 vist, at kun få var villige til at modtage indmeldelser (Ørsted i Randers amt tegnede åbenbart straks 8 medlemmer), mens andre måtte meddele, at sogneforstanderne uden held havde anbefalet beboerne at støtte Hedeselskabet. Førslev-Sneslev kommune på Sjælland gav udtryk for »den almindelige mening«, at det måtte være statens pligt at tilskyde en anselig del af den nødvendige driftskapital til hedernes opdyrkning. I Århus, Randers og efterhånden flere amter udvirkede bestyrelsen, at amtsrådene gav sognerådene tilladelse til også under den nye kommunallov at yde et vist bidrag, i Randers amt op til 5 rd., i Århus 10, men selv her tegnede kun et mindretal af kommunerne sig, og de fleste betalte i 70'rne kun 2 eller 5 rd. Derimod lykkedes det at få sparekasserne, som var i hurtig udvikling, interesseret i hedesagen, der for dem betød nye udlånsmuligheder. Allerede i 1871 udgjorde de samlede sparekasse-bidrag 524 rd. eller næsten lige så meget som amtsrådenes og mere end byråd, sogneråd og landboforeninger tilsammen. Over halvdelen kom fra sparekasser på øerne, men snart blev de jyske dominerende.

Ejendommeligt nok ydede en institution med hovedkontor i København og godsbesiddelser på Falster det helt store bidrag til de engvandingsanlæg, som lige fra starten hørte til Hedeselskabets vigtigste opgaver. Det var en lykkelig omstændighed, at politikeren F. F. Tillisch, der 1847-89 var en af Det Classenske Fideicommis' tre

F. F. Tillisch (1801-89)
var amtmand i Ringkøbing 1837-43,
i flere perioder minister, sidst inden-
rigsminister 11. juli 1864-6. novbr. 1865.
Direktør for Det Classenske Fideicommis
fra 1847 til sin død.

direktører, i nogle år havde været amtmand i Ringkøbing og siden da nærede interesse for midlerne til hedeegnenes opkomst, ganske særlig engvandingsprojekter. Som indenrigsminister 1864 ledsagede Tillisch i sommeren 1865 Christian IX på en rejse til Ringkøbing, og under et ophold i Herning fik kancelliråd H. Krarup, Skibbildgård, lejlighed til at tale med ham om de store engvandingsmuligheder ved Skjernå, som de lokale kræfter ikke kunne løse uden støtte udefra. Tillisch var imødekommende og opfordrede Krarup til at indgive et motiveret andragende til indenrigsministeriet. Kort efter afløste J. B. S. Estrup imidlertid Tillisch, og han var ifølge Krarups senere fremstilling mere forbeholden. K. følte sig dog beroliget efter en »længere fortrolig samtale« med direktør Tillisch, og kort efter modtog han meddelelse om, at Det Classenske Fideicommis havde bevilget 10.000 rd. til engvandingssagens fremme. Efterretningen var så overraskende, at en del vantro beboere langs åløbene sendte en mand til Skibbildgård for at få gehejmeråd Tillisch' brev at se!

Men hvem skulle lede de store anlægsarbejder? Selv så Krarup sig ikke i stand dertil, og Hedeselskabet var jo kun i sin vorden. Tillisch havde efter Krarups opfattelse ikke fuld tillid til, at Dalgas

var den rette mand. Tillisch ønskede imidlertid, at indenrigsministeriet skulle tage sig af sagen, og så kom Hedeselskabet omsider ind i billedet. - Såvidt Krarups erindringer 30 år senere, men de er på flere punkter usikre.

Hedeselskabets bestyrelse kunne allerede på repræsentantmødet 28. juni 1866 meddele, at den havde korresponderet med Det Classenske Fideicommis om engvandingssagen (i øvrigt også om køb af hedearealer) og nærede et velbegrundet håb om, at forhandlingerne ville føre til et gunstigt resultat. Godt en uge efter kunne bestyrelsen overfor indenrigsministeriet bekræfte, at den var enig med fideicommisset om betingelserne, og to måneder senere takkede den for 10.000 rd., som under forbehold af indenrigsministeriets samtykke var stillet til Hedeselskabets disposition. Men også Krarup modtog meddelelse om det store beløb, der stod til rådighed for fremme af engvandingsanlæg. Af Dalgas' breve til Mourier-Petersen og til en lærer Christensen, Sdr. Felding, fremgår det, at Hedeselskabet hos fideicommisset og i indenrigsministeriet ville søge at få klaret en tilsyneladende misforståelse.

13. november meddelte Mourier-Petersen, at sagen var i orden. »Min tak aflagde jeg til Tillisch, som optog den meget gunstigt og underholdt sig længe med mig«. Men Hedeselskabet burde efter formandens mening tage sig af Christensens og andre beboeres engvandingsassociation.

De 10.000 rd. ville altså tilfalde Hedeselskabet, men lærer Christensen, som Dalgas straks havde forsikret om, at pengene i alle tilfælde skulle anvendes til gavn for engvandingsinteressenterne, tog afgørelsen pænt. Når beløbet, som han udtrykte det, ikke skulle falde »i vort lod« kunne han ikke tænke sig det i bedre hænder end hos Hedeselskabet. Derimod følte kancelliråd Krarup sig muligvis skuffet. Da Selskabet i foråret 1867 skulle i gang med engvandingsanlæg langs Vorgod å, henvendte bestyrelsen sig klogeligt til Krarup for at høre hans mening om, hvorvidt beboerne først burde samles til et møde for at drøfte en række nærmere præciserede punkter. Senere på året noterer Dalgas med glæde, at »denne mand, der har megen indflydelse der i egnen og hidtil har været imod Hedeselskabet, nu efterhånden er kommet på andre tanker og støtter det på enhver måde«.

Det store tilskud fra Det Classenske Fideicommis modtog Hedeselskabet i småportioner, efterhånden som en af indenrigsministeriet udnævnt tilsynsførende kunne godkende de udførte kanalarbejder m.v. Men det lykkedes ikke hos fideicommisset eller andre institutioner at opnå en sådan pekuniær støtte, at Hedeselskabets anden hovedopgave, plantningssagen, straks fra starten kunne fremmes med kraft. Dalgas havde i foråret 1867 store planer om et »hedelotteri« i lighed med allerede eksisterende, f.eks. industrilotteriet. Staten skulle under betryggende former udstede 50.000 lodder à 1 rd., og Dalgas mente, at ikke blot gårdmænd, men også husmænd og tjenestefolk gladelig ville ofre en rigsdaler og gribe chancen for at vinde en gård, og »... hvis lotteriet lykkes eet år, så er der endnu større sandsynlighed for, at det kan lykkes hvert år, og så vil Hedeselskabet på en overordentlig simpel og nem måde kunne iværksætte beplantning af 1000 á 1500 tdr. land hede om året«.

Med denne lokkende udsigt kunne Dalgas måske overvinde den øvrige bestyrelses og repræsentanternes betænkeligheder, men hverken indenrigs- eller justitsministerium bifaldt lotteriplanen, og »dermed den hele lyksalighed faldt«. Store plantageanlæg måtte finansieres på anden måde. »Indledende skridt i så henseende bliver straks foretagne« er Dalgas' karakteristiske reaktion i et brev til sin juridiske rådgiver og hjælper, prokurator W. T. Valeur i Herning (14. juni 1867).

Som nævnt havde Dalgas endnu før Hedeselskabets stiftelse næret lyse forhåbninger om, hvad indenrigsminister J. B. S. Estrups velvilje kunne betyde for det nye selskab. Håbet skød nye skud, da Mourier-Petersen blev formand og senere som Estrups landstingskollega fik særlige betingelser for at påvirke ministeren i bevillingsspørgsmål. Gang på gang genspejler Mourier Petersens breve de forventninger, samtaler med ministeren har vakt, men Estrup var forsigtig med konkrete tilsagn. I september 1866 afslog han således at bevilge Hedeselskabet 2000 rd. til projekteringsarbejder, idet han frygtede, at en række andre private selskaber i så fald også ville søge at komme på finansloven. Hedeselskabet kunne derimod gøre sig håb om et beløb af kontoen til landvæsenets fremme. Estrup vendte gerne sine lommer, som han sagde, for at give Selskabet alt, hvad han havde, d.v.s. hvad der kunne blive til overs på den nævnte konto.

Ser man på Selskabets indtægtsregnskab, synes bidragene fra

indenrigsministeriet ret beskedne. I 1866 opnåede Hedeselskabet kun, at 600 rd., der oprindelig var bevilget Dalgas til en studierejse, kunne overføres til Selskabet, i 1867 var tilskuddet på i alt 1150 rd., det voksede lidt i de følgende år og var i 1870 1800 rd., hvoraf 500 som bidrag til Høgildgård. Medlemsbidragene indbragte næsten det dobbelte, bortset fra kommunalrådenes tilskud. Men det må erindres, at datidens finanslove ikke var rundhåndede med støtte til erhvervene eller kulturelle virksomheder, og Hedeselskabet havde jo endnu kun få resultater at henvise til. Estrup rådede i efteråret 1866 Selskabet til at koncentrere kræfterne om de store engvandingsforetagender ved Karup å. Lykkedes denne opgave, ville Det Classenske Fideicommis måske udover de 10.000 rd. yde nye tilskud og staten efterhånden blive mere tilbøjelig til at støtte Hedeselskabet. Et så begrænset virkefelt svarede ikke til Selskabets program og Dalgas' vidtrækkende planer; det var en skuffelse, at ministeriet ikke kunne gå med til bestyrelsens forslag, hvorefter staten i 3 år skulle yde i alt 7800 rd. til kanalprojekteringer, for at man kunne få den fulde nytte af fideicommissets tilskud.

M.h.t. statstilskud måtte Hedeselskabet da indstille sig på de små skridt fremad. Estrups velvilje viste sig dog rent praktisk, når han gav nyttige vink om, hvornår det var hensigtsmæssigt at indsende en ansøgning, eller når han stillede sig imødekommende overfor Hedeselskabet i dets forhold til Det Classenske Fideicommis. Mourier-Petersen nærede en alvorlig frygt for, at Selskabet ville blive vanskeligere stillet efter et ministerskifte, og han havde i sine breve til Dalgas ret bitre udfald mod Estrups modstandere. Hedeselskabets formand havde naturligvis også kontakt med fremstående rigsdagskolleger, især medlemmer af finansudvalgene. Han forhandlede således med grosserer D. B. Adler, da denne var formand for folketingets finansudvalg, og det kan have haft betydning for det følgende samarbejde ved købet af Høgildgård.

I november 1865 havde Dalgas i sit forslag til en storstilet hedekultivering vovet at regne med et statstilskud på 50.000 rd. årligt i tyve år. Hedeselskabets program i marts 1866 tydede på langt svagere forventninger om offentlig støtte, og selv om man til de kun godt 8.000 rd. statstilskud i Selskabets første fem år bør lægge tilskud til træplantningens fremme, til statens egne plantager m.v., bliver det dog beskedne beløb sammenlignet med Dalgas' tal. De

godt 31.000 rigsdaler, som Hedeselskabets medlemmer og enkelte store bidrag ydere præsterede i samme periode, måtte derimod virke ganske opmuntrende.

Egnsudviklingen og det offentlige

To modstridende tendenser gjorde sig gældende i tidens erhvervsøkonomiske udvikling. På den ene side hyldede man under den økonomiske liberalismes højkonkunktur det private initiativ som udviklingens drivfjeder og egentlige kraftkilde, på den anden side havde staten påtaget sig opgaver, som i høj grad gavnede erhvervslivet og hvad man i vor tid kalder egnsudvikling. Skulle staten f.eks. når det gjaldt vej- og jernbaneanlæg forstærke sit initiativ eller tværtimod overdrage en del af sin virksomhed til kommuner eller private?

På eet punkt havde Det danske Hedeselskab i selve starten søgt at rejse en udbredt stemning for et forstærket statsinitiativ. Det konstituerende møde af 28. marts 1866 havde i en resolution (se s. 134 f.) klart udtalt, at egnsudviklingen i de udstrakte jyske hedeområder i høj grad var afhængig af, om generalstabens opmålinger blev fuldført på 10 år i stedet for, som planlagt og budgetteret, over en længere årrække.

Selskabets bestyrelse lod det ikke blive ved denne optakt, men agiterede for at skaffe underskrifter på en adresse til krigsministeriet. 1. oktober s.å. kunne Mourier-Petersen meddele, at adressen var overrakt til krigsministeren (den nyudnævnte W. Raasløff), som bl.a. udtalte, at den kun kunne støtte hans egne bestræbelser i denne sag. Formanden bad Dalgas sørge for, at adressens fulde ordlyd blev indrykket i Berlingske Tidende og et Århus-blad med oplysning om, at den var sat igang af Hedeselskabet, at der blandt ca. 1500 underskrivere var flere kommunalbestyrelser i by og på land, samt at krigsministeren anerkendte hedesagens store betydning for landet. Altså lidt propaganda for det nye selskab!

På rigsdagen var der interesse for sagen. I folketinget gav grev L. Holstein (-Holsteinborg) i november Hedeselskabets adresse sin

tilslutning; de fremskyndede opmålinger kunne blive en stor hjælp m.h.t. engvandings- og andre anlæg, som ville tjene til »en meget nyttig og desværre alt for længe forsømt forbedring af forholdene i Jylland«. Også gårdejer Chr. Jensen (Skive-kredsen) anbefalede; som medlem af finansudvalget ville han tage sig af sagen, men Hedeselskabet måtte snarest indsende andragende til udvalget.

Dalgas gjorde her rede for Selskabets formål, idet han betonede, at staten ikke, direkte skulle fremme hedeopdyrkningen, men føle sig forpligtet til indirekte at tage del i denne opgave ved at forbedre samfærdselsmidlerne og støtte selskabers og privates bestræbelser. Udarbejdelsen af generalstabskort ville være til stor nytte ved engvandingsprojekteringen, ved afvanding af moser, udstikning af hensigtsmæssige vej- og jernbanelinier samt ved hedegeografiske undersøgelser. Hedeselskabet henstillede til finansudvalget at overveje, hvorledes kortlægningen kunne gennemføres på 10 år i stedet for 20-30.

Samtidig søgte Mourier-Petersen »efter bedste evne« at påvirke indflydelsesrige medlemmer af finansudvalget. Der kunne blive tale om merudgift på mellem 30.000 og 100.000 rd., hvis opmålingerne skulle tilvejebringes på 10 år. Hedeselskabet ventede langvarige forhandlinger på rigsdagen og måtte indstille sig på, at resultatet selv i bedste fald ikke kunne gavne arbejdet i de første år. Men for Dalgas, der forberedte sine hedegeografiske undersøgelser, var det kærkomment, at en stor del af Ringkøbing amts hedeegne i 1867 blev nøje undersøgt uden udgift for Selskabet. - I sommeren 66 havde Dalgas indbudt geologen F. Johnstrup, der netop havde efterfulgt Forchhammer som professor, til at deltage i en længere hederejse, hvor hedens geologi skulle undersøges. Flere breve viser, at D. havde nær kontakt med den videnskabsmand, der fremfor nogen underbyggede den nye opfattelse af Jyllands over fladeforhold, med bakkeøer og hedesletter som karakteristiske istidsdannelser.

Fremfor alt var nye vej- og jernbaneanlæg en livsbetingelse for de tilbagestående egne. Ingen vidste bedre end Dalgas, der havde deltaget i store vejbygningsarbejder, hvad et godt vejnet kunne betyde for Midt- og Vestjyllands udviklingsmuligheder, og ofte tog han em-

Landevej syd for Herning i en lidt senere periode. Man lægger mærke til vejreparationen og de mange grusdynger.

net op i artikler, skrifter og korrespondance. Også Mourier-Petersen var som amtsrådsmedlem fortrolig med vejproblemer, før han i landstinget måtte tage stilling til indenrigsministerens forslag til en ny lovgivning på dette område (lov af 21. juni 1867).

M.h.t. samfærdselsmidler levede man i en overgangstid. Gennem 100 år havde den danske stat anlagt hovedlandeveje, »stenveje belagt med harpet grus eller såkaldte chausseer«, hvortil kom langt flere mindre landeveje, som fra 1841 blev amtsveje. Længe gik det langsomt, men fra 1820'rne blev de store vejanlæg på øerne gennemført i hurtigere tempo, mens de jyske hovedveje først blev fuldført i de år, hvor et jernbanenet var under bygning. Indtil 1866 var vigtige afsnit af den østjyske jernbane samt tværbanen Langå-Struer åbnet for driften, mens Vestjylland endnu havde forholdsvis få landeveje og af jernbaner kun tværbanen fra Langå til Struer, som nu blev forlænget til Holstebro.

En af Hedeselskabets stiftere, ejeren af Juellingsholm i Sdr. Omme sogn N. J. Horsbøll, skrev i juli 1866 til Dalgas: »Efter min

mening burde, hvad De sidst har sat på programmet for hedeegnens opkomst, have været det første, nemlig at foreningen ville virke for bedre landeveje og jernbaner her i landet; thi kom disse først i stand, ville landet ligge langt bekvemmere og nærmere ved bedre egne, der ville en del folk indvandre hertil fra disse, som nu har afsky for heden, og der ville en del nybyggere opstå, dels af spekulation og dels af trang til ejendomme for små priser, og på den måde tror jeg, at hederne snarest blev opdyrket. En længdevej her midt gennem hederne fra nord mod syd er nødvendig ...«.

Horsbøll var født i Grindsted sogn, men havde i 25 år været bosat i Nordslesvig og her »opdyrket et par gårde til dels af rå jorder«, før han i 1859 købte den gamle herregård, hvortil bl.a. hørte 900 tdr. land mager hede. På Juellingsholm havde han i 7 år forsøgt sig med engvanding, træplantning og hedeopdyrkning. Når Horsbøll ønskede en grundforbedret længdevej gennem hedeegnene var det med henblik på transporten af fedekvæg til Slesvig og Hamburg. Men også en tværbane ud til en sikker havn ved vestkysten samt en bane fra Holstebro til Vamdrup ville sikkert kunne betale sig i kraft af kvægeksporten. Med jernbanen kunne også kalk og mergel transporteres, til gavn for store dele af Sydjylland. Hidtil havde mange hedeboere ad sandede veje hentet »en slags kraftig kalkmergel« flere mile østerude. Også for de store moser i hedeegnene ville der med jernbanen oprinde en ny tid.

Var de vestjyske jernbaneplaner endnu fremtidsmusik, så havde vejproblemerne længe stået på dagsordenen. Det faldt godt i tråd med det kommunale selvstyres udvikling gennem 25 år, at både hovedveje og mindre landeveje nu efter regeringens forslag skulle sortere under amterne, som for fremtiden måtte afholde alle vejudgifterne, bortset fra sogne- og privatveje. Også Dalgas fandt nyordningen tidssvarende, men idet han overfor indenrigsministeriet førte bestyrelsens opfattelse i pennen, måtte han gøre opmærksom på, at det foreliggende vejlovsudkast ville hæmme en god udvikling af vejnettet i hedeegnene. Den gamle lovs hovedtanke: at staten skulle drage omsorg for en ligelig fordeling af vejbyrden, burde også komme til udtryk i den nye vejlov. Hvis »hedeamterne« i økonomisk henseende skulle være overladt til sig selv, hvad angik udviklingen af vejnettet, ville man ikke i lang tid kunne vente nogen forbedring af samfærdselsforholdene, som de fleste steder

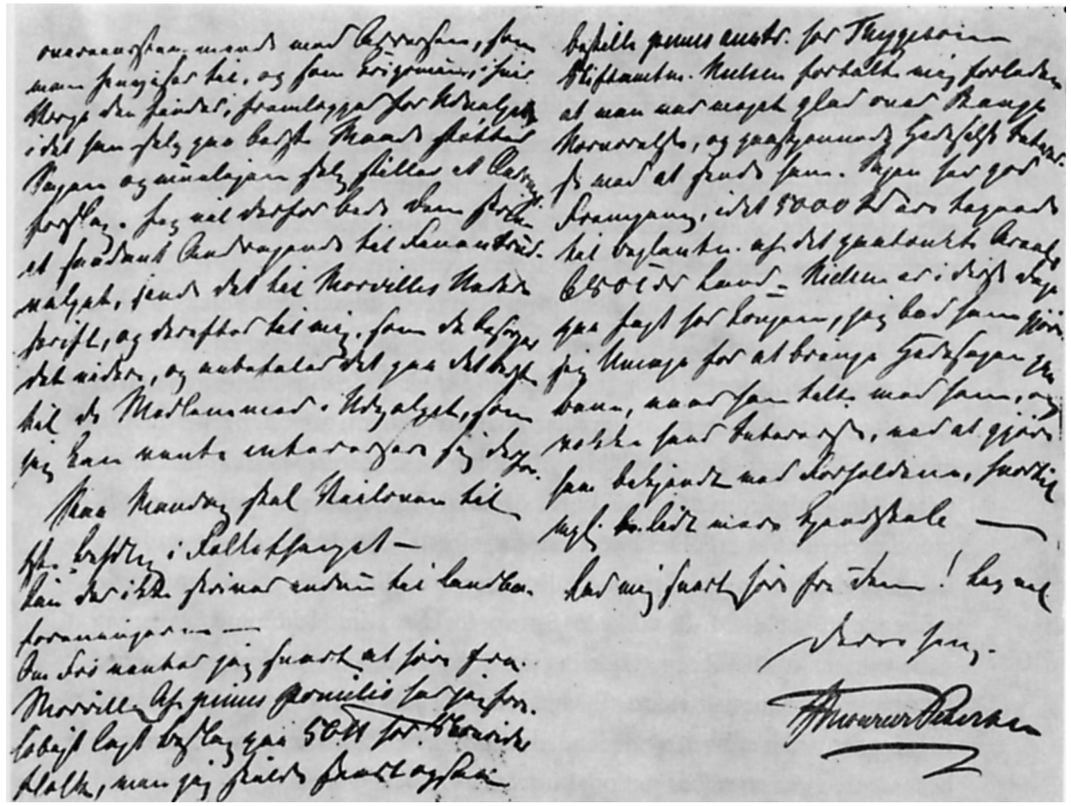

Brev fra F. Mourier-Petersen til Dalgas 29. novbr. 1866. Det omhandler bl.a. et påtænkt andragende til finansudvalget, vejsagen, en henvendelse til landboforeningerne, nogle frøbestillinger og plantningssagens fremgang til dato. Om stiftamtmand H. Nielsen i Ribe hedder det: »Nielsen er i disse dage på jagt hos kongen, jeg bad ham gøre sig umage for at bringe hedesagen på bane, når han talte med ham, og vække hans interesse, ved at gøre ham bekendt med forholdene ...«.

var »i en tarvelig tilstand«.

I de foregående måneder havde Hedeselskabet ved henvendelse til vejinspektører i de jyske amter bl.a. søgt at danne sig et skøn over, hvilke »mindre veje« der inden 20 år kunne blive nødvendige som hovedlandeveje. Dalgas havde håbet at få sine bemærkninger til vejlovsudkastet optaget i Berlingske Tidende, men 4. december 1866 meddelte Mourier-Petersen ham, at det ikke lod sig gøre, »fordi de gik mod regeringen«. Redaktionen havde også ment, at et sådant indlæg kunne skade Hedeselskabet (»hvad jeg heller ikke

kan andet end tillægge en vis vægt«, tilføjede M.-P.) og tilrådede en direkte henvendelse til indenrigsministeriet. Den så lyset få dage senere, samtidig med at Mourier-Petersen på rigsdagen bl.a. ville sætte sin landstingskollega, stiftamtmand H. C. Nielsen, Ribe, ind i sagen: »... hans ord har megen vægt for os, og er han stemt imod loven som skadelig for Vestjyllands opkomst, bliver det ikke let at sætte loven igennem ...«.

I januar 1867 gjorde Hedeselskabets bestyrelse folketingets vejudvalg bekendt med dens indstilling i hedevejsagen, men Mourier-Petersen frarådede »indrykkelse i bladene«, både fordi det ville støde indenrigsministeren (»han er en meget prikken herre, og det har ikke smagt ham, at vi har sendt den til udvalget«), og fordi en artikel ikke ville interessere et større publikum. Denne udtalte forsigtighed hindrede ikke, at Mourier-Petersen i april talte de tyndt befolkede egnes sag. Folketingets ændringsforslag havde betydet en drejning i den ønskede retning: Staten skulle eftergive Ringkøbing amt en stærkt tyngende vejgæld. M.-P. takkede Estrup for hans imødekommenhed, men påpegede, at også Viborg, Hjørring og Ribe amter var underforsynet med landeveje. Økonomisk støtte til vejudviklingen her ville være til gavn for hele landet, »idet enhver tønde land, der kan forsvinde af det store uopdyrkede hedeareal »... er en sag af national interesse«.

Estrup var dog ikke ganske enig med sin østjyske godsejerkollega. En historiker har sagt, at Estrups omstridte værk, den reviderede grundlov af 1866, »knirkede af matematik«. Noget tilsvarende kunne siges om vejlovsforlaget, hvor han var tilbøjelig til ensidigt at taksere hedeegnenes vejbehov efter folketal og hartkorn, mens Mourier-Petersen regnede med udviklingsmuligheder, som staten ikke blot havde moralsk pligt til at støtte, men i det lange løb også kunne være økonomisk interesseret i. Estrup var »jernbaneminister« med det grundsyn, at staten skulle hjælpe m.h.t. jernbane og havneanlæg, men den lokale befolkning måtte selv anstrenge sig for at skaffe gode veje. Mourier-Petersens synspunkt var fuldt så logisk, når han hævdede, at staten måtte vedblive at anlægge hovedvej (eller gøre mindre veje til hovedlandeveje) i de amter, hvor den ikke byggede baner. Ringkøbing amt var fattigt og måtte vente længst på jernbaner. Skulle det også have dårligt vedligeholdte, så at sige »herreløse« veje? Den sparsommelige Estrup mente, at en

belægning med lyngkviste ofte ville være tilstrækkeligt til vedligeholdelse af lidet befærdede veje. Han ville dog tage særligt hensyn til dette amt, der havde fået landeveje senere end andre amter.

Mourier-Petersen krævede ikke statstilskud til amtsvejene som en ret (hvad Estrup pure ville afvise), men han ville have indført i vejloven og ikke blot i de årlige finanslove, at staten kunne yde tilskud, hvor den fandt anledning dertil. Et andet vigtigt punkt, som ofte dukkede op i de følgende års praktiske vejpolitik og gav anledning til amtsrådsindsigelser overfor indenrigsministeriet, var spørgsmålet om nedlæggelse eller nyanlæg af amtsveje, som også Mourier-Peterseq havde berørt. I 1869 protesterede Viborg amtsråd således kraftigt imod, at vejen fra Karup til Herning blev nedlagt som amtsvej. Hedeselskabets erklæringer fik utvivlsomt indflydelse på afgørelsen af adskillige vejsager. I april 1868 ser man Dalgas agitere for masseandragender fra de sogne, der følte sig forbigået i amtsrådenes forslag vedrørende vejnettet.

Det var landstinget, der i begyndelsen af 1867 gav stødet til statens overtagelse af de jysk-fynske baner pr. 1. september s.å., men Estrup var personligt virksom for udvidelse af det jernbanenet, som efterhånden skulle omspænde halvøen. Den jyske længdebane var snart fuldført, men endnu var blanke jernbaneskinner kun på relativt korte strækninger trukket gennem udprægede hedeegne. Af Dalgas' breve fremgår det, at han med lyse forventninger så hen til vedtagelsen af statsbanen (Århus-) Skanderborg-Silkeborg, mens han var lidt mere skeptisk overfor den såkaldte vestbane fra Holstebro over Ringkøbing og Varde til havnen ved Esbjerg (loven kom 24. april 1868).

Sin indstilling tro havde N. J. Horsbøll opfordret Hedeselskabet til at gøre mest muligt for at drage jernbanerne ind over hederne. Formålet var her et andet end ved udbygningen af vejnettet. »Hovedøjemedet er jo, at hele Danmark, såvel Jylland som øerne, skulle komme i nærmere forbindelse med England ved jernbaneanlæg i Jylland og en havn ved vestkysten, hvortil Esbjerg ved Strandby nu er udset«, skrev Horsbøll 4. marts 1868. I sit svarbrev en uge senere advarede Dalgas mod at holde så stærkt på lokale interesser, at modstanderne af det vestjyske jernbanenet tilsidst gik af med sejren. »Kan vi derimod få vestbanen og Silkeborg-banen vedtaget, så kan der altid senere og uden fare arbejdes hen til, at Jyllands

midte også kommer med i jernbanenettet; navnlig sætter jeg min lid til Silkeborg-banen, som - hvis den vedtages - med tiden upåtvivlelig vil blive forlænget henimod Skjern«. I en forsamling af ingeniører havde Dalgas i 1867 mødt den erkendelse, at en jernbane fra Århus over Herning-egnen, Skjern og Varde til Strandby (Esbjerg) ville være at foretrække for en fortsættelse af banen fra Holstebro over Ringkøbing til Strandby. Men både Mourier-Petersen og Dalgas fandt det taktisk uklogt at diskutere en forlængelse af Silkeborg-banen, da nye forslag kun ville styrke modstanden mod regeringsforslaget.

Som Mourier-Petersen på rigsdagen havde gjort brug af vejvæsensstatistik, der kunne motivere en særlig hensyntagen til hedeegnene, søgte han med »statistiske data« at påvise, hvilken betydning banen til Silkeborg ville få for de vestlige tilgrænsende sogne. I de kritiske dage før lovens vedtagelse var han helt Estrups mand, og i breve til Dalgas, hvem han bad om flere oplysninger, som han kunne bruge under jernbanedebatten, udtrykker Mourier-Petersen sin tillid til Estrup i ord, som lyder mærkeligt i eftertidens øren: »Det er også temmelig vist, at får vi ikke jernbanerne dennegang, medens Estrup endnu er minister, kan vi skyde en hvid pind derefter; thi kommer de nysnævnte herrer [David, Lehmann, brygger Jacobsen, Madvig m.fl.] til roret, skal landets indtægter gå til søforter, kanoner og fæstninger, men ikke til landets opkomst«. Selv blev M.-P. aldrig som Estrup varm fæstningsven.

Estrup og hans våbendragere fik deres jernbanelov i havn, og i maj 1870 vedtoges, at den sydlige forbindelse med Esbjerg skulle gå over Gørding og støde til den Østjyske bane ved Lunderskov. Det var en tid med mange »jernbanebevægelser«. I egnen omkring Thyregod og Nr. Snede havde man længe ønsket en jernbane fra Silkeborg i lige retning mod Varde og derfra til Esbjerg, og man indbød Dalgas til et møde i Brande den 10. december 1869. Fra prokurator W. T. Valeur i Herning modtog Hedeselskabet få uger senere en indtrængende anmodning om at fremskaffe oplysninger til støtte for en adresse om forlængelse af Silkeborg-banen over Herning til Ringkøbing. Valeur skrev: »Hovedtanken i adressen er at få vestbanen distanceret eller om muligt slået ihjel; men dette sidste har vi dog ikke åbenlyst turdet udtale, for ikke at møde al for stærk modstand fra den kant ... Hovedsagen for os bliver selvfølgelig at få den til Herning«. - Hedebyen havde dengang ikke 1000 indbyggere, men var begyndt at rejse hovedet, opmuntret af de nye perspektiver for hedesagen.

W. T. Valeur.

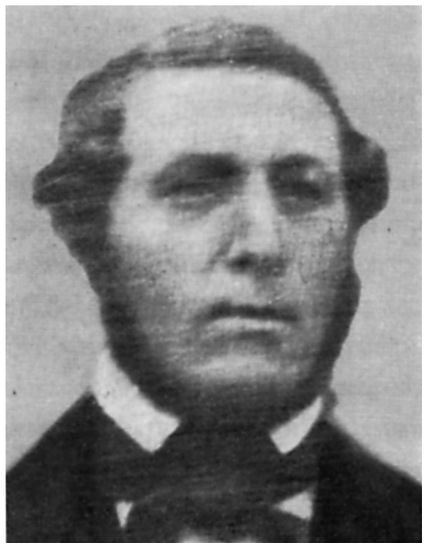

Dalgas var delvis enig med Valeur. I julen 1869 karakteriserer han det jyske jernbanenet som »lidet fyldestgørende«, navnlig for Vest- og Midtjyllands vedkommende. Han anså videreførelsen af Silkeborg-banen over Herning og Skjern til Esbjerg for »en uafviselig betingelse for dels Jyllands opkomst og dels jernbanenettets forrentning«. Men afgørende for Dalgas' holdning var til syvende og sidst hans ængstelse for, at man ved at rejse spørgsmålet i rigsdagen kun ville opnå at få vestbanen kuldkastet uden at få en anden og bedre jernbane i stedet. Han advarede m.a.o. Herning-bevægelsen og gjorde det ud fra den overbevisning, at vestbanen kun var begyndelsen - en midtjysk bane måtte blive det næste skridt. Herom har han og Mourier-Petersen utvivlsomt været enige.

På et kort, der næppe er bevaret, afmærkede Dalgas ved denne tid de jyske områder, der ville nyde godt af de fuldførte eller vedtagne jyske jernbaner. Til dette rids af den kommende egnsudvikling ville der snart kunne føjes nye træk.

Engvandingsvirksomhed

Hedeselskabets love pegede på engvandingsarbejder og plantninger i heden som nødvendige betingelser for den store egnsudvikling (»hedens opkomst«), som var målet. Disse to opgaver var foreløbig langt de vigtigste og mest krævende. Hertil kom bl.a. de hedeundersøgelser, som Dalgas ofte var stærkt optaget af på sine rejser, og som brudstykkevis omtales i hans breve og småskrifter, før han i »Geografiske Billeder fra Heden« (1867-68) gav et blivende udtryk for denne side af sin og Selskabets virksomhed. Også mergel undersøgelser blev foretaget og resulterede fra 1868 i 15-20 årlige mergel gravsfund rundt om i hedesogne. Selskabet sendte en mergelsøger, hvis ankomst blev meldt på kirkestævne, og beboerne sørgede så for den nødvendige hjælp til gravearbejde m.v. Ved denne vejledning ville Hedeselskabet lære befolkningen, hvorledes man bedst kunne opnå gode resultater uden for store udgifter. Det samme gjaldt i virkeligheden m.h.t. engvanding og beplantning. På de årlige repræsentantmøder blev der naturligt nok især diskuteret plantning, og det er fremfor alt forbindelsen med de plantningsinteresserede der præger den omfattende korrespondance. Men engvandingsarbejder stod i forgrunden, da Hedeselskabet startede, her gjorde man regning på de 10.000 rd. fra Det Classenske Fideicommis til støtte for anlæg, som på forhånd havde befolkningens interesse. Det gjaldt om så hurtigt og så overbevisende som muligt at nå til praktiske resultater, der kunne fjerne tvivlen om engvandingens værdi.

Engvandingsarbejder havde som omtalt spillet en ikke ringe rolle i visse egne af Jylland, men udført »i større stil«, som Hedeselskabet tilsigtede, oversteg de ofte de interesseredes økonomiske evner, og teknisk kunnen savnedes i betænkelig grad. På det sidste punkt kunne Selskabet gratis tilbyde sin bistand, og det støttede i flere tilfælde lånsøgende interessentskaber økonomisk. Det var helt overvejende kanalarbejder, Hedeselskabet tog sig af i de første år, mens det overlod til beboerne selv at sørge for engene langs bækkene og for detailvandingsanlæg nedenfor kanalerne ved de store åløb.

Hedeselskabet havde straks taget et initiativ i engvandingssagen. Allerede i april 1866 knyttede bestyrelsen engmester W. Feddersen til sig i forbindelse med nivellerings- og opmålingsarbejder ved Karup å, og i maj kunne Dalgas meddele indenrigsministeriet, hvilke strækninger der var særlig egnede til engvandingsanlæg og hvor mange sogne de ville berøre. Det var enge ved Karup å, ved Holstebro å (Storå), langs mindre åløb i Skjernå-bassinet og en strækning ved Grindsted å. 7. juli kunne Hedeselskabet på forespørgsel fra ministeriet erklære, at det nu var rede til at fremme dannelse af engvandingsassociationer »på den måde Det Classenske Fideicommis har tænkt sig, nemlig ved råd og tilskud at opmuntre lodsejere, hvis jorder kun i forening kan overrisles ved vandledninger fra de større åløb, til at forene sig om at lade sådanne arbejder udføre«. Selskabet havde netop tænkt sig at fremme sagen på denne måde.

Hedeselskabet oplyste samtidig, at det ved egne midler havde foreløbig projekteret et 5 mile langt engvandingsanlæg ved Karup å. Det endelige projekt skulle forelægges ca. 10 associationer, der var uafhængige af hinanden, idet hver af projektets dele kunne udføres for sig. Arbejdet skulle foretages for beboernes egne midler, men Hedeselskabet stillede gratis kort og tegninger til rådighed og gav vejledning m.h.t. arbejdets udførelse. Selskabet ville kun yde bistand ved anlæg af hovedkanaler og stemmeværker, mens beboerne selv måtte udføre detailprojekteringen. M.h.t. finansieringen håbede Hedeselskabet på tilskud fra amter og sparekasser samt fra Det Classenske Fideicommis, idet Selskabet gik ind på dets betingelser, dog med en bemærkning om, at garantier for anlæggenes vedligeholdelse formentlig ikke var nødvendige, da det ville være i beboernes egen interesse at vedligeholde anlæg, som de for størstedelen selv har bekostet. Samtidig foreslog Dalgas, at de nye anlæg blev underkastet »en kritik på stedet af teoretisk og praktisk kyndige mænd« udnævnt af indenrigsministeriet.

Hvis de 10.000 rd. blev stillet til rådighed for Hedeselskabet, ville beløbet navnlig dække udgifter til teknisk assistance. Dalgas tog uden egentlig honorar ledende del i engvandingsprojekteringen ved Karup å, men det var ham meget om at gøre at få en engvandingsekspert knyttet til selskabet. Det gik ikke helt efter ønske; Dalgas erfarede, at dygtige teknikere var en mangelvare. Men sammen med engmester W. Feddersen fortsatte han projekteringsarbej-

derne langs Karup å, og Hedeselskabet var i 1867 også rede til at forestå engvandingsforetagender i Skjernådalen. Atter svigtede den tekniske assistance til dels, og Dalgas måtte en tid lede projekteringen langs Skjern å og Vorgod å med et par unge forstkandidater til hjælp.

I forholdet til beboerne havde Hedeselskabet også vanskeligheder at over vinde, som uden tvivl satte Dalgas' tålmodighed på en hård prøve, samtidig med at hans samarbejdsevner kom til udfoldelse og i det lange løb styrkede hans anseelse blandt befolkningen. At det trak længe ud med at få sluttet overenskomster skyldtes især indenrigsministeriets krav om, at det samlede projekt først skulle godkendes. Det skulle jo opfylde betingelserne for tilskud fra Det Classenske Fideicommis, men som vi skal se, satte Dalgas noget ind på at få kontrolkravene lempet.

De engvandingsinteresserede landmænd ønskede naturligvis at få arbejdet i gang snarest muligt, men Hedeselskabet måtte sikre sig godkendelsen og samtidig se at få sluttet en foreløbig overenskomst dels mellem beboere, der ville få nytte af vandet, dels mellem disse interessenter og de beboere, hvis jorder eventuelt ville tage skade, så der kunne blive tale om erstatning. Der kunne naturligvis blive »vrøvl«, som Dalgas skrev, med en enkelt beboer, der ikke lod sig overtale, men så vidt muligt undgik han at bruge lovens ord som tvangsmiddel. Kunne fuld enighed ikke opnås, var landvæsenskommissionsforretninger nyttige, da de satte punktum for yderligere protester. Tidligere forlig med en enkelt mand om selve kanalliniens retning måtte undertiden ændres for at undgå en urimelig forringelse af projektet; man kunne lettere enes om erstatning efter taksation. Men var disse småproblemer klaret, regnede Dalgas med, at arbejdet kunne begynde, såsnart ministeriet havde godkendt projektet.

Som eksempel på overenskomster mellem Hedeselskabet og et interessentskab kan nævnes en skrivelse af 12. juni 1868 som svar på andragende af 4. juni fra beboere langs Grindsted å, der havde indgået overenskomst om anlæg af engvandingskanaler under forudsætning af, at Hedeselskabet ville medvirke. Bestyrelsen forpligtede sig med deres underskrifter til at sende en teknisk kyndig mand, som i løbet af sommeren ville projektere kanalanlægget på

Hedeselskabets bekostning, dog på betingelse af, at interessenterne sørgede for daglejerassistance ved niveliering og opmåling samt for kørsel i forbindelse med projekteringsarbejdet. Med henblik på den kommende overenskomst ønskede bestyrelsen, at to af interessenterne skulle være mellemmænd mellem Hedeselskabet og de øvrige interessenter. »Såsnart projektet er fuldført og en overenskomst affattet på basis heraf, vil projektet og denne overenskomt blive fremsendt til indenrigsministeriet, der har dispositionsret over Det Classenske Fideicommis' fond, og der skal da fra Selskabets side blive gjort indstilling om et passende tilskud til kanalanlægget«.

Det var i hovedtræk fremgangsmåden. Men bestyrelsen havde erfaring for, at indenrigsministeriets godkendelse ikke var en helt selvfølgelig sag. I november 1867 havde ministeriet »glemt«, at der efter Hedeselskabets indstilling ikke skulle kræves garantier for fremtidig vedligeholdelse af engvandingsanlæg, og det ville naturligvis være meget uheldigt overfor beboerne at fremsætte fordringer, som ikke stod i den oprindelige overenskomst. Dalgas foreslog, at man afviste såvel dette som andre »smålige« krav, der ikke havde nogensomhelst indflydelse på kanalernes større eller mindre brugbarhed.

»Der er kun eet, som har nogen betydning, og det er bestemmelserne om, på hvad måde den vedtagne fordeling af vandet skal finde sted«, hævdede Dalgas. Men dette var med hensigt ikke omtalt i overenskomsten, idet en strengt retfærdig vandfordeling ikke lod sig praktisere uden store udgifter, som be boerne aldeles ikke ville påtage sig. »Strid om vandfordeling kan imidlertid intetsteds opstå, fordi beboerne i overenskomsterne var gået ind på at underkaste sig vandsynsmændenes kendelse uden appel«. Dalgas var vred og insisterede på, at Hedeselskabet af hensyn til fremtidige arbejder indstillede til ministeriet at vælge en anden teknisk kontrollant!

Mourier-Petersen gav Dalgas ret i hovedsynspunktet, men bad ham indtrængende afdæmpe svaret til ministeriet, så at understøttelsen fra Det Classenske Fideicommis ikke kom i fare. Det var nødvendigt at vise imødekommenhed på mindre væsentlige punkter, men m.h.t. anlæggets fremtidige vedligeholdelse og vandfordelingen burde bestyrelsens modgrunde anføres »med al mulig vægt, men tillige i al beskedenhed«. Skulle den polytekniker, hvis erklæring havde givet anledning til ministeriets krav, udskiftes med en

anden, kunne det kun ske »ganske confidentielt« og endda med den største forsigtighed. Ved at gå frem »på anden, mere oppositionel måde« ville bestyrelsen berede sig selv mange vanskeligheder. Men formanden vidste udvej:

»Jeg kender Estrup så nøje som nogen og ved, at man kan udrette en del igennem ham eller ved ham, når man blot tager ham med en vis varsomhed, ellers er han ikke ganske utilbøjelig til nogen stædighed og rethaveri, som ikke er til gavn for os med hensyn til vore planers fremme ...«.

Takket være Mourier-Petersens rolige diplomati opnåede Dalgas i det lange løb, hvad han ville, og den uønskede kontrollant blev senere afløst af en anden, hvis »velaffattede og fornuftige bemærkninger« om engvandingsarbejder Mourier-Petersen i 1869 ønskede at vise Estrup, for at denne kunne føle tilfredsstillelse ved at have afskediget forgængeren! - De to politikere havde åbenbart stået overfor et dilemma. Personligt var Mourier-Petersen under alle forhold stemt for, at Selskabet rettede sig efter ministeriets »rimelige forlangender«. Men ligesom Dalgas havde han megen praktisk sans og nærede uvilje mod administrative forhindringer.

For Dalgas var det vigtigste utvivlsomt, at anlægsarbejderne ikke blev forsinket eller helt standsede. Han havde tidligere udtalt sig yderst anerkendende om den engvandingskapacitet, hvis krav nu kom ham på tværs, og privat erkendte han gerne, at Hedeselskabets kanalarbejder kunne udføres »mange procent bedre«, hvis der ikke skulle tages hensyn til omkostningerne. Men han fastholdt, at kontrollen kun skulle afgøre, om et projekt kunne udføres, og om dets værdi ville svare til de anslåede udgifter. Indenrigsministeriet stillede sig efterhånden mere imødekommende og erklærede i september 1868, at da Hedeselskabet følte sig besværet ved detailkontrollen med eng vandingsanlæg, havde man for fremtiden intet imod, at der først blev ført kontrol med de færdige anlæg, og kontrollen ville indskrænke sig til anlæggenes hensigtsmæssige udførelse i forhold til terrænet. Tilskud kunne da normalt først udbetales, når et anlæg var fuldført.

Arbejdets gang i disse første år viser, at der i befolkningen var en udbredt interesse for engvandingen og voksende tillid til Hedeselskabets indsats, ikke mindst under Dalgas' personlige ledelse. Ofte sendte beboere langs åløb bud efter Dalgas, for at han kunne

tage et skøn over engvandingsmulighederne, i andre tilfælde kom henvendelsen, efter at han under et besøg på stedet havde foreslået nye anlæg. Helt nede fra Kongeåen blev der kaldt på Dalgas. I december 1870 meddelte H. J. Horsbøll, at sønderjyder (»slesvigere«) havde dannet et engvandingsselskab og henvendt sig til stiftamtmand Nielsen i Ribe, men de ville også have Dalgas med, »dels for at påvirke de jyske beboere og dels for på Hedeselskabets regning at overlade dem en ingeniør til at lede anlægget for Jyllands vedkommende; penge behøves der ingen af«.

Den sidste betragtning var ikke den almindelige. Hedeselskabet måtte ofte hjælpe beboerne med at skaffe penge til engvandingsanlæg. Bestyrelsen var ikke glad for dette ekstrbesvær. I august 1869 erklærede formanden, at interessentskaberne for fremtiden selv måtte sørge for lån, »hvad de meget godt kan, når de vil; de mere velhavende må låne de mindre, hvilket er i deres egen interesse for at få sagen i gang«. I 1870 var der i rigsdagens finansudvalg enighed om tilskud til engvanding. Pengene skulle gå til Hedeselskabet, der havde kontrol med anlæg udført af beboerne, men der var dog mulighed for også at hjælpe interessentskaberne, f.eks. hvor det drejede sig om forbedring af tidligere anlæg.

I de første år tog Hedeselskabet sig som nævnt kun af kanalanlæg og tilhørende stemmeværker, men fandt det dog allerede i 1868 ønskeligt også at kunne bidrage til udførelse af detailanlæg. En præmiering af veludførte anlæg langs kanaler, som Selskabet havde projekteret, måtte virke opmuntrende, men midlerne fra Det Classenske Fideicommis var kun bestemt for lodsejere, der behøvede økonomisk hjælp for at få nye engvandingsarbejder fuldført eller ældre anlæg forbedret. Da Hedeselskabet i april 1869 ville belønne en proprietær Møller i Nr. Karstoft for et smukt udført engvandingsanlæg, der kunne tjene til eksempel for egnens beboere, mente Mourier-Petersen det der for nødvendigt at henlede indenrigsministeriets opmærksomhed på ufuldførte arbejder eller anlæg, der kunne forbedres i væsentlig grad. Det måtte ærgre Dalgas, at man ikke direkte kunne præmiere »det hidtil betydeligste i hedeegnene af de anlæg, der er udført af enkeltmand«. I 1870 vedtoges det på repræsentantmødet at præmiere små veludførte engvandingsanlæg.

De første års engvandingsresultater

Hedeselskabet med Dalgas som den drivende kraft arbejder og agiterer i disse første år især for engvandingsanlæg ved de store åløb: Karup, Skjern, Sdr. Omme, Vorgod og Grindsted er de å-foretagender, Dalgas i årsberetningen for 1869 ret udførligt gør rede for. 1872 udsendtes en særlig beretning om Hedeselskabets arbejde indtil udgangen af 1871. Dalgas omtalte her, hvorledes der gennem mere end een generation var foretaget engvandinger i hedeegnene for at forbedre gamle enge og indvinde nye engarealer. Resultatet var i alle egne, at vanding år efter år havde givet »et mer end rentabelt høudbytte«, når blot vandmængden var tilstrækkelig. Bortset fra de første år var høhøsten mere afhængig af vandets godhed end af jordbundens beskaffenhed og varierede mellem 2 og 3 læs à 80 lispund (640 kg) pr. tønde land for vandet i de større åløb mod kun 1 à 2 læs for vandet i bækkene, som hede boerne også før Hedeselskabets tid ofte havde udnyttet.

Selskabets indsats, der navnlig vedrørte store kanaler, bestod dels i at af fatte vandingskontrakter og »sikre foretagendet« ved at tilvejebringe enighed mellem nyttehavende og skadelidende, dels i projektering af kanalanlæg, som Hedeselskabet ledede, mens interessenterne bekostede selve anlæggene uden indblanding fra Selskabets side; det havde dog takket være Det Classenske Fideicommis' tilskud »kunnet lade interessenterne tilflyde mindre beløb«. Disse tilskud og Selskabets ledelse i marken havde indtil udgangen af 1871 kostet ca. 13.000 rd., og hedeboernes samlede udgifter til fuldførelsen af alle detailanlæg langs kanalerne ville antagelig komme op på mindst 200.000 rd. Men det drejede sig om engarealer på i alt ca. 4200 tdr. land med en gennemsnitsværdi af ca. 200 rd., så Dalgas turde regne med, at Hedeselskabets og hedeboernes forenede virksomhed repræsenterede en forøgelse af national formuen med 800.000 rd.

En oversigt viser, at så godt som fuldført var i 1871 24 kanaler af tilsammen 16 mils længde (ca. 120 km) og med et vandingsareal på ca. 2900 tdr. land, mens 5 kanaler af 5 mils længde og et vandings-

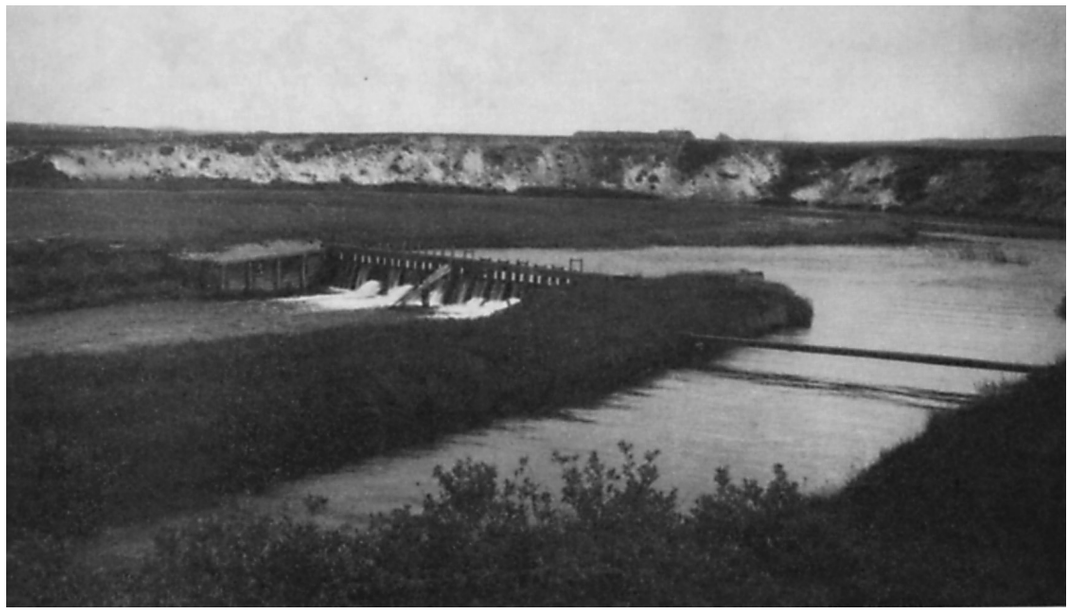

Stemmeværket ved Sandfeld (Sandfuld), opført o. 1870.

areal på ca. 1300 tdr. land var under arbejde. Langt den største af kanalerne var den ca. 20 km lange og 35 fod brede Skjern å nordre kanal, mens de to andre Skjernå-kanaler (Sandfeld-Hesselvig og Clasonsborg-Borris) var af omkring 10 km længde og kun blev overgået af Borris vestre kanal på næsten 15 km eller lige så meget som Borris østre og Vium kanal tilsammen. Ved Sdr. Omme å var der 4 kanaler på 6-11 km længde, mens de 10 kanaler ved Karup å og 6 ved Grindsted å gennemgående var små. Interessenterne ved Skjern å nordre kanal og Alslev kanal var henholdsvis 45 og ca. 40, ved en halv snes andre kanaler mellem 10 og 20, de øvrige interessentskaber var mindre, helt ned til een eller to mand ved 5 af Skjernå-kanalerne, hvor det største interessentskab (Hessellund kanal) var på 10 mand, og her havde der været samarbejdsvanskeligheder. »Selskabet har kun assisteret ubetydeligt ved denne kanal, som er middelmådigt anlagt«, oplyste oversigten.

Blandt de først påbegyndte var kanaler ved Karup og Grindsted åer. Dalgas kunne i februar 1868 omtale »Feddersens anlæg« som særdeles lærerige og forudså, at Karup-dalen om få år ville være fuld af anlæg af alle mulige størrelser og arter. Engmester W. Fed-

dersen ønskede her at få oprettet et engvandingsinstitut, og Dalgas støttede tanken. I første omgang strandede planen. Det Classenske Fideicommis ville ikke yde tilskud, hvorefter Hedeselskabet heller ikke var bundet af sit tilsagn om støtte. I maj 1870 kunne Feddersen imidlertid med understøttelse fra Selskabet indbyde »3 opvakte unge bønderkarle« til sin engvandingsskole i Karup. Betalingen var 50 rd. for 5 à 6 måneders undervisning i nivellering, landmåling samt teoretisk og praktisk engvandingslære. I forvejen skulle eleverne være »noget øvede i at bruge spaden«; kost og logi ville de få sammen med gårdens folk på »Engholm« og være underkastet tyendeloven, hed det i indbydelsen, der også lovede »1 à 2 unge dannede mænd« et kursus i engvanding og hvad dertil hørte.

Det var et forsøg i det små. På repræsentantmødet i Felding 1871 beklagede Dalgas, at det stadig var vanskeligt at skaffe dygtige engvandere, og mødet vedtog, at bestyrelsen skulle virke for uddannelsen af elever, der kunne blive beskæftiget ved større engvandingsanlæg. De skulle have ophold hos lodsejere (der fik et mindre vederlag) og »stilles under kontrol af Selskabets ingeniør«. I 1869 nævnes cand. polyt. Sophus Brønsted blandt dem, der havde udført projektering og haft kontrol med nye anlæg, og i 1871 omtales han som engvandingsingeniør.

I 1871 var de meget omtalte 10.000 rd. næsten opbrugt, men Mourier Petersen kunne på repræsentantmødet henvise til, at rigsdagen fra 1870/71 havde bevilget et årligt statstilskud på 1500 rd. til fremme af engvandingsanlæg i Jyllands hedeegne. Dalgas gjorde samtidig rede for indvundne tekniske erfaringer. Man havde i begyndelsen givet kanalerne et unødvendig stærkt fald, men det var sket for at skaffe beboere ved enden af kanalerne vished for, at de virkelig kunne få vand. Man gav nu kanalerne et ringere fald, og en del af Grindsted kanal blev ombygget. Det store Skjernå-foretagende var forbundet med mange vanskeligheder, kanalanlæg ved Holstebro å (Stor åen) var påtænkt, og et kanalanlæg ved Alslev å (nær Varde) kunne snart ventes fuldført; det sidste var på marskjord og derfor af særlig art. Foruden yderligere støtte til engvandingselever og til skolen i Karup, eventuelt andre skoler, havde Dalgas tænkt sig at udsætte præmier for unge engmestre eller engkarle der havde ledet veludførte detailanlæg.

Hedeselskabets ledelse af engvandingsarbejder høstede megen

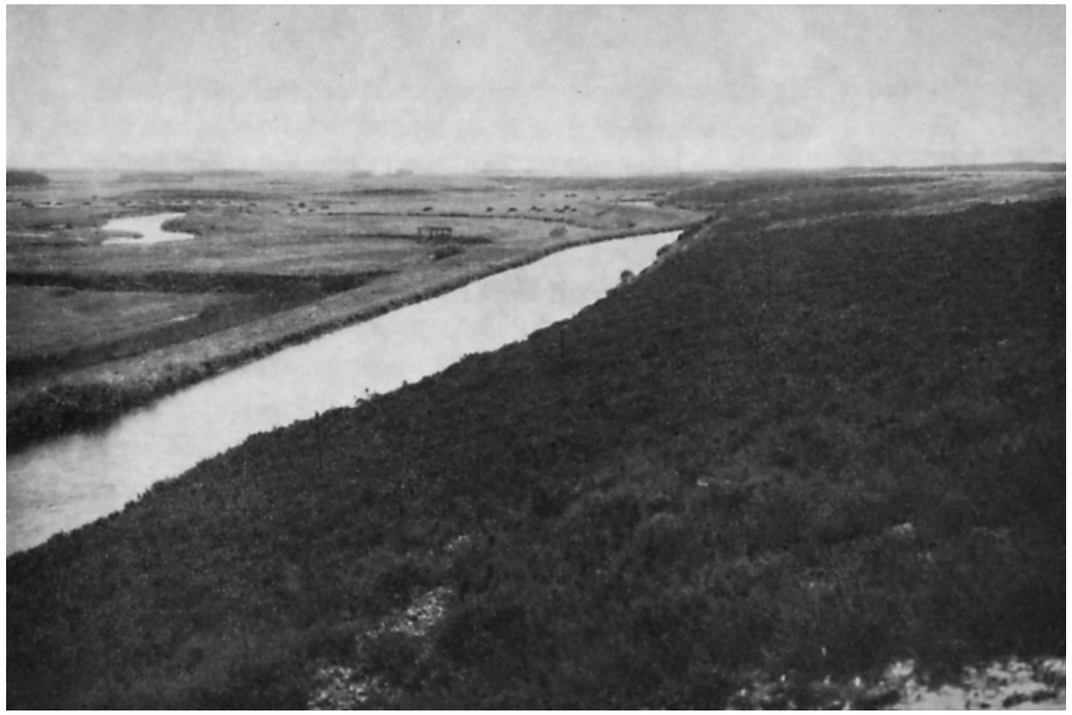

Fra Skarrild-Sønder Felding kanal.

anerkendelse ude i befolkningen. Bestyrelsen sørgede for, at den mere officielle tak også blev rettet til Det Classenske Fideicommis (der forøvrigt i 6-årsberetningen kunne læse, at det som oftest var de direkte tilskud der havde »hævet uenigheden mellem interessenterne«). I 1875 gav bestyrelsen den nordre Skjernå kanal navnet Classens Kanal, ganske som det senere skulle blive sædvane at opkalde plantager efter store bidragydere. Men penge var ikke alt, og selv om befolkningens tak måtte glæde bestyrelsen og fremfor alt Dalgas, der ofte personligt modtog den, var den rent saglige anerkendelse fra højeste instans måske den mest kærkomne. 1869-beretningen citerede med synlig glæde det skudsmål, indenrigsministeriets tekniske kontrol nu gav Hedeselskabet:

»Hvad engvandingsanlæggene i det hele angår, er det umiskendeligt, at de er et næsten uvurderligt gode for de magre hedeegne. De er så at sige løfte stangen for agerbruget her, idet forbrænding af vegetationen ikke alene derved forhindres, men også gødnings-

stof ligefrem tilføres fra fjerntliggende egne. Hedeselskabet har i den korte tid, det har bestået, udfoldet en betydelig virksomhed og i det hele grebet sagen så godt an, at det med fuld føje nyder den anseelse og understøttelse, som bliver det til del«.

Ordene var som sød musik for dem, der til daglig måtte arbejde på langt sigt med en meget større opgave, som først senere ville give imponerende resultater. Og dog kunne engvandingen kun gavne nogle hundrede hedeboere, mens plantningen var et budskab til tusinder.

Plantningssagen

De frodige vandingsarealer var små sammenlignet med de vældige hedeområder, der skulle kultiveres ved hjælp af beplantning. Trods fremskridt i den foregående tid kunne det ikke påstås, at plantningssagen var populær. Dalgas konstaterede nøgternt, at »lysten til plantning« ikke så let blev vakt, simpelthen fordi plantageanlæg kun langsomt forrentede sig. Men fremtidsmulighederne var store, og i plantningsarbejdet stod Dalgas ikke som den ensomme leder med ganske få kyndige hjælpere, her var hele bestyrelsen aktiv, og Hedeselskabet fik snart medarbejdere overalt i Jylland. Havde pengemidlerne været større end de 16.270 rd., der 1866-71 var Selskabets samlede udgifter til træplantning, ville udviklingen uden tvivl være gået hurtigere i starten.

Trods hedeopdyrkningens raske fremskridt siden 1840'rne turde Dalgas ikke tro, at agerbruget havde meget mere at vinde, hvor der ikke fandtes gode »lerheder«, gode hedekær eller enge. Hans angivelse af hedearealernes udstrækning varierede en del. Han regnede i 1866 med 130 kvadratmile hede, i 1871 med ca. 100 kvadratmile »foruden havklitterne«, et tal, der går igen i V. Falbe-Hansens og Will. Scharlings Danmarks Statistik I (1885), hvor Dalgas havde ydet bidrag til afsnittet om hederne, der her bestemmes som »uopdyrkede, træløse, lyngbevoksede strækninger«. En del var dog beplantet eller opdyrket i de mellemliggende 12-14 år. I »Festskrift« (1891) regnede Dalgas med henved 160 kvadratmile hede, lyngmose og klit omkring 1866. Efter Dalgas' opfattelse (1871) kunne

mere end halvdelen af hedearealerne ikke benyttes til andet end træplantning. Det kunne til gengæld ske med langt større fordel, end man lige til den seneste tid havde erkendt. Hverken vindforholdene eller jordbunden, hvor mager den end var, betød nogen virkelig hindring for trævækst (bortset fra klitegne og stejle, vestvendte bakke skrænter), når man blot valgte de rette sorter, fjernede jordbundens surhed ved udgrøftning og lod alen gennembryde fuldstændigt overalt, hvor den fandtes. Hedegeografiske undersøgelser havde vist, at der var en væsentlig forskel på bakkeøer og flader. De al-frie, bakkede heder var langt de bedst egnede for beplantping (til dels også for agerbrug), og så længe der var nok af dem, burde der ikke plantes noget videre på de al-holdige flader. Først når »de gode heder på bakkeøerne« var opbrugt, kunne og burde sandfladerne beplantes. - Det var i korthed Dalgas' grundsætninger.

Hedeselskabet skulle altså fremme plantninger på bakkeøerne, der udgjorde langt over halvdelen af de jyske heder. Lige fra starten så Dalgas en særlig opgave i at udpege hedestrækninger, som med fordel kunne beplantes, for dernæst gennem sine mange forbindelser at finde frem til ejere eller købere, som Hedeselskabet så i 3. instans kunne give forstmæssig vejledning og skaffe et vist pengetilskud, om nødvendigt. Så forretningsmæssig var i sine ydre træk plantningssagens udvikling, som eftertiden med en vis ret har forherliget i nøje tilknytning til en »Dalgas-myte«, der rummer megen sandhed, men dog er et forenklet billede.

Dalgas ses gerne - som på Aug. Jerndorffs maleri - stående barhovedet midt i hedelandskabet, en sikker og selvfølende mand, rolig og vidtskuende. Eller som på fotografier fra plantningsmøder: en mand i folkets midte, en rund hat og et fuldskæg mellem så mange, dog kendelig på høvdinge-holdningen. Men Dalgas' arbejdsplads var også ved skrivebordet, mangen dag skrev eller dikterede han en række breve, nogle på adskillige sider, og på kopibøgernes titusinder af blade lever hans hverdag endnu: fuld af hastige ordrer, korte svarbreve vekslende med indgående redegørelser - en sag folder sig ud med alle sine faser, et forslag åbner nye perspektiver for hans indre blik og bliver til flere, alt efter de foreliggende muligheder; et og andet må tegnes, et anlæg anskueliggøres - mange breve, især til Mourier-Petersen, er sprængfyldt med emner, enkelte

nu og da behandlet så oprigtigt, at han i næste brev må love at gøre den officielle svarskrivelse i sagen »så behagelig som mulig«. En hel del breve er dikteret på sengen - Dalgas var ofte syg, undertiden i uger eller måneder - det præger egentlig ikke hans breve, men hører alligevel med i billedet.

Dalgas og hans nærmeste medarbejdere ville nok give et eksempel på hedeplantning (herom senere), men hovedsagen var at sætte andre i gang. Hedeselskabets love talte om at »formå kommuner eller korporationer til at anlægge plantager« - det var vel Viborg by, der her virkede opmuntrende - og med Holstebro kommune fik Selskabet meget snart en aftale, mens forhandlinger med beboere i Ringkøbing, Herning og Århus fulgte efter (forgæves søgte Dalgas at få tilbud på en hede i højst 6 mils afstand fra Århus). Det kommunale indslag blev dog foreløbig ret svagt, men »korporationer« i form af interessentskaber af forskellig karakter var kernen i de »plantningsassociationer«, der blev dannet i Hedeselskabets 6 første år. Dalgas udfoldede energiske bestræbelser for at få kapitalstærke enkeltmænd og institutioner engageret i plantningssagen. Også på dette område havde Selskabet kontakt med Det Classenske Fideicommis.

Da fideicommisset fandt forstkandidat C. Lütkens oplysninger (se ovenfor s. 118) for ubestemte, lod det 12. marts 1866 ved en annonce i Berlingske Tidende indhente tilbud på 1 à 2000 tdr. land hede i Jylland. Det fik virkelig en række tilbud, de fleste fra Vestjylland, et par fra Hanherrederne. Da Hedeselskabet sidst i april henvendte sig til Det Classenske Fideicommis om støtte til Selskabets plantningsvirksomhed og med tilbud om at bringe arealer egnede for plantageanlæg i forslag, afslog fideicommisset den første anmodning (det kunne jo henvise til de lovede 10.000 rd. »til at fremme hedernes overrisling«), men tog med tak mod Hedeselskabets tilbud om oplysninger, der kunne føre til køb af hedestrækninger. Selskabet fik tilsendt de indkomne tilbud på hedearealer og kunne 31. maj tilstille fideicommisset en indgående redegørelse, baseret på Dalgas' hedegeografiske viden. Konsekvent frasorterede D. ikke blot tilbud fra Thisted amt, men også hedearealer på »den store flade sandslette« og en del andre tilbud. Dalgas måtte anbefale fideicommisset at anlægge en plantage syd for Herning mellem Momhøj og Høgild (hvor han selv ville undersøge forholdene) eller på

E. Dalgas fotograferet i gammelt egekrat, vist nok o. 1890.

Hover og Torsted heder nordøst for Ringkøbing, eventuelt dog på heder ved Vrove og Engedal mellem Viborg og Holstebro eller ved Falledsgårde nær Dollerup bakker.

Eftertiden skulle se store plantager opstå på alle de udpegede steder, men fideicommisset ville se tiden an, idet Tillisch 31. juli 1866 henviste til »de herskende urolige forhold« (Bismarcks Prøjsen havde netop nedkæmpet Østrig). Fornyede henvendelser fra Hedeselskabet mødte samme henholdende svar. Heller ikke gav det noget resultat, da Hedeselskabet gennem finansministeriet tilbød at udpege arealer, der var velegnede til statsplantager; her var Morville iøvrigt betænkelig, da statsskovvæsenet jo havde kyndige forstmænd. Men der åbnede sig snart andre muligheder for store plantageanlæg.

Rejser i sommeren 1866 udbyggede kontakterne med forstkyndige repræsentanter og andre medarbejdere. Dalgas foretog bl.a. undersøgelser af store hedearealer mellem Jelling, Brande og Nr. Snede (»den søndre del af rullestenssandpartiet«). Også Morville og

Mourier-Petersen deltog i rundrejser gennem hedeamterne; sidstnævnte tog senere efter aftale med Dalgas til Himmerland og Vendsyssel.

Når Dalgas agiterede for plantningssagen, skete det atter og atter under henvisning til de tusindtallige levn af fortidens skove: forkrøblet egekrat eller anden sparsom trævækst, skovrester i moserne og ikke mindst de mange stednavne på -skov, -lund, -ris og andre sammensætningsled, der vidnede om gammel skovrigdom. Også under synspunktet »skovenes genrejsning« var Dalgas og i endnu højere grad Morville tilbøjelig til at fraråde beplantning af hedeflader, hvor man ikke havde erfaring for, at den ville lykkes. Statsplantagen ved Sdr. Feldborg og dele af den ved Kornpedal var advarende eksempler, og Morville holdt på, at plantning på sletterne også havde mindre betydning som læplantning.

Hedeselskabet opgav indtil videre planer om en slags mønsterplantage, men gik så meget stærkere ind for dannelsen af aktieselskaber eller andre former for interessentskaber, der kunne anlægge store plantager. Selskabet tilbød assistance ved undersøgelse af terrænforhold og ved udarbejdelse af kulturplan, og det ville sørge for uddannelse af mænd, der kunne forestå plantningen og senere føre tilsyn med, at de givne anvisninger blev overholdt. Det var en skuffelse, at Landhusholdningsselskabet ikke ville påtage sig at uddanne plantører, der kunne imødekomme mange jyske landmænds ønske om vejledning ved træplantning. Men det lykkedes meget snart at få oprettet flere plantager. Som det første plantageanlæg nævnes Houborg i Lindknud sogn, Ribe amt.

Her begyndte kromanden Johan Christoffer Sørensen så tidligt som i 1857 at plante, og i 1866 stiftede han sammen med flere af egnens større landbrugere et aktieselskab. Dalgas nævner senere Sørensen og proprietær Fr. Momsen til Skovlyst som de egentlige stiftere; begge havde i længere tid plantet på deres ejendomme. Også gårdejer A. Simonsen, Ravnhalt, herredsfuldmægtig Mynster, Holsted, og muligvis også ejeren af Estrup H. H. C. Lautrup, der i juni s.å. indvalgtes i Hedeselskabets repræsentantskab, var medindbydere, da aktieselskabet blev stiftet. Houborg-arealet var på ca. 500 tdr. ld. overvejende god hede, hvoraf 50 tdr. land kratbevokset; mod vest fandtes der dog »hvide flyvesande«. I beretningen for 1867 hedder det, at arbejdet blev »fremmet med stor kraft«. Plantagen fik

tilstillet flere planter end nogen anden, 12 tdr. ld. var besået (72 pd. frø), planteskoler anlagt, 16 tdr. ld. blev pløjet og 225.000 huller gravet til beplantning i 1868. Selskabet ydede et tilskud på 100 rd. - Dalgas har mange år senere (1894) omtalt, at Houborg plantages ledelse i en periode var uenig med Hedeselskabet, som modsatte sig kultivering med skovfyr (der da også gik ud). Enigheden blev dog genoprettet og solide kulturer gennemført.

Beretningen for 1867 omtaler foruden Houborg plantage og den 100 tdr. land store Holstebro kommuneplantage også plantager i Give, Vejle amt, og Hundsbæk, Ribe amt, hver på ca. 200 tdr. ld. og med tilskud fra Hedeselskabet på henholdsvis 70 og 50 rd. Mens plantør Jenssen-Tusch, Feldborg, på Selskabets vegne havde tilsyn med Holstebro-plantagen, blev skovrider og forstråd Bang, Gjøddinggård, tilsynsførende ved de tre andre plantager.

I 1868 havde Dalgas den glæde, at indenrigsministeriet for første gang henviste en plantningssag til Hedeselskabet, »en meget stor anerkendelse«, som efter hans mening forpligtede bestyrelsen. Det drejede sig om Klelund lige vest for Houborg plantage, hvor plantningsinteresserede beboere formentlig havde tegnet sig for så mange aktier, at de ikke ville påtage sig flere udgifter. Det var dog et forsøg værd, skrev Dalgas, da han den 2. september meddelte Mourier-Petersen, at han i bestyrelsens navn ville indbyde samtlige ejere af Klelund fælles hede til møde i Houborg kro sidst på måneden. Så ville D. sammen med forstråd Bang og en mand fra egnen bese arealet dagen i for vejen, affatte overslag og driftsplan samt gøre udkast til en skriftlig overenskomst, der kunne forelægges på mødet. Her ville han opfordre samtlige ejere til for egen regning at tilså og tilplante heden »under Hedeselskabets umiddelbare ledelse«; Selskabet skulle årligt dække 1/3 af udgifterne (dog ikke over 200 rd.), ejerne resten i forhold til hartkorn. Repræsentantskabet måtte naturligvis først bevilge dette tilskud. Faldt forslaget, ville Dalgas anbefale beboerne at gøre Hedeselskabet samme tilbud som tidligere staten, dog skulle Selskabet tilbagegive arealet, såfremt plantning ikke var påbegyndt inden 10 år.

Med tilslutning fra ejerne ville Dalgas forsøge at få dannet et plantningsinteressentskab »under Hedeselskabets ledelse og bestyrelse«, indtil plantningen var fuldført. Det skulle have løfte om samme tilskud, som først var tilbudt ejerne: »Jeg antager, at det vil være

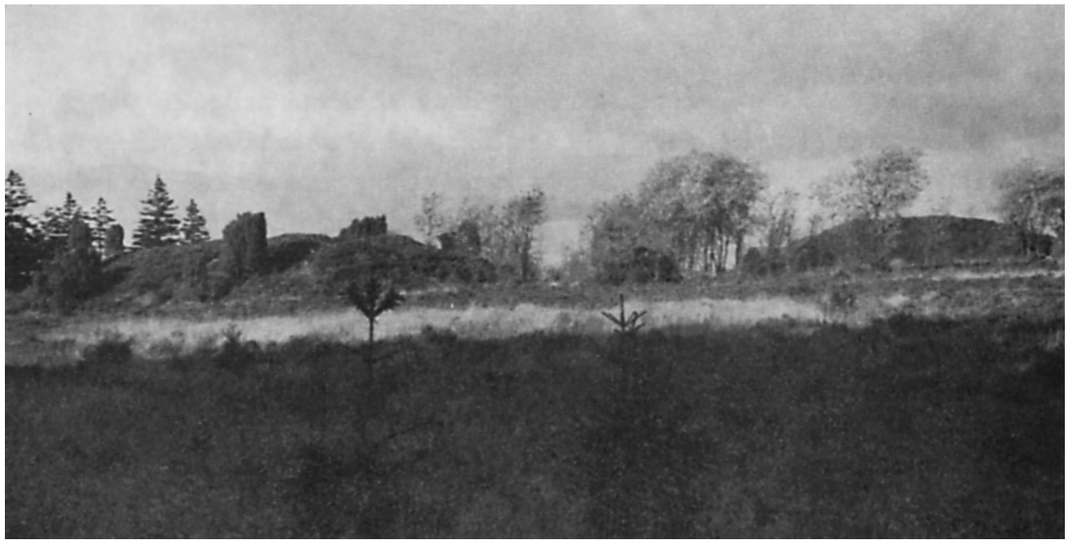

Hjortsballehøjene set fra syd. Fot. 1965 af B. Dalberg-Larsen.

rettest kun at holde sig til de velhavende bønder og proprietærer og at udstede 20 aktier á 100 rd. Houborgs aktier lyder på 25 rd., og småfolk kan altså tegne sig der, om de har lyst dertil«. Lykkedes det ikke på mødet at få tegnet henved 10 aktier á 100 rd., ville D. betragte forsøget som strandet, og man måtte da søge at få repræsentanterne til at bevilge 3-400 rd. til besåning af over 500 tdr. land og beplantning af 100. I modsætning til Bang fandt han ikke heden ringe, »den er helt igennem noget leret, hvilket iblandt andet gyvel og enebærrene er beviser for, al findes ikke, og hvis heden havde bedre læforhold, ville jeg anse den for upåklagelig. Christoffer Sørensen fra Houborg, som er en fuldkommen kompetent dommer, er ganske af samme mening ... Jeg sætter den i hvert fald langt over Klosterhede«. Bangs forslag om at beså heden (med maskine) fandt Dalgas fuldkommen rigtigt. En blanding af bjergfyr og Østrigsk fyr, der begge var velegnede for den bløde jordbund og kunne tåle vinden, ville være meget heldig, »foruden at begge slags frø er billige«.

Det er kun eet af mange eksempler på, hvorledes Dalgas i disse år gik energisk frem og undersøgte forholdene, såvel jordbunden som beboernes indstilling, så han kunne møde med gode saglige forslag. Sin »slagplan« meddelte han ofte i god tid forinden Mourier-Petersen og Morville, hvis bemærkninger han gerne tog hensyn til. Meget er talt og skrevet om Dalgas' evne til at vinde en forsamling for plantningssagen og give selv de skeptiske troen i hænde. Det afgørende var, at han mødte veloplagt og besluttet på at få arbejdet i gang. Fremgangsmåden var ret underordnet, blot Hedeselskabet fik kontakt med foretagendet og kunne sikre sig, at der blev plantet på forsvarlig vis. I Klelund lykkedes det at få dannet et lille interessentskab, og tilplantningen begyndte i 1869. Frø modtog plantagen år efter år, og Selskabets tilskud var i de første år 150 rd. - I 1874 købte lensgreve Fr. Moltke, Bregentved, Klelund plantage, hvis areal blev udvidet.

Hedeselskabet køber hede. Høgildgård

Siden foråret 1867 havde Hjortsballeheden syd for Herning virket dragende på Dalgas. Man kunne fra Hjortsballehøjene se ud over næsten en kvadratmil urørt hede, der i øst havde fald ned mod Kidderis å, så læforholdene var gode. Sammen med forstråd Bang havde D. undersøgt ca. 2000 tdr. land og kun fundet al på en lille brink, ellers overalt et leret sandunderlag, med muldlag eller lyngskjold af forskellig tykkelse. I et brev fra maj 1867 skildrer Dalgas vegetationen: lyng, tyttebær- og revlingris og efter jordbundens beskaffenhed dels gult, dels hvidt mos. Langs Kidderis å lå hedegårdene Høgildgård, Holt og Birkebæk, længere inde mod vest et hus, Provsthus, og Harreskov(gård). Beboerne ejede næsten hele den store hede, her græssede de deres får og her hentede de lyng og hedetørv. Dalgas fortalte mange år efter om de usædvanligt store enebærbuske, der indmåltes på kortene og stod som mærkepæle i det store øde. Ind under åens stejle skrænter fandtes rester af en egeskov (det sagdes, at her havde man endnu i det 16. årh. brændt myremalm); ved Høgildgård udgravedes senere en egerod så stor, at en vogn kunne stå på den, og fra mosen ved Harreskov blev en godt 60 cm tyk egestamme ført til Hedeselskabets samling på hovedkontoret.

Hjortsballehede var, trods enkelte »åbne pletter i sandflugten«, så tillokkende, at Dalgas straks gjorde sig tanker om at beplante hovedparten af ca. 1700 tdr. land, der tilhørte de fire hedebrug. I

forbindelse med sin hedelotteriplan (se ovenfor s. 161) foreslog han, at Hedeselskabet skulle købe jord og bygninger for ca. 10.000 rd. og i løbet af 10 eller 15 år beplante heden; udgiften anslog han til 56.000 rd. Drømmen brast, lotteri-planen måtte opgives, men i tidens løb skulle det ad andre veje lykkes stykkevis at få plantningsprojektet realiseret.

Mourier-Petersen havde i 1867 haft held til at fastholde D. B. Adlers interesse for hedesagen. Den livlige, energifyldte forretningsmand og politiker havde åbent sind for alt, hvad han anså for nationale foretagender. Da der ud på efteråret forelå flere tilbud på hedestrækninger, anbefalede Dalgas varmt at købe Anders Madsens gård i Høgild for 3000 rd., og i et brev til Adler 30. november fremstillede Mourier-Petersen tilbudet som relativt gunstigt (»bønderne sætter prisen op, når de mærker købelyst«). Til gården hørte 60 tdr. land ager og eng, 4 grundmurede længer og 660 tdr. ld. hede, der var velegnet til beplantning. Formanden anmodede Adler om at »lægge de fornødne penge til købet« (2200 rd. skulle udbetales), men da beløbet langt oversteg, hvad Adler havde tilbudt, måtte han se sig om efter en kompagnon. Det lykkedes, og da købekontrakten forelå den 25. januar 1868, kunne Adler erklære sig enig med grosserer Adolph Trier om at overtage hedegården »i fællesskab med Det danske Hedeselskab eller med det påtænkte nye hedeselskab«.

Et nyt hedeselskab - hvad ville det sige?

Der havde kort før 1864 været bestræbelser i gang for at få oprettet et aktieselskab for hedebeplantning, men krigen standsede aktietegningen. En af de ledende var godsejer, kammerherre S. W. V. Mylius, hvis fader J. C. Mylius, en forretningsdygtig storbesidder, allerede 1840 havde overdraget Rønninge søgård på Fyn til sønnen. Efter Hedeselskabets dannelse synes Mylius og andre at have anset et aktieselskab for overflødigt. Dalgas tog derfor 20. juli 1867 anledning til at give Mylius en meddelelse om Hedeselskabets forberedende skridt til »dannelsen af større plantningsassociationer« og lovede ham Selskabets assistance, hvis han ville søge dannet et interessentskab. Brevets hoved indhold var en oversigt over 8 større samlede hedearealer i Viborg og Ringkøbing amter, alle »gode« (til plantning tjenlige) såvel m.h.t. undergrund som læforhold. Hjortsballehedes ca. 2000 tdr. land kunne udvides mod syd,

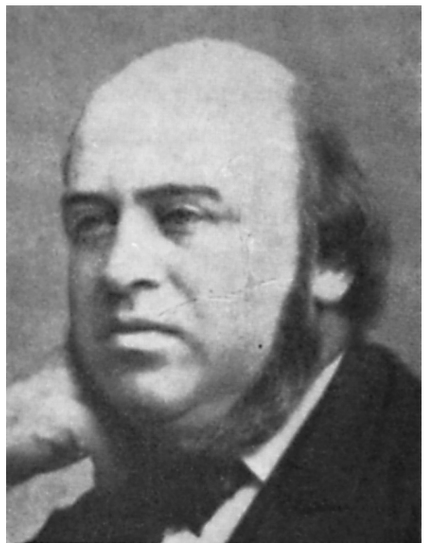

D. B. Adler.

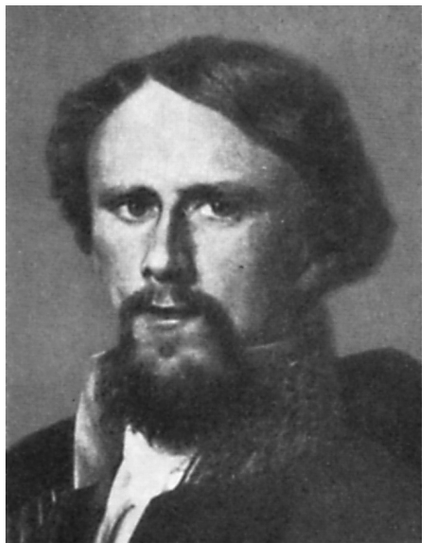

S. W. V. de Mylius.

men mod vest havde heden været mishandlet, hed det; nærmere beskrivelse og kulturplan var vedlagt Dalgas' brev, der dog sluttede med en bemærkning om, at denne hede muligvis ville »blive taget i brug til et andet øjemed«. - Der var flere muligheder. I maj havde Morville fremhævet betydningen af, at heden blev købt på rimelige vilkår, bl.a. for at man kunne foretage rentabilitetsberegninger, og i august meddelte Mourier-Petersen, at hofjægermester N. F. B. Sehested, Broholm, med det første ville bese heden for eventuelt at købe den.

Først den 30. september 1867 svarede Mylius. Han opfattede Dalgas' brev som en opfordring fra Hedeselskabets bestyrelse og erklærede sig villig til i forening med en del venner og bekendte fra landets forskellige egne at søge dannet et større aktieselskab for hedebeplantning. Det var meddelt ham, at Hedeselskabet havde haft en tilsvarende plan, og han bad nu om »snarest muligt« at måtte låne bl.a. »indbydelser og planer« fra allerede stiftede selskaber med lignende formål; materialet ville han sammenholde med sit eget udkast. Dalgas svarede få dage senere, og Mylius fik tilsendt en del materiale. I december blev der efter indbydelse fra M. og hofjægermester Th. Thygeson, Damgård, der jo var repræsentant i

Hedeselskabet, afholdt et forberedende møde i København. I mødet deltog bl.a. Mourier-Petersen, og Dalgas skrev forinden til ham: »Jeg beder Dem meget indstændig om ikke at opponere imod Mylius og Thygeson«. D. havde på en rejse truffet Mylius og forsikret ham om, at Hedeselskabet langt fra ville tage sådanne aktietegninger ilde op. Hvis M. »på grund af krænket forfængelighed« ville motivere dannelsen af aktieselskabet med, at Hedeselskabet ikke magtede opgaven, ville det kun skade ham selv. Thygeson var som medindbyder - mente Dalgas - en garanti for, at intet upassende ville ske. »Thygesons stemning i det sidste år er bleven bedre mod Hedeselskabet«. I indbydelsen til Mourier-Petersen lå jo også en anerkendelse af Selskabet.

Hedeselskabets formand ønskede ligesom D. B. Adler først og fremmest, at forholdet mellem Hedeselskabet og det kommende aktieselskab måtte ligge aldeles klart. Mourier-Petersen havde i sit brev af 30. november 67 indtrængende bedt Adler »ikke at entrere med dhrr. Mylius og Thygeson«, hvis det ville have til følge, at købet af gården i Høgild måtte opgives. 23. januar 1868 var M.-P., vist nok under indflydelse af et brev fra Thygeson, til sinds at lade Mylius' aktieselskab få gården. Dalgas, der allerede var stærkt optaget af detaljerede forpagtnings- og beplantningsproblemer, erklærede derimod, at han nødigt ville give slip på plantagen. Med en gunstig status og en god bestyrer (forpagter og plantør i samme person) kunne Selskabet meget vel magte opgaven.

Næppe var købet af Høgildgård, som ejendommen nu blev kaldt, sidst i januar 1868 sikret ved prokurator Valeurs bistand, før de nye ejere fik »adskillige« bud på gården. Den var købt for 3000 rd., og det samme blev budt for gården uden hede. Hvis man skulle sikre sig en forpagter, var det nødvendigt, skrev Dalgas 17. februar, at man hurtigst muligt fik at vide, om »det Thygeson'ske aktieselskab« ville overtage gården den 1. april i stedet for Hedeselskabet. »Min mening er, at vi selv skal beholde ejendommen, fordi der ingen risiko er ...«. Hedeselskabet havde råd dertil, og Dalgas ville gerne ofre et par dage på at skaffe aktieselskabet en anden, lige så god ejendom. D. var iøvrigt syg hele februar. En uge senere indrømmede Mourier-Petersen, at da det trak ud med dannelsen af »Mylius' aktieselskab«, måtte Hedeselskabet foreløbig beholde Høgildgård. Skønt stadig syg lykkedes det Dalgas at vinde de to andre bestyrelsesmedlemmer for sin kandidat til forpagter- og plantørposten, en gårdmandssøn og vejopsynsmand fra egnen.

Høgildgård, fra 1874 ejet af Pontoppidan-slægten. Fot. o. 1890.

9. marts indbød Mylius og Thygeson sammen med 36 andre - godsejere, embedsmænd, forstmænd og rigsdagsmænd (også Mourier-Petersen) - til aktietegning med anlæg af hedeplantage for øje, og 17. juni 1868 stiftedes omsider »Aktieselskabet for jydske Heders Beplantning«. - Ville det nye selskab så købe Høgildgård?

Mourier-Petersen har ikke uden grund følt sig usikker på, hvorvidt det var i strid med Hedeselskabets love, at det købte ejendom og anlagde plantage. Repræsentanterne godkendte ganske vist med 17 stemmer mod 2 købet af Høgildgård, men ved årsmødet i Herning den 2. juli 1868 lød det 3. spørgsmål på dagsordenen: »Anser repræsentantskabet det for tilrådeligt, at Selskabet selv udfører beplantningen af den indkøbte Høgildgårds hede, eller bør ejendommen overdrages til et plantnings-interessentskab?«. Formanden

mente, at Hedeselskabet kunne forsvare dette skridt »udenfor den strengt afstukne grænse«, men personlig anså han det for rigtigt at lade et interessentskab overtage plantagen, når lejlighed bød sig. I diskussionen deltog bl.a. Thygeson og forstråd Bang, der også hørte til det nye aktieselskabs ledende mænd, og det vedtoges enstemmigt at give bestyrelsen »valget imellem enten at lade et forventet nyt plantningsinteressentskab træde ind i Hedeselskabets rettigheder og forpligtelser ligeoverfor dhrr. Adler og Trier, eller at lade Hedeselskabet selv udføre tilplantningen af gårdens hede samt drive dens agermark ved forpagtning efter repræsentantskabets bevillinger«. Det vedtoges også, at Selskabet ikke burde foretage flere »direkte plantninger«. Formålet var jo at opmuntre og vejlede andre m.h.t. plantning.

Det tager sig ud som et nederlag for Dalgas. Han var nu indstillet på, at Høgildgård skulle sælges og bad kun om en hurtig afgørelse, at ikke alt skulle - stå stille på gården. I virkeligheden værgede han for sig ved at give forstråd Bang som aktieselskabets mand en hel række anvisninger på velegnede hedejorder andetsteds. (D. kan have ført ham på sporet af det, der blev til Stilde plantage, idet han nævnede Surhede krat blandt »vist nok fortrinlige steder«).

- Længe lå det usikkert. 11. august meddelte Dalgas, at »Thygeson og Bang« ikke var særlig stemt for køb af Høgildgård, men 4. september hentede Mylius flere oplysninger hos ham og tog fra Århus ned til gården og derfra til Bang. 14 dage senere tilbagesendte Mylius kort og papirer vedrørende Høgildgård, oplyser brevregistraturen.

Afgørelsen var faldet. Antagelig var de to københavnske medejere også imod salget. Et år senere erklærede D. B. Adler på given foranledning, at hverken han eller Ad. Trier ville forpligte sig til mod erstatning af deres udlæg at overdrage ejendommen til tredjemand: »... vi finder det netop smukt, at denne ejendom drives og holdes i fællesskab de aftalte 15 år ...; bliver der spørgsmål om, at nogle vil købe ejendommen, må vi forhandle, om vi kan blive enige om at sælge. Jeg vilde selv ved en meget god avance betænke mig meget længe på at sælge«.

På Høgildgård kunne arbejdet nu fremmes med større kraft. Agerjorden var bortforpagtet, men bygninger måtte istandsættes, planteskole anlægges, plantningen i heden begynde, og en såmaskine anskaffes. Udgifterne var i 1868 over 1000 rd. og det følgende år endnu større, men Hedeselskabet fik tilskud såvel fra indenrigsministeriet som Det Classenske Fideicommis til kontrol med engvandingsanlæg. 1870 indgik en særlig meddelelse om Høgildgårds plantage i årsberetningen. Der var nu 2 planteskoler, den ældste på 1¼ td. land, også en lille løvtræplanteskole var anlagt. Plantagearealet var 4-delt: lerheden på ca. 130 tdr. ld., hvoraf 30 tdr. ville blive behandlet med hannoveransk reolplov og snarest tilplantet, lersandene på ca. 200 tdr. ld. blev beplantet og besået især med bjergfyr og østrigsk fyr; mod vest lå ca. 100 tdr. ld. lyngarealer med leret bund, der ikke foreløbig ville blive beplantet, mens 117 tdr. ld. med stærkt fald mod øst og derfor i læ fortrinsvis blev beplantet med rødgran. 1871 anlagdes Provsthus plantage, og generalkonsul H. Pontoppidan købte et hedeareal på 700 tdr. ld. på Søndre Høgildgård, hvor Hedeselskabet skulle lede tilplantningen.

Provsthus plantage i Assing sogn (anlagt 1871) med en blanding af bjergfyr og rødgran på hedejord. Fot. ca. 1888.

Småplantninger og plantager

Tørkesommeren 1868 betød et afbræk for plantningen, og store hedebrande rejste på rigsdagen en alvorlig debat om en skærpet lovgivning, eventuelt forbud mod at afbrænde lyng på roden. Flere nye plantningsforetagender blev standset eller hæmmet i starten, Skarrild Krat plantage kom dog til i 1868, i 1870 Starup (begge i Ribe amt) og 1871 foruden Provsthus og Pontoppidans plantager to mindre plantager i Ringkøbing amt: Egeris og Ulfborg. Selvom de fleste plantager kun var små sammenlignet med Høgildgård-komplekset, var der dog efter 6 års forløb påbegyndt en tilplantning af ca. 4.000 tdr. land, der i løbet af 10 à 15 år kunne ventes fuldført. Større eller mindre interessentskaber stod bag disse plantningsvirksomheder, som Hedeselskabet forsynede med planter og frø og desuden førte tilsyn med. Forstråd Bang, plantør Jenssen-Tusch og fra 1869 forstkandidat N. Fritz varetog tilsynet.

Allerede i de første år lykkedes det Hedeselskabet at få anlagt en del planteskoler: ved Herning, i Højslev (Viborg amt) og en overgang tre i Vendsyssel. Ved de fleste nye plantager blev der også anlagt planteskoler, men de var utilstrækkelige, og ofte kneb det med at fremskaffe planter og frø. Fra statsplantagerne og mange private planteskoler blev der rekvireret frø, men visse hårdføre frøsorter måtte fremskaffes fra Canada. Også med planteskolerne førte Hedeselskabet tilsyn, og de mange plantebestillinger betød nye kontakter i alle egne af Jylland.

De store plantager og planteskolerne stod i forgrunden, men Hedeselskabet var naturligvis også interesseret i de mindre plantninger. I juli 1866 havde en præst fra hedesognet Åstrup i Ribe amt foreslået, at det skulle pålægges eller dog tillades sognekommuner at anlægge plantager f.eks. på 40 tdr. land; Hedeselskabet skulle da give et tilskud på 5 rd. pr. td. land og indenrigsministeriet helst et lignende beløb. Selv om tanken ikke slog an, kunne der i mange tilfælde blive tale om at støtte plantninger anlagt af enkeltmand, i reglen dog kun ved tildeling af planter eller frø og ved råd og vejledning. En skolelærer i Idum ved Holstebro meddelte således

i 1870, at hans forgænger havde anlagt en lille plantage i heden, hvor både el, eg og gran stod godt. Han ønskede nu at udvide den og bad om tilskud fra Hedeselskabet. Mange småbrugere fik planter fra større gårdes planteskoler, og på rejser »vesterpå i heden« blev Dalgas ofre spurgt, om det ikke var muligt at få planter til små arealer meget billigt, og så vidt muligt imødekom Hedeselskabet disse ønsker. På repræsentantmødet i Viborg 1867 anbefalede forstråd Bang at uddele planter til lav betaling, ikke gratis.

I 1871, da interessen for plantning var stigende, diskuterede repræsentantmødet i Sdr. Felding spørgsmålet: »Bør Hedeselskabet i en stærkere grad end hidtil søge at fremme småplantninger omkring gårde og haver, navnlig ved at tilbyde gratis planter og vejledning, for så vidt Selskabets midler strækker til, og ved at engagere nogle forstkyndige mænd, som på bestyrelsens opfordring skal rejse ud til vedkommende og give fornøden undervisning?«. Dalgas anbefalede forslaget, idet han pointerede, at træplantning var Selskabets vigtigste formål, da kun en forholdsvis ringe del af Jyllands hedestrækninger kunne kultiveres ved engvanding. Andre frygtede - som Mourier-Petersen - at en forstkyndig vejledning ville blive uoverkommelig, hvis den ikke anvendtes »med kritik« og i reglen kun, når mange bad om den. Der blev på Dalgas' forslag bevilget 200 rd. til denne tidlige konsulentvirksomhed. Derimod gik D. imod tanken om præmiering af plantninger (»Selskabets vejledning var en præmie«!). Året før havde Dalgas i en beretning til indenrigsministeriet fremhævet, at det var anlæg af småplantninger ved gårde og huse og i heldigt beliggende hedepartier, der gav det største planteforbrug, stærkt stigende fra år til år.

Midt i agitationen for hedebeplantning glemte Dalgas ikke andre egnes særlige forhold, bl.a. opfordrede han Mourier-Petersen til at skrive om plantagerne ved østjyske herregårde: Skaføgård, Benzon, Rugård m.fl. Det ville formentlig vise sig, at trækulturen i Østjylland ikke var den vestjyske så overlegen, som man i almindelighed troede. På en rejse i Thy i sommeren 1869 iagttog Dalgas klitplantningen, det var jo ellers hofjægermester Thygesons område. I et privatbrev kritiserede han fremgangsmåden: man plantede på de åbne (nøgne) klitter, ikke på de lukkede (tilgroede), skønt de ville »afgive en ganske anden fortrinlig plantningsbund«. Sandflugt kunne man dæmpe med klittag og lyng, og først da var

træplantning mulig. »Jeg tror, at hele dette spørgsmål er af overordentlig vigtighed, og at det ville være meget ønskeligt, at den samme tankegang, som går igennem Hedeselskabets optræden i plantningssagen, også blev gjort gældende ved beplantningen af klitterne, nemlig den, først at arbejde på de gode arealer og så bagefter på de mindre gode«. Senere erklærede D., at det koster mere at tilplante 1 td. land klit end 3 tdr. land hede. Han kunne ikke som botanikeren professor Ørsted (med hvem D. havde en til tider ret livlig korrespondance) anbefale forøget klitbeplantning. »Der er for tiden 10 gange så megen anledning til at tale de gode heders sag ..., og skal staten gribe sig an, bør det være der«. Men det var udtalelser, som Dalgas ikke ønskede gengivet, da de let kunne misforstås, og han ventede ikke, at det offentlige skulle opgive klitbeplantning til fordel for anlæg af hedeplantager.

Var Dalgas forsigtig, når han udtalte sig offentligt om statens plantninger, undlod han ikke på sine rejser at ruske op i forsømmelige plantageejere og til skynde de foretagsomme. I breve fra en rejse i sommeren 1869 omtaler han »den driftige Sørensen« i Houborg som den, der nok skulle bringe Starup plantage over det kritiske punkt. På Mors fandt Dalgas den lille Sindbjerg plantage så forsømt, at det var »en skandale«, men han helmede ikke, før han fik byfogden og apotekeren i Nykøbing, der begge var aktionærer, til at se på det og love, at der enten skulle plantes eller sås pinus montana (bjergfyr) i de kulegravede render mellem granerne. Samtidig fik han fra ejeren af Højris tilsagn om, at han ville beplante sin hede og så vidt muligt anlægge planteskole til eget brug.

Også andre former for landvinding interesserede Dalgas. I Thy, hvor kaptajn C. Jagd, også kendt som politiker, i 1858 havde påbegyndt udtørringen af Sjørring sø, glædede han sig over »den svulmende frugtbarhed« på den forhen ufarbare søbund. Selv om

Samarbejdet mellem de tre. Øverst kritiserer Dalgas i brev af 9. maj 1869 en tilsendt afhandling og navnlig et afsnit om dyrkning af pil, der »tyder på uddrag af bøger men ikke på egen praktisk erfaring«, hvortil Morville (GM) i randen bemærker: »Egen erfaring har vel egentlig ingen her i lander om piledyrkning«. Nederst erklærer Mourier-Petersen sig helt enig med Dalgas og fraråder bestemt, at Hedeselskabet tager sig af en publikation, »uden at vi også i alt væsentligt samstemmer med indholdet«; dette må på en høflig måde siges forfatteren.

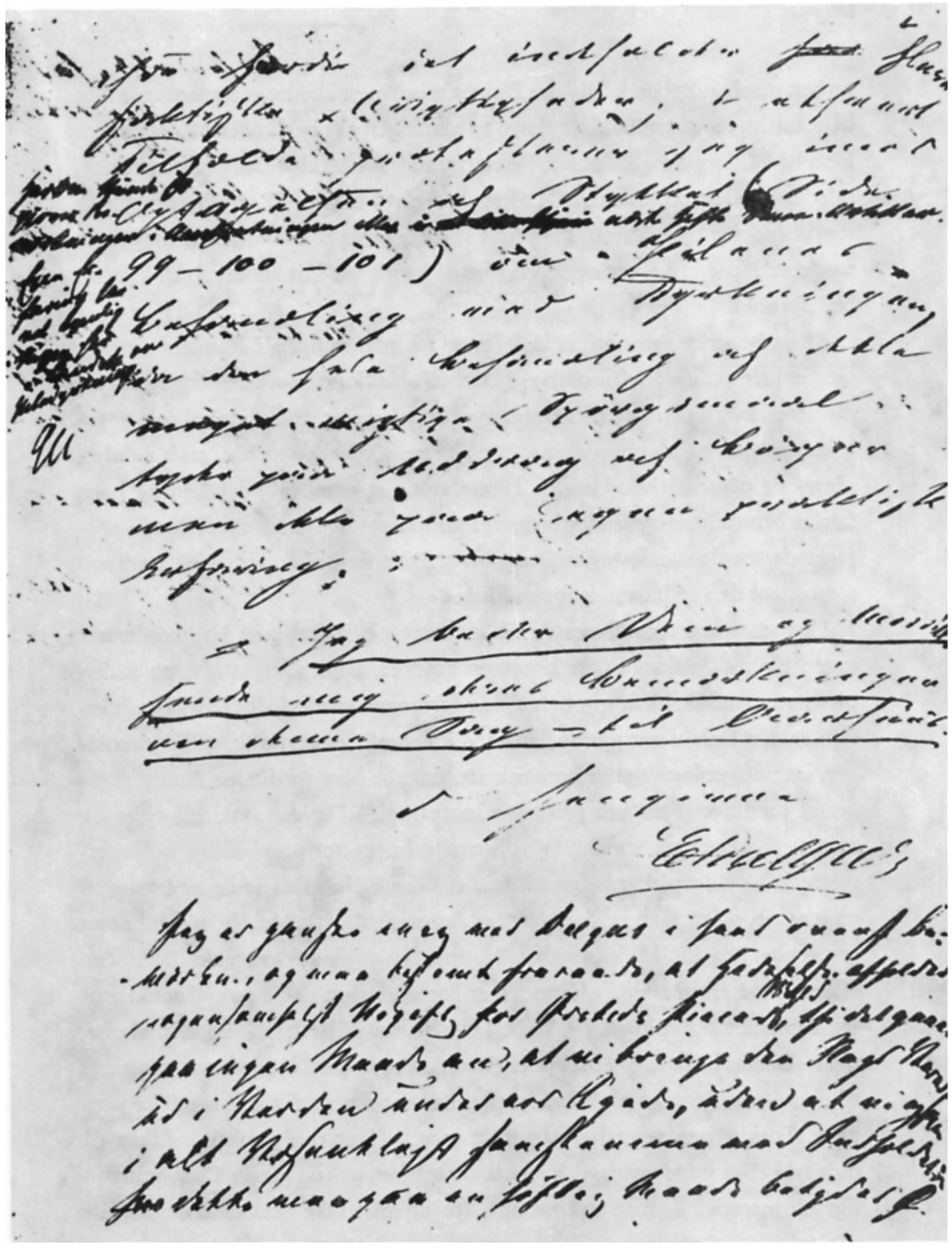

Dalgas rejste mest i hedeegne, planlagde han bl.a. udflugter til sjællandske skove og plantager, når han kom til København. Men både Morville og Mourier-Petersen fandt undertiden Dalgas for ukritisk, således overfor professor A. S. Ørsted, der vel tiltalte D., fordi han gik så stærkt ind for bjergfyrren, men hvis skrifter efter formandens mening ikke fortjente Hedeselskabets støtte, da Ørsted havde for lidt kendskab til klit- og hedeforhold.

Mens Mourier-Petersen virkede mest for plantningen i Randers amt og gennem sin politiske virksomhed i hovedstaden, kom Morville som forstkyndig oftere ud til plantagerne. Dalgas var dog den, der stod midt i alle de praktiske opgaver på plantningens som på engvandingens område, midt i oplysnings- og organisationsarbejdet. Han elskede at udarbejde detaljer, og hans talrige beretninger og ansøgninger var samtidig - ligesom hans skrifter - propaganda for den gode sag, »Geografiske Billeder« blev uddelt til medlemmerne, »at de kan have lidt for skillingen«.

Den store korrespondance var ikke snævert begrænset til Hedeselskabets sager. Kunne Selskabet ikke bruge en ansøger, fandt Dalgas ofte en anden plads til manden, bl.a. tog han sig af fordrevne sønderjyder. Alsidigt interesseret som Dalgas var gjorde han fund i mergellejer og ved kanaludgravninger, især af geologisk eller botanisk art; enkelte blev med tekst samt tegninger af fundlagene tilsendt professor Johnstrup. - Datiden holdt på titler og former selv mellem venner (»Højstærede hr. pastor!« - »Kære hofjægermester!«), og det virker befriende, når et »Kære Henrik!« indleder brevet til en lensbaron (en Stampe fra Nysø, af fasterens slægt). Men hovedindholdet er propaganda for Hedeselskabet. Henrik bør tilplante et stykke hede, ene eller sammen med andre. »Historien er ikke så farlig; sådan en småmand som jeg tilplanter for min part 60 tdr. land hede«. Ville han ikke selv plante, måtte Dalgas bede ham »forære Hedeselskabet en pæn rund sum som tilskud til dets egen plantage på Høgildgård«, her var der særlig god brug for pengene. Tilsidst i en vemodig, personlig tone: »Hvor ofte tænker jeg ikke på hine lykkelige ungdomsdage, hvor alt var solskin, håb og glæde. Livet er alvorligt og materielt - man må kæmpe, for at man ikke skal tabe det ideelle af sigte -«.

III

DALGAS-PERIODEN

Den folkelige baggrund

Hedesagen fik sit gennembrud i en periode, hvor meget i det danske samfund blev omformet. Brydninger og bevægelse havde der været lige siden 1840'rne, da demokratiske kræfter pløjede sig vej, så en tyngende skorpe af enevælde og bureaukrati blev brudt og jorden nedenunder så tilpas udluftet, at noget nyt kunne gro. Grundloven af 1849 var en bedrift, som nationalliberale og bondevenlige politikere havde ære af, og i tiden mellem de to slesvigske krige modnedes reformer, som tjente til at udvikle dansk erhvervs- og kulturliv. Men de nationale modsætninger indenfor den såkaldte helstat kunne ikke forliges, i forholdet til Holsten og den tyske del af Slesvig gik alle problemer i hårdknude. Knuden blev ikke løst, men hugget over, først ved novemberforfatningen af 1863, der skulle knytte hele Slesvig til Danmark, og dernæst ved Bismarcks skæbnesvangre modtræk: krigen 1864, da begge hertugdømmer gik tabt.

Et mindre Danmark stod tilbage, løst fra sine europæiske forpligtelser, men til marven mærket af det, der var sket. Efter det unge demokratis uden rigspolitiske vanheld fulgte nederlag indadtil, idet junigrundloven i 1866 måtte vige for den reviderede grundlov. I det nye landsting fik det store hartkorn en politisk indflydelse, som ganske vist svarede til godsejerstandens placering i dansk samfundsliv i århundreder før 1848, men ikke til de fremtidsløfter, som det liberale borgerrøre, efterfulgt af bondebevægelsen, siden fyrrerne havde givet. Godsejerfløjen blev fra 1866 dominerende indenfor det Højre, der også omfattede det nationalliberale embedsmands- og borgerparti. Godsejerrepræsentanterne var ikke som de nationalliberale politikere belastet med ansvar for 1864, og de havde nære kontakter med den brede landbefolkning, hvad de nationalliberale i reglen savnede.

Bønderne stod splittet, da 1866-forfatningen vedtoges, men allerede 1870 sluttede deres store flertal op i et forenet Venstre, hvor gamle bondevenner og grundtvigske venstremænd fandt sammen.

»Forfatningskampens tid« er en alt for ensidig karakteristik af perioden frem til 1901, da det første venstre ministerium blev dannet. Det er sandt nok, at kampen for en genrejst juni-grundlov og kravet om folketingsparlamentarisme hørte til venstreførernes ledende motiver. Men bag om rigsdagspolitik og vælgermøde-agitation øjner man en bondestand, der socialt og kulturelt var under forvandlingens lov.

Udviklingen havde efter 1840 ført de politisk vakte gårdbrugere i afgjort reformvenlig retning. Da det viste sig, at den sidste enevoldskonge, Christian VIII, ikke hastede med at imødekomme bonderepræsentanternes reformkrav i de rådgivende stænderforsamlinger, havde den frie forfatningsmænd overraskende hurtigt fået den brede tilslutning, som under junigrundloven muliggjorde nye sociale fremskridt. Havde fæstevæsenet kunnet afvikles uden betydelige indrømmelser til godsejerne, ville »store og små bønder« med større held have kunnet samvirke. Som det gik, voksede storbrugene, samtidig med at valglovene til landstings- såvel som til sogne- og amtsrådsvalg gav de store hartkornsbesiddere en magtstilling, der måske var naturlig i et stille stående samfund, men måtte føles urimelig i en periode, da økonomiske og kulturelle forandringer så iøjnefaldende omdannede bondesamfundet.

De højstbeskattedes forrettigheder i det kommunale styre hørte hjemme i et sognesamfund, hvor foruden skolelæreren kun præst og proprietær (eller godsejer og herregårdsforpagter) virkelig mestrede regne- og skrivekunsten, men bønderne i hvert fald kun mådeligt. De tilhørte en tid, hvor de landøkonomiske foreninger ganske selvfølgeligt blev ledet af storbrugere og med et lille mindretal af gårdmændene som medlemmer (noget tilsvarende gjaldt i lang tid om tilslutningen til Det danske Hedeselskab). Det havde en vis rimelighed, så længe de store landbrugere netop som højstbeskattede i særlig grad var med til at sikre midlerne til at vedligeholde det stedlige skole- og fattigvæsen, veje og broer m.v. Et klart tilbageskridt var derimod det nye landsting, der valgtes af »selvskrevne« (højstbeskattede) valgmænd efter temmelig indviklede regler. Det havde - som Grundtvig udtrykte det - »sin egentlige pælerod i privilegiet, i pengepungen og i regnekunsten«.

Men bondesamfundet var ikke det samme i 1880'rne, da et kulturelt nybrud forlængst var sket og en stor landbrugsteknisk om-

væltning var på vej. De frie folkelige ungdomsskoler, frem for alt de grundtvigske, gik efter 1864 en helt forbløffende udvikling i møde. Indtil 1876-77 blev folkehøjskolens årlige elevtal omtrent 10-doblet, »både den forholdsvis største og den længste uafbrudte stigning, de danske højskoler har haft« (Roar Skovmand). I 1870'rne kunne der vinter efter vinter samles 2-3000 unge mænd på disse skoler (hvortil enkelte landbrugsskoler må regnes). De fleste af dem var forlængst gift og bosat, da andelsbevægelsen og produktionsomlægningen blev aktuel, og med den foretagsomhedens ånd, der prægede de fleste lærere og elever i folkehøjskolen, var de ganske naturligt at finde blandt dem, der ville rejse andelsmejerier og sætte gang i foreningslivet på landet, hvor højskoler og forsamlingshuse begyndte at afløse kroerne som mødesteder.

Politisk sluttede de højskole-påvirkede sig som regel til det parti, der ville arbejde for udvidet valgret og fuldt folkestyre. Her fandt man også de fleste landsbylærere, ofte mangesidigt interesserede mænd, der rundt om i sognene havde præget den yngre generation i endnu højere grad end højskolen, som de ikke sjældent havde et åndeligt fællesskab med. Det var ikke tilfældigt, at det voksende Venstre hentede politiske førere fra disse to grupper, der kulturelt var de bærende i det nye landbosamfund. Fra højskolen kom Sofus Høgsbro og Frede Bojsen, fra folkeskolen C. Berg og senere J. C. Christensen; Klaus Berntsen var fynsk friskolelærer, og Lars Bjørnbak gik fra landsbyskolen til højskolen; Viggo Hørup var søn af en landsbylærer.

Det var forfatningsspørgsmål og militærpolitik, der skabte kløften mellem Højre og Venstre. Erhvervsudviklingen skulle ikke have givet anledning til nogen dybtgående konflikt, selv om der fra gammel tid var divergenser mellem land og by. Under den herskende økonomiske liberalisme ledede provins- og hovedstadskapitalen det industrielle gennembrud, hvis største navn var C. F. Tietgen. Storkapitalen var aktiv, hvor det gjaldt opsving for byerhvervene, men da landbruget behøvede midler til de mejerier og slagterier, som var det særlige industrielle indslag i hovederhvervets udvikling under tryk af en langvarig landbrugskrise, tyede gårdbrugerne først og fremmest til de penge institutioner, der gemte deres egne opsparede midler. Det er også af interesse at se, hvorledes et samfundsnyttigt foretagende som kultiveringen af de jyske heder i

stigende grad modtog økonomisk støtte fra statskassen, fordi folketingets flertal fik øje for, at plantningssagen ikke blot var godsejernes og enkelte bykapitalisters sag, men kunne blive til uvurderlig fordel for det mindre landbrug i de magreste, mest forblæste egne af landet.

Af stor betydning var den fortsatte udvidelse af jernbanenettet. Som ovenfor omtalt (s. 169 ff.) var Hedeselskabet stærkt interesseret i, at de jyske jernbaner som Estrup og de efterfølgende indenrigsministre fik gennemført, især måtte blive til gavn for de udstrakte vestjyske hedeegne, der længe var blevet forsømt trafikalt. Jernbanen Lunderskov-Esbjerg-Varde blev først fuldført i 1874, strækningen Varde-Ringkøbing i 1875 og Holstebro-Ringkøbing året efter. Forinden var Skanderborg-Silkeborgbanen åbnet for driften i 1871, og den voksende stemning for en videreførelse resulterede i, at banen fra Silkeborg til Herning blev anlagt som privatbane og åbnet 1877, men allerede 1879 overtaget af staten, der fra 1881 forlængede banen til Skjern. Ved samme tid åbnedes en privatbane Holstebro-Vemb.

Herning, der først i 1860'erne havde fået god landevejsforbindelse mod syd (Vejlevejen), blev allerede i Dalgas-perioden en landsby med langt flere indbyggere end landets mindste købstæder, et midtpunkt for en egn i erhvervsmæssig udvikling. En herredssparekasse var grundlagt i 1868, og i 1872 stiftedes Hede- og Diskontobanken. Så tidligt som i 1869 fik byen sin første avis, Herning Folkeblad, hvortil 1889 kom endnu en avis, også et venstre blad. 1882 blev Herning en selvstændig kommune, der fra 1889 havde sin egen kirke. I omegnen af den nye stationsby, der 1877 fik sit eget marked, var alle landets hovederhverv i fremgang blandt beboere, som havde ry for flid og nøjsomhed. Den gamle uldvarefremstilling udviklede sig efterhånden under mere moderne industrielle former, landbrug og skovbrug nød godt af den hedeopdyrkningens æra, som Det danske Hedeselskab målbevidst indledte. Jyder i disse egne havde fra ældre tid forstået sig på handel, og nu blev der mere at handle med.

Af Vestjyllands gamle købstæder havde Holstebro i 1866 fået jernbaneforbindelse til havnebyen Struer og dermed også østpå over Skive og Viborg. En hel række industrianlæg opstod efterhånden, navnlig et stort jernstøberi, en tobaksfabrik og et privatslagteri

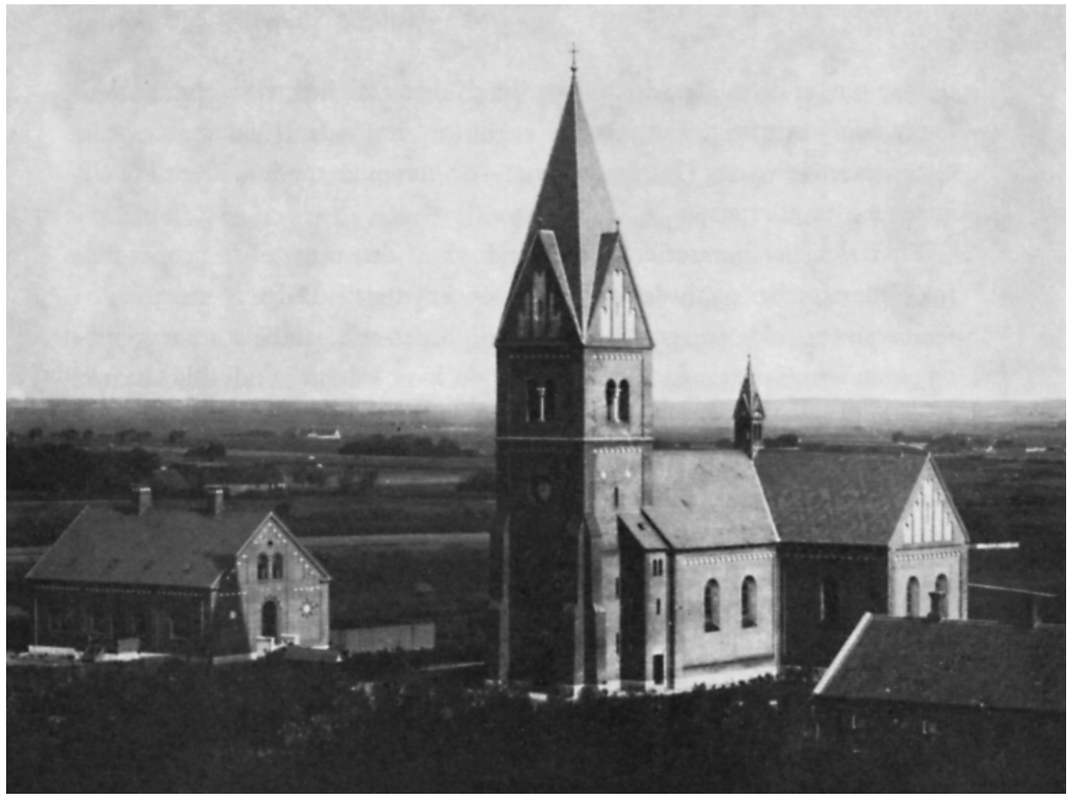

Herning kirke, opført 1888-89 i et endnu tyndt befolket landskab.

(1879), der skulle få betydning for oprettelsen af det første andelssvineslagteri (Horsens 1887). Også Varde var en by i opkomst og havde endnu i 1890 lidt flere indbyggere end den helt nye havne- og eksportby Esbjerg, der var i rivende udvikling og 1901 nåede op på det 3-dobbelte folketal, over 13.000.

Var gode samfærdselsmidler en nødvendig betingelse for erhvervenes trivsel, stod det ikke mindre klart for Hedeselskabets styrelse, at opdyrkningsarbejdet måtte organiseres med omtanke, hvis det skulle have virkelig fremgang. Oprindelig havde i hvert fald Dalgas ventet sig mere af det kommunale initiativ, men da det trak op til politisk magtkamp mellem Venstre og Højre, var det en ængstende tanke, at venstrestyrede sogneråd skulle have for megen indflydelse på fordelingen af statstilskud til hedebeplantning m.v. Gennem det meste af perioden føjede det sig dog så lykkeligt, at

Hedeselskabets virksomhed blev støttet af begge rigsdagens store partier (Højre bevarede jo sit landstingsflertal). Hedesagen blev i det lange løb almindeligt anset for et nationalt foretagende, der var hævet over partistrid. Det skyldtes forventningen om, at de midler, der blev stillet til dets rådighed, ville opmuntre til landvinding af mange gange større værdi for samfundet. I vidtstrakte hedeegne var erhvervslivet i hurtig opkomst - og kommunernes udgifter til fattigvæsenet blev aflastet.

Eftertiden har bevaret et levende indtryk af den utrættelige propaganda for Hedeselskabet og hedesagen, som er knyttet til Dalgas' energiske og temperamentsfulde personlighed. I virkeligheden var han både som agitator og organisator i pagt med sin tid, en periode, hvor lederne af politiske, socialt økonomiske og åndelige bevægelser øvede stor personlig indflydelse. Det er sagt om Chr. Berg, at han på folkemøder viste politikken i dens søndags klæder og bragte sine tilhørere så nær de store idealer, at de ligesom kunne gribe dem med hænderne. Om Dalgas gjaldt noget lignende, med den forskel at han i reglen straks gik i gang med rent lokalt at realisere det opdyrkningsideal, han i sin tale kunne fremmane for en forsamling af hedeboere. Her blev »vækkelsen« omsat i praktiske aftaler om engvandingsanlæg eller hedebeplantning.

Det er måske et tilfælde, men ser ud som en tanke, at de første andelsmejerier opstod i egne, hvor et økonomiskbetonet samarbejde blandt landboer forlængst med held var praktiseret på de nævnte to områder, om end som interessentskab i andre former. Iøjnefaldende er det, at Dalgas' livlige, indtrængende meddelelsesform var beslægtet med folkehøjskolens, og let forståeligt, at der opstod en gensidig sympati mellem ham og forstander Ludvig Schrøder, Askov, der skulle blive hans efterfølger i Hedeselskabets styrelse, om end ikke i det praktiske arbejde.

Hedeselskabets bestyrelse. »De tre«.

I 28 år var Det danske Hedeselskabs ledelse uforandret. Samarbejdet mellem F. Mourier-Petersen som formand, E. Dalgas som den praktiske leder og G. Morville som det tredie medlem havde tidligt

fundet sin naturlige form, og det var kun betryggende, at den ændredes så lidt i tidens løb. Mange bevarede breve i original eller afbleget kopi fortæller om en enighed, der gjorde stærk, men også om uenighed, der - mest takket være formanden - blev overvundet eller reduceret til det tålelige. I alle vigtige spørgsmål kunne bestyrelsen da optræde som en ubrydelig enhed, hvis dispositioner sjældent mødte kritik på repræsentantmøderne.

At Enrico Dalgas' vitale og i mange måder imponerende personlighed måtte overstråle formandsskikkelsen var en skæbne, der kunne have overgået mere selvhævdende mænd end hofjægermester Mourier-Petersen. Sikkert med rette blev der efter hans død 1898 udtalt, at først efter at Dalgas var borte, kom det for dagen, med hvilken interesse bestyrelsens formand hidtil havde behandlet Hedeselskabets sager: i virkeligheden var han »fuldstændig inde i og klar over Selskabets forhold både indadtil og udadtil«. Dalgas' lyst og evne til i detaljer at befatte sig med alle væsentlige opgaver (og en del uvæsentlige med) både mundtligt og skriftligt, i det daglige som overfor offentligheden, gav ikke Mourier-Petersen megen lejlighed til at vise sit ansigt. Det gjorde han derimod - som allerede berørt - i talrige breve, der kun var bestemt for Dalgas eller for denne og Morville. Hvor Dalgas var hurtig til handling, indlod Mourier-Petersen sig på omhyggelige overvejelser. Ikke for intet høstede han som landstingsmand mest anerkendelse for sit arbejde i udvalgene. En fremtrædende politiker skal have sagt, at det var Mourier-Petersens fortjeneste som Hedeselskabets formand aldrig at have lagt hindringer i vejen for Dalgas! Så forenklet og urigtig kunne dommen blive om forhold, som efter sagernes natur og i kraft af de to mænds gensidige loyalitet kun belyses i deres brevveksling og undtagelsesvis i mødereferater.

Et grundtræk i Mourier-Petersens karakter var pligtfølelse overfor hverv, han havde påtaget sig, og hensynsfuldhed mod mænd, han stod i nært samarbejde med. Som oftest havde han sin egen mening, også om ret komplicered spørgsmål, men samtidig var han forsigtig og så meget taktiker, at han gerne gav andre og da ikke mindst Dalgas de indrømmelser, der kunne bane vej for en løsning. På områder, hvor Dalgas ubestrideligt var den mest indsigtsfulde, sparede formanden ikke på anerkendelse og udtryk for beundring. Men når Dalgas i vrede eller begejstring løb varm og gik for hastigt

frem, holdt Mourier-Petersen igen, med afsvalende og besindige ord. Selv når Morville og Dalgas syntes at stå sammen, opgav formanden ikke sin »far varligt« taktik, der vel var lige så uadskillelig fra hans temperament, som Dalgas' raske initiativ fra dennes sydlandsk varmblodige naturel. Den største risiko lå i, at Dalgas ved et ubetænksomt udspil nu og da kunne fremkalde vanskeligheder, som Mourier-Petersen så måtte søge at klare ud fra forudsætninger, der ikke var hans egne.

I årenes løb fik Dalgas ofte erfaring for, at hans lidt ældre ven rådede ham både nøgternt og oprigtigt. I april 1876 besluttede Dalgas - i en periode, hvor Hesselvig-projektet og andre Hedeselskabs-opgaver kunne give ham nok at tage vare - at stille sig til folketingsvalget i Viborg-kredsen. Mourier-Petersen skrev: »For Deres egen skyld ville jeg ønske, at De ikke gjorde det, da jeg tror, at De ikke vil få tilfredsstillelse af den virksomhed, og hvad fædrelandet angår, er der få, der virker mere i dets interesse, end De i Deres nuværende kald ...«. Men Dalgas, der i 1873 havde lidt nederlag som Højres kandidat i Herning-kredsen, lod sig friste. Han sejrede stort i Viborg og var folketingsmand fra 25/4 til 16/10 1876. Så nedlagde han sit mandat. Det var gået, som Mourier-Petersen havde forudsagt.

Fra Morvilles hånd findes langt færre breve, men han deltog i de allerfleste bestyrelsesmøder. Heller ikke han savnede sine meningers mod og kunne, med sin juridisk betonede sans for det sprogligt og sagligt korrekte, lejlighedsvis tage afstand fra Dalgas på punkter, hvor dennes indlæg var mere inspireret end egentlig velmotiveret. Omvendt kunne Dalgas bl.a. udtale sig kritisk om en afhandling af Morville, som han iøvrigt ønskede udvidet: »Den indeholder vel lidt, og dette lidet synes mig noget tvivlsomt, undtagen på særlige lokaliteter«, hedder det i brev til Mourier-Petersen. Det var undertiden en kilde til uenighed, at Morville, der kendte Viborg-egnens beplantningsforhold til bunds, efter Dalgas' mening drog for generelle slutninger m.h.t. hedebeplantning overhovedet.

Morville var ikke meget produktiv, men han var knyttet til Viborg med faste bånd. Som forstmand og jæger færdedes han, indtil han var højt oppe i årene, på lange fodture i det landskab, som han fremfor nogen havde bidraget til at forvandle fra hede til plantageland. Her kendte alle den høje, kraftige mand, der havde let

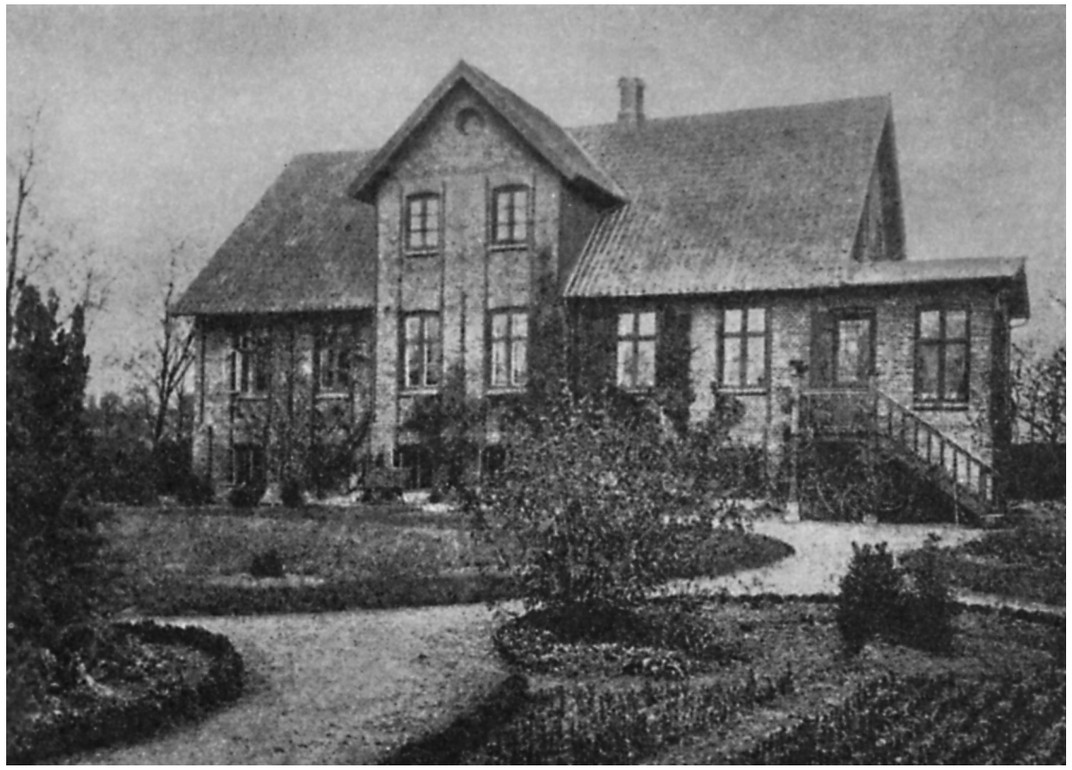

Villa Montana, der lå lidt syd for jernbanen nær Århus hovedbanegård (nu Montanagade). Her havde Hedeselskabet i ca. 25 år sit hovedkontor.

ved at tale med enhver på sin vej. Med sit gode lune, sin lyst til at fortælle og sige morsomheder har justitssekretær Morville været en hyggelig deltager i bestyrelsesmøder med den mere alvorlige Mourier-Petersen på formandspladsen og Dalgas som den altid dominerende.

I Viborg mødtes de tre vel en sjælden gang til bestyrelsesmøde, eller de gæstede den gamle røde borggård vest for Rugård sø, hvor hofjægermesteren så gerne viste gæster sine landbrug, men især dog skovbruget, som han selv tog sig af. Ud mod Kattegat havde Mourier-Petersen tilplantet ca. 150 tdr. land mager jord med en blanding af gran og bjergfyr, men nær hovedgården voksede fortrinlig bøgeskov. - Langt de fleste bestyrelsesmøder blev dog afholdt i Arhus, hvor Dalgas sidst i 60'rne havde bygget sin villa »Montana«, opkaldt efter bjergfyrren. Her fik Hedeselskabet sit ho-

vedkontor, og herfra startede Dalgas sine mangfoldige rejser til alle dele af Jylland.

De ældste bestyrelsesprotokoller viser, at der fra januar 1879 til januar 1894 blev afholdt ca. 75 møder, i reglen 4-6 om året, i 1891 og 92 dog 8-9. Et af de årlige bestyrelsesmøder havde som regel tilknytning til repræsentantmødet. I mange tilfælde har Dalgas personlig skrevet eller dog gjort tilføjelser til dagsordenen, der ofte omfatter 20-30 punkter, deriblandt sager, som bestyrelsen havde forhandlet skriftligt om. Undertiden refereres forhandlinger med andre om Hedeselskabets forhold (f.eks. købet af Birkebæk), men divergenser indenfor bestyrelsen kan som regel kun anes, ikke med sikkerhed konstateres. I en del tilfælde er det »ja« i randen, som betegner vedtagelse af Dalgas' forslag, kun underskrevet »M.P.«. Praktisk talt udelukkende i de første år (indtil 1884) forekommer sådanne randnoter, men senere af og til et afsluttende »vedtaget« med Dalgas' hånd.

Går man fra de tørre, sagfyldte protokoller til Dalgas' tusindtallige breve (i kopi) får man et fyldigere indtryk af væksten i Hedeselskabets virksomhed og samtidig af lederens administrative evner. Navnlig brevene til Mourier-Petersen (hvoraf en del gik videre til Morville) er indholdsrige rapporter om arbejdet ved kanaler og i plantager, om forpagtninger og forsøg, møder og korrespondance, planlagte eller fuldførte rejser, aktuelle problemer af betydning for Selskabet eller meddelelser af mere privat karakter etc. Ofte korresponderede Dalgas med formanden om andragender eller beretninger til indenrigsministeriet; opstod der vanskeligheder, var det i reglen Mourier-Petersen, der måtte klare sagen ved personlig henvendelse i ministeriet eller hos finansudvalget, men Dalgas gav ham grundige informationer. Også mere private uoverensstemmelser blev undertiden lykkeligt bilagt og misforståelser afværget med M.-P. som mellemmand. Men gjaldt det nye fremstød for hedesagen var Dalgas manden.

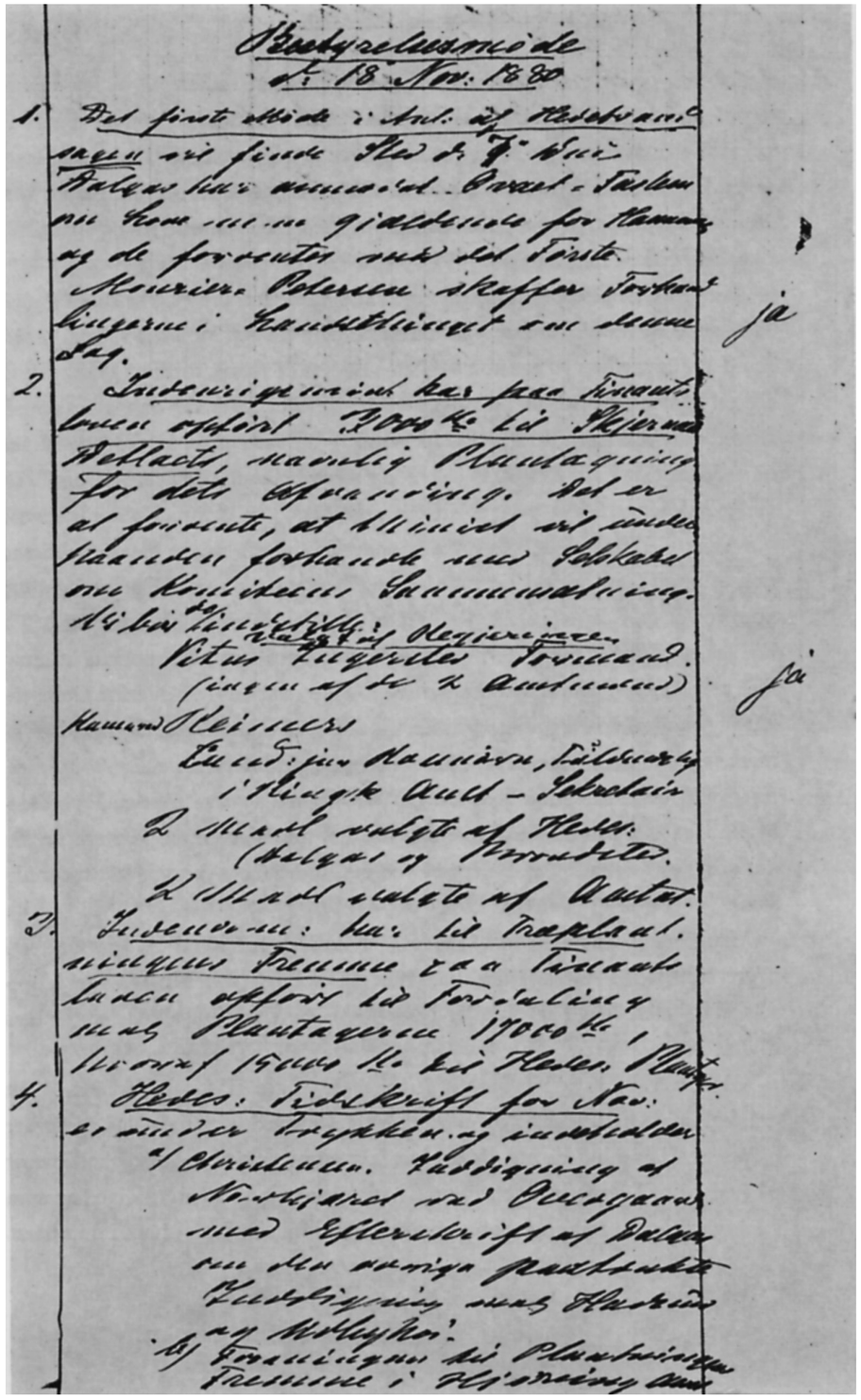

Fra bestyrelsesprotokollen. Af 16 punkter på dagsordenen ved mødet d. 18. novbr. 1880 omhandler de 4 første: hedebrandsagen, statstilskud til planlægning af Skjernå deltaets afvanding og forventede forhandlinger med indenrigsministeriet om sammensætningen af en komite (medlemmer bringes i forslag), endvidere tilskud til Hedeselskabets plantager og en meddelelse om Hedeselskabets Tidkrifr.

Rejserne var et kapitel for sig. Sammenlagt strakte de sig over flere måneder af året og over det meste af halvøen, med få afstikkere til øerne. Hjemvendt kunne Dalgas ved sit skrivebord mellem bunker af breve, som han personligt måtte besvare, opregne resultater af vigtige møder, hvor nye foretagender var startet, modstand overvundet eller længe forberedte planer ført frem til det punkt, hvor afgØrelse måtte træffes. Der var altid liv og spænding over »arbejdet i marken«.

Der er eksempler på, at Dalgas med sine bestemte krav og sin uimodtagelighed for indvendinger har stødt medarbejdere fra sig. Men det var undtagelsen. Han havde let ved at sætte sig i respekt hos de fleste, fordi han ikke fritog sig selv, men var præcis og pligtopfyldende. »Ja, han var en dejlig mand, flittig, arbejdsom, vant til at hjælpe sig selv og være glad for lidt, og så var han så bestemt i alt, hvad han sagde, og så enestående til at mægle og få alt sat godt i gang til alle parters tilfredshed«, sagde en gammel plantør senere om ham. - Da et af de vestjyske kanalanlæg var fuldført, havde beboerne måttet opgive en oprindelig plan om et »æresmåltid«, når Dalgas og flere kom for at bese kanalen. Men en mand fra Nr. Vium sendte i august 1874 Dalgas en hjertelig tak: »... Thi jeg betragter Dem som hedebondens utrættelige velgører. Jeg kan ikke udtale mine følelser, når jeg står overfor Dem, thi når jeg skal tale med standspersoner, da er jeg så undselig, at jeg ikke kan få mere sagt end det nødvendige«. Men nu skulle gårdmandens eneste søn giftes, og da ville de indstændigt bede Dalgas ikke forsmå at være gæst ved et bondebryllup. »De rejser måske ikke ene efter det, men det kunne jo være, at De kunne have forretning at besørge i vor egn samtidig«, sluttede han betænksomt.

Mange, der mødte Dalgas, modtog et indtryk for livet. Hedens digter i nyere tid, Jeppe Aakjær, har kun haft få venlige ord tilovers for Hedeselskabet, men han har givet et yderst levende situationsbillede af Dalgas blandt hedebønder:

»Den, som en gang har set hans lille, tætte, skulderfaste skikkelse med det grå, kortstudsede fuldskæg og de tunge, blankkravede skaftestøvler, glemmer ham sent. Han mindede om disse sejge, lavstammede og bredtskyggende træer på heden med jern i veddet, hvoraf han opelskede så mangfoldige, og som står og sveder en ram lugt af harpiks og energi fra sig. Jeg så ham i min barndom

i mit fødesogns skole, hvor han skulle omvende en flok trevne bønder til plantningssagen. I begyndelsen sad de og spyttede over kors, tværede klatten ud med kæppen, og var hverken til at hugge eller stikke i. Men som en fjeder sprang Dalgas ned fra katedret og gik dem enkeltvis på huden; han angreb dem forfra og i flanken; han ærtede og stak, han fremdrog hyppigt andre egnes glorværdige eksempel; han endte med at smigre dem tykt; de tøede op, de gik i tøjet, de lo af hans friluftsbrandere, så deres maver hoppede. Og så oppe midt i latteren en rask drejning på hælen og nu front mod den næste indvending! I mindre end en halv time havde han dem alle ...«.

Ja, Dalgas vandt vesteregnens beboere for sig, snart skridt for skridt ved en arbejdsindsats og snart ved sin veltalenheds overrumplende magt, sit rige gemyt. Mere uvist er det, hvad han opnåede som den flittige skribent, han også var. De to hæfter »Geografiske Billeder«, der udkom 1867-68, har en særstilling. De hævder sig ikke blot som faglitteratur, men er landskabsskildringer af en sjælden lødighed. »Der eksisterer siden Steen Blichers tid ingen mere årvågen iagttager, ingen dybsindigere betragter og elsker af jysk natur end den Dalgas, vi lærer at kende i disse hæfter«, skrev L. Mylius-Erichsen en menneskealder senere. Han ønskede dem genoptrykt og indlemmet i alle skolebiblioteker og folkebogsamlinger. Om Dalgas' øvrige produktion, de mange bøger, småskrifter og afhandlinger, hvoraf fra 1880 størstedelen blev trykt i Hedeselskabets Tidsskrift, har eftertiden svært ved at dømme, fordi vi ved for lidt om deres betydning for samtiden. Dalgas var jo ikke uddannet som forstmand, men her og på en række andre områder, fra gødningsforsøg og insektbekæmpelse til mose- og sandjordskulturer, var han afhængig af, hvad man kunne slutte ud fra eksperimenter i ind- og udland. Men altid bestræbte han sig for at skrive inciterende og udnytte sin viden, sådan at alle kunne forstå ham. Hans historisk-geografiske afhandling om »Fortids- og Fremtidsskovene i Jylland« kan ligesom »Geografiske Billeder« læses med godt udbytte den dag i dag, mens Dalgas' skildringer fra rejser i udlandet samler sig mere snævert om de kulturtekniske forsøg, der var hans rejseformål.

Repræsentantskabet

Hvert år indkaldte bestyrelsen repræsentantskabet til 1 à 2 dages møde, som lovene bød. Her gjorde bestyrelsen rede for Hedeselskabets virksomhed i det forløbne år og forelagde en arbejdsplan for det kommende. Trykte årsberetninger blev også tilsendt medlemmerne, og repræsentantmødet vedtog i 1867, at medlemmer kunne overvære mødet, og senere fik de en begrænset ret til at deltage i diskussioner. Regnskab og budget blev drøftet og godkendt af repræsentanterne, og opgaver af vigtighed blev genstand for forhandling, men efter lovene kunne repræsentanterne ikke drage bestyrelsen til ansvar for afvigelser fra den vedtagne virksomhedsplan, hvis forholdene motiverede sådanne ændringer. Der var kun få principielle drøftelser i årenes løb, en af dem gjaldt spørgsmålet om Selskabets ret til selv at eje hedearealer (jfr. s. 193). Senere godkendte repræsentanterne gang på gang køb af ejendom og indretning af nye virksomheder på Hedeselskabets besiddelser. Bestyrelsens 3 medlemmer afgik efter tur, men blev stadig genvalgt.

Antallet af repræsentanter skulle efter lovene kun være 20, men var ofte lidt større. Gennemgående var mindst halvdelen til stede ved årsmøderne, der i den første tid blev afholdt i hedeegne: Viborg (3 gange), Herning (2), Grindsted og Felding. Fra 1874 til 1893 indkaldtes derimod ikke mindre end 14 gange til repræsentantmøde i Århus, men kun 2 gange i Viborg, mens 1 årsmøde blev afholdt i hver af følgende byer (landsbyer): Silkeborg, Herning, Varde, Ålborg, Vejle og Tarm. Repræsentantmøderne blev som regel afholdt i juni eller juli, i 1870 og 72 dog i september, og i 1876 fandt et ekstra ordinært møde sted i marts. Det var vel oprindelig tanken, at repræsentanterne skulle have lejlighed til at se en række betydningsfulde resultater af Hedeselskabets virksomhed, således i 1868 den nyerhvervede Høgildgård og engvandingsanlæg ved Karup å, og i 1872 stillede Herning-egnens beboere vogne til rådighed for en forsamling, der foruden 12 repræsentanter talte ca. 70 medlemmer, blandt dem som særligt indbudte amtmændene i Hjørring, Viborg og Ringkøbing amter. Turen gjaldt navnlig kanalanlæg ved

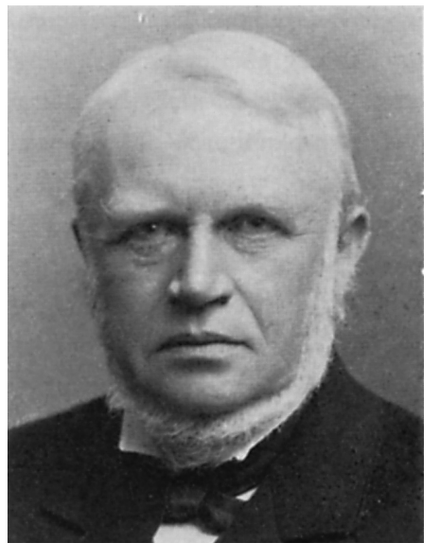

Gottlieb Bruun
(1825-1901).

Skjern m.fl. åer samt de store plantager ved Skarrild og Høgildgård. I september 1878 var det bl.a. kanaler ved Vilsted, Jedsted og Hillerup, man ville besigtige. I 1882 deltog bestyrelse, repræsentanter og som indbudte bl.a. Ålborg-egnens folketingsmænd, ejere af hedeplantager og Hedeselskabets skovridere i en udflugt fra Støvring til plantagerne i det vestlige Himmerland. En særlig karakter fik mødet i 1891, der var præget af 25-årsjubilæet.

I årenes løb blev repræsentantskabet naturligvis fornyet. Af de i 1866 indvalgte var i 1894 kun 3 tilbage, blandt dem repræsentantskabets stoute formand gennem 35 år, jægermester, senere etatsråd Gottlieb Bruun, Asmildkloster. Bruun var en af Viborg-egnens mest fremtrædende mænd, virksom i sogn og amt, med en udpræget interesse for kultiveringsarbejder, som også blev til gavn for Hedeselskabet. Han ledede i mange år med myndighed repræsentantmøderne og deltog nu og da i diskussionen om dets opgaver. Hans samarbejde med Dalgas var ikke under alle forhold gnidningsfrit, men det styrkede sandsynligvis Selskabets autoritet, at også repræsentantskabet gennem årene viste det samme ansigt overfor offentligheden.

Det vil huskes, at kammerherre Chr. Lüttichau, Tjele, ved valget af Hedeselskabets bestyrelse i 1866 trak sig tilbage til fordel for F.

Mourier-Petersen, hvis efterfølger som formand han 33 år senere skulle blive. Sine forstlige interesser omsatte Lüttichau for en stor del i arbejde for hedesagen, og han var en ivrig plantningsmand, der i 1890erne anlagde en række plantager, efterhånden en betydelig del af det store Tjele skovdistrikt.

Også prokurator W. T. Valeur i Herning var gennem hele perioden en af Hedeselskabets repræsentanter. Tidligere end nogen anden havde han henledt opmærksomheden på de vidtstrakte heder syd for Herning, hvor der ville være mulighed for plantageanlæg i stor stil, hvis det lykkedes at skaffe midler. Som Selskabets sagfører ordnede han i tidens løb betydelige ejendomskøb. Da Herning Hede- og Diskontobank oprettedes, blev Valeur administrerende direktør. I 1874 foreslog han på repræsentantmødet, at Selskabet skulle yde tilskud til forbedring af veje i hedeegne. Forslaget blev nedstemt, men få år senere kom Herningbanen, som Valeur længe havde været talsmand for. Hans fremsyn kom senere til udtryk på helt andre områder. Da der i 1891 var godt håb om et fremstød for hedesagen blandt formuende mænd i hovedstaden (se nedenfor s. 235 f.), gjorde han opmærksom på, at denne tilgang var forbundet med visse vanskeligheder, som Hedeselskabet måtte søge overvundet.

Medlemskreds og medarbejdere

Det var på få år lykkedes at skabe en landsorganisation med et stort medlemstal fordelt på mange distrikter, idet Hedeselskabet havde sine tillidsmænd (forretningsførere) over hele landet. De trykte medlemslister fik årsberetningerne til at svulme op, men de var samtidig propaganda for Selskabet, og først i 1878 vedtog repræsentantmødet, at kun nye medlemmer samt bestyrelse, repræsentanter og forretningsførere hvert år skulle nævnes i beretningen, samtlige medlemmer hvert tredie.

I 11 år var fremgangen stor. Medlemstallet var i 1869 1508, i 1873 2586 og i 1877 3338. Landbrugskrisens udbrud medførte nogen nedgang, men da det økonomiske tryk omkring 1880 syntes at lette, steg tallet fra 3176 i 1879 til 3845 tre år senere. I de følgende kriseår gik det atter tilbage, men i 1890 nåede man dog op på nøjagtigt samme tal som i 1885: 3754. Jubilæumsåret 1891 bragte en fremgang på henved 500 medlemmer, og tilvæksten fortsatte indtil 1894, da der var en mindre tilbagegang til 4786. Der var siden firserne over 100 distrikter, heraf 20 på Sjælland, hvor ikke blot København og en del købstæder, men også landlige distrikter som Fakse og Knabstrup havde store medlemstal. På Fyn talte Odense købstad særlig mange medlemmer. Møn, Falster, Lolland, Langeland og Samsø udgjorde hver især et distrikt.

Fremgangen var længe forholdsvis størst på øerne, hvor der i 1886 var ca. 400 medlemmer i København og ca. 740 i de øvrige 31 distrikter. Med godt 30 % af sine personlige medlemmer bosat på øerne bar Det danske Hedeselskab sit navn med endnu større ret end i de første år. 3 amtsråd og 21 byråd på øerne havde ligeledes tegnet sig for medlemsbidrag, men af ca. 200 sogneråd kun 7 øst for Lillebælt, deraf 3 på Langeland. Blandt 32 bidragydende landboforeninger var flere af de største på øerne, og noget tilsvarende gjaldt m.h.t. de 11 fynske og sjællandske banker og sparekasser; af jyske var der 34, og tallet var stigende.

Tilgangen betød også en vis ændring i medlemskredsens sociale sammensætning, om end de almindelige gårdbrugere, end sige småbrugere, endnu gjorde sig ret svagt gældende. Alle erhvervsgrupper synes repræsenteret, men navnlig på øerne er det næst efter godsejere og proprietærer »de liberale erhverv« der tæller: læger, præster, lærere (forholdsvis mange adjunkter), sagførere, herredsfogder m.fl. Blandt Knabstrup-distriktets 69 medlemmer leder man forgæves efter en gårdmand, men der var 7 præster og en højskoleforstander (Ernst Trier, Vallekilde), og Lunn-slægten var repræsenteret ved 4 medlemmer. I jyske hedeegne var mindre landbrugere nu og da i flertal; i Snejbjerg ca. 20 gårdmænd af 36 medlemmer, i Ikast distrikt 17 gårdmænd og en bolsmand blandt 34 (i 1889). Som det vel kunne ventes, var forholdsvis mange forstmænd medlemmer: skovridere, plantører og gartnere, endvidere en del landinspektører.

Langt de fleste medlemmer betalte som før 4 kr. (2 rd.), men mange godsejere, proprietærer og grosserere 10 kr., nogle betydeligt mere, ikke sjældent et større beløb en gang for alle. Det kneb undertiden med at få medlemsbidragene ind; en del forretningsførere viste sig for lidt energiske og måtte udskiftes. Landbrugs-

F. Iversen.

C. Holten.

krisen bidrog til, at restancerne i visse år blev ret store, og Dalgas, der var økonomisk i stort og småt, indskærpede strenge forholdsregler, når forretningsførerne ikke rettidigt indbetalte modtagne medlemsbidrag. Her som overalt søgte Dalgas at finde frem til mænd, Hedeselskabet fuldt ud kunne være tjent med. Personlig fik han kontakt med mange, og han udbad sig ikke sjældent forslag fra plantningsinteresserede, som han havde tillid til. Medarbejderes fortrin og fejl blev drøftet på bestyrelsesmøderne, når Dalgas havde gjort sine iagttagelser, og lønspørgsmål stod ofte på dagsordenen.

De sikre indtægter var i de første år små, men der kunne bødes på det ved en billig administration. Dalgas gik også her i spidsen med sit personlige eksempel. Trods det meget tidkrævende arbejde i Hedeselskabets tjeneste vedblev han at være ulønnet ligesom de andre bestyrelsesmedlemmer og modtog kun rejsegodtgørelse o.l. Som officer ved ingeniørkorpset fik han imidlertid sine forhold ordnet således, at han indtil 1872 stadig oppebar kaptajnsgage, skønt han efter den nyordning, hvorved hovedvejene kom ind under amterne, kun havde en smule vejtilsyn som assistent hos overvejinspektøren. Og da han i 1873 trådte »udenfor nummer«, blev hans årlige gage, 3600 kr., opført på indenrigsministeriets budget,

således at beløbet skulle anvendes til fremme af Hedeselskabets virksomhed, der samtidig fik en mere sikker placering på finansloven. Endelig, da han som 52-årig i 1880 kunne gå af (som oberstløjtnant), opnåede Dalgas, at indenrigsministeriet bevilgede ham netop så meget, at det lagt oven i pensionen sikrede ham samme årsindtægt som hidtil.

I de første år blev udgifterne til administrationen holdt nede på nogle få hundrede kroner, bortset fra trykningsomkostninger; »løn til skriver« var en mindre post end porto og avertissementer. F. Iversen, der i begyndelsen betegnes som skriver, blev fra 1871 fast ansat som sekretær og kasserer. Først fra 1880 fik han en assistent til hjælp, og derved blev det i Dalgas' tid. De egentlige kontorudgifter (hovedkontoret) nåede i 1894 op på 7-8000 kr., hvoraf 3400 til personale. Godtgørelsen for bestyrelsens rejser androg mindre end 200 kr. årligt.

Medarbejderne i marken var lige fra starten betydeligt flere. Af de mange, der ledede eller assisterede ved engvandingsanlæg, fik cand. polyt. S. Brønsted livslang tilknytning til Hedeselskabet; fra 1870 til udgangen af 1893 virkede han som dets kanal- og engingeniør. I Selskabets første tid havde som nævnt engmester W. Feddersen, Dalgas selv og en del yngre kandidater ledet de forskellige kanalarbejder. Oprindelig havde Dalgas en kritisk indstilling overfor polyteknikere, men ændrede opfattelse, da Brønsted blev den, der projekterede og ledede de fleste kanal- og engvandingsanlæg. Han forestod endvidere anlæg af Selskabets to mergelbaner og planlagde flere. Det faldt også i Brønsteds lod at arbejde med et stort projekt til Skjernå-deltaets regulering. På sit felt havde Brønsted ligesom Dalgas befolkningens tillid, og de to gjorde studierejser sammen til udlandet. - En anden cand. polyt., C. Holten, der havde assisteret ved engvandingsanlæg, blev fra 1878 Selskabets revisor og var o. 1880 Dalgas' medredaktør af Hedeselskabets Tidsskrift, men som ansat ved statsbanerne blev han kort efter forflyttet. I nogle år var ingeniør Bøstrup i Hedeselskabets tjeneste ved en række eng- og kanalarbejder. Da hans helbred svigtede, rejste han i efteråret 1884 til Sydamerika.

Plantningsopgaverne krævede efterhånden et større antal medarbejdere. De første tilsynsførende ved Hedeselskabets plantager var mænd fra statsplantagerne, nemlig forstråd F. Bang, Gjødding-

gård ved Vejle, og plantør S. Jenssen-Tusch fra Feldborg. Med Bang, der indtil 1876 var medlem af repræsentantskabet, havde Dalgas navnlig i de første år en del samarbejde, deres tanker om hedebeplantningens muligheder kunne følges langt. Bang havde indtil 1874 tilsyn med plantagerne i Vejle amt, og forstkandidat N. Fritz, der var hans medhjælper og ejer af en planteskole i Brørup sogn, nævnes i 1869 ligeledes som forstkyndig tilsynsførende for Selskabet. I august 1873 blev forstkandidat G. A. Mourier månedslønnet skovrider i Ringkøbing amt, Fritz fik tilsyn med plantninger i Vejle og Ribe amt, mens skovrider H. Schrøder havde tilsynet i Vendsyssel samt i Ålborg amt.

Tyngdepunktet lå indtil videre ubetinget i Syd- og Vestjylland. I 1874 vedtog repræsentantskabet, at tilsynet med plantager, planteskoler og småplantninger i Ringkøbing og Skanderborg amter skulle føres ved forstkandidat P. Borch, i Ribe og Vejle amter ved N. Fritz, i Randers og Ålborg amter ved proprietær C. Hecquet og i Hjørring amt ved skovrider Schrøder. De to første blev som skovridere lønnet med henholdsvis 1800 og 1200 kr. årligt, de to sidste samt en nordjysk plantør Bahnsen fik tilsammen kun 600-800 kr. Men med det stigende antal plantager i alle egne af Jylland vokser også arbejdet, skovrider Hecquets løn stiger så at sige fra år til år, og da Borch - den højest lønnede og af Dalgas vistnok også mest værdsatte af de første skovridere - i 1884 blev godsinspektør på Jægerspris, kom Hecquet højest på lønskalaen.

H. var ejer af Hjedsbækgård ved Støvring og udmærkede sig også som hedeopdyrker. Han fik i 1882 sit tilsynsområde udvidet med den nordlige del af Viborg amt, Salling indbefattet. I Hjørring amt nævnes fra 1878 skovrider M. Nyholm, Storskoven ved Flauenskjold. Han havde dog i 1883 kun tilsynet i den østlige del af amtet, en skovrider J. Videbæk derimod resten samt Thisted og en del af Ålborg amt, hvor Hecquet som før havde det meste. To nye skovridere, M. Holt og J. Chr. Sørensen, delte Ribe, Vejle og en del af Ringkøbing amt, mens P. Borch ligesom hidtil havde tilsyn med plantninger i Skanderborg amt og det meste af Ringkøbing amt. Han havde en del assistenter under sig. På Hedeselskabets ejendomme var der nogle plantører.

Da skovrider Borch i 1884 blev godsinspektør på Jægerspris, skete der en række ændringer, og i 1886 møder man atter to nye

Fr. Bang.

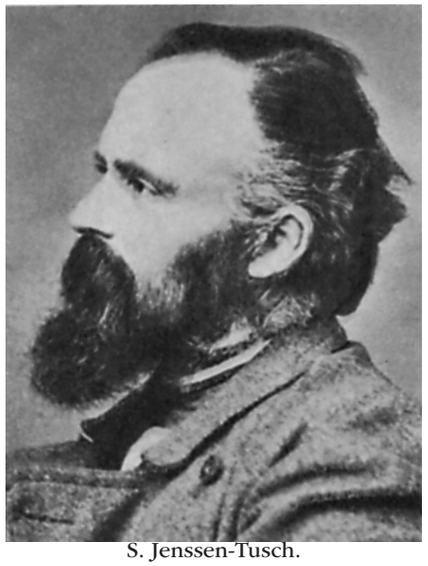

S. Jenssen-Tusch.

Fr. Bang (1821-1902), søn af Jens Bang, der var skovrider på Alheden 1815-62, bestyrede 1852-76 Randbøl statsskovdistrikt, hvorefter han blev forflyttet til Tisvilde-Frederiksværk distrikt. Sophus Jenssen-Tusch (1824-88) kom 1863 til statsplantagerne ved Feldborg som plantør, 1876 blev han skovrider. Begge virkede de for nye, mere hensigtsmæssige kulturmetoder ved hedeopdyrkningen og indførte kort efter 1870 den hannoveranske reolplov på deres jyske statsskovdistrikter, og Jenssen-Tusch var foregangsmand m.h.t. planteskoledrift.

skovridernavne, forstkandidaterne Chr. Dalgas og G. Morville. Det var 2. generation, der nu rykkede frem, Morville dog efter 1½ års ansættelse som assistent. Chr. Dalgas synes ulønnet en tid, men begge begynder de på linie med skovriderne Holt og Sørensen, hvorefter de i kraft af deres uddannelse hurtigt hæver sig løn mæssigt over de skovridere, der kun havde praktisk uddannelse. Det samme var tilfældet med forstkandidat P. Th. Johansen, der blev skovrider i 1889. Foruden de 8 skovridere havde Hedeselskabet i 1894 9 assistenter. Andre funktionærer var forstanderen for en plantningselevskole og den unge landbrugskandidat Th. Claudi Westh, der fra 1. april 1893 var ansat som moseingeniør, efter anbefaling af docent T. Westermann.

Den kendsgerning, at en række forstmænd af forskellig uddannelse og naturel gennem mange år var Dalgas' medarbejdere, har vel bestyrket den opfattelse, at Dalgas havde en lykkelig evne, når

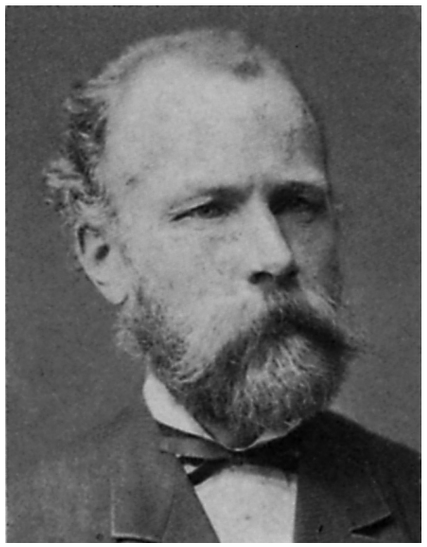

N. Fritz.

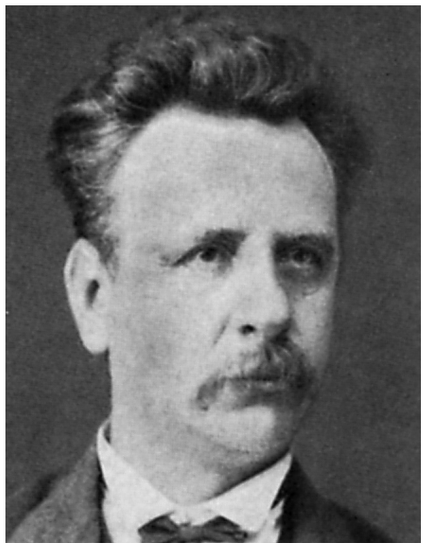

C. Hecquet.

det gjaldt at finde frem til de »rigtige« folk, at han valgte dem så at sige pr. instinkt. Sådan forholdt det sig ikke. Navnlig i begyndelsen måtte Dalgas ofte tage til takke med de forhåndenværende funktionær-emner, og selv om han efterhånden fik mange tilbud, i kraft af sin hurtigt voksende anseelse og sine personlige forbindelser, var det ofte så som så med kvalifikationerne. Mangen yngre medarbejder blev snart vejet og fundet for let, mens Dalgas på den anden side kunne være meget anerkendende eller - når skarp påtale var sket og respekteret - forsonlig og overbærende. Uorden i regnskaber var ingen afskedigelsesgrund, når det ikke gentog sig for groft. Men i 1878, da man måtte frygte nedgang i indtægter, blev det indskærpet den nyansatte revisor, at revision skulle finde sted hver måned, »ikke alene for Hedeselskabets egne regnskaber, men også for de regnskaber, der vedkommer foretagender, som ejes af andre, men ledes i detaille af Hedeselskabet«. Hveranden måned skulle revisoren og Dalgas foretage kasseeftersyn.

Dalgas holdt ikke af vægelsind hos medarbejdere eller af »skriveri om ingenting«, det førte let til »skilsmisse«, som fortsat forsømmelighed gjorde det. Foretog en ingeniør urigtige driftsberegninger, måtte han afskediges og en ny mand »opdrages«. Klagede en

skovrider over en assistents arbejde, blev sagen undersøgt. Resultatet kunne meget vel blive, at Dalgas efter en besigtigelse intet fandt at bemærke, »arbejdet [var] som oftest endog meget godt udført«. Og kom Dalgas til den opfattelse, at Hedeselskabet ikke havde til strækkelig nytte af en skovrider, og at hans assistenter udførte de forefaldende forretninger »på det nærmeste lige let og godt, enten skovrideren fungerer eller ikke« - ja, da kunne vedkommende skovrider vente om ikke afskedigelse, så dog lønnedskæring, og assistenterne var på sikker vej frem mod mere selvstændig virksomhed. Både Mads Bolt i Påbøl og J. Chr. Sørensen i Høllund Søgård var dygtige mænd, der havde arbejdet sig op fra små kår og ydet en stor indsats for plantningssagen. Derfor blev de af Hedeselskabet ikke blot ansat som plantører, men uanset manglende forsteksamen forfremmet til skovridere.

Dalgas værdsatte dygtigheden, hvor han fandt den, men lod ikke Hedeselskabet betale arbejdet for dyrt. Da han i 1882 slog et slag for, at Selskabets skovridere skulle kunne avancere til statsskovridere, henviste han bl.a. til, at Hedeselskabet ikke kunne lønne særligt højt, men hvis dets skovridere havde udsigt til at blive statsembedsmænd, ville der blive mere konkurrence om vakante stillinger, og Selskabet kunne da blive i stand til at udsøge de dygtige personligheder, »hvilket i sin tid atter måtte blive til fordel for statens egne foretagender«. Det var utvivlsomt Dalgas en skuffelse, at det ikke lykkedes at knytte skovrider Borch fastere til Hedeselskabet, efter at hans løn for 1883 var forhøjet med 100 kr. årligt.

Fra 1. januar 1884 oprettede Selskabet en forsørgelseskasse for sine funktionærer; repræsentantskabets formand G. Bruun og godsejer C. Bech, Engelsholm, havde sammen med bestyrelsen redigeret de endelige vedtægter. Enhver af Hedeselskabets funktionærer med mindst 300 kr. i årlig løn fik afkortet 5 % af løn og diæter, som blev indsat til forrentning i Livsforsikrings- og Forsørgelsesanstalten af 1871, idet Selskabet tilskød et lige så stort beløb på en konto, der normalt ville blive udbetalt i form af livrenter. I tilfælde af afsked på grund af begåede misligheder skulle repræsentantskabet afgøre, hvorvidt vedkommende havde ret til nogen del af den på hans konto opsparede kapital med renter og rentes renter. Funktionærerne skulle en gang om året vælge to medlemmer, der sammen med Selskabets revisor kunne føre tilsyn med forsørgelseskassen

og eventuelt gøre indstilling til repræsentantskabet, som afgjorde alle spørgsmål. Borch og Brønsted blev de to først valgte.

Efter tidens forhold var Hedeselskabets styrelse også hensynsfuld mod funktionærer i sygdomstilfælde, hvor de modtog delvis løn eller bidrag til hospitalsophold. I provisorieårene stillede den sig nogenlunde tolerant overfor medarbejdere, der ikke var højremænd. Andre arbejdsgivere tog det strengere.

Skovrider J. Videbæk måtte i aug. 1885 meddele Dalgas, at han havde fået sin opsigelse på Birkelse, hvor han var skovrider hos kammerherre Skeel. Denne vidste, at han var venstremand, men bad ham tie stille med det, »da han [Skeel] ikke kunne være bekendt at have et menneske i sin tjeneste, som modarbejdede hans parti«. Men nu havde kammerherren (der i øvrigt var nyvalgt landstingsmand) taget anledning til at afskedige ham, efter at Videbæk havde været »uforskammet« nok til at forespørge hos amtmanden i Hjørring, om han i henh.t. den nye riffellov kunne bruge sine jagtrifler som hidtil! S. Skeel havde dog også klaget over visse forhold, der vedrørte skovrider tjenesten.

Skovrider Videbæk ønskede nu mere arbejde hos Hedeselskabet, og Dalgas fik Mourier-Petersens tilslutning til, at V. ikke skulle afskediges »just fordi han er venstremand«, når han blot ikke drev politisk propaganda. »Han kan have hvilken politisk mening han vil, men ligesom Hedeselskabet altid har holdt politik ude og stået på neutral grund, kan vi også forlange, at vore funktionærer ikke driver politisk propaganda«, skrev formanden, der var enig med Dalgas om, at Selskabet ikke skulle give Videbæk ny ansættelse, hvis han flyttede fra distriktet. V. fremhævede atter, at hans afsked skyldtes »den kedelige riffelhistorie«. Han blev imidlertid s.å. vejopsynsmand i Skanderborg amt, og her modtog han i 1887 gratiale fra Hedeselskabet for ledelse af plantagearbejde i amtets østlige del, et tilsyn, der ikke godt kunne overdrages andre, betonede Dalgas. Fra 1. januar 1888 blev han ansat som Selskabets plantningsassistent i Skanderborg amts vestlige del, med amtets samtykke. - En »kedelig riffelhistorie« kunne ikke i længden sinke plantningens fremgang.

Over hele landet havde Hedeselskabet venner, der med råd og dåd støttede dets landvindingsbestræbelser. Logen overgik dog i trofast og gavmild omsorg for hedesagen den danske storkøbmand,

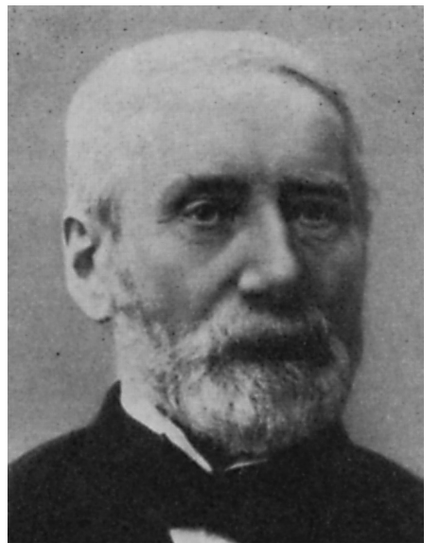

Hendrik Pontoppidan.
P. havde 1841 nedsat sig som købmand i Hamburg, hvor. han bl. a. blev kommissær for danske kornhandlere; en tid var Regnar Westenholz hans kompagnon. Som bankier udførte Pontoppidan også forretninger for Nationalbanken og den danske stat; fra 1851 var han dansk generalkonsul.
Se i øvrigt teksten.

generalkonsul Hendrik Pontoppidan i Hamburg (1814-1901). Han var lige fra 1866 medlem af Hedeselskabet, og hans køb året efter af herregården Constantinsborg ved Århus styrkede også hans interesser for dansk erhvervslivs udvikling. Gården blev et mønsterbrug og lærested for unge landmænd, og Pontoppidan ydede store bidrag til landøkonomiske foreninger, især til gavn for småbrugere, efter 1880 bl.a. til den jyske husmandskreditforening. Hedesagen lå Pontoppidan stærkt på sinde; han købte som nævnt i 1871 Søndre Høgildgård, og ved købet af Nordre H. i 1874 fordoblede han sin ejendom, samtidig med at Hedeselskabet fik penge til køb af andre hedearealer. Pontoppidan oplevede at se 1300 af Høgildgårds 1480 tdr. land tilplantet, en skøn og frodig skov på heden, yndet af Herning boere som udflugtssted.

Generalkonsul Pontoppidan blev i 1874 æresmedlem af Hedeselskabet, som han understøttede med store pengegaver. Han skænkede - som andetsteds omtalt - i 1876-77 godt 20.000 kr. til Hesselvig engvandingsanstalt og i 1891 9000 kr. til anlæg af den mosestation, der kom til at bære hans navn. Arbejdet for hedens opdyrkning ydede han i mange former bidrag til. Han blev kaldt »Hedebankens fader«, og det var oprindelig hensigten, at Herning Hede- og Diskontobank især skulle give lån i hedeejendomme

(Dalgas forholdt sig i øvrigt længe skeptisk overfor banken, hvis virksomhed også måtte berøre Hedeselskabet). At udbrede oplysning om hedesagen var i Pontoppidans øjne overordentlig vigtigt, og flere gange modtog Hedeselskabet penge til trykning og gratis uddeling af dets skrifter blandt mindre landbrugere.

Gennem H. Pontoppidans mange breve til Dalgas taler en livsklog og selvstændig personlighed, en vidsynet mand med mange interesser. Pontoppidan var rede til at indrømme sin begrænsning på områder, som Dalgas mere suverænt beherskede. Han var også en retsindig mand, der ikke uden videre godtog andres ensidige vurderinger, når de blev modsagt af rapporter og regnskaber, som Pontoppidan selv fandt i bedste orden. En vis stilfærdig overlegenhed præger ofte den lidt ældre mands holdning overfor den mere pågående og hurtigt-dømmende Dalgas, hvis initiativ i hedesagen han dog til enhver tid beundrede og gang på gang støttede.

Kontakt med videre kredse

Når Hedeselskabet udsendte sine beretninger, henvendte styrelsen sig ikke blot til medlemskredsen, men turde også regne med, at nogle dagblade og landøkonomiske tidsskrifter gav mer eller mindre udførlige meddelelser om Selskabets arbejde i det forløbne år og samtidig gjorde en vis propaganda for hedesagen. Blandt hovedstadsbladene var Berlingske Tidende fra første færd stærkt anerkendende overfor Hedeselskabets arbejde, ikke sjældent direkte inspireret af bestyrelsen, der ad denne vej håbede at få kontakt med flere større bidragydere. Notitser om kongens eller andre højtstående personers bidrag til den nationale opgaves løsning var altid kærkomne. Fædrelandet og dets redaktør Carl Ploug personlig synes i nogen grad at have skuffet, ligesom Dalgas og Mourier-Petersen var misfornøjet med, at Berl. Tidende nu og da gengav meddelelser fra provinsblade uden at søge dem bekræftet eller korrigeret hos Hedeselskabet, som dog var part i sagen.

Af politiske grunde var bestyrelsen noget tilbageholdende overfor en del af hovedstadspressen. I marts 1876 ønskede Dagstelegraphen, der en tid havde stor udbredelse, at få meddelelser direkte

fra Hedeselskabet og fandt sig ikke tilfreds med Dalgas' henvisning til Selskabets kontakt bl.a. med Berl. Tidende. Redaktionen havde ment at kunne gavne et stort nationalt foretagende og gjorde opmærksom på, at Dagstelegraphen havde dobbelt så mange abonnenter som det mest udbredte af de andre blade og var nået ud til kredse, der aldrig så Berl. Tidende (vist nok også til arbejderkredse). Bladet tilbød at tage aftryk af Hedeselskabets meddelelser og videresende dem til de aviser, Selskabet ville udpege. Men bestyrelsen synes ikke at have reflekteret på tilbudet.

Det var i øvrigt styrelsen magtpåliggende, at interesserede kredse blev velinformeret, men Dalgas var utvivlsomt mere skrivelysten, end Mourier-Petersen satte pris på. Formanden var ængstelig for følgerne af bladpolemik, mens Dalgas ville smede, mens jernet var varmt. Han havde også indflydelsesrige venner, der særlig gerne så, at oplysninger om hedesagen fandt vej til hovedstadspressen. I marts 1872 beklagede generalkonsul Pontoppidan sig over, at et af Dalgas' foredrag ikke stod at læse i noget københavnsk blad. P. forholdt sig aristokratisk afvisende overfor visse provinsblades kritik af Hedeselskabet. Opmuntrende måtte det naturligvis virke, at Dalgas' »Geografiske Billeder« i 1872 gav et anset tidsskrift som For Ide og Virkelighed anledning til at henvende sig om et bidrag fra Dalgas' hånd, ligesom Fra alle Lande kort efter bad om en oplysende artikel i lighed med hans »Hedebilleder«. Redaktionen af F.a.L. ville mene, at folk i København og på øerne i bedste fald kendte lidt til heden fra geografien, en sviptur til Himmelbjerget og fra Blichers noveller, »men til de virkelige forhold, til den praktiske side af sagen, således som den i de senere år har udviklet sig ved Hedeselskabets bestræbelser, kender folk overmåde lidt«.

Også mere specielle emner kunne interessere videre kredse. Nordisk Tidsskrifts formand i Danmark, politikeren A. F. Krieger, ville i 1884 have Dalgas til at skrive om fortidsskovene i Jylland, men i mere almen forståelig form end i Hedeselskabets Tidsskrift, tilføjede det danske redaktionsmedlem, kunsthistorikeren Jul. Lange. Det var meget naturligt, at et af Studentersamfundet nedsat udvalg til udgivelse af oplysende småskrifter (i oplag på 6-10.000 ekspl.) interesserede sig for et skrift om hedesagen, beregnet for befolkningens brede lag.

Lige fra starten havde Hedeselskabet søgt forbindelse med land-

boforeningerne. Fra 1870erne opfordrer landboforeninger i alle egne af Jylland Dalgas til at holde foredrag, navnlig om plantning. Det var overalt Dalgas, foreningerne ville høre. Nordslesvigsk Landboforening motiverede i 1882 sin anmodning med, at man til foråret ville tage fat på hegnsplantning. Og Fjends Herreds landøkonomiske Forening havde på en generalforsamling i 1888 vedtaget, at man kunne ønske et foredrag i Stoholm, da der endnu var en del hede indenfor herredet, som burde beplantes. Ikke sjældent var det hensigten at få en plantningsforening oprettet i forbindelse med foredragsmødet. I 1888-89 stiger antallet af henvendelser, der udtrykker stærk tillid til, hvad Dalgas' deltagelse i møder vil betyde for plantningssagens fremgang. Den aktuelle interesse for landbrugets og bondestandens historie kom i 100-året for stavnsbåndsløsningen også hedesagen til gode.

Interessen for Dalgas og plantningssagen var vakt i vide kredse. Generalkonsul Pontoppidan havde sendt Handels- og Kontoristforeningen særtryk af et par Dalgas-foredrag, og det havde til følge, at foreningen udbad sig et foredrag ved lejlighed, »til yderligere fremme af denne for fædrelandet så vigtige sag«. I 1891 ønskede også Studenterforeningen et foredrag om hedesagen. For bestyrelsen og især Dalgas var det en glæde, at faglige tidsskrifter og mere populære publikationer bad om bidrag til oplysning om hedesagen og specielt Hedeselskabets virksomhed. Og henvendelser fra hovedstaden kom ikke blot fra et lille udvalg af litterater, embedsmænd og erhvervsdrivende, men også fra mænd, der virkede i arbejderkredse. Den socialpolitiske agitator Fernando Linderberg, der i 1888 havde stiftet Dansk Arbejderforbund, et forsøg på at skabe en arbejderbevægelse udenfor den socialistiske, ønskede i 1891 svar på en række konkrete spørgsmål om Hedeselskabet og dets formål, til brug for Programmet, forbundets blad. Dalgas svarede omgående, men advarede Linderberg mod fantasifulde forestillinger om, at byarbejdere med held kunne tage ud og opdyrke hede.

Større praktisk betydning måtte det få, når jyske pressemænd med iver og konsekvens gik ind for plantningssagen. Det gjaldt således redaktør Vilh. Carlsen, Vendsyssel Tidende, en stor beundrer af Dalgas og hans indsats, som han skildrede i sit blad. Carlsens vedholdende agitation, ikke mindst for læplantning i det forblæste

Nordvest-Vendsyssel, blev af betydning for plantningens fremgang i denne landsdel.

De mange foredrag, som Dalgas og en del af hans medarbejdere holdt i de fleste egne af Jylland, om sommeren gerne ved friluftsmøder, om vinteren i kroer, skoler og senere ofte i de nye forsamlingshuse, bragte ham også i nærmere kontakt med kredse, der fremfor nogen dyrkede foredraget. Forbindelsen med højskolebevægelsen var uundgåelig, skønt Dalgas oprindelig stod den fjernt. Han var dog næppe - som Mourier-Petersen - direkte afvisende over for den. Højskoleforstandere og -lærere var ikke sjældent lokale foregangsmænd for plantningssagen, og Dalgas blev indbudt til mange skoler, hvis foredragssale var bedre egnet til folkemøder, end det var tilfældet med krostuer og landsbyskoler. Dalgas måtte føle sig tiltalt af den varme anerkendelse, der her mødte ham. »Deres navn har så god en klang her på egnen - som jo da overhovedet på alle de steder, hvor plantning og engvanding er kendt her i vort land - at De kunne bidrage stort til, at sagen kom i fart og god gænge«, skrev en vestjysk højskolemand, der i 1888 indbød Dalgas til at holde foredrag. En ung lærer på Uldum højskole bad om en fortegnelse over Hedeselskabets skrifter med den motivering, at heder og jysk natur altid havde interesseret ham, men dobbelt nu da han skulle oplyse andre om Danmarks natur og jordbund. Han fik i stedet selve bøgerne tilsendt, og det har næppe kedet Dalgas, når den unge mand (senere kendt som lærer og mangeårig bibliotekar på Askov, nemlig kulturhistorikeren Poul Bjerge) i sit takkebrev skildrede, hvad flere af skrifterne havde betydet for ham.

Da de første jyske landbrugsskoler blev oprettet, fik Hedeselskabet nye kontakter. Forstander S. C. A. Tuxen, der også som landøkonomisk forfatter havde henvendt sig til Dalgas, indbød ham i februar 1891 til et 3-dages landbrugsmøde på Malling landbrugsskole. På sådanne småkursus blev der holdt foredrag efterfulgt af diskussion, og man valgte her »emner, der enten er brændende eller burde være det«.

Med en af de mest fremtrædende højskolemænd, forstander Ludvig Schrøder, Askov, sluttede Dalgas et venskab, der skulle få betydning for Hedeselskabets fremtid. Ejendommeligt nok blev venskabsforholdet indledt i de år, hvor Venstre og Højre stod stejlt mod hinanden i forfatningskampen, og hvor Schrøder for en kort

Ludvig Schrøder (1836-1908).
Se også afsnittet
»Bestyrelsen 1894-1914«.

periode var landstingsmand, valgt af Venstre. Men afvigende politiske synspunkter betød ikke så meget, begge var de langt mere optaget af den folkelige og erhvervsmæssige udvikling, der syntes ret uafhængig af den politiske.

Forstander Schrøder havde første gang mødt Dalgas på en af de dage, hvor hans store virketrang blev udløst og omsat i resultater. Senere fik de to mænd adskillige opgaver at løse i fællesskab - bl.a. plantageanlæg i Læborg og Vejen sogne og forsøgsstationen ved Vejen mose - men da var et personligt venskab forlængst fæstnet. I et brev af 25. april 1889, hvori Dalgas varmt takker, fordi han og hans hustru havde været gæst ved en familiefest på Askov, skriver han bl. a.: »Det er 3 år siden jeg trådte ind i vennerækken, og skønt jeg vidste, at jeg i Deres hus kun ville komme til at høre, hvad der er godt og ædelt, blev jeg dog end mere betaget af den hele virksomhed«. Mens indtrykkene endnu er friske, bruger Dalgas meget højstemte ord om Askov folkehøjskole (»Deres herlige virksomhed ... det bedste af alt, hvad der foregår i landet«), og tydeligt nok med henblik på tidens politiske uro skriver han: »Genfødelsen her i landet vil komme fra Dem og Deres. En kæntring [?] er i anmarch, benyt den rigtigt, og fredens ånd vil sikkert sprede sin velsignelse over de oprørte sind; thi det våben, som De og Deres fører i hænde, nemlig kærlighed til medmenneskene, er det stærkeste af alle«.

Det var kun naturligt, at Dalgas - med sit livlige temperament og sin usædvanlige evne til at komme i kontakt - følte sig grebet af det grundtvigske åndsliv, som det i en festlig stund mødte ham på Askov. Det hindrede ikke, at brevet kunne slutte med aftale om generalforsamling i A/S Stilde plantage og efterlysning af eventuelle forslag til beplantning af nye hedearealer! Næsten alle Dalgas' breve til Schrøder omhandler praktiske opgaver, også bevillingsspørgsmål og Hedeselskabets økonomiske vanskeligheder, og når han senere nævner højskolen, er det i forbindelse med hedesagen, som i januar 1890: »Jeg må bekende, at jeg på mine gamle dage er lidt utålmodig over, at hedesagen ikke avancerer raskere end den gør. Kun hos Dem og Deres kreds og nogle få andre steder findes der virkelig varme for sagen, der giver sig udslag i gerning, og derfor gør det godt at blive påvirket og skubbet til af Dem og Deres venner«. Samme år indvalgtes Schrøder i repræsentantskabet, og i 1892 udkom hans bog om »Det danske Hedeselskab 1866-1891«, en historisk beretning, der sluttede med en hyldest til »den nu snart gamle ingeniørofficer, der stadig med ungdomsild virker for den store sag, han har fået den lykke at tjene«.

At Dalgas i 1890 kunne føle sig skuffet, hænger vel sammen med de store forventninger året 1888 havde vakt. I 100-året for stavnsbåndets løsning blev dansk landbrug (og skovbrug) genstand for en opmærksomhed, der ikke blot gjaldt den historiske udvikling, men også de mere aktuelle problemer. 1888 var således det år, hvor der blev oprettet flest andelsmejerier, over 200. På skovbrugets område var hedebeplantningens stærke fremgang vel det mest iøjnefaldende.

Den store nordiske udstilling i København 1888 gav Det danske Hedeselskab en gylden lejlighed til i kort begreb at vise, hvad det stod for. Det indtog næsten hele den ene side af skovbrugsudstillingens pavillon. Ved at udstille 10-40 årige nåletræsstammer belærte man her de besøgende om, hvilke planter der var mest almindeligt anvendt ved hedekultivering, og gjorde navnlig propaganda for bjergfyrren, idet man også udstillede redskaber forarbejdet af denne træsort. Kort over 443 plantager, 134 vandingskanaler og 2 mergelbaner illustrerede Hedeselskabets indsats og tillige et privat initiativ, som ved Selskabets tilskyndelse udfoldede sig stærkere fra

år til år. Også småplantningen, opdelt i distrikter, var med i billedet. Her så man alle Selskabets publikationer, et udvalg af kontrakter vedrørende plantning, engvanding m.v., og på redskabsudstillingen sås såvel forplove som undergrunds og reolplove - i datidens øjne et ret imponerende skue. En pjece, der uddeltes i mange eksemplarer, fortalte om Hedeselskabets virksomhed.

Berlingske Tidende skrev, at denne lille udstilling gav »et tydeligt begreb om et meget stort fremskridt i vort lands fattigste del, heden«, hvor antallet af plantager voksede i stadigt hurtigere tempo. Et enkelt landbrugsblad lod et par dråber malurt dryppe i anerkendelsens fulde bæger ved at minde om, at de indtil 30-40 fod høje graner og fyr ved pavillonens gavl gav et misvisende indtryk - som om man nu kunne vandre langt i høje, skyggefulde nåleskove, hvor der for 20-30 år siden var nøgen hede! »Desværre går det ikke så let med at forvandle Jyllands heder til skov, ikke engang for en så energisk mand som oberstløjtnant Dalgas«.

På landbrugskongressen i København samme år, hvor man fortrinsvis diskuterede udbyttet af gode jorder, talte Dalgas naturligvis om sin hjertesag: den mest hensigtsmæssige udnyttelse af Danmarks dårligste jorder, nemlig heden. Han havde den ærgrelse, at dagbladene i stedet for at give et referat af foredraget, der omhandlede Hedeselskabets arbejde siden 1866, kun meddelte et uddrag af den trykte beretning, som han samtidig fremlagde.

I den følgende tid fik Dalgas en betydningsfuld kontakt med docent, senere professor T. Westermann (1852-1935), der som yngre havde været praktisk landmand, bl.a. i Thy. Han underviste nu i jorddyrkning og plantekultur ved Landbohøjskolen. Westermann var meget interesseret i Hedeselskabets moseforsøg ved Skovbjerg, og Dalgas' breve viser, hvorledes de sammen har drøftet forskellige fremgangsmåder, vist nok også udenlandske forsøgsresultater, efter Dalgas' og ingeniør Brønsteds rejse til Holland.

En stor opmuntring for Hedeselskabet i Dalgas' senere år og videre frem var den voksende interesse for plantningssagen, som man især mødte i hovedstaden. Det gav sig praktiske udslag i køb af betydelige hedearealer med tilplantning for øje (se s. 290). Det var i første række københavnske forretningsmænd, der gik aktivt ind for sagen, fremfor alle grosserer Holger Petersen, den senere politiker (1843-1917). I ham fik Det danske Hedeselskab en idealistisk ven og forkæmper.

T. Westermann.

Holger Petersen.

Holger Petersen var en landmandssøn fra Vejle-egnen, men blev tidligt forældreløs og opvoksede i hovedstaden, hvor han kom i handelslære. Han havde som frivillig været med i krigen 1864 og hørte til de unge, der energisk tog fat i årene derefter. Allerede i 1868 stiftede han sit eget firma, hvortil han senere føjede en voksende fabriksvirksomhed (manufaktur-branchen) og en selvstændig forretning i Sverige. Holger Petersen var stærkt nationaltfølende. Han støttede danskhedens sag i Sønderjylland, var udpræget forsvarsvenlig og meget virksom for udviklingen af et dansk-vestindisk erhvervsliv. I længden blev en indsats for hedens kultivering vist nok den nationale opgave, der optog ham mest levende.

En bror, lægen August Petersen i Andst, havde tidligt vist sin interesse for hedesagen og fra 1880 været med til at anlægge flere hedeplantager; ved uddelingen af gratis planter var han i flere år forstander for Store Andst distrikt. Takket være denne bror fik grosserer Holger Petersen lejlighed til at møde Dalgas, der opmuntrede ham til at købe ca. 625 tdr. land ager- og hedejorder i Vorbasse sogn. Det blev oprindelsen til den store Baldersbæk plantage. Efter en hederejse i sommeren 1891 virkede han ivrigt for at udvide

kredsen af Hedeselskabets københavnske medlemmer og søgte at formå de mest velstillede til at købe hedejord. I oktober s.å. kunne han meddele Dalgas, at det næppe ville være så vanskeligt at finde mænd, der uden større afsavn kunne støtte hedesagen ved at købe ejendomme lignende Baldersbæk. Det friske indtryk af Hedeselskabets jubilæum i 1891 burde følges op af nogle foredrag f.eks. i Handels- og Kontoristforeningen (»som tæller de fleste og betydeligste medlemmer af handelsstanden«).

Holger Petersen lod det ikke blive herved. I løbet af 1892 fik han lavet en liste over 1100-1200 af hovedstadens højest beskattede borgere og sammenholdt den med Hedeselskabets medlemsliste, hvorefter en trykt opfordring til indmeldelse skulle sendes ud til de mange, der ikke i praksis havde vist sig som hedesagens venner. I et brev ved nytår 1893 takkede Holger Petersen i varme ord Dalgas for hans personlige imødekommenhed, »fremfor alt en tak, fordi De har draget mig ind i den tryllering, der hedder hedesagen; der er noget betagende ved denne gode sag. De små træer drager mig på en for underlig måde, så der går næsten ikke en dag, uden at jeg tænker på dem«.

Det var kun begyndelsen til en mangeårig indsats for »den gode sag«, men ret hurtigt fulgte en del andre københavnske grosserere den anviste vej og købte hedearealer.

Dalgas foretog adskillige studierejser til udlandet, især Holland og Tyskland, ligesom Hedeselskabet i årenes løb modtog opfordringer til at gøre rede for dets særlige opgave indenfor dansk erhvervsliv. Før verdensudstillingen i Paris 1878 fik Dalgas gennem Det kgl. danske Landhusholdningsselskab en anmodning fra la Societe des Agriculteurs de France om et bidrag til belysning af danske landbrugsforhold; Landhusholdningsselskabet bad Dalgas skrive om hedeopdyrkningen. I 1884 fremlagde Dalgas ved skovbrugsudstillingen i Edinburgh en oversigt over Hedeselskabets virksomhed, og senere gav en henvendelse fra det engelske gesandtskab i København anledning til udarbejdelsen af en fremstilling på engelsk af Hedeselskabets virksomhed.

Gennem en landstingskollega, proprietær C. A. C. Berg, erfarede Mourier-Petersen i foråret 1882, at en del svenske landmænd, med grev E. Wrede som leder, ønskede at gøre sig bekendt med

Hedeselskabets virksomhed, og en indbydelse fulgte. I samme hensigt havde allerede i 1881 et par medlemmer af et hannoveransk landhusholdningsselskab berejst de jyske heder. I 1886 var det et hollandsk »velgørenhedsselskab«, Maatschappij van Weldadigheid, der ønskede at studere Hedeselskabets virke på stedet; det kunne få betydning for opdyrkningen af hollandske heder. Frankrig blev adskillige gange i Hedeselskabets Tidsskrift fremhævet som det land, der med sine rige kræfter havde gjort mest for hedesagen; gennem 100 år var ca. 190 kvadratmile heder, klitter og bjergegne blevet tilplantet. Det var dog navnlig kulturarbejder i Vesttyskland, i de senere år ikke mindst gødningsforsøg og selve handelen med kunstgødning, der havde Dalgas' særlige interesse, men også Sverige besøgte han med godt udbytte.

Landvindingsarbejdet finansieres

Allerede i de første år havde Hedeselskabet vundet en sådan tilslutning, at det væsentlig på basis af medlemsbidragene og et enkelt større tilskud (Det Classenske Fideicommis), der specielt tog sigte på engvanding, kunne indlede store landvindingsarbejder i Jyllands hedeegne.

Gennemgår man hovedposterne i de trykte regnskaber viser det sig, at de indkomne medlemsbidrag indtil 1870 beløb sig til lige så meget som tilskud fra institutioner og stat tilsammen. Dette forhold ændredes i 1870'rne, men som det fremgår af omstående oversigt, var det årlige medlemsbidrag i 1876 - umiddelbart før landbrugskrisen - nået op på ca. 15.000 kr., og her holdt det sig med påfaldende små udsving, indtil jubilæumsåret bragte en fremgang, som blev fortsat 1892-93. Der var visse år betydelige restancer, men de blev for en stor del betalt i gunstigere år. (Indkomne restancer er sammenlagt med medlemsbidraget i indbetalingsåret). I perioden som helhed udgjorde medlemsydelserne 22,5 % af de samlede bidrag fra stat, institutioner og private.

Den stabilitet, der efter 1875 prægede enkeltmedlemmernes bidrag, genfinder man stort set i tilskud (gaver) modtaget fra institutioner, dog med større variation indenfor de enkelte grupper.

Bidragene fra de kommunale råd kom i 1873 op på ca. 3000 kr., og efter en svag nedgang indtil 1878 var der en jævn stigning til godt 4000 i 1887, og derefter en noget stærkere opgang. Men det er efter 1888 sognerådene, der yder relativt større tilskud, en stigning fra 13-1400 til godt 2400 årligt, mens amts- og byråd kun i jubilæumsåret 1891 ydede ca. 3800 mod normalt 3000-3200 kr. pr. år. I en periode, hvor landboforeningerne var i stærk udvikling, ligesom også antallet af landbosparekasser voksede, kunne Hedeselskabet måske have ventet større bidrag fra »sparekasser og foreninger«, men denne gruppe ydede mindre regelmæssige bidrag end kommunalrådene. Højdepunktet i 1880'rne var 2539 kr. i 1881, nedgang fulgte, og først i 1892 blev 3000 kr. passeret.

Det Classenske Fideicommis' tilskud er i oversigten udskilt fra de øvrige institutioners og fra enkeltpersoners gaver, idet fideicommissets direktion ydede de store bidrag til ganske bestemte formål: 1867-74 udelukkende til engvandingsforetagender, 1877 og 78 tilsvarende 20.000 kr. til hedebeplantningens fremme. Fra 1888 modtog Hedeselskabet 1000 kr. årligt til sin virksomhed. - En af de mest gavmilde institutioner var Det Raben-Levetzauske Fond, der helt fra 1872 år efter år skænkede 600 kr. Vallø Stifts bidrag (1873-86) flød knapt så regelmæssigt, men var gennemgående større. De tjente Selskabets to hovedformål, bl.a. som opmuntringspræmier for beboere, der forsøgte sig med detailvandingsanlæg eller småplantning; det største årsbidrag, 2800 kr. (1876), gik til engvandingsanstalten på Hesselvig.

TILSKUD TIL DET DANSKE HEDESELSKAB 1866-1894 (I KR.)

	Medlems-bidragner	Institutio-m.v.	Class. Fideic.	Statstilskud (indenrigsmin.) til Admin. m.v.	Engvan-ding	Plantning
1866-69	22.486	4.362	7.452	9.040		1.000
1870-74	50.573	24.024	11.752	10.600	22.387	9.000
1875-79	73.972	32.878	21.500	14.000	40.705	13.850
1880-84	82.182	36.886	44.000		36.000	45.210
1885-89	75.263	41.129	2.000	84.000		148.823
					Mosekultur	
1890-94	93.829	96.541	5.000	118.000	113.000	378.790
	398.305	235.820	47.704	279.640	212.092	596.673

Sammenlignet med institutionernes tilskud var gaveydelser fra private naturligvis af et mere beskedent omfang. Hedeselskabets styrelse så helst, at interessen for hedekultivering gav sig udslag i direkte investering (opkøb af hedearealer), og kontante ydelser blev som oftest omsat i plantageanlæg. Den mest kærkomne af alle »gaver«, grosserne Adler og Triers investering i Høgildgård 1868, var en pengeanbringelse, som kunne have givet ganske gode renter, og først ved salget i 1874 ydede de to københavnere større bidrag til hedekultiveringen. Som Hedeselskabets sikre støtte gennem mange år og på mange områder var generalkonsul H. Pontoppidan vel tillige den flittigste bidragyder.

I gennembrudsårene havde betydelige gaver fra enkeltmænd (blandt dem kongen) virket meget opmuntrende, og i periodens senere år modtog Selskabet mange bidrag fra private. Det største havde forbindelse med den fredskovforpligtelse, som ejere af hedeplantager efter 1885 i stort tal overtog og som skaffede dem anselige statstilskud, efterhånden som tilkultivering fandt sted (se nedenfor s. 282). Lensgreve F. C. Moltke, Bregentved, skænkede 1887-90 Selskabet godt 29.000 kr., han som ejer af den store Klelund plantage modtog i tilskud. Dette beløb tillige med statstilskud til indkøb af nye hedearealer anvendte Hedeselskabet 1888 som grundfond for en ny plantagekonto til dækning af udgifter ved køb og tilkultivering af hedearealer. Fra højesteretsadvokat C. Liebe modtog Hedeselskabet i 1890 10.000 kr., i 1894 yderligere

3000 kr., der ligeledes skulle anvendes til plantningsformål. Ikke få gaver skyldtes testamentariske bestemmelser. Allerede i 1881 havde tidligere administrator på Java August Schade testamenteret Det danske Hedeselskab 2117 af sin efterladte formue, en præsteenke, fru Birgitte Wesenberg, f. Gjødwad, sikrede i 1887 Selskabet 5000 kr., og fhv. proprietær E. Wroblewski oprettede et legat på ca. 1000 kr. til fordel for Selskabet. Også til mosesagens fremme ydede privatmænd betydelige beløb. Fra Herning-beboere modtog Hedeselskabet efter overenskomst 4000 kr. som tilskud til et lystanlæg.

Indtil 1880'rne hævdede de private bidrag til Selskabets virksomhed sig smukt ved siden af statstilskuddene, og ser man bort fra Det Classenske Fideicommis' bidrag, var der omkring 1890 en mærkbar stigning i Hedeselskabets indtægter. Det skyldtes dog nu i første række statens gradvis forøgede tilskud. I de første år gjaldt disse tilskud udelukkende Selskabets »almindelige formål« (her anført under »administration m.v.«), og i 1870'rne, da fideicommissets store pengebidrag til gennemførelse af engvandingsanlæg ikke længere strakte til, steg statstilskuddene meget stærkt. 1871-77 opføres årligt kun 2000 kr. til administration, stigende til 4000 i de følgende fem år, mens vandingskontoen modtog langt større tilskud, 1880-82 således 12.000 kr. årligt.

I virkeligheden var plantningsopgaverne efterhånden blevet af større betydning, end det kan udlæses af de endnu ret sparsomme statstilskud. Fra 1883 anføres 16.000 kr. i regnskabsoversigterne under eet som tilskud fra indenrigsministeriet til »alm. formål, engvanding, lønninger m.m.«, og til engvanding medgik da væsentligt mindre end de 12.000 kr., der i andre oversigter er opført på vandingskontoen. Administration krævede derimod langt mere end 4000 kr. og plantningsformål mindst det 3-dobbelte af, hvad der endnu i begyndelsen af firserne blev bevilget. Helt i takt med udviklingen blev der fra 1880 ydet betydelige statstilskud til småplantning, først 5000 årligt, fra 1882-84 7000 kr. og efter 1885 tilskud stigende fra 10.000 kr. til i 1895 ikke mindre end 50.000 kr. Statstilskud til indkøb af nye arealer (»Ny plantagekonto«) steg fra 5000 kr. i 1888 gradvis til 20.000 kr. i 1894; de særlige tilskud til enkelte af Hedeselskabets plantager (samme konto) varierede en del fra år til år, men var af samme størrelsesorden. Til fremme af mosekultiveringen blev der fra 1890 ydet store statstilskud, i 1892

F. C. Moltke, Bregentved.

C. Liebe.

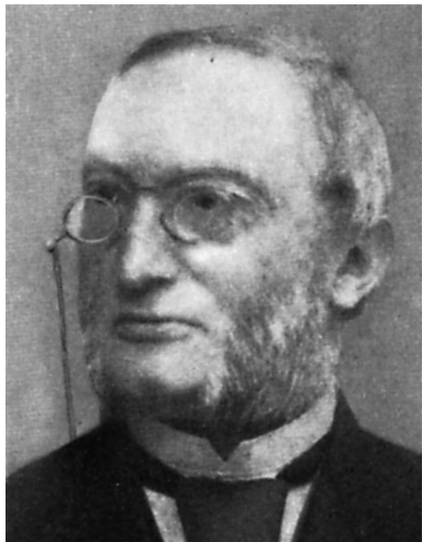

42.000 kr., men derefter væsentligt mindre.

De efterfølgende afsnit om Selskabets forhold til lovgivningsmagten og om dets virksomhed på hedekultiveringens forskellige områder vil give et indtryk af, hvad disse tilskud, der tager sig så beskedne ud i nutidens øjne, betød i samtidens opfattelse, og af den livligt fremadskridende landvinding på heder, i enge, kær og moser, som Hedeselskabet havde ansvaret og æren for. Det må dog ikke overses, at staten på andre felter ydede langt større tilskud til landvindingsformål, i finansåret 1889-90 således 355.400 kr. til sandflugtens dæmpning, heraf 314.000 kr. til træplantning, altså navnlig klitplantager.

Forhold til lovgivningsmagten i en politisk kamptid

På rigsdagen mødte Det danske Hedeselskab allerede i sine første leveår megen anerkendelse. Det kunne glæde sig over indenrigsminister Estrups velvilje og tage til indtægt, at den konservative grev L. Holstein-Holsteinborg og bondevennen, dr. phil. Geert Winther kappedes om at støtte »den over ordentlig nyttige bestræbelse«, som Selskabet var udtryk for. Hedeselskabet havde ubetinget lovgivningsmagtens sympati, men fik i begyndelsen ikke meget at ha' den i. Det skyldtes regeringens og rigsdagens sparebestræbelser: Selskabet måtte gerne få andel i finanslovens faste bevillinger til landvæsenets fremme i almindelighed samt til træplantningens fremme, navnlig i Vestjylland. Men når f.eks. Landhusholdningsselskabets andel nødigt skulle beskæres, måtte tilskuddet til Hedeselskabet ofte blive, hvad der var tilovers på de nævnte konti. Dog: »Kommer tid, kommer råd«, som Mourier-Petersen skrev, da Estrup i januar 1870 havde lovet ham, at en bevilling på 2000 rigsdaler til træplantning kunne ændres derhen, at pengene også kunne anvendes til engvandingens fremme.

Der var næppe blandt rigsdagsmændene fuld enighed om hedesagen. Mange foretrak utvivlsomt hedekultivering i form af udvidelse og forbedring af agerjorden. De store engvandingsanlæg var populære foretagender, og Lucianus Kofod fastslog i december 1871, under indtryk af Dalgas' »Geografiske Billeder«, at opdyrkningen af de jyske heder virkelig var »en almen dansk velfærdssag«. Men Hedeselskabets folk havde lært ham, at støtte til dem, der bosatte sig på heden, næppe ville nytte, hvis disse hedeopdyrkere ikke havde rygstød i et ældre agerbrug, et enganlæg eller et industrielt foretagende (»der må bringes gødningsemner til veje udenfor den lod, der skal opdyrkes«). Tog man »hedeopdyrkning« i udvidet forstand, da var hedebeplantning »den i længden vigtigste måde, hvorpå hedesagen fremmes«. Kofod anbefalede derfor langt større bevillinger til Hedeselskabets virksomhed. Herved op nåede han at fornærme den daværende indenrigsminister (Fonnesbech), der

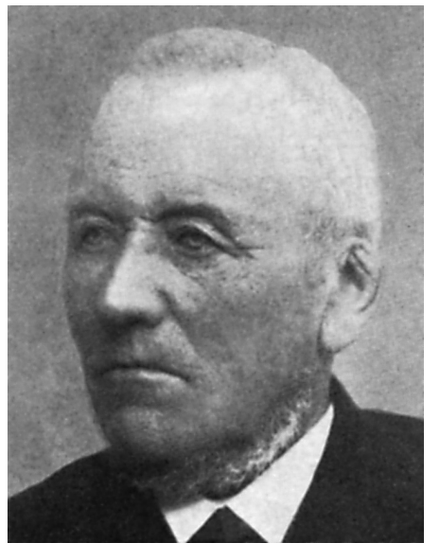

C. P. Aaberg (1819-97).

gerne så, at Selskabet henvendte sig direkte til ham. Men rigsdag og regering var nu inde på tilskudsforhøjelsernes brede vej.

En af hedesagens kyndigste fortalere på tinge var Christen Pedersen Aaberg, der repræsenterede Lemvig-kredsen fra 1861 til sin død i 1897. Han var født og opvokset på vesteregnen og vidste, hvad man havde at frygte af vindens magt. Derfor blev kystsikringen og hedebeplantningen et par af de sager, han vedholdende gik ind for, uden veltalenhed, men altid sagligt og grundigt. Aaberg var efter 1868 med kun få års afbrydelse medlem af finansudvalget, og da han - efter i ti år at have tilhørt »Mellempartiet« - i 1876 gik over til Højre, blev han vist nok den jyske folketingsmand, Mourier-Petersen allerbedst kunne samarbejde med. Herom vidner mange breve udvekslet under vanskelige situationer, hvor Hedeselskabets formål skulle støttes, f.eks. ved ordningen af plantagernes fredskovforpligteJse, der skulle sikre store stats tilskud til hedebeplantningen. Selv var Aaberg blandt de første, der anlagde plantage, og han var virksom for statens erhvervelse af Klosterheden og Kronheden, hvorved i 1880'rne over 10.000 tdr. land blev indtaget til beplantning. I 1886 blev han medlem af Hedeselskabets repræsentantskab.

En langt mere fremtrædende politiker, der også var vestjysk

bondesøn og i mange år medlem af finansudvalget, havde Mourier-Petersen betydeligt mindre tillid til. Christen Berg var i hans øjne partimanden, der ville udnytte enhver sag til egne politiske formål, og mere end een gang anede han - med rette eller urette - at »Monsieur Berg« var den egentlige ophavsmand til planer, der krydsede Hedeselskabets, således i 1876, da finansudvalget ville have nedsat en kommission angående en vestjysk engvandingssag. Mourier-Petersen havde skarpt blik for, hvad H. Wulff i sin åbenhjertige karakteristik af rigsdagsmænd kaldte Bergs »tykke selvbevidsthed«, og undervurderede sikkert hans klogskab og praktiske sans. Bergs egentlige styrke, den folkelige agitation, foragtede han nærmest. Og Berg var ingen ufarlig modstander, når han ønskede en statsorganiseret konkurrence til »monopoliserende selskaber« som Hedeselskabet (se nedenfor om plantningssagen).

En anden indflydelsesrig venstrepolitiker tog oftere stilling til Hedeselskabets virksomhed. Skolemanden og redaktøren Thomas Nielsen var også vestjysk gårdmandssøn, i mange år lærer i hedesogne. Han kom tidligt ind i politik, i 1866 var han Bergs modkandidat under grundlovskampen; senere mødtes de i Det forenede Venstre. Ths. Nielsen, der 1869-87 var Vejle kredsens folketingsmand og derefter blev landstingsmand, havde en udpræget social indstilling. Selv var han af udseende almuesmanden, men der var noget dobbeltsidigt i hans væsen, »hans smil var ikke smør til bunds«, er der sagt om ham. Han blev en dygtig og frygtet agitator, der også på rigsdagen talte den jævne mands sag. Hans syn på Hedeselskabet var bestemt af, om det virkede til gavn for hedens befolkning. Det var tilfældet med de store overrislings- og beplantningsarbejder, og de fortjente derfor hele samfundets understøttelse, udtalte Ths. Nielsen i januar 1872. Men han havde hørt, at sandudskylninger i forbindelse med engvandingsanlæg var til skade for mange beboere, og han ville kun stemme for stærkt forhøjede tilskud, hvis ministeriet gav Hedeselskabet et vink om, at disse forhold måtte ændres.

Denne noget kritiske indstilling trådte skarpere frem tre år senere. Venstre var da i flertal i folketinget, og såvel Berg som Ths. Nielsen havde også som bladudgivere forstået at styrke partiet. I vinteren 1874-75 blev der i flere blade antydet en kritik af de store opkøb af hedearealer, bl.a. grev Moltkes erhvervelse af Klelund

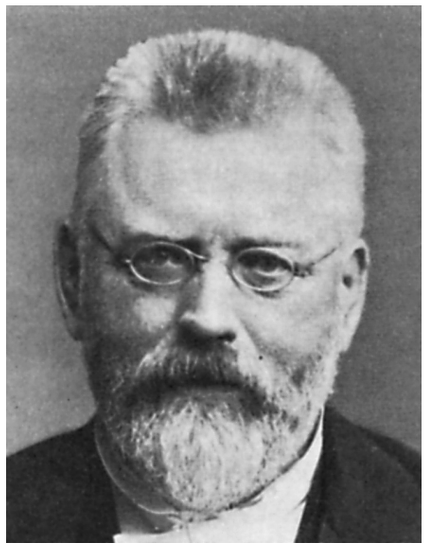

C. Berg (1829-91).

Thomas Nielsen (1838-95).

plantage, og der var utilfredshed med, at Hedebanken i Herning havde forhøjet udlånsrenten.

I folketinget tog Thomas Nielsen den 12. februar 1874 sagen op, idet han til indledning anerkendte, at Hedeselskabet havde gjort sit til at fremme udviklingen i de egne, som alt for længe havde været stedmoderligt behandlede. Men samtidig ville han give udtryk for »noget af den frygt, som jeg ved rører sig på mange steder, og som jeg tror ikke er aldeles ubegrundet«. Det hed sig, at udstrakte arealer i hedesognene sydvest for Herning blev sammenkøbt, og selv om den påtænkte skovplantning ville give arbejde til mange, var det dog endnu bedre, om der blev plads for »en mængde småfolk og nybyggere« over alt, hvor hederne egnede sig til opdyrkning. Thomas Nielsen henstillede, at Hedeselskabet - om muligt - fralagde sig ansvar for de storstilede jordkøb. Han ankede endvidere (som i 1872) over skadelige sandudskylninger og gav Selskabet et medansvar for, at Hedebanken havde »skruet rentefoden op for småfolk«. Det var Hedeselskabets opgave at beplante heder, der ikke egnede sig til andet, og så i øvrigt give folk anvisning på, hvorledes de skulle opdyrke hederne, finde mergel o.s.v. Gik Selskabet ikke den vej, forudså Ths. Nielsen, at han ikke ville blive

ene om at anbefale, at statens tilskud blev reduceret.

I folketinget påtalte kaptajn Chr. Jagd straks »den lunkne ros og den betingede understøttelse«, der her var ydet det selskab, som fremfor nogen havde udviklet nye indtægtskilder i øde og udyrkede egne, hvor der nu med store ofre fra statens side var anlagt jernbaner. Jagd fandt det naturligt, at Hedeselskabet ikke bragte hede under plov, da »de til opdyrkning tjenlige dele af heden er for kostbare at indkøbe til beplantning«. Den skade, der eventuelt skete ved sandudskylning, måtte påkendes af »de lovhjemlede autoriteter«, og Selskabet kunne ikke lastes for, at det havde forbindelse med Hedebanken, som ad flere veje fremmede dets formål.

Under en senere debat advarede Th. Kruse (Varde-kredsens folketingsmand) Hedeselskabet om »ikke at udsætte sin kredit hos befolkningen og miste dens gode tanke og omdømme«. For småmænd var det ikke bagateller, om deres enge led skade ved sandudskylning. Hedeselskabet trængte næppe til beskyttelse, og det ærede medlem (Jagd) skulle ikke sætte sig på den høje hest overfor folketinget i denne sag! Formanden gjorde opmærksom på, at tilskud til Hedeselskabet ikke stod på dagsordenen, og afskar derfor Jagds gensvar, men den veltalende kaptajn udløste munterhed i salen, da han i en kvik replik beklagede, at »den ærede rigsdagsmand« (Kruse) havde sat ham op på den høje hest, »uden at man i det mindste må kunne få lov til at smide ham af den«.

C. Berg udtalte, at »grundtonen i forhandlingerne, siden Selskabet blev dannet, har været en påskønnende«, hvad Ths. Nielsen sikkert var enig med ham i. Men også andre end smedens kat kunne dø af mange tak, og »når institutioner bliver overdænget med tak uden at blive kritiserede, kan man udsætte sig for, at deres virksomhed ikke i alle måder tager den heldigste retning«. Et selskab blev ikke miskendt, fordi man kritiserede en eller anden gren af dets virksomhed, og Berg fandt det værd at overveje, om det ikke ville være heldigere, at »det omtalte selskab« i stedet for at eje store arealer søgte alene ved sin sagkundskab og sine midler at hjælpe den private virksomhed frem, som det havde gjort i den første tid.

Hedeselskabets styrelse følte sig ilde berørt af denne rigsdagskritik. Dalgas var ængstelig for pressens reaktion efter Ths. Nielsens »mærkværdige optræden«, og som den, der blev direkte generet af de stærkt overdrevne rygter om vældige opkøb af hedearealer (se

nedenfor s. 267), ønskede han, at styrelsen straks i bladene skulle give »en klar fremstilling af, hvad der er sket til dato, og hvorledes vi har i sinde at fortsætte«. Stemningen på rigsdagen beroligede dog Mourier-Petersen, der vel informerede Jagd (hvis senere indlæg på flere punkter næsten ordret gengav Dalgas' brevudtalelser), men for øvrigt ikke mente det nødvendigt at gendrive, hvad »den flab« (Ths. N.) havde sagt. Dalgas var af en anden mening. Det kunne få meget stor betydning, at »Det forenede Venstre er gal på os«, hvilket også var den erfarne M. P. Bruuns opfattelse, når han fandt, at der ikke var andet for end at »vise dem brodden«. Nogle udtalelser i finansudvalget pegede i samme retning som Ths. Nielsens trussel (»som han også er i stand til at gennemføre, hvis han vil sætte sagen på spidsen«) og viste, at man forsøgte at binde Hedeselskabet. Derfor måtte det hævde sin selvstændighed, og Dalgas havde Morvilles tilslutning til en bestyrelsesudtalelse stilet til medlemmerne, men også henvendt til bladene og landboorganisationerne.

Mourier-Petersen slog det hen: »Koldt vand i blodet - den hele sag har intet at betyde og navnlig ingen hast«. Han anbefalede de opskræmte at læse Rigsdagstidende, før man tog endelig beslutning. Angrebene havde ikke gjort det ringeste indtryk hverken i eller udenfor rigsdagen, dertil stod Hedeselskabets anseelse for højt. Der var - skrev han nogle dage senere - ingen grund til at »lade vagten trække i gevær«, fordi Ths. N. sagde noget sludder eller satte sine lave partiformål over landets. Det samme havde mange af Hedeselskabets venner sagt til ham. Dalgas havde med sine anerkendte udmærkede fortjenester ingen anledning til at gå i presse-kampagne mod Thomas Nielsen, det ville kun skade. Det gjaldt om at handle på rette sted og til rette tid. Mourier-Petersen foreslog derfor, at man kun gav en redegørelse i årsberetningen, »således som vi plejer«.

Det forekom Dalgas, at formanden overså »pointet i sagen«, dels et spørgsmål om fredskovforpligtelse, dels en bevilling på 20.000 kr. til hedeopdyrkning, som sognerådene ville få afgørende indflydelse på. »Ved det første skal hedesagen lammes, ved det andet skal hedesagen fremmes gennem det forenede Venstres egne tilhængere«. Det samme synspunkt møder man i et brev fra G. Bruun til E. Dalgas få dage senere: »Det er dog harmeligt at se, hvorledes alt, hvormed det forenede Venstre ej har at gøre, skal mistænkelig

gøres ...«. De mange avisartikler om sagen irriterede Dalgas overmåde: »Lad os endelig snarest afvise det uværdige angreb på en aldeles klar og bestemt måde«. Det værste var, mente han, at også en stor del af hedebefolkningen blev vildledt.

Omsider vedtog bestyrelsen at udsende en meddelelse til medlemmerne (marts 1875). Heri hed det, at man havde fundet det rigtigst af hensyn til de mange fædrelandssindede mænd, der havde støttet hedesagen, at tilbagevise urigtige fremstillinger i pressen og på tinge. Udførligt gjorde bestyrelsen rede for Hedeselskabets plantningsforetagender og fremhævede, at det også direkte havde fremmet agerbruget i hedeegnene, nemlig ved at finde mergellejer og anlægge vandingskanaler. De omtalte udskylninger havde gjort overordentlig nytte og så godt som ingen skade (i eet tilfælde var man enedes om en erstatning). Hvad Hedebanken angik, havde Selskabet intet ansvar, men bifaldt i øvrigt, at »bankens fader«, generalkonsul Pontoppidan, lod den arbejde som andre pengeinstitutter. »Herning Bank er ingen velgørenhedsanstalt«; dens udlån i faste ejendomme kunne ikke ydes mod 4 % p.a., som en del hedeboere holdt på. Hedeselskabet havde hidtil afholdt en del af husmændenes udgifter ved låntagning i banken. Meddelelsen sluttede med en erklæring om, at bestyrelsen trøstigt ville fortsætte ad samme vej »og uden persons anseelse eller partihensyn arbejde som hidtil, efter Selskabets program«.

Hedeselskabets ledelse frygtede følgerne af den politiske magtkamp. Da rigsdagen sluttede 14. maj 1875, skrev Mourier-Petersen: »Venstres magt er stærkere nu end nogensinde, når det ikke selv forspilder den«. Profetiske ord! Fire uger senere blev Estrup regeringschef og holdt sig ved magten i 19 år. Estrup var tillige finansminister, hvad der var af betydning, når Hedeselskabet måtte føre vanskelige forhandlinger med de skiftende indenrigsministre og deres departementschefer. Men det svigtende sammenhold inden for Venstre lettede utvivlsomt stillingen. I februar 1878 kunne C. P. Aaberg samle underskrifter »væsentligst af venstremænd« på et ændringsforslag om forhøjede tilskud til Hedeselskabets virksomhed, og Ths. Nielsen lovede at bringe forslaget frem i finansudvalget, hvor det fik »megen til slutning«.

Allerede under det første provisorium (1877) var Thomas Nielsen forligsvenlig, og som afgjort tilhænger af sociale fremskridt,

med bedre livsvilkår for beboerne i de fattigste egne, var det kun naturligt, at han rykkede over på Hedeselskabets linie. Under finanslovdebatten i marts 1878 priste han Selskabet, fordi det trods modløsheden efter 1864 var gået i gang med sit store nationale foretagende, kultiveringen af de jyske heder. »Man smilede deraf på sine steder og tvivlede på andre«. Nu smilede man ikke mere, for Selskabet havde på 10 år opnået at få mere hede bragt under kultur, end staten i de foregående 100 år. Den tid var måske ikke så fjern, da de jyske heder kun gemtes i Blichers noveller og i enkelte gamles erindring!

Ths. Nielsens næsten lyriske hyldest til Hedeselskabet og den sjællandske bondeven og sparekassemand C. C. Albertis samtidige erklæring om, at staten hidtil havde ydet alt for lidt hjælp til ufrugtbare egnes opdyrkning, lå helt på linie med Aabergs og kaptajn Jagds udtalelser. Det kunne ikke overraske, at Ths. Nielsen senere, i november 1880, var af den anskuelse, at alle understøttelser til træplantningens fremme burde gå til Hedeselskabet, da man ellers ville splitte kræfterne. Småplantningen, som jo især var til gavn for den brede befolkning, støttede han af fuldt hjerte. Sidst på året 1884 kunne Ths. Nielsen triumferende meddele Dalgas, at statens tilskud til småplantninger var forhøjet med 3000 kr.; »det kneb svært, da ellers så godt som alle nye bevillinger .... bliver strøget«.

Hedeselskabet fik andre vanskeligheder at kæmpe med, f.eks. i den vigtige sag om fredskovforpligtelsen. Men statstilskuddene svigtede ikke. År efter år kunne Aaberg meddele, at alle bevillinger, der vedkom Selskabets virksomhed, var gået glat gennem finansudvalget, og - skrev han i december 1892 - »lad mig tilføje, at Hedeselskabets hele virksomhed er nu fra alle sider så anerkendt for at være almennyttigt, at hvad dette forlanger, det går alle med glæde ind på«.

Under forfatningskampen var Hedeselskabets virkefelt blevet et tværpolitisk helle.

Engvanding. Hesselvig Engvandingsskole og forsøgsstation

I 1872 fuldførte Hedeselskabet henved 40 km kanalanlæg, og det havde påtaget sig nye store engvandingsopgaver især i Sydjylland. Ikke mindre end 9 kanaler i Vejledalen og 4 ved Kongeåen samt en del vest- og midtjyske vandingskanaler var under bygning eller skulle 1872-73 projekteres. En skuffelse var det, at et påtænkt stort kanalanlæg langs Holstebro ås (Storåens) udløb først stødte på modstand fra en del bebores side, og at en overland væsenskommission senere nægtede det fremme. Årsberetningen 1873 gav den uklare vandlovgivning skylden og opfordrede til lovændring. Det drejede sig her om et vandingsareal på 2-3000 tdr. land fordelt på 5 sogne. Også en række kanalanlæg ved Grindsted å blev afhængig af overlandvæsenskommissionens kendelser.

Blandt de foretagender, som det i 1875-76 lykkedes at fuldføre, var et par 7-8 km lange kanaler ved Kongeåen, som beboere syd for grænsen havde særlig interesse i at få gennemført, men som krævede forhandlinger mellem den danske og den tyske regering. Selskabet fortsatte med projektering af kanaler ved Ribe å og Gjels å i henhold til nye kontrakter, og cand. polyt. Brønsted, der på Hedeselskabets vegne skulle lede kanalarbejderne i Ribe, Ringkøbing, Vejle og Skanderborg amter, tog i 1874 for længere tid fast ophold i Varde; som assistent havde han landinspektør Lindhard. Det var hensigten, at cand. polyt. Ramsing skulle overtage ledelsen af projekteringsarbejder i de øvrige amter.

Standsningen af Bur-Nes-Vemb kanalprojektet gav anledning til, at bestyrelsen i 1875 anmodede regeringen om at undersøge mulighederne for en forbedret vandings- og afvandingslovgivning, og indenrigsministeriet nedsatte i 1877 en kommission, der skulle arbejde med sagen. På basis af oplysninger indhentet fra amtsråd og landboforeninger forberedte indenrigsministeriet en ny lov om vands afledning og benyttelse. Den kom først 28. maj 1880, og heller ikke dens bestemmelser var tilfredsstillende.

Årsberetningen 1876 fremhæver, at det trods de mange kanal-

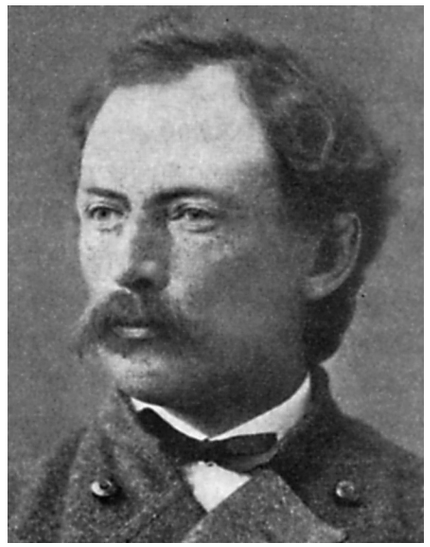

Sophus Brønsted (1841-93). I henved 25 år projekterede S. B. de fleste af de mange vandingskanaler, engvandingsanlæg og afvandinger, som Hedeselskabet forestod. Han planlagde og ledede desuden arbejdet ved de daværende to mergelbaner og udarbejdede en detaljeret plan til Skjernåens afvanding.

anlæg før og efter Hedeselskabets dannelse endnu kun var et mindretal af jyske åløb, hvis vandrigdom var blevet udnyttet. Men det arbejde, der stod tilbage, ville støde på langt flere vanskeligheder, »dels hidrørende fra modstand fra uinteresserede, dels fra mangler i lovgivningen, dels fra vanskelige terrænforhold og endelig fra mangel på kendskab til detailvandingen«. På dette sidste, vigtige punkt havde Hedeselskabet hidtil været tilbageholdende. Det havde haft mere end nok at gøre med anlæg af vandingskanaler. Men en bedre detailvanding viste sig at være en bydende nødvendighed, og på et ekstraordinært repræsentantmøde 16. marts 1876 vedtoges det at oprette en anstalt for oplæring af vandings- og plantningselever med forsøgsstation for detailvanding. Det blev på Hesselvig.

Dalgas havde i 1870 sammen med M. P. Bruun og B. Bruun købt Hesselvig, som allerede dengang var udset til engvandingsgård. Han blev senere eneejer, men led tab ved driften. I foråret 1876 forhandlede han med forpagteren af Clasonsborg om salg, for at et fabriksanlæg kunne udnytte vandkraften. En livlig brevveksling fra marts til juli 1876 viser, at Dalgas var villig til at afstå Hesselvig til Hedeselskabet på noget billigere vilkår, såfremt generalkonsul Pontoppidan ville forhøje sit tilbud om 10.000 kr. til elevanstalt og

forsøgsstation (ydet i Herning Hedebank-aktier) og ville skænke endnu 10.000 kr. kontant. Iderig som altid tumlede Dalgas med forskellige planer vedrørende Hesselvig, men resultatet blev, at gården, der af en nedsat komite var vurderet til 67.000 kr. »og i handel og vandel til 60.000«, blev købt af Hedeselskabet for 50.000 kr., mens Dalgas indtil videre beholdt ca. 25 tdr. ld., kaldet Engkroge, af Hesselvigs 770 tdr. land. Agerjord og have udgjorde 114, de anlagte vandingsenge godt 118 tdr. ld., tørvemosen 4½ td., mens resten - 508 tdr. ld. - var hede. I ejendommen indestod et kreditforeningslån på 30.000 kr. Hedeselskabets udgift til driften af engvandingsanstalten kunne anslås til ca. 8.000 kr. i 1876, men samtidig voksede Selskabets formue med over 25.000 kr., idet ejendommen efter ombygning og med besætning blev takseret til 55.000 kr. Endnu i 1877 købte Selskabet Engkroge og yderligere 16 tdr. ld. hede, så vandingsarealet voksede med 41 tdr. ld.

Engvandingsskolen på Hesselvig startede 1. april 1877 med civilingeniør M. Rasmussen som forstander. Han fik en hjælpelærer, og der var foreløbig plads til 12 elever, som navnlig modtog praktisk belæring gennem arbejdet på engene, men dog i 3½ vintermåned regelmæssigt skulle have teoretisk undervisning i gødningslære, lidt botanik (engplanterne!), opmåling og nivellering, engvanding, højbjergning og dræning samt regnskabsføring og tegning af opmålte arealer. De praktiske arbejder bestod især i anlæg af forskellige slags enge, pasning af de færdige enge, behandling af høet, endvidere dræning og tilberedning af gødning. For den normalt 1-årige undervisning samt kost, logi og varme skulle eleverne betale 300 kr., for et eventuelt 2. år kun 200 kr. Efter planen blev der i 8½ måned arbejdet 9 timer og i 3½ vintermåned undervist 5 timer daglig, idet eleverne havde den øvrige tid til selvstudium og løsning af opgaver.

Opholdet var ikke billigt, men flere elever fik fripladser, idet Ribe og Ringkøbing amtsråd og et par landboforeninger ydede tilskud hertil. Sunde 16-årige knøse med almindelige skolekundskaber og god arbejdsvilje kunne trygt indfinde sig. For dem, der havde hørt meget om de øde heder og den ensomt liggende ejendom, måtte det virke beroligende, at skoleplanen omtalte den daglige diligence

fra Arnborg (kun ¾ mil fra Hesselvig) til Herning og Vejle, samt at der hveranden dag kørte landpost forbi Hesselvig!

Beretningen om det første arbejdsår viser, at der var 10 engvandingselever, hvoraf 8 indstillede sig til eksamen og de 5 fik gode karakterer; 2 måtte fortsætte endnu 1 år. Skolen blev desuden i kortere tid besøgt af 5 andre engvandingselever, og 4 plantningselever blev i to måneder undervist i landmåling og nivellering. Engvandingselevernes præstationer i de to sidstnævnte fag samt i tegning og jordberegning betegnes som »overraskende gode«, mens de praktiske præstationer ikke kunne bedømmes af censorerne for hver elev især.

I det andet undervisningsår var der 11 elever, men kun 5 tog eksamen, og indenrigsministeriet bevilgede ikke som de foregående år noget bidrag til elevskolen, men derimod til en engvandingsforsøgsstation. Samarbejdet med den første forstander var åbenbart ikke godt. Dalgas havde ved forpagtningskontrakten villet sikre Hedeselskabet ret til at disponere over engene på en sådan måde, at det kunne blive til gavn for den praktiske undervisning. Men engvandingsskolens leder havde ønsket en fri og uafhængig stilling og mente sig berettiget til »i alle retninger« at udkaste planer for, hvorledes arbejdet i detaljer skulle udføres. Han beklagede sig samtidig over, at han kun havde haft improviserede og til dels modstridende ordrer at gå efter; derfor havde han tabt interessen for foretagendet.

Overfor indenrigsministeriet havde Dalgas indtrængende henstillet, at Hedeselskabet fik samme tilskud til engvandingen som hidtil. Selskabet havde »med store ofre oprettet en både efter vor og andres formening fortrinlig engvandingsskole, hvor sønner af proprietærer, præster, skolelærere, gårdmænd og husmænd erholder både praktisk og teoretisk undervisning«. Endvidere var der på Hesselvig en engvandingsforsøgsstation, der allerede havde givet smukke resultater m.h.t. anlæg af befugtningsenge. Forsøgene blev af lærerne ledet efter en plan, Dalgas havde affattet, ligesom Selskabet havde udgivet en engvandingslære og forberedte en pjece om mosekultur. »Endelig har Selskabet efterhånden indladt sig på praktisk at lede detailvandingsanlæg på forskellige steder« (nogle eksempler anførtes), arbejder, der blev projekteret og ledet dels af Hedeselskabets engvandingsingeniører, dels af lærerne på Hes-

selvig og af Dalgas personlig, idet han lejlighedsvis havde givet mundtlig vejledning uden at overtage den egentlige ledelse af detailbehandlingen.

Når statstilskuddene til engvanding voksede fra mindre end 4.000 kr. i 1876 til ca. 8.000 i 1877, 11-12.000 årligt i 1878 og 79 samt endelig 12.000 i de følgende år, var det efter 1878 ikke skolen på Hesselvig, der motiverede stigningen, men for en væsentlig del detailvandingsarbejder. 1879-beretningen omtalte en række detailanlæg og gjorde udførligt rede for arbejderne på Hesselvig forsøgsstation og anvendelsen af nye metoder ved anlæg af befugtningsenge. I løbet af 4 à 5 år kunne værdiløs hede forvandles til frugtbar eng, fremgik det af forsøg gennem 8 år. De ville nu blive fortsat. At udgifterne til forsøgsstationen i de følgende år snart lå betydeligt under, snart adskilligt over de budgetterede henved 4.000 kr., skyldtes navnlig de stærkt varierende priser på høet fra Hesselvig enge, der dels solgtes ved auktion, dels kunne afsættes til militæret i Århus eller Odense.

Nye engvandingsanlæg. Afvanding. Skjernå-projektet.

I 1880 var mere end 60 vandingskanaler fuldført. Ingeniør S. Brønsted kunne i september 1879 give meddelelse om en række vandingsanlæg på vestkysten, navnlig om et stort anlæg ved Kongeåen i Vilslev sogn, hvorved åvandet blev ført til tre landsbyers marskenge, der strakte sig i en bredde af henved 2 km til begge sider af åen. Flertallet af de ca. 100 lodsejere gik sammen i et interessentskab, der lod anlægge to kanaler, een på sydsiden af åen til Jedsted og Hillerup enge, een på nordsiden til Vilslev enge, med et fælles stemmeværk, der var fuldført 1878. Vandmassen syntes mere end tilstrækkelig til de 1100 tdr. land, vandingsarealet foreløbig omfattede; det inddeltes i distrikter, der blev vandet successivt med hele vandmassen, hvorved vandingen kunne foregå hurtigere, og man undgik, at afledningsgrøfterne i længere tid stod fulde af vand. Anlægget havde kostet 85.000 kr., men der blev i de følgende år bygget nye bikanaler, og flere medlemmer blev optaget i interes-

sentskabet. Et projekt, der også omfattede et floddige ved Kongeåen, syntes dog for dyrt og blev opgivet.

Det var for størstedelen små kanaler der blev projekteret og fuldført i årene efter 1880, men de fordelte sig over det meste af Jylland, navnlig Ribe, Ringkøbing, Viborg, Århus og Hjørring amter. En del kanaler, der var anlagt tidligere og uden Hedeselskabets medvirken, blev senere reguleret og forlænget, efter at beboerne havde søgt Selskabets assistance og interessentskabs-kontrakter var oprettet. Dette gjaldt således den ca. 10 km lange Ørbæk kanal i Hoven sogn. Om en kanal til afvanding af ca. 1000 tdr. land marskeng i Nykirke, Sneum og Tjæreborg sogne blev der forhandlet i 1884, og i reduceret form blev projektet fuldført i 1887. Tjæreborg kanal skulle afvande ca. 350 tdr. ld.; vandet fra Sneum å blev hævet ved dampkraft. De økonomiske vanskeligheder i 1880erne bevirkede, at mange arbejder blev udsat indtil videre, om ikke helt opgivet. Men et stort antal foreløbige undersøgelser vidnede om interesse for engvandingsprojekter. Ved Gudenåen blev således projekteret to kanaler, i Østbirk samt i Træden og Tønning sogne, med et vandingsareal af ca. 300 tdr. ld., og ved Ry å et kanalanlæg i Øster Brønderslev sogn; hovedkanalernes længde skulle her være henved 10 km og vandingsarealet ca. 500 tdr. ld. Landvæsenskommissionen afgav imidlertid kendelse mod Brønderslev-kanalens fremme.

Indtil 1891 havde Hedeselskabet ledet anlæg af i alt 102 vandingskanaler med en samlet længde på godt 350 km, heraf 43 i Ribe og 27 i Ringkøbing amt (henholdsvis ca. 125 og 156 km), nærmest kom Vejle amt med 15 og Viborg med 10 kanaler. Det samlede vandingsareal blev beregnet til henved 12.000 tdr. land, og kanalerne førte 2.250 kubikfod vand i sekundet. De fleste kanaler kunne levere fuld vanding til 1 à 200 tdr. land, enkelte noget mere, og den store Skjernå-kanal til ca. 700 tdr. land. Projekteringsarbejderne blev gennem 20 år ledet af ingeniør Brønsted, der også forestod udførelsen, lige som Hedeselskabet affattede vandingskontrakterne, »alt uden udgift for beboerne«. Dalgas antog i øvrigt, at udgiften til samtlige kanalanlæg stod beboerne i over 1 million kr., og at det indvundne engareal havde en værdi af 5 millioner kr.

Forsøgsstationen på Hesselvig gav praktisk vejledning m.h.t. detailanlæg af enge nedenfor vandingskanalerne. Hedeboerne havde

ofte forsømt denne del af opgaven, og opmuntringspræmierne i begyndelsen af perioden havde ikke haft tilstrækkelig virkning. Uheldigvis kunne det ikke siges, at Hesselvig kanal havde forrentet sig, men årsagen måtte formentlig søges i, at arealet nedenfor kanalen var for lille i forhold til en vandføring på 40 kubikfod i sekundet. Forsøg med gødskning af vandingsenge lykkedes bedre på Birkebæk (Store Engkrog) i årene 1891-94, og Chr. Dalgas kunne i 1895 sammenligne de foreløbige resultater med den ældre form for gødskning: aske fra gården udstrøet på visse engpletter. Han anbefalede at supplere asken med kainit og thomasslagge. Disse gødningsstoffer fremskaffede Hedeselskabet i en længere periode til sine medlemmer.

Mens engvandingsarbejderne var af mindre omfang i periodens senere del, fik Hedeselskabet en række afvandingsopgaver. De havde forbindelse med Selskabets almindelige landvindingsbestræbelser: bedre udnyttelse af enge, kær og moser lige såvel som af heder og magre jorder. Men allerede i 1870'rne blev Selskabet stillet overfor et stort afvandingsproblem, der lige fra udskiftningstiden til de seneste år i skiftende former har påkaldt offentlighedens opmærksomhed, til dels fordi modstridende interesser gjorde hele den komplicerede opgave så overordentlig vanskelig.

Det var et spørgsmål om afvanding af de ca. 4500 tdr. land eng, der blev gennemstrømmet af Skjernåen, med dens forgreninger og tilløb. Disse enge burde - som ingeniør Brønsted fremhævede i sine rapporter til Hedeselskabet - have været »en rig hjælpekilde for den magre omegn«, men de havde i mange år henligget i en mangelfuld tilstand. Engfladen mellem Lundenæs og Ringkøbing fjord var gennemskåret af en mængde vandløb, både åer, bække og stillestående søer. Skjernåen lå på den højeste del af engterrænet, der havde fald til begge sider; dens vandmasse var ved normal vandstand samlet i eet løb indtil forbi Lønborg kirke, hvorefter den delte sig i to grene, der atter forenedes nær fjorden. Åløbet var ikke reguleret, men fra Lundenæs til fjorden for det meste indesluttet mellem dæmninger. Vandspejlet lå en del over middelvandstanden i Ringkøbing fjord. Om vinteren stod hele deltaet under vand, men det var oversvømmelser i regnfulde somre, når åen steg over dæmningerne, der ødelagde afgrøderne. Risikoen var så meget større, som åens munding i tidens løb var rykket længere mod vest, så

Vandingsenge på Skovbjerg. I baggrunden den i 1873 anlagte plantage.
Fot. ca. 1888.

dens fald og vand hastighed var formindsket; en betydelig sandaflejring i åløbet havde da til følge, at vandspejlet steg.

M.h.t. afvandingsforholdene inddelte Brønsted engene i 6 grupper, hvoraf kun een blev afvandet direkte til fjorden. Lige siden 1791 havde man søgt at forbedre tilstandene, men åstedsmøder og landvæsenskommissions-forretninger havde kun givet små resultater, navnlig opførelse af dæmninger, lukning af gamle løb og åbning af nye. En kommissionskendelse i 1846 udskød sagen, til amtsrådet havde ladet foretage omfattende undersøgelser, men først i 1857 fremkom et forslag (stiftslandinspektør Wegge), der henledte opmærksomheden på »det eneste rette hjælpemiddel, den direkte afvanding til fjorden«. Brønsted kaldte dette forslag »et glædeligt vendepunkt«, idet Wegge havde forstået, hvad der var problemets kærne. Men der blev ikke opnået enighed om, hvorledes udgifterne ved projektets gennemførelse skulle fordeles, sagen trak

ud, og det faldt i ingeniør Brønsteds lod at udarbejde en oversigt over de arbejder og udgifter, Wegge-planens gennemførelse ville nødvendiggøre. Et udvalg, der blev nedsat i marts 1874, lod B. udarbejde en endelig og detaljeret plan, som amtsrådet vedtog i juni 1875. Men uenighed indenfor amtsrådet medførte en standsning. Gennem 90 år var der da så godt som intet udrettet.

Skjernå-problemet kunne næppe løses under den gældende vandlovgivning, der især gav anvisning på oprensning, uddybning og regulering af åløb. Det ville blive alt for bekosteligt at uddybe og regulere Skjernåen så meget, at det kunne blive til virkelig nytte, og det lod sig heller ikke gøre at sænke vandstanden i hovedløbet væsentligt ved at konstruere nye hjælpeløb. Opgaven kunne kun løses, ved at samtlige enge i deltaet blev afvandet direkte til fjorden gennem lange kanaler, og plan til en fuldstændig afvanding forelå ikke. Det Wegge-Brønsted'ske projekt, der var anslået til at ville koste 67.000 kr., var af alle sagkyndige anset for brugbart, men omfattede kun 1; af deltaet. I Hedeselskabets Tidsskrifts januarhæfte 1880 afsluttedes redegørelsen for Skjernå-forholdene med et rids af de kanal- og dæmningsanlæg, der yderligere måtte gennemføres, for at hele engområdet kunne blive tilstrækkeligt af vandet, vel at mærke »i almindelige sommere«, næppe i de mere regnfulde. Vinteroversvømmelser gjorde gavn ved at overgøde engene, men afvandingskanalerne skulle dog bidrage til, at oversvømmelsen blev fjernet hurtigt om foråret. Sommeroversvømmelser kunne begrænses ved at konstruere solide overfald i dæmningerne med løb til afledningskanalerne. Udgiften til samtlige arbejder kunne anslås til højst 200.000 kr. eller 75 kr. pr. td. land, hvis man antog, at 3/5 af deltaet ville vinde væsentligt ved afvandingen.

Den værste hindring for udførelsen af et hvilket som helst projekt var ikke udgifterne, men lodsejernes naturlige frygt for, at det kun ville gavne visse engstrækninger men skade andre. Det havde man sørgelige erfaringer for. Desuden tillod vandlovgivningen ikke, at vand blev fældet fra eet vandløb over i et andet, og det var utvivlsomt nødvendigt at dispensere fra denne bestemmelse ved en særlig lov om Skjernå-afvandingen. I folketinget havde man behandlet sagen, og det fremgik af finansudvalgets betænkning, at nogle hundrede lodsejere ønskede vandstanden i Ringkøbing fjord sænket for derved at hindre engoversvømmelser. En gennemskæring af tangen overfor Nymindegab ville dog blive kostbar, og for Skjernå-deltaet ville en afvanding direkte til fjorden være af langt større betydning, konkluderede Hedeselskabets Tidsskrift.

På repræsentantmødet i Århus 23. juli 1880 fremhævede Dalgas nødvendigheden af, at Hedeselskabet tog sig af Skjernå-problemet. Lodsejere i den nordlige del af det store areal havde allerede i 1872 henvendt sig til Selskabet, men dets første forslag til bedre vandafledning blev efter at være behandlet på landvæsenskommissionsmøder 1876 og 77 nægtet fremme, navnlig fordi et stort antal lodsejere i andre engarealer protesterede. Nu vedtog repræsentantskabet at opfordre bestyrelsen til nyt initiativ i sagen. Ved henvendelse til indenrigsministeriet ville man søge udvirket, at der blev nedsat en kommission til undersøgelse af forholdene i deltaet, hvorefter »et forslag til en korrekt gennemførelse af afvandingen, såvidt muligt med statstilskud« burde udarbejdes og formentlig fremmes ved en særlig lov, idet loven af 28. maj 1880 om vands afledning m.v. næppe tillod de nødvendige afvandingsarbejder.

I sit andragende af 10. juli s.å. stillede bestyrelsen i udsigt, at en god afvanding af Skjernå-deltaet ville kunne gennemføres for ca. 200.000 kr., og den appellerede til statens offervilje, idet man henviste til Hedeselskabets erfaring, der gik ud på, at overalt, hvor Selskabet afholdt en mindre del af udgiften, havde dette lettet gennemførelsen af engvandings- eller afvandingsprojekter. Indenrigsministeriet stillede sig imødekommende, men da det trak ud med nedsættelsen af en kommission, var beboerne ved at tabe tålmodigheden. Bestyrelsen modtog en ret bitter klage, som Dalgas »aldeles privat« tilsendte departementschef Bache i juni 1882, idet han tilføjede: »Brevet skildrer ikke forholdene værre end de er; høafgrøderne er ødelagte, og den ellers noget [rettet fra »meget«] stridige befolknings sindelag er på grund heraf blevet tilstrækkelig mørt, til at den forventede kommission vil kunne arbejde med håb om et tåleligt godt resultat. Jeg tror derfor, at det nu er på tide at få kommissionen nedsat«. Det skete to måneder senere, og Dalgas blev medlem.

Opmålingsarbejder blev påbegyndt, men allerede i oktober afbrudt ved oversvømmelser. Værre var det, at den bevilling, der skulle gøre det muligt at udarbejde en detaljeret plan til regulering af Skjernå-deltaet, blev udskudt, fordi »spørgsmålet om tilvejebringel-

sen af et nyt udløb for Ringkøbing fjord« samtidig skulle tages op til overvejelse. Allerede i 1882 havde Dalgas taget afstand fra en sammenblanding af de to foretagender. Kommissionen måtte imidlertid afvente resultatet af en anden kommissions undersøgelser med henblik på »Nymindegabs flytning«.

Derefter sænkede tavsheden sig over Skjernå-projektet. I provisorieårene kunne man ikke vente at få statsmidler til gennemførelse af en afvandingsplan. Muligheden forelå pány, da en reformlovgivning i begyndelsen af 1890'rne blev indledt i kraft af samarbejdet mellem Højre og Det forhandlende Venstre. Hedeselskabet blev opfordret til at rejse Skjernå-sagen, men betingede sig i 1893, at et overvejende flertal af beboerne ville andrage her om og tilslutte sig et udarbejdet projekt (i noget reduceret form). Fra 340 beboere modtog Selskabet et andragende, og ingeniør Brønsted forhandlede derefter med beboerne om en reduktion af den oprindelige plan. På repræsentantmødet s.å. præciserede Dalgas, at hovedopgaven var anlæg af to afløbskanaler med udløb direkte til fjorden, og at afvandingen krævede »en delvis flytning af selve Skjernåen«. Han forudså, at der ville gå nogle år, før selve arbejdet kunne tage sin begyndelse. - Nytårsaften 1893 døde S. Brønsted, få måneder før Dalgas.

Tiden var ikke inde til gennemførelse af det store Skjernå-projekt. Hedeselskabet havde derimod held til i samme periode at projektere og ofte tillige lede forskellige inddignings- og afvandingsarbejder. Her var også Mourier-Petersen aktiv. Man havde i 1862 påbegyndt afvanding af Hyllested mose i Djursland, og M.-P. havde sat sig i spidsen for dette foretagende, men en del bønder faldt fra. I 1873 var beboerne atter kommet til ham, og denne gang havde han sikret sig samtliges underskrift, men ønskede dog at drøfte sagen med Dalgas.

Hedeselskabet modtog flere henvendelser om udtørring af moser og inddæmning af fjordarealer. I vinteren 1877-78 blev der rettet opfordring til Selskabet om at undersøge muligheden for at inddige ca. 4000 tdr. land kærjorder mellem Mariager og Randers fjorde, ud mod Kattegat. Foreløbige undersøgelser viste, at en inddigning kun ville koste ca. 20 kr. pr. td. land, men projektet måtte stilles i bero, da de interesserede lodsejere efter et par dårlige høstår blev mere tilbageholdende. Ejeren af herregården Overgård

bad imidlertid Hedeselskabet udarbejde projekt til inddigning og udgrøftning af et mindre kærområde, Nørrekær, og dette projekt blev bragt til udførelse. Skønt omkostningerne her var store i forhold til arealet, ca. 230 tdr. land, blev resultatet så tilfredsstillende, at Dalgas i en efterskrift til ingeniør Christensens redegørelse for arbejdet slog til lyd for gennemførelsen af det påtænkte langt større foretagende. I henhold til lov af 10. april 1874 om diger til beskyttelse mod hav-oversvømmelser kunne et sådant digeanlæg gennemføres, hvis ¾ af lodsejerne var enige.

Når det gjaldt inddæmning og afvanding, kom naturligt nok Sjælland ind i billedet. Ved Halleby å fik Hedeselskabet o. 1880 til opgave at projektere dels afvanding og dels engvanding på ca. 1000 tdr. land. Selskabets forslag blev godkendt af landvæsenskommissionen, men afvandingen udførtes af amtet. Også en forbedring af vandingen på ca. 400 tdr. land i Svinninge Vejle var Selskabet med til at projektere, ligesom det havde kontakt med ejerne af Lerchenborg og Løvenborg. Langt de fleste afvandingsarbejder blev dog projekteret i Jylland, men oftest drejede det sig kun om mindre kær- og engarealer ved åer eller i forbindelse med plantageanlæg. Mest omfattende var et »summarisk projekt og overslag« til afvanding af 700 tdr. land kærstrækninger i Sønderlyng herred i 1885. Mod periodens slutning, da landbrugskrisen atter skærpedes, gik der sjældnere bud efter Hedeselskabet i afvandingsøjemed.

Plantningssagen, den vigtigste opgave

I Hedeselskabets første femår havde engvandingen haft en særlig fremtræden de plads i dets virksomhed, men i 1873 omtales træplantningen som »Selskabets største og vigtigste formål«. Udviklingen frem til 1894 svarede hertil. Mens engvandingsarbejderne ikke blev fortsat med gennembrudstidens energi og held, bl.a. fordi vandlovgivningen var en hindring, fik plantningssagen en langt stærkere fremgang. Til den sent vågnende, men efterhånden hurtigt voksende forståelse af plantningens betydning, svarede lykkeligvis - som vi har set - en større imødekommenhed fra regeringens og rigsdagens side, og resultaterne udeblev ikke.

I Selskabets arbejdsplan for 1872 tales der om tiltagende interesse for plantning og - hedder det - »hedesagens kærne står og falder med denne interesse«. M.h.t. plantageanlæg var den dybe reolpløjning med særligt konstruerede amerikanske plove endnu i 1871 kun på forsøgsstadiet, og det samme gjaldt i virkeligheden småplantninger omkring huse og gårde. Plantningssagens forkæmpere talte om at »oplive terrænet« med nyttige haver og hegn, men de færreste havde fantasi nok til at forestille sig et Nord- og Vestjylland, hvor beplantningen omkring huse og gårde var et almindeligt træk i landskabsbilledet. Indtil videre satte Dalgas og bestyrelsen deres lid til plantning i den store stil og slog på, at størstedelen af heden var bedre skikket til plantageanlæg end til opdyrkning. Men længe voksede plantagearealet kun med godt 1000 tdr. land årligt, som det endda tog mange år at få tilplantet. Det kan ikke overraske, at en impulsiv natur som Dalgas søgte efter nye veje frem mod det endnu så fjerne mål.

Sidst på året 1872 var der planer i gære, som helt kunne have ændret plantningssagens videre udvikling. På det store repræsentantmøde i september traf Dalgas en foreløbig aftale med Th. de Thygeson om dannelsen af et stort plantningsinteressentskab, der skulle tilplante ca. 10.000 tdr. ld. »indre sande« fra Ulfborg til Hover og Brejninggård. Det skulle have forbindelse med Hedeselskabet, men derimod ikke med Mylius' og Thygesons tidligere omtalte jyske aktieselskab, hvis skæbne dermed efter Dalgas' mening var beseglet. Omkring 1. december foreslog D. imidlertid, at man hellere skulle købe de 10.000 tdr. ld. hede forskellige steder i Ringkøbing og Ribe amter, da en del af »indre sande«-arealerne var mindre egnet til beplantning. Stilde Krat skulle indgå i det nye interessentskab, Høgildgård også, hvis aktietegningen blev stor nok.

I breve til Mourier-Petersen hævdede Dalgas, at det gik ret dårligt med plantningssagen, et nyt initiativ var nødvendigt, selv om han følte sig lidt usikker m.h.t. fremgangsmåden. Før jul 1872 havde han hos jægermester G. Krøyer på Engelsholm drøftet sagen med Thygeson, forstråd F. Bang. Gjøddinggård, og den plantningsivrige grosserer L. J. T. Grøn, Randbølgård. Kort forinden havde Dalgas set eksempler på, at interessentskaber opløstes allerede i starten p.gr. af bøndernes uenighed og fordi de ikke ville arbejde i længere tid for ingenting. De fem mænd på Engelsholm syntes enige om, at disse plantningsassociationers værdi var ret tvivlsom, at man skulle »stræbe efter at få plantningens .rentabilitet bragt ud i den almindelige bevidsthed«, samt at man ligefrem burde » bringe plantningsforetagender på Børsen som slet og ret forretningsforetagender« (hvilket Grøn var villig til at formidle). Forinden måtte der udarbejdes planer for tilplantningen, attesteret af forst kyndige, plantører skulle under Hedeselskabets kontrol udføre arbejdet til fastsat takst, og forstmænd skulle foretage beregninger over hedeplantagernes træbestand, træernes værdi i forskellige aldre og på forskellig jordbund. Nogle dage senere talte Dalgas atter med Thygeson om sagen.

Mourier-Petersen var skeptisk overfor de nye, endnu ret svævende planer: »Jeg kan ikke være ganske enig med Dem i, at plant-

Indlandssande ved Skarrild.

T. Reedtz-Thott, Gaunø.

ningssagen er nær ved at falde i søvn« - skrev formanden i et nytårsbrev til Dalgas - »thi jeg synes' tværtimod, at den går respektabelt fremad, og min mening er nu hellere noget mindre, når det udføres solidt, end meget, som man ikke overkommer. Imidlertid - kan vi skaffe midler, skal jeg naturligvis glæde mig over, om vi kan gå raskere til værks. Men jeg tror ikke øjeblikket er gunstigt for at trække større veksler på medborgernes punge eller for at få mere på finansloven, og mislykkede attentater bør helst undgås«.

I den følgende tid argumenterede Dalgas fortsat for enkeltmandsplantager ejeren vil her have langt større personlig interesse i foretagendets trivsel. Det betød ikke, at aktieselskaber helt skulle opgives. Men kun de færreste ville ofre større beløb af patriotiske grunde, og når Hedeselskabet i tale og skrift søgte at overbevise offentligheden om, at det var en god forretning at plante, måtte det erkendes, at hverken stats- eller aktieselskabsplantager havde leveret fuldgyldigt bevis herfor. Store kommunale hedeplantninger fandtes kun i Viborg, Holstebro og Varde, men Dalgas fandt det ønskeligt, at mange flere sognekommuner tog en sådan opgave op, med indenrigsministeriets støtte.

Dalgas' forhåbninger om, at enkeltmandsejede plantager kunne

betyde et afgørende fremstød for hedesagen, byggede ikke ensidigt på kontakter med storbesiddere. Gårdejer Jens Buus i Plejlstrup (Ålborg amt) var den første gårdmand, der havde påtaget sig at tilplante et større hedeareal (1872).

»Hedeselskabet lægger derfor en ganske særlig vægt på, at dette foretagende lykkes«, skrev Dalgas, der vist nok selv leverede kultiveringsplanen, mens C. Hecquet, som bestyrede Selskabets planteskole i Hjedsbæk, udførte arbejdet, der skred hurtigt frem. På en lyngklædt skråning ned mod Sønderup å i Skivum sogn blev her forholdsvis hurtigt fuldt tilplantet et areal på 60 tdr. ld. Men når det gjaldt meget store hedeplantager, satte Dalgas sin lid til godsejere og grosserere. Flere storbesiddere på øerne syntes interesserede, blandt dem lensbaron Tage Reedtz-Thott, Gaunø, som efter i maj 1873 at have været på hederejse med Dalgas definitivt bestemte sig for køb af den ca. 1000 tdr. ld. store Harreskov plantage vest for Høgildgård. - I august s.å. sendte Dalgas ham en kultiveringsplan, og få år senere ønskede baronen at købe et lignende areal. Det blev også en sjællandsk storgodsejer, lensgreve Fr. Moltke, Bregentved, der i 1874 købte Klelund plantage (1467 tdr. ld.). Dalgas havde håbet, at både Klelund og Påbøl plantager kunne afsættes til københavnere, og mindede i brev ud på sommeren 1873 grosserer Grøn om, at de »oftere« havde drøftet muligheden af, at »børsverdenen« ville støtte hedesagen ved køb af plantningsarealer. Svaret var nedslående, ikke mindst fordi Grøn fra anden side havde indhentet oplysninger, hvis rigtighed Dalgas måtte bestride. I gensvar til grossereren gav D. endnu i februar 1874 udtryk for håb om, at »en eller anden eller flere i fællesskab« ville købe en plantage, når konjunkturerne bedredes. Men i et samtidigt brev til H. Pontoppidan erkender Dalgas, at forsøget på at få »de herrer derovre« til at tegne sig for andele i de to plantager var aldeles mislykket.

Alligevel blev det en københavner, ingen ringere end brygger Carl Jacobsen, der ændrede hele situationen ved »et overmåde smukt og velkomment bidrag« på 2000 kr. til køb af en plantage. Dalgas foreslog straks beløbet anvendt til Påbøl plantage, »hvorved det bliver muligt at frelse dette areal fra undergang«. Det var en lærer Christensen, Hoven, der havde samlet det 637 tdr. ld. store plantningsareal og kunne tilbyde Selskabet det for 14.000 kr., det ville formentlig blive udstykket, hvis ikke en storkøber meldte sig.

Nu modtog Hedeselskabet netop den sum, der skulle præsteres som udbetaling pr. 1. april 1874, og et aktieselskab blev dannet, idet bl.a. Pontoppidan tilbød at tegne aktier i Påbøl plantage. Det skete i forbindelse med hans køb af Nordre Høgildgård, som Hedeselskabet og grosserne D. B. Adler og A. Trier jo ejede i fællesskab. Af de to mænds andel i salgssummen anvendte de knapt halvdelen til køb af aktier i den nye plantage, resten, ca. 4200 kr., som en gave til Hedeselskabet.

Midt i glæden over de to lykkeligt fuldførte ejendomshandler mindedes Dalgas med taknemlighed den redningsaktion, Adler og Trier havde udført på en tid, da Hedeselskabet ganske savnede midler til sit pionerarbejde. »Dette plantningsforetagende, som har fremkaldt så mange andre og som har virket vækkende i plantningssagen, ville ikke være kommet i gang, hvis de herrer ikke dengang var trådt hjælpende til ... Ved Deres hjælp fik Selskabet for første gang rigtigt fodfæste i plantningssagen«. Men udviklingen var gået hurtigere end ventet. »Spørgsmålet om hedeplantningens rentabilitet er kom men på dagsordenen og besvares bekræftende af alle kompetente, plantage ejendomme er blevet en handelsvare ...«

Der var vel fra Dalgas' side lidt propaganda i den sidste betragtning; »de herrer derovre« (i hovedstaden) skulle forsikres om, at offervilje og initiativ betalte sig i det lange løb. Desuden havde Adler lagt vægt på, at Høgildgård blev solgt med fortjeneste, da det ville tilskynde mange forretningsmænd til at plante. For Hedeselskabet var det en stor fordel, at købesummen blev udbetalt kontant med ca. 41.400 kr., hvorved det blev muligt i fællesskab med familien Westenholz at købe Birkebæk plantage. Dalgas var samtidig meget opmuntret ved den store tilvækst i antallet af plantager: I 1873 11 nye og i 1874 en lignende fremgang. På to år var plantningsarealet mere end fordoblet og oversteg nu 10.000 tdr. ld.

Ved denne tid kom Hedeselskabet som omtalt ud for angreb, der unægtelig tydede på, at den nærmere forbindelse med storkapitalen, som Dalgas havde stilet imod, kunne udnyttes af modstandere og skade plantningssagen ude i befolkningen. Når bestyrelsen i marts 1875 stort set kunne afvise beskyldningen for at sammenkøbe store hedearealer, hvorved småbrugere blev lukket ude, havde Mourier-Petersen hovedæren, fordi han i februar 1874 havde modsat sig, at man agiterede for hedeplantningens fremme ud fra

et forretningssynspunkt. Hedeselskabet ville herved åbne døren for en kritik, som burde og også kunne holdes ude, »når blot vi tager sagen fra det patriotiske standpunkt, der dog vil være hovedbevæggrunden til syvende og sidst for dem, der indlader sig på at tage aktier«. Spekulationsmomentet ville formanden ikke anerkende.

Under de angreb på Hedeselskabet, som i begyndelsen af 1875 opskræmte den øvrige bestyrelse og repræsentantskabets formand, holdt Mourier-Petersen hovedet koldt, og Dalgas betvang nogenlunde sin kamplyst. Bestyrelsens svar blev derfor en saglig redegørelse stilet til Selskabets medlemmer i marts 1875. (En måned forinden havde D. dog i Varde Avis korrigeret dette blads meddelelse om grev Moltkes køb af Klelund; det var åbenbart ildeset, at en opdyrket hedegård skulle indgå i arealet som plantørbolig). Bestyrelsen påviste nu, at Hedeselskabet ikke havde indkøbt 25.000 tdr. ld., som rygtet ville vide, men medvirket ved køb af 10.700 tdr. ld. plantageareal, som ejedes dels af interessentskaber, dels af private. Helt uden Selskabets og dets bestyrelses medvirkning var der i Hammerum herred købt ca. 5000 tdr. land hede til afvandings- og bevandingsanlæg, formentlig bestemt til udstykning. Af de 10.700 tdr. ld. var 4.500 tdr. »fuldstændig uskikkede til opdyrkning ved plov«, plantørernes tjenestejord udgjorde 600 tdr. ld., og havde de resterende ca. 5500 tdr. kunnet opdyrkes, ville det ikke have betalt sig at købe dem med plantning for øje. Hedeselskabet havde jo netop undersøgt og klassificeret hederne, og dets plantningsvirksomhed havde indirekte fremmet opdyrkningen, idet tidligere ejere af »de døde plantagearealer« var flyttet ud på dyrkbare heder, de store beløb, der var udbetalt i arbejdsløn, kom egnens husmænd til gode, og endelig ville plantagerne efterhånden mildne klimaet og muliggøre et mere intensivt landbrug. Hele plantningsarealet var endnu kun 1 % af Jyllands hedeareal, en dråbe i havet, men »en kostbar dråbe«, fordi den fuldførte plantning ville koste henved 1 mill. kr., hvilket klart viste værdien af Hedeselskabets og plantageejernes arbejde. Hvad statens tilskud angik, blev det ikke tildelt de større plantager ejet af en enkeltmand; de havde endog refunderet Selskabet dets udgifter ved tilsynet.

Bestyrelsen sluttede sin redegørelse med en bestemt erklæring om, at den ville lede Hedeselskabet ad samme baner og fremme plantningen på samme »sunde måde« som hidtil. »Plantningssagen

er hedesagens vigtigste del; den største del af de tørre, magre heder er uskikkede til sundt agerbrug, men skikkede til at beplantes og til derigennem at give godt udbytte«. Det kunne kræve flere generationers anstrengende arbejde, hvis dette mål blot nogenlunde skulle nås.

Kritik kunne ikke standse værket, men var antagelig medvirkende til, at plantagearealet ikke udvidedes så meget i 1875 som de foregående år, og at der uddeltes færre planter. Et virkeligt tilbageslag var der ikke tale om. Af ca. 60 planteskoler i Jylland modtog vel kun 8 tilskud, men Selskabet havde forbindelse med langt flere, også på stats- og klitplantagerne. De fleste plantager under Hedeselskabets tilsyn fik efterhånden en plantør, og ved de større havde faste, bosiddende skovarbejdere deres levebrød. Med en vis beklagelse kunne selv hedesagens venner konstatere, at arbejdslønnen lå højere i egne, hvor store kultiveringsarbejder foregik.

Hedeselskabet udvidede efterhånden sine faste ejendomme, ikke for at blive storbesidder, men dels af hensyn til sin forsøgsvirksomhed (engvandingsanstalten på Hesselvig var jo noget for sig), dels for atter at afhænde hedearealerne, når en del af dem var tilplantet. Det var også hensigten med Birkebæk plantage, som Selskabet fra 1. april 1875 overtog sammen med familien Westenholz, 1347 tdr. land, hvoraf burde tilkultiveres, før salg fandt sted. I efteråret 1878 var der håb om, at generalkonsul A. Westenholz i London ville købe Birkebæk, så Selskabet kunne »få luft« (Mourier-Petersen), men udgangen på det ikke alt for vellykkede samarbejde blev, at Hedeselskabet stod som eneejer fra 1. april 1881. Ejendommens bogførte værdi var da 79.044 kr. eller lidt mere end de tre andre ejendomme tilsammen, nemlig den ca. 800 tdr. ld. store Hesselvig Engvandingsanstalt (60.624 kr.), Hesselvig plantage, ca. 520 tdr. ld. (7.677 kr.) og Nørlund plantage syd for Ikast, 1200 tdr. ld. (5.355 kr.). Den sidste blev købt for 3600 kr. i 1876 og solgt til staten i foråret 1883 for 6800 kr. Samme år erhvervede Selskabet for ca. 500 kr. Lyng plantage, 272 tdr. ld., et stykke syd for Hesselvig plantage. Navnlig på Birkebæk blev der foretaget mange forsøg med plantekultur. Forsøgsvirksomheden var flersidig. Hidtil havde man kun skrælpløjet, men allerede i 1872 anbefalede Dalgas i et skrift den dybe reolpløjning med »den store amerikaner«, ploven, som man i Hannover havde anvendt i flere år og nu fik i gang på Høgildgård

Pløjning med reolplov (4 hestes forspand) og forplov. Fot. ca. 1888.

m.fl. plantager. Det viste sig, at på løs og fin jord kunne plantningerne lide skade ved sandfygning, men de voksede hurtigere end i plantehuller. Skovrider Rosens forsøg med plantning i dybe huller, såvel i våd bund som tør sandbund, blev 1875 taget op af Dalgas i samarbejde med forstdocent dr. P. E. Müller, der gjorde vigtige iagttagelser over træarternes vækstforhold, hvilket bl.a. førte til jordbundsanalyser af stor betydning for hedens heplantning.

Dalgas havde fra første færd en særlig tillid til den hårdføre og nøjsomme bjergfyr, der kunne trives overalt, hvor der ikke var al. Den lille pågående grønne plante kvalte efterhånden lyngen under sig og blev en god »amme« for de graner, den blev plantet sammen med. Dr. Müller havde derimod ikke held med at dyrke rødgran eller ædelgran i renkultur og kunne en snes år senere uforbeholdent anerkende »Dalgas' lykkelige greb med indblanding af bjergfyr«. Men rødgran var et mere værdifuldt skovtræ, og der blev gjort forsøg med hvidgran, ædelgran o.fl. nåletræer. I stedet for den hannoveranske reolplov forspændt 4 heste indførtes fra 1879 en lettere 2-hestes plov, der kunne gravepløje til samme dybde, td. land pr.

dag, et arbejde, som næsten enhver landbruger ville kunne udføre.

Forsøgsresultaterne blev 1877 omtalt i en pjece, »Om Plantning i Jylland«, og i Hedeselskabets Tidsskrift marts 1880 gjorde Dalgas rede for en række forsøg navnlig i Birkebæk, Høllund-Søgård og Sekshøj plantager (den sidste i Ålborg amt). De viste, hvorledes lyngen og lyngskjoldens skadelige virkninger kunne bekæmpes ved bjergfyr og mergel, hvorledes ældre »syge« hullekulturer kunne udbedres og graner plantes i flerårige bjergfyrkulturer. Da hele Birkebæk plantage var erhvervet, ville Dalgas have offentliggjort en udførlig beskrivelse af forsøgene her. Men Morville var bange for, at læserne »i alt fald ville få det indtryk, at den rigtige måde at plante på i heden endnu ikke er udfunden«. En sådan opfattelse ville sikkert skade hedesagen, og der burde tilføjes, at også de ældre gode plantager havde haft deres »stampe periode«. Mourier-Petersen frarådede ligeledes trykning, men nærede i øvrigt mere ængstelse for, at købet af Birkebæk ville blive udlagt som en tendens til at udvide Hedeselskabets virksomhed ved ejendomskøb, og en sådan bestræbelse havde stadig modstandere såvel i repræsentantskabet som på rigsdagen og i ministeriet (Estrup og indenrigsminister Skeel). Det var bedre at arbejde i ro, indtil Birkebæk plantage havde overvundet sine børnesygdomme.

I 1880 var henved 100 plantager under Hedeselskabets tilsyn (en del blev dog henlagt under småplantninger eller udgik af andre grunde), men knapt halvdelen fik andel i statstilskuddet, der blev fordelt af indenrigsministeriet efter Selskabets indstilling. På de plantager, hvor en af Hedeselskabets skovridere ledede arbejdet, gik man frem efter en kultiveringsplan, som ejeren (ejerne) havde godkendt; der gjaldt bestemte aftaler om, hvad arbejdet skulle koste, bortset fra en del akkordarbejder måtte der ikke ske ændringer i budgettet uden ejersamtykke. Hver måned skulle plantøren sende betalingslister og kvitteringer til den tilsynshavende skovrider, og hovedkontoret kunne så ved årets slutning tilstille ejeren hele regnskabet med en oversigt over forholdet mellem budget og faktiske udgifter samt status over det præsterede arbejdskvantum. De beløb, der ville medgå til plantningsarbejderne, blev indsat på bankkonto, hvor den administrerende direktør (Dalgas) kunne hæve dem efterhånden; ved årets slutning fik ejeren tilstillet bankens opgørelse. I reglen ansatte ejeren plantør og faste arbejdere efter

indstilling fra Hedeselskabet, der fik sine udgifter til rejser, diæter, kontorarbejde m.v. refunderet.

Resultaterne af Hedeselskabets plantage-virksomhed i den første snes år kan udlæses af Selskabets egne beretninger, men også af en anden kilde, der ikke direkte gjorde propaganda for plantningssagen. De fire statsskovridere, der i årene efter 1885 fik til opgave at skønne over plantagernes betydning som fredskovarealer, var ret kritiske overfor de ældre plantninger - f.eks. Varde bys plantage - hvor hullekultur lod beplantningen stå i stampe, fordi lyngen trivedes for godt. De havde derimod anerkendende ord til overs for mange plantager, hvor Hedeselskabets bjergfyr- og granplantninger var i god vækst, eller hvor dets efterbedring med bjergfyr og gran ret hurtigt havde befriet planterne for det tryk af krat- og lyngbevoksning, som ved en mindre hensigtsmæssig behandling holdt en plantage nede (Stilde). Disse forstmænd fremhævede gang på gang den store betydning, som fredede plantage-komplekser, ofte privatskove i forbindelse med statsskove, ville have for mange egne i Jylland. Dalgas var kommet dem i møde, da han i 1885 skrev, at hedens fremtidsskove burde støtte sig på en eller flere rækker af statsskove.

Nye fremstød. Hedeselskabets plantager

Men samtidig havde et andet, lige så vigtigt pionerarbejde fået sit sejrrige gennembrud. Den tanke, at Jylland heller ikke i nord og vest burde savne »venlige, oplivende og nyttige småplantninger«, slog omsider igennem og spørgsmålet om øget tilskud til småplantninger i Vestjylland gav anledning til en interessant debat ved finanslovens 2. behandling i folketinget i januar 1880. I finansudvalget, der foreslog at forhøje bevillingen med 5.000 kr., indtog kun C. Berg en særstilling, idet han advarede Hedeselskabet mod at påtage sig for mange mindre og specielle opgaver. Indenrigsminister Skeel delte Bergs betænkelighed og støttede sig her på udtalelser fra 3 forstkyndige mænd (som Mourier-Petersen forøvrigt synes at have udpeget overfor indenrigsministeriet). De tre havde bedømt Hedeselskabets arbejde overvejende gunstigt, men tillagde ikke

plantager på 10-20 op til 40-50 tdr. ld. megen betydning, undtagen i forbindelse med tidligere skovanlæg og læbælter.

Thomas Nielsen fandt, at ministeren havde misforstået sagen. Den angik en bevilling til haveplantninger ved huse og gårde, der ville være af stor betydning for befolkningens liv i de træløse egne, hvor den måtte kæmpe mod en barsk natur. Småplantninger var jo ikke noget nyt, idet Hedeselskabet havde ikke så få plantningsdistrikter, hvor dens »bestillingsmænd« uddelte planter gratis og gav vejledning m.h.t. haveanlæg. Om den slags plantning betalte sig, var ikke det afgørende, men han vidste af erfaring, at den skabte hyggeligere hjem. Jagd var ganske enig med Ths. Nielsen, mens Aaberg fremhævede, at bevillingen også skulle gå til mindre plantager, som Hedeselskabet ligeledes tog sig af, og som ofte var lykkedes godt.

C. Berg holdt derimod på, at staten skulle administrere småplantningen. Hedeselskabet kunne som hidtil tage sig af engvanding og plantageanlæg »og måske endvidere i de omliggende egne give anvisning til bedre opdyrkning af heder«. Småplantningen burde sortere under statens klitvæsen, der i forvejen udstrakte sin virksomhed fra Ribe til Skagen. - Bergs nære politiske meningsfælle M. P. Christiansen (Ringkøbing-kredsen) ville hverken overlade administrationen til Hedeselskabet eller klitinspektionen, men foreslog, at statstilskud til småplantning ligesom præmier for veldyrkede huslodder blev uddelt gennem landboforeningerne.

Venstremanden grev L. Holstein-Ledreborg var finansudvalgets ordfører. Han skildrede, hvorledes småplantninger omkring huse og gårde og i landsbyer tjente til at frugtbargøre landet. De var måske ingen handelsvare, men gav læ og dermed mulighed for havedyrkning. Og Hedeselskabet skulle have bevillingen, fordi det i forvejen drev på med småplantning; under statens klitplantning ville det blive alt for dyrt. - Forhøjelsen blev i folketinget vedtaget med 74 stemmer mod 1, og Hedeselskabet udvirkede hos finansudvalget, at de 5000 kr. til småplantning måtte anvendes overalt i Jylland. Dalgas så gerne, at indenrigsministeriet blev informeret om, at »de 5000 kr.« var finansudvalgets ide, »uden hverken direkte eller indirekte opfordring fra vor side«.

»Jord har vi nok af i Jylland, endog til myriader af småplantninger«, skrev Dalgas i januar 1880. Med glæde så bestyrelsen Hedeselskabet udpeget som vejleder og organisator også på dette område. Fra mange egne, ja endda fra sogn efter sogn i samme egn (Vesthimmerland) modtog Selskabet i 1880erne henvendelser om træplantning. Beboerne ønskede vejledning såvel m.h.t. småplantning som anlæg af plantager. Der var også nøgne bakker på Mols og flyvesandsområder i Skaptafellssysla på Sydisland. Alle vegne kaldte man på Selskabet, også fra Nordslesvig. Allerede i december 1879 havde bestyrelsen besluttet at sende skovrider N. Fritz derned for at gøre sig bekendt med plantningsforholdene og vejlede m.h.t. beplantning af sønderjyske heder, dog måtte han kun som privatmand påtage sig stadigt tilsyn med plantningen. Da Fritz i 1882 foreslog en ny rejse til hedeplantager i Mellemslesvig, tilrådede Dalgas at udsætte sagen, »navnlig i betragtning af, at en sådan rejse må gøres officielt«. - En henvendelse fra Læsø mente bestyrelsen at måtte afvise, da øen sorterede under statens klitinspektion. Men Selskabet var imødekommende overfor Frederiksborg Amts Landboforening, der ønskede vejledning såvel m.h.t. beplantning af øde sande (bl.a. Asserbo overdrev) som læplantning og anden småplantning.

Fremgangen såvel på småplantningens som skovrejsningens område vil blive nærmere belyst i de følgende afsnit. Med fredskovordningen fik staten fra 1885 en særlig interesse i at udvikle og bevare de plantageanlæg, som i første række skyldtes Hedeselskabets virksomhed. Repræsentantmødet i juli 1883 gav bestyrelsen bemyndigelse til at forhandle med indenrigsministeriet om overdragelse af Selskabets faste ejendomme og kapitaler til staten i tilfælde af, at Selskabet engang skulle opløse sig. Derved ville det bl.a. sikre, at dets forsøgsvirksomhed kunne fortsætte. Tilbudet blev efter nogen forhandling efterfulgt af et såkaldt gavebrev, underskrevet af bestyrelsen og 23 repræsentanter. Det fik en vis »politisk« betydning, da Selskabet få år senere ansøgte om større tilskud til indkøb af hedearealer. I sommeren 1885 skrev Dalgas i sin afhandling om fortids- og fremtidsskovene: »Selskabet kan ikke vare evigt, der vil komme en tid, da det må afløses af noget andet, og hvad er da naturligere og bedre, end at afløsningen sker til staten«. Spørgsmålet var dog ikke aktuelt. Hedeselskabet kunne indtil videre »præstere det fornødne« over for de nye plantager, men staten burde »i tide«

uddanne et større antal praktiske hede-forstmænd og udvide sin hedeplantning.

Bestyrelsen interesserede sig også direkte for statens køb af hedearealer. I efteråret 1882 overtalte Mourier-Petersen Estrup til køb af Nørlund plantage, men finansministeren afviste andre forslag. I 1881 havde Morville ønsket, at staten skulle købe Hald, og Mourier-Petersen ville henlede ministeriets opmærksomhed på denne mulighed. Købet skete ikke. Derimod havde Hedeselskabet en del af æren for, at staten i 1880'rne kunne sammenkøbe hedeparcellerne i Klosterheden og Kronheden, dengang ca. 6000 tdr. land.

For Hedeselskabet som ejendomsbesidder fik det stor betydning, at indenrigsministeriet i september 1886 lod Dalgas forstå, at Selskabet af bevillingen til hedeplantager, der overtog fredskovforpligtelse, ville kunne opnå tilskud til »ønskelige udvidelser«. Dalgas havde allerede inovember s.å. lagt en plan. Ved Selskabets køb af henved 1500 tdr. land hede ville der blive »en så godt som kontinuerlig plantagestrækning fra ¾ mil syd for Herning over Rind plantage, Kidderis, Høgildgård, Birkebæk, Harreskov, Sædhøj, Skarrild, Hesselvig, Clasonsborg, Skovbjerg og Lyng plantager indtil ca. 1 mil fra Sdr. Omme ...«. - »Et så smukt resultat af vor plantningsvirksomhed bør formentlig gennemføres, da det kan ske ved så små midler«, fastslog Dalgas. I den senere ansøgning argumenterede han udførligere: et oversigtskort viste, at statens og Selskabets plantager dannede næsten sammenhængende bælter, men det gjaldt i første række om at lukke de værste huller i linien Herning Sønder Omme.

Denne ansøgning om 5000 kr. årligt til køb af hedearealer blev det første skridt på vejen. En stor opmuntring var lensgreve F. C. Moltkes næsten samtidige gave (se ovenfor s. 239), der indgik i en »Grundfond til tilkultivering af nye plantager«. Da statstilskuddet allerede 1889 blev forhøjet til 10.000 og senere 15-20.000 kr., hvortil kom betydelige gaver fra private og Selskabets egne tilskud, 3-dobledes plantagearealet på 7 år. Ved udgangen af 1894 havde Hedeselskabet 16 faste ejendomme med i alt 10.159 tdr. land: Birkebæk nu 1466, Hesselvig Enggård 800, Vester Hesselvig 384, Døvling 508, Skarrild Kratplantage 246, Skovsende 610, plantagen Dalgas 772, pl. Liebe 430, Finderup 387, pl. Schade 156, Røddinglund m.fl. 1148, Grindsted 907, Dejbjerg 683 samt Skovbjerg moseejendom

Birkebæk skovridergård, vist nok før 1890. Ved bygningen t.h. nogle plantningselever. I bestyrelsesprotokollen omtales eksamen i plantningselevskolen i august 1887 og 30. januar 1889 (skovriderne V. Fabricius og N. Fritz var da censorer). Helt frem til 1914 virkede elevskolen, gennem det meste af perioden med skovrider Chr. Dalgas som leder.

626 og Pontoppidans mosestation 201. Selskabet havde desuden aktier i 16 plantager. Formuen nærmede sig ½ mil!. kr.

Var disse store udvidelser »ønskelige«? Efter Dalgas' opfattelse utvivlsomt ja, men Mourier-Petersen var efter ansøgningen i sommeren 1888 om 10.000 kr. til køb af Skovsende-arealet »unægtelig noget betænkelig« ved yderligere køb, hvilket han motiverede på et (ikke refereret) bestyrelsesmøde. Ejeren af Rugård følte sig næppe helt tryg ved den tanke, at anklagen for »storbesiddelse« nu virkelig kunne rettes mod Hedeselskabet. Men han var enig med Dalgas, når denne ønskede Selskabet organiseret således, at dets virksomhed med held ville kunne fortsættes på de arealer, der allerede

var indtaget til plantning, også i tilfælde af at disse ejendomme skulle overgå til staten. Dalgas' forslag indeholdt åbenbart en helhedsplan på langt sigt, som formanden måtte ønske at drøfte med indenrigsministeren for at opnå hans skriftlige billigelse. Dalgas og Mourier-Petersen stolede utvivlsomt på H. P. Ingerslevs personlige velvilje, men ministerens efterfølgere kunne have andre anskuelser.

Fredskovforpligtelsen

Ved skovforordningen af 1805 havde C. D. Reventlow villet sikre de bestående, stærkt forhuggede skove mod ødelæggelse. Fredskove kaldte man den fredede overskov, hvis ejere under bødestraf var forpligtet til at bevare træbestanden og ikke forvandle arealet til ager, eng eller græsning. Trods mangelfuld administration fra regeringens side og talrige misbrug fra skovejernes virkede loven nogenlunde efter sin hensigt, men i tidens løb blev der rettet en stærk kritik mod fredskovforpligtelsen. Den lagde jo bånd på den frie udnyttelse af gamle skovarealer, mens yngre skove atter kunne ryddes og jorden tages ind til landbrugsjord. Med de stigende kornpriser blev det iøjnefaldende, at »hvedejorder « adskillige steder på øerne var dækket med mindre værdifuld fredskov, der vanskeligt kunne forrente den gode jord. I pressen og på landmandsforsamlingerne i perioden 1859-63 blev der af forstmænd og store godsbesiddere (bl.a. J. B. S. Estrup) agiteret for en bedre fordeling af den danske skovbestand, en flytning fra øst til vest, så kun de bedste løvskove blev fredet på øerne, mens nye nåleskove fortrinsvis blev henvist til områder med rullestenssand og flyvesandsklitter.

På landmandsforsamlingen i Odense 1863 rejste forstmanden F. Oldenburg spørgsmålet: »Er et intensivt skovbrug foreneligt med skovtvang?« Han hævdede, at som skovtvangen blev praktiseret i Danmark, gjorde den overhovedet ingen nytte. Oldenburgs kritik blev støttet af de Thygeson, Mourier-Petersen og navnlig Estrup. I pjecer, tidsskrifter og aviser blev fredskovforpligtelsen livligt diskuteret. Som indenrigsminister foreslog Estrup i 1866 skovtvangen ophævet. Hans tanke var, at under fuld frihed ville skovbruget nå den bedste udvikling, ganske som agerbruget. Det var ikke lovgivernes

opgave at bestemme, hvorledes jorden skulle dyrkes. Men skoven skulle vedvarende beskyttes derved, at mindst 90 % af skovarealet måtte være træbevokset, og Estrup ville ikke opgive den gamle godsejerrettighed, hvorefter bondejord kunne inddrages, når formålet var opelskning af skov (fæsteloven af 8. juni 1787). Denne bestemmelse, som bondevennerne ønskede ophævet, havde måske i tidens løb reddet henved 1/3 af landets private skove.

I modsætning til Estrup frygtede L. Holstein-Holsteinborg, at ophævelsen af skovtvangen ville betyde en fare for skovbestanden, og den ansete jurist C. S. Klein (dengang valgt i Thisted) mente, at ikke blot skove på de såkaldte hvedejorder, men også på sand- og grusjorder i stor udstrækning ville forsvinde. Der var ingen garanti for, at skovene ville flytte fra de gode til de mindre gode jorder, eller for at lensgodser og kgl. domæner altid ville beholde deres skovrigdom.

Når Klein slog på, at der måtte skaffes midler til »på kraftig måde« at fremkalde ny skov, var det en tanke, som flere medlemmer af det nedsatte folketingsudvalg gav en praktisk udformning ved at foreslå, at de beløb, der måtte blive betalt for retten til at afløse fredskovforpligtelsen, samt bøder for overtrædelse af skovloven måtte blive samlet i en fond (under indenrigsministeriets administration) og anvendt til skovkulturens fremme. »Vi tænker herved nærmest på en delvis beplantning af de store landstrækninger, der henligger aldeles øde i Jylland, og hvoraf en betydelig del vil være fuldt anvendelig til skovplantning ... Af denne fond kunne endvidere selskaber eller privatmænd, der vil befatte sig med et for staten så almennyttigt foretagende som det at foretage skovanlæg på ukultiverede jorder, tildeles en passende understøttelse«.

Kom der ikke andet positivt ud af Estrups forslag, havde den største af de fire mindretalsgrupper, som udvalget ang. ophævelse af skovtvangen opløstes i, altså fået lejlighed til at anbefale statstilskud til de hedeplantninger i stor stil, som Det danske Hedeselskab kort forinden havde sat på sit program. Blandt de mænd, der underskrev denne betænkning, var N. J. Termansen, »Danmarks lærdeste bonde«.

Fredskovforpligtelsen blev stående, men den gjaldt jo ikke skovanlæg fra tiden efter 1805. Spørgsmålet var, om den ikke burde udstrækkes til de hedeplantager, det efterhånden lykkedes at få

anlagt. Dalgas gjorde i februar 1874 i et brev til Mourier-Petersen udførligt rede for sine overvejelser om denne sag. Når man som Hedeselskabet ofrede penge og arbejde på store plantageanlæg, burde man kunne sikre sig imod, at kommende ejere mishandlede de nye skove. Hvis fredskovforpligtelsen kunne flyttes, ville plantningssagen i Jylland vinde meget derved, idet der her kunne kræves udlagt indtil 5 tdr. land for 1 td. gammel skovjord. Endda behøvede det ikke at gå hårdt ud over skovmassen på øerne, idet regeringen kun ville tillade nedhugning med en vis skovregulering for øje. Ønskede skovejere i det østlige Danmark sig befriet for skovtvangen her, måtte de betale godt for »de fede hedejorder«.

I marts 1881 omtalte Dalgas i Hedeselskabets Tidsskrift den bestemmelse i 1805-forordningen, der tillod, at fredskov blev nedhugget, når fredskovforpligtelsen blev overflyttet til nye skovarealer, ofte 2-4 gange så store, alt i forhold til jordens bonitet. Hidtil var det kun sket i sjældnere tilfælde, hvor ejeren af det nye areal fik erstatning efter aftale med ejeren af det gamle skov areal. Heller ikke Dalgas mente, at staten i langt større udstrækning burde tillade en overflytning af fredskovforpligtelsen. Danmark ville være ilde tjent med at miste større partier af de prægtige skove på øerne og i Østjylland, og hedeplantagerne skulle nok komme frem og bestå uden en sådan »kunstig hjælp«. Derimod burde staten gøre forøgede tilskud til plantager betinget af, at disse efterhånden overtog fredskovforpligtelse. Dalgas henviste til, at folketingets finansudvalg flere år tidligere havde udtalt, at statstilskud til private plantager kun burde ydes på sådanne betingelser. Fredskovforpligtelsen var dog et indgreb i ejendomsretten, og staten kunne stå sig ved at yde en passende erstatning, vel 30 à 40 kr. pr. td. land, svarende til hvad skovejere betalte til plantageejere for hver td. land hedeplantage, der påtog sig forpligtelsen.

Om Dalgas' principielle synspunkter herskede der ingen tvivl, og Morville fulgte ham, men Mourier-Petersen var ængstelig for, at statens tilsyn med fredskovarealerne kunne blive generende for plantageejerne. I rigsdagssamlingen 1882-83 var finansudvalget indstillet på at kræve deklarationer om fredskovforpligtelse som betingelse for et forhøjet tilskud til Hedeselskabets plantningsvirksomhed. »De af staten uddelte summer ville være spildte, hvis sådanne arealer ved at gå over til en anden ejer blev skovløse«,

udtalte L. Holstein-Ledreborg som ordfører for folketingets finansudvalg. Mourier-Petersen var dog indstillet på at få sagen udsat, og da han var i hyppig kontakt med indenrigsministeriet og med flere folketingsmænd, lykkedes det ham at udskyde afgørelsen, indtil Hedeselskabet havde truffet sine forberedelser. Også Dalgas drøftede i sommeren 1883 fredskovproblemet med Ths. Nielsen, hvilket Mourier-Petersen fandt heldigt. Hvad plantageejerne angik, ville den værste anstødssten formentlig være fjernet, hvis de blev fritaget for omkostninger ved tilsynet med plantagerne.

For hedebeplantningens fremme var det af største vigtighed, at skovejerne opnåede betydelige statstilskud, når de påtog sig fredskovforpligtelsen. Og det var naturligt, at Hedeselskabet, der havde tilsyn med så mange private plantager, førte forhandlinger med de enkelte ejere om overtagelsen af denne forpligtelse. I folketinget gik Selskabets nære ven C. P. Aaberg stærkt ind for denne sag: »Det er nødvendigt for det heles gavn at sikre sig, at ikke de arealer, der engang er indvundne til skov, igen ved misbrug eller uforstandig behandling forsvinder«. Danmark var skovfattigt, Jylland især, og man måtte ikke risikere en udvikling som i Skotland, der gennem 150 år havde tilplantet overordentlig meget, men atter ved borthugst mistet 2/3 af det indvundne. Ikke blot burde staten selv anlægge nye plantager - hvad Ths. Nielsen varmt anbefalede - den burde også yde rundelige tilskud til private plantninger under en sådan form, at Danmark i fremtiden ville blive et mere skovrigt land.

På repræsentantmødet i Arhus 13. juli 1883 vedtoges efter bestyrelsens forslag, at Hedeselskabet skulle give samtlige plantageejere en trykt meddelelse om indenrigsministeriets krav m.h.t. fredskovforpligtelse som betingelse for statstilskud, med en anmodning om, at de ville tage stilling til sagen. Der blev nedsat et udvalg på 4 medlemmer, der sammen med bestyrelsen kunne tage beslutning om, hvad der videre skulle foretages. De fire repræsentanter var G. Bruun, Asmildkloster, godsejer C. Bech, Engelsholm, mølleejer N. Møller, Lerbæk, og amtsrådsmedlem N. Mouritsen, Vildbjerg mølle. Indenfor bestyrelsen synes Morville at have set ret optimistisk på spørgsmålets løsning, mens Mourier-Petersen var mere skeptisk, efter at han bl.a. havde ført vanskelige forhandlinger med departementschef Bache i indenrigsministeriet.

Hedeselskabet måtte ønske fredskovdeklarationerne affattet således, at plantageejerne ikke ville afslå at underskrive af frygt for uberegnelige udgifter. På dette punkt kunne Selskabet efterhånden berolige ejerne. Mindre tilfredsstillende var det i Dalgas' øjne, at ministeriet kun ville forlange fredskovforpligtelse for arealer, der i fremtiden blev tilplantet med statstilskud. Det var forbundet med praktiske vanskeligheder at skelne mellem tidligere og senere tilplantede arealer, og formålet burde være at frede plantager i deres helhed. Dog måtte forpligtelsen naturligt bortfalde for arealer, der ikke viste sig egnet til skovdrift.

Dalgas udarbejdede i 1884 forslag til en fredskovdeklaration, som indenrigsministeriet på nogle punkter ændrede. 1805-forordningens bestemmelser blev tillempet på hedeplantager. Fredskovforpligtelsen skulle først træde i kraft, når større samlede dele af en plantage var tilkultiverede og statens tilsyn havde erklæret den for egnet til at bevares som fredskov. Ejeren skulle ikke stå til ansvar for mangler, der skyldtes storme, insekt- og svampeangreb, usædvanlig tørke, plantagebrande o.l., men det kunne pålægges ham indenfor en passende tidsfrist pány at plante og fuldføre tilkultivering, ligesom han skulle forynge afdrevne arealer. Han var forpligtet til at holde 25 alen brede brandbælter mellem plantagen og den omliggende lynghede samt tilsvarende tvær brandlinier i de store plantager; brandbælterne skulle holdes fri for lyng og langstrået sæd. Bortset fra tinglæsning af deklarationen ville plantageejeren ikke få udgifter ved statens tilsyn, medmindre han ansøgte om tilladelse til at lade hugge til salg (efter forstvæsenets udvisning) allerede i de første 10 år af sin ejertid.

Under forhandlingerne med ministeriet lagde Dalgas ikke skjul på, at han meget nødigt så statens tilsyn gribe forstyrrende ind i tillidsforholdet mellem Hedeselskabet og befolkningen. Virkeligt kendskab, til hedeplantningen var af så ny dato, at forskellige anskuelser måtte gøre sig gældende, også indenfor statens egne plantager, men Hedeselskabets virksomhed kunne ikke fortsætte, hvis de metoder, dets personale anviste, blev kritiseret på en sådan måde, at plantageejerne tabte troen på deres rigtighed og standsede arbejdet. Statens plantagetilsyn måtte ikke medføre uoverensstemmelser til skade for selve plantningssagen. Dalgas havde håbet, at fredskovforpligtelsen kunne omfatte plantager helt ned til 15 tdr.

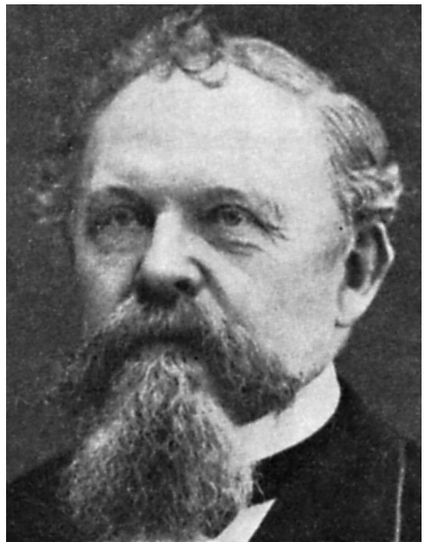

Erik Skeel (1818-84),
ejer af Dronninglund hovedgård,
indenrigsminister juni 1875-aug. 1884.

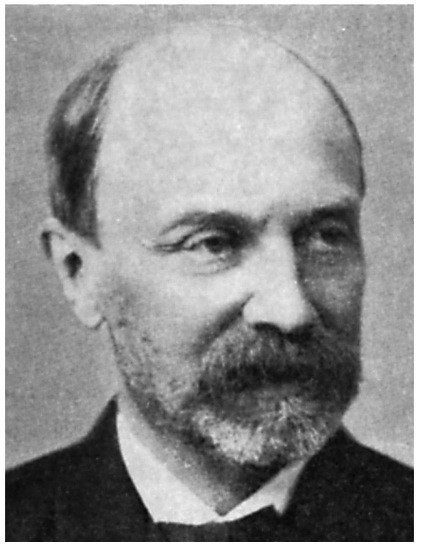

H. P. Ingerslev (1831-96),
ejer af Marselisborg, indenrigsminister
aug. 1885-jan. 1894.

land, men ministeriet ønskede, at grænsen skulle ligge højere, og det ville betyde, at mindre plantager i stort tal måtte overføres til småplantninger, som derfor behøvede langt større statstilskud allerede i finansåret 1885/86.

Hedeselskabets bestyrelse havde repræsentantskabet og det nedsatte udvalg bag sig, men måtte samtidig sikre sig, at det store flertal af plantageejere kunne underskrive deklarationerne. Med besværlige forhandlinger om enkeltheder »fortsatte krigen« (som Mourier-Petersen engang udtrykte det) i henved to år, og formanden satte efterhånden sit håb til, at E. Skeel måtte blive afløst af »en minister af en anden surdej«. Efter et ministerskifte i august 1884 lykkedes det efterhånden at nå frem til, hvad Dalgas kaldte »et brugeligt resultat«. Det skete i dagene omkring den stormfulde 1. april 1885, da provisoriepolitikken slog igennem og Mourier-Petersen erfarede, at det »for lutter storpolitik« var vanskeligt at få truffet forstandige aftaler om mindre spørgsmål. Han fandt dog, at Hedeselskabet kunne gå med til ministeriets sidste udkast til en fredskovdeklaration, blot man samtidig sendte plantageejerne et

par beroligende ord. Repræsentantmødet den 10. juni s.å. takkede bestyrelsen for den omhu og dygtighed, den havde vist i denne vigtige sag, og godkendte den nye fredskovordning, som Dalgas samtidig karakteriserede som »en god løftestang for Hedeselskabet og hedesagen«.

Hovedresultatet blev, at plantageejere, der ved tinglæst deklaration påtog sig fredskovforpligtelser i henhold til de ovennævnte forskrifter, opnåede et statstilskud svarende til af plantningsudgifterne. Dette fremgik ikke af selve deklarationen; de nødvendige tilskud måtte hvert år bevilges på finansloven. Forpligtelsen gjaldt kun de dele af plantager, som havde modtaget statstilskud.

Allerede i august 1885 havde ejerne af 115 plantager med i alt 14.500 tdr. land erklæret sig villige til at gå ind under fredskovforpligtelse (A-plantager) og om 86 blev der forhandlet; 59 var for små og ville i fremtiden få tilskud af småplantningskontoen. Ved udgangen af 1887 var A-plantagernes antal og areal fordoblet, og med den store tilgang af nye plantager skete der indtil 1895 endnu en fordobling. Fredskovforpligtelse var da overtaget af 516 plantager med et samlet areal på 53.229 tdr. land. Tilplantningen var naturligvis langt fra fuldført, og 307 plantager med ca. 7000 tdr. ld. under Hedeselskabets tilsyn havde ingen fredskovforpligtelse, de fleste fordi de var under minimumsgrænsen, 20 tdr. ld., der først i 1901 blev sænket.

Dalgas havde i 1885 sluttet sin artikelrække om fortids- og fremtidsskove i Jylland med at spå, at der efter den nye fredskovordnings vedtagelse ville blive plantet mere end hidtil, og at det meste ville blive fredskov. »Med fredskovordningen er opstået en ny æra for hedeplantningen«, fremhævede han. Og tiden gav ham ret.

Plantagerne og deres ejere

Mod slutningen af Dalgas-perioden kunne de jyske plantager opdeles i en række større og mindre komplekser fra Skagen ned mod Kongeåen, de største naturligvis i Vest- og Midtjylland. Langt de fleste var blevet til som resultater af et samvirke mellem staten, Hedeselskabet og det private initiativ.

Nordenfjords var der klitplantager ved Skagen og Tversted, i Hanherred, i Thy nord og vest for Thisted samt statsplantagen Vanned. Tilsammen omfattede disse plantagekomplekser ca. 16.500 tdr. land. - I trekanten mellem Lemvig, Holstebro og Ringkøbing lå statsplantagerne Klosterhede, Stråsø, Thorsted og Hoverdal, endvidere klitplantagerne Husby og Femhøjesande, i alt 18.300 tdr. ld., hvortil kom Hedeselskabets plantager Røddinglund og Barde med ca. 1150 og en del private plantager, især Løvstrup og Holstebro købstads, med ca. 3000 tdr. ld. Det var »det første store læbælte mod vest«, af 5 mils længde, anslog Dalgas. Det andet store læbælte strakte sig 3-4 mil østligere og gik mere i bredden end i længden på Jyllandskortet. Det var statsplantagerne omkring Feldborg, Stendalgård, Kornpedal og Møgelkjær på i alt 12.700 tdr. Id., Hedeselskabets plantager Liebe, Dalgas og Finderup på godt 1500, foruden ca. 3000 tdr. ld. privatplantage: Estvadgård, Guldborgland, Margrethelund m.fl.

I den sydlige del af Jylland, mellem Ringkøbing, Silkeborg, Vejle og Esbjerg, strakte sig fra nord til syd 3 rækker plantager. Det vestligste af disse læbælter var et 4 mile langt plantagekompleks mellem Skjern og Varde med klitplantagerne Blåbjerg, Ål, Vrøgum og Bordrup, i alt ca. 7150 tdr. ld. og her lå også en mængde mindre plantager med et samlet areal på godt 3600 tdr. ld. Det største og vigtigste kompleks af jyske plantager fandtes mellem Rind syd for Herning og Holsted nær Kongeå-egnen, en lang række større plantager: Rind, Birkebæk, Høgildgård, Harreskov, Holt, Bjørslev, Hesselvig, Skarrild, Skovbjerg, Døvling, Skovsende, Påbøl, Grindsted, Utoft, Klelund, Fromsejr, Baldersbæk, Høllund-Søgård, Houborg, Stilde, Hundsbæk og V. Gjesten, tilsammen 17.600 tdr. ld., hvortil

Skovauktion i Birkebæk plantage (1894).

kom en mængde mindre plantager, ca. 3200 tdr. ld. Det var Hedeselskabet og mange private, der havde skabt dette mægtige læbælte gennem Jyllands forhen mest øde egne, som nu efter hånden skiftede karakter.

Af næsten samme udstrækning var den sidste samling af plantager et par mil østligere. Den strakte sig fra Pårup vest for Silkeborg til Randbøl vest for Vejle, men var dog brudt på midten. Statsplantagerne Palsgård og Gjøddinggårds skovriderdistrikter var med deres 15.600 tdr. ld. langt de største; hertil kom henved 4300 tdr. ld. private plantager, hvoraf de største var Hjøllund-Bredlund, Nedergård, Brande, Give og Randbøldal. Dette store plantage kompleks omkring Jyllands højderyg var navnlig af betydning for Østeregnen. De mere spredte jyske plantager, hvoraf en del lå endnu længere mod øst, omfattede ca. 28.000 tdr. ld.

Af det samlede plantningsareal på 135.690 tdr. ld. (74.630 ha) var 23.850 under klitvæsenet, 47.443 var statsskove under finansministeriet, men 54.638 tdr. ld. plantage under Hedeselskabets tilsyn og 9.769 tilhørte andre private. Endnu var knapt halvdelen af dette store areal tilplantet, og høj skov fandtes navnlig på de ældste statsplantager, mens de nye plantningers højde varierede fra 1 til 15 fod - tilstrækkeligt til, at de nu kunne få nogen indflydelse på de klimatiske forhold, mente Dalgas. Til de større plantninger sluttede sig mange levende hegn og småplantninger, navnlig fra det sidste femår. Hedeselskabets plantager var i rivende vækst, men nogen helt nøjagtig over sigt er ikke mulig. En del opgivelser var utvivlsomt omtrentlige, og næppe alle forandringer (f.eks. små plantagers overgang til »småplantninger«) og udvidelser er blevet registreret. Men nedenstående oversigt giver dog et ganske klart billede af fremgangen fra femår til femår. De anførte tal har gyldighed ved årets indgang, det sidste viser altså stillingen ved nytår 1895.

HEDESELSKABETS PLANTAGEAREAL 1866-95

Amt	1870	1875	1880	1885	1890	1895
Hjørring		350	802	3.093	4.282	5.028
Thisted		30	30	247	715	1.639
Alborg	200	490	807	1.901	3.574	4.681
Viborg		170	475	1.594	4.112	5.336
Randers			180	654	1.143	2.702
Arhus				43	43	61
Skanderborg			1.400	2.465	3.015	3.935
Vejle	230	230	395	1.191	2.219	3.250
Ringkøbing	1.890	5.787	8.519	11.677	16.251	20.360
Ribe	2.090	2.470	3.544	6.102	9.158	15.746
	4.410	9.527	16.152	28.967	44.512	62.738

Gennem hele Dalgas-perioden var der en stigende fremgang fra femår til femår. Indtil 1880 skete langt de største fremstød i Ringkøbing og Ribe amter, og det var også tilfældet efter 1890, hvor plantagearealet i Ribe amt blev forøget med over 70 %. I 1870erne var dog foruden Skanderborg (Hjøllund-Bredlund plantage) også Hjørring og Alborg amter ganske godt med. Der var i Nordjylland

kun få store, men mange små plantager under Hedeselskabet.

Ved udgangen af 1894 fordelte plantagerne sig mellem amterne som følger: Ringkøbing 179, Ribe 161, Hjørring 97, Vejle 89 og dernæst kom i klynge: Viborg 78, Ålborg 75 og Randers 71; Skanderborg havde 56, Thisted 30 og Århus kun 2. I 1880erne var der også i de nordjyske amter samt Vejle amt en meget iøjnefaldende fremgang, men efter 1890 var det atter Jyllands vestamter, nu også Thisted, der tegnede sig for en relativt stor tilvækst. I Østjylland var der dog samtidig en livlig stigning i antallet af plantager: Randers 44, Vejle 42 og Skanderborg 31, i alt 117 af 196 plantager, der blev tilmeldt i periodens sidste femår.

Af interesse er det at undersøge ejer forholdene ved disse pionerplantager. Hedeselskabets Tidsskrift indeholder oplysninger om de allerfleste af de nye plantager, idet Selskabets skovridere eller assistenter jo som regel ledede plantningen. Bortset fra Hedeselskabets ejendomme er det rimeligt at skelne mellem de mere lokale (hjemstavnsbetingede) besiddere: aktieselskaber og interessentskaber, kommuner, godsejere og proprietærer, gårdmænd, husmænd og bolsmænd m.fl. og ejere, der ikke var landbrugere, men folk af mange erhverv, en del var fra byerne. Selv om københavnerne som plantageejere endnu var ret få i tal, blev der her ydet en indsats, der i en kapitalfattig periode var af virkelig betydning og havde det gode eksempels stimulerende virkning. - Kun de overvejende lokalt prægede ejerforhold indgår i den efterfølgende oversigt, der nedenfor skal kommenteres nærmere. Arealtallene er omtrentlige, rettelser er undertiden foretaget, og selv om der indenfor perioden har fundet udvidelser sted, foreligger der ikke altid talmæssige oplysninger herom.

Ejere	Antal plantager	Samlet areal tdr. ld.	Gennemsnitsareal tdr. ld.
Aktieselskaber og interessentskaber	97	10.063	ca. 104
Kommuner	23	2.152	94
Godsejere og proprietærer	132	8.799	67
Gårdmænd	34	17.626	22
Husmænd og bolsmænd	53	1.037	20
	646	28.677	ca. 46

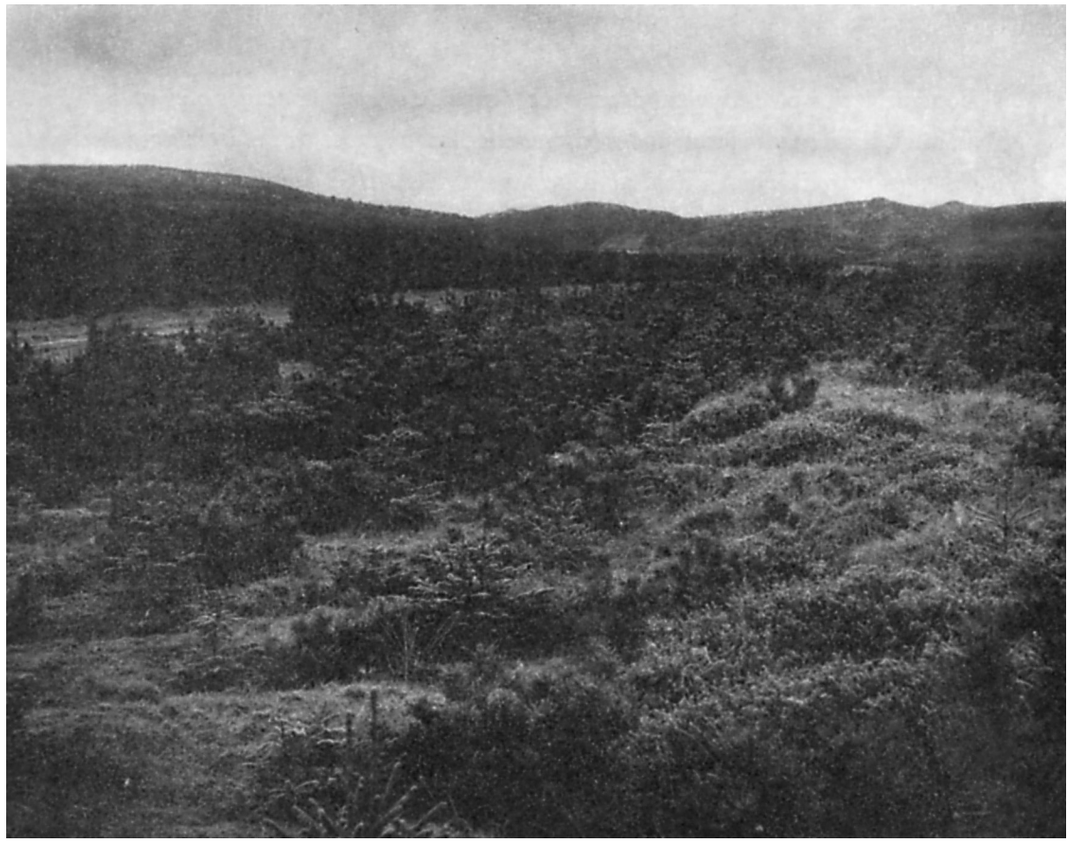

Sønder Elkjær plantage i Sulsted sogn, Ålborg amt. I forgrunden 6-årige bjergfyr og rødgran, i baggrunden granplantninger. Ejeren, proprietær Har. Branth, var en foregangsmand indenfor nordjysk landbrug.

Mange af disse plantager blev senere udvidet, men tallene frem til 1895 dækker over store og for en del meget karakteristiske lokale forskelligheder. Den 1. gruppe er således mest fremtrædende i Ribe amt, hvor 39 plantager tegner sig for næsten halvdelen af de godt 10.000 tdr. land, med et gennemsnitsareal på 128 tdr. land, der dog overgås af Thisted amt: 7 plantager med 1121 tdr. land, et gennemsnit på 160 for plantager ejet af aktieselskaber. Morsø Sønderherred A/S ejede 550 tdr. land plantageareal. Også i Hjørring og Ålborg amter, med henholdsvis 3 og 5 plantager, ejede et par interessentskaber udstrakte arealer; størst var Tinggård

plantage i Øster Hanherred (600 tdr. land, senere udvidet til 729), hvor skovrider Videbæk i 1884-85 indledte beplantningen på et flyvesandspræget terræn. De største plantager blev anlagt i amter, hvor plantagerne under klitvæsenet kunne tages til mønster, som det vel også var tilfældet i dele af Ribe amt. I det øvrige Jylland var aktieselskabernes plantager gennemgående få og ret små, men i Ringkøbing amt anlagdes dog 17 med tilsammen 1317 tdr. land.

Af de 23 kommuneplantager lå 12 med i alt 1170 tdr. land i Ringkøbing amt, resten spredt. Størrelsen varierede fra 380 tdr. land (Viborg købstad) ned til 17-18 tdr. land (Frederikshavn, Tunø). Enkelte landkommuner i magre egne havde betydelige plantagearealer: Ulfborg 202 tdr. land, Hestbjerg 142, Ringgive 140, Madum 133 og Ølgod 99, men de fleste sogneplantager var langt mindre.

Når godsejere og proprietærer i oversigten udgør een gruppe, skyldes det, at »proprietærer« ikke er entydigt: i Hjørring amt, hvor 43 - 1/3 af gruppen - har hjemme, blev forholdsvis mange større gårdbrugere kaldt proprietærer, i de fleste amter er forholdet mere blandet, i Skanderborg amt ejede grever næsten hele gruppe 3-arealet. Om storbrugernes andel i hedebeplantningen er der tidligere talt, men det er for så vidt mere overraskende, at den almindelige gårdmandsgruppe, der naturligvis tangerer »småplantninger« (en del plantager overførtes hertil), anlægger plantninger med en gennemsnitsstørrelse på 22 tdr. land, trediedelen af hvad godsejer- og proprietærgruppen præsterede.

4. og 5. gruppes samlede plantageareal var tilsammen lige så stort som storbrugernes. De endnu ret få husmænd eller bolsmænd, der på egen hånd anlagde plantager, havde plantagearealer af omtrent samme gennemsnits størrelse som gårdmændenes. Forskellen var dog størst i de amter, hvor forholdsvis flest husmænd ejede plantager: i Ringkøbing amt havde 63 gårdmænd gennemsnitligt 26 tdr. land, 21 husmænd 19½ td., i Ribe amt var de tilsvarende tal 73 med 23½ og 13 med kun 14 tdr. land i gennemsnit. Men det må naturligvis erindres, at begge disse grupper var langt stærkere repræsenteret indenfor småplantningen, der fra 1880'rne var i hurtig udvikling i de fleste egne af Jylland.

I oversigten savnes ikke blot Hedeselskabets 16 plantager på godt 10.000 tdr. land, men også en række andre større plantager (navnlig af de ældste i Ringkøbing og Ribe amter), for størstedelen

Udenfor Utoft gamle gård. Yderst t.v. skovrider J. C. Sørensen, Høllund-Søgård, oberstløjtnant E. Dalgas og grosserer Holger Petersen. Yderst t.h. en af plantningssagens lokale foregangsmænd, P. Nielsen, Østerbygård i Houborg. Også ejeren af Utoft plantage, grosserer S. Børgesen, ses formentlig på fotografiet, der skal være taget af Børgesens søn, botanikeren F. Børgesen 1893.

anlagt af aktieselskaber, hvor egnens bønder ejede hovedparten af aktierne. Endvidere fandtes der mange plantager, hvis ejere ikke kunne henregnes til de ovennævnte grupper. Det gælder ofte plantager ejet af kvinder, især enker. Bortset fra ejerinder, der med sikkerhed indgår i 3. og 4. gruppe, er der 16 (på to nær enker) med et plantageareal på 1158 tdr. land. Enkefru Winkel, Dybvad, ejede 305 tdr. land plantage. Til landbrugerne må sandsynligvis regnes 6 sognefogder med i alt 216 tdr. land plantage, til præstegårde og fattiggårde hørte godt 250, og 6 forstmænd stod for 121 tdr. land. Af 13 møllere og 7 kromænd (gæstgivere) med henholdsvis 396 og 159 tdr. land plantageareal var flertallet antagelig også landmænd.

Helt udenfor landbrugernes talstærke grupper stod kun godt 50 ejere med ca. 5.300 tdr. land plantage. Mest fremtrædende var handelens mænd (købmænd og grosserere), i alt 17 med 3.754 tdr. land, nærmest kommer 5 sagførere med 662 tdr. Man kan undres over, at fabrikanter, direktører og embedsmænd danner end-

nu mindre grupper, men må atter her erindre aktieselskaberne og pengebidragene fra medlemmer af Hedeselskabet. Også de liberale erhverv var repræsenteret blandt plantageejerne, højskolen dog kun med et enkelt navn.

Blandt de forreste i den række københavnske grosserere, der mod slutningen af Dalgas-perioden blev plantageejere i stor stil, var som nævnt den senere landstingsmand Holger Petersen, der fra 1892 ejede Baldersbæk plantage, hvis areal året efter blev udvidet til 825 tdr. land, for størstedelen alfri ager og hede. Samme år købte grosserer S. Børgesen den 1000 tdr. land store Utoft plantage i Grindsted og Grene sogne; ca. 100 tdr. var ager og eng og ca. 100 tdr. kærjorder, resten hede. Hedeselskabets assistent J. Holt ledede plantningsarbejdet. Fra 1892 havde grosserer J. Moresco anlagt den 483 tdr. land store Fromsejr plantage delvis på gammel agerjord; skovrider Sørensen forestod her arbejdet. Tæt øst for Fromsejr ejede grosserer W. Salomonsen fra 1894 Slauggård plantage, 664 tdr. land, hvoraf 400 tdr. gl. ager, resten alfri hede.

Allerede i 1878 havde den initiativrige grosserer Hans Broge i Århus erhvervet Bustrup plantage, hvis areal efterhånden blev firedoblet; det var i 1889 på 171 tdr. land. Arbejdet blev ledet af skovrider G. Morville. Til de større plantager hørte også Stenumgård ved Vemb, der 1892 ejedes af entreprenør Kirk i Harboøre. I Strandby sogn, nær Trend, havde Landmandsbanken fra 1887 tilmeldt Gunderupgårds 400 tdr. land store plantage, gennemgående mindre god hede, der foreløbig kun kunne tilplantes med bjergfyr; arealet blev i 1894 udvidet til 915 tdr. land.

Småplantninger og plantningsforeninger

Hedeselskabet havde, som allerede nævnt, i 1871 taget spørgsmålet om småplantningers fremme op til diskussion på repræsentantmødet, der for det indeværende år bevilgede 200 rigsdaler til gratis planteuddeling og forstkyndig vejledning efter bestyrelsens skøn. Dalgas sørgede for, at de første praktiske regler blev udarbejdet i løbet af sommeren. Morville og flere andre forstmænd ville efter skriftlig anmodning vejlede plantningsinteresserede forår eller efterår, og dermed var et arbejde indledt, som i tidens løb skulle nå ud til tusinder af jyske bønder og få den allerstørste betydning.

I september 1872 slog Dalgas på repræsentantmødet i Herning stærkt til lyd for denne sag. Energisk søgte han at modbevise den almindelige antagelse: at der ikke kunne gro træer i det udstrakte, vindhærgede Vestjylland. Alt for villigt havde man her hæftet sig ved de forkrøblede, øst-hældende træer, der ikke tålte sammenligning med øernes og Østjyllands frodige hegn og haver. Men Dalgas pegede på haver i Herning, hvor løvtræer stod i frodig vækst »selv lige ud mod vestenvinden«; en høj lindeallè var en pryd for Herningholms have. Uden læ af bakker eller bygninger voksede der store løvtræer i haver ved Sindinggård, Højris, Brejninggård, Brammingegård og Endrupholm. Udenfor Nørholm stod ualmindeligt smukke elmetræer og trodsede vestenvinden. Dalgas nævnede endvidere amtmandshaven ved Ringkøbing, Nørre Vosborgs have ved Nissum fjord, en række nordjyske byers »vellykkede lystanlæg« og den mærkelige have omkring herredsfogedboligen i Skagen som beviser for, at plantninger kunne trives under vidt forskellige forhold, når blot de fik en hensigtsmæssig behandling.

Vel vidste man endnu for lidt om de klimatiske betingelser, men plantede man hensigtsmæssigt - ikke for tæt, så træerne »mistede deres klæder« - turde Dalgas nok love de fleste gårdmænd og husmænd, der ved plantning søgte at forbedre deres hedeejendomme, at de ville få held til at »fremkalde hygge, dagligt velvære, beskytte husene og muliggøre havekultur«. Det var løfter på langt sigt, mange havde måske ikke fantasi nok til at forestille sig de store forandringer omkring deres hjem, men kom de først i gang, ville forståelsen vokse. År for år ville vellykkede småplantninger øge interessen for træplantning, så vesteregnen efterhånden kunne få, hvad den savnede: store skove, små skove, hegn og haver. »Når Vestjylland engang i tiden har fået heraf, hvad det kan tilkomme, så vil det efter al menneskelig beregning vise sig, at hedeegnene kan ernære en langt større befolkning end nu, ikke alene på grund af selve skovbruget, men også fordi agerbruget ved det bedre læ og måske noget mildere klima vil kunne drives mere intensivt«.

Dalgas er her inde på det samme som under diskussionen med J. C. la Cour i 1866, og eftertiden har givet ham ret: den store befolkningstilvækst blev en realitet. Men endnu i 1870'rne var tanken

om talrige småplantninger i det vestlige Jylland i de flestes øjne en utopi. Der savnedes »almindelig sagkundskab og interesse for sagen hos hedeboerne selv«, erkendte Dalgas, men han satte sin lid til Hedeselskabets og landboforeningernes indsats på dette område. Næppe på noget felt blev der agiteret mere vedholdende. Af Dalgas' foredrag om betydningen af småplantninger i hedeegne uddeltes i hans levetid henved 50.000 eksemplarer.

Ord og handling fulgtes ad. Gennem mange år påtog Hedeselskabets funktionærer og tillidsmænd sig den tidkrævende opgave at fordele gratis planter til landboer, der gik i gang med småplantninger. Staten ydede stigende tilskud, men ikke hvert år tilstrækkeligt. Længe gik det ret langsomt. I januar 1880 oplyste Dalgas, at Hedeselskabet i de sidste 10 år havde medvirket ved antagelig henved 1000 nye småplantninger. Men efterhånden lykkedes det Selskabet at få Jylland opdelt i småplantningsdistrikter: i 1878 nævnes 6 større distrikter; året efter 12, i februar 1880 var tallet fordoblet, og i 1883 fandtes der 40 distrikter (foruden hovedkontoret). Statstilskuddet var da 7000 kr. Distriktsforstandere var ikke blot Hedeselskabets skovridere og assistenter, men også en del lærere, præster, læger og landbrugere påtog sig hvervet. I Starup distrikt forestod en aftægtsmand uddelingen. Mere end 1200 landboer modtog i 1883 gratis planter (i 1878 var antallet kun 170).

Selv om statens tilskud og Hedeselskabets service målt i penge kun var for lidt at regne i forhold til det arbejde, beboerne udførte eller bekostede, var tilbudet om gratis vejledning og planter vist nok i de fleste tilfælde en af gørende faktor. Dalgas appellerede også til det offentlige om at støtte sagen, f.eks. ved at plante omkring fattiggårde, på de mange helt træløse kirkegårde, omkring stationsbygninger og vogterhuse samt langs landeveje, som det allerede var almindeligt i Østjylland syd for Randers. Selv i de magreste hedeegne kunne der med held plantes bjergfyr på opfyldnings- eller udgravningsskråninger, efter vejinspektør C. H. Kiddes eksempel i Vejle amt. Småplantninger og haver ved landsbyskoler kunne få stor pædagogisk betydning, påpegede Dalgas, der selv altid havde folkeopdragerens indstilling.

Hedeselskabets forbindelse med lokale plantningsforeninger er ældre, end man tidligere har ment. I 1876 blev der således for Århus og omegn oprettet et selskab med det formål at fremme små-

Udlevering af planter til hedeboere ved Herning.

plantninger, og det var bestyrelsens håb, at der efterhånden kunne oprettes sådanne foreninger, der kunne overtage Hedeselskabets plantningsvirksomhed i egn efter egn. Selskabet opmuntrede plantningsinteresserede til at gå i gang med foreningsdannelse, og det hændte også, at lokale kredse henvendte sig til Hedeselskabet og søgte samarbejde. Her skal nævnes et eksempel fra Nordjylland.

I Hjørring amt indbød 30 mænd til et møde den 8. august 1880, hvor en plantningsforening blev stiftet. I dens repræsentantskab sad 1 medlem for hver kommune, og ligesom Hedeselskabet lededes den af en bestyrelse på 3 mand. Formålet var at sikre alle interesserede bedre adgang til at udføre såvel småplantning som hegnsplantning, idet foreningen antog »egnede mænd«, der kunne give vejledning på stedet, og betalte deres rejseudgifter. Planter kunne fås, eventuelt til nedsat pris, fra bestående planteskoler eller fra nye, der navnlig søgtes oprettet ved skoler og fattiggårde.

Ligesom amtets landboforening ønskede plantningsforeningen at uddele præmier for nye, vellykkede småplantninger. For at vække befolkningens interesse for plantningssagen skulle der uddeles »dertil egnede skrifter« og afholdes diskussionsmøder. Fra Hedeselskabet fik foreningen bl.a. tilsendt 300 eksemplarer af »Anvisning til Anlæg af Smaaplantninger«.

Allerede den 25. august s.å. henvendte den nye forenings bestyrelse, ledet af amtmand Wedell-Wedellsborg, sig til Hedeselskabet om samarbejde, og Selskabet foreslog følgende arbejdsdeling: 1. Foreningen skulle overalt i amtet virke for anlæg af større plantager (mindst 20 tdr. land), men m.h.t. planlægning og arbejdets ledelse henvistes plantageejerne til Hedeselskabets to skovridere i amtet. 2. Navnlig skulle foreningen dog fremme småplantninger, indtil videre især i den nordvestlige del af Hjørring amt, mens Hedeselskabet ville påtage sig denne opgave i den sydøstlige del af amtet samt i Hanherred; plantningsforeningens repræsentanter skulle her henvise til Selskabets skovridere, men i den nordvestlige kreds til foreningens egne plantningskyndige assistenter. Den 11. sept. vedtog den nye forenings bestyrelse den skitserede plan og udformede den nærmere.

Dalgas var udmærket tilfreds med denne praktiske nyordning og gav i november 1880 en oversigt over plantningsforholdene i Hjørring amt, hvor skovarealet i 1866 knapt udgjorde 4.400 tdr. land, mens 102.000 tdr. var hede og ubenyttet jord, heraf trediedelen klit. Den største del af hederne lå på Jyske Ås' skråninger; de var ofte kratbevoksede. Da skovødelæggelserne i denne landsdel var indtruffet senere end i de sydlige amter, var heden næppe så gammel her og som helhed »af en særdeles god bonitet til plantningsbund«. Staten havde gjort en god begyndelse i Hjørring amt ved at tilplante Tversted klitplantages ca. 700 tdr. land, hvortil kom en række private plantninger, fra den ca. 300 tdr. land store Vorgårds plantage i syd til Stensbæk og Nørre Elkjær plantager længst mod nord. 14 nye plantager, hvoraf kun en mindre del var tilplantet, havde forbindelse med Hedeselskabet. Vest for Jyske Ås var egnen praktisk talt helt opdyrket men træløs, og befolkningen var hidtil upåvirket af plantningsbevægelsen. Foreningen så her en stor opgave i at opmuntre til småplantning omkring huse og gårde. Smukke anlæg ved Hjørring by og i syd ved herregården Birkelse viste, hvor godt

plantning på flad mark kunne lykkes trods det hårde klima. »Ved at vandre i disse plantninger glemmer man, at man kun er et par mil fra Vesterhavet og så højt mod nord«.

I juni 1881 havde en kreds af beboere indbudt Dalgas og skovrider Nyholm til et møde på Læsø, hvis heder og klitstrækninger gennemgående var velegnet for nåletræskulturer (bjergfyr). Her var det Dalgas, der foreslog og fik vedtaget love for en plantningsforening, hvis formål var »at fremme træplantningen på øen, dels ved anlæg af plantager og småplantninger omkring gårde og huse, dels ved anlæg og drift af en planteskole og dels ved afholdelse af foredrag, udbredelse af skrifter m.m.«.

Det er interessant at se, hvorledes denne forenings organisation afveg fra Hedeselskabets. Medlemmerne valgte en 11-mands bestyrelse, hvoraf årligt 4, 4 og 3 afgik. Såvel bestyrelsen som den årlige generalforsamlings beslutninger vedtoges med simpelt flertal, bortset fra lovændringer der krævede ¾ majoritet af de tilstedeværende. Bestyrelsen valgte af sin midte formand, kasserer og revisor; den var ulønnet, men skulle have sine udgifter dækket. »Bestyrelsen træder i nærmere forbindelse med Det danske Hedeselskab«, hed det i § 3. I øvrigt nedsatte bestyrelsen komiteer på 3 medlemmer (1 for hvert af øens sogne) til fremme af plantageanlæg, småplantning og drift af planteskole. På alle tre områder skulle foreningen have kontakt med Hedeselskabet, navnlig for at kunne affatte årlige budgetter, opnå statstilskud og få gratis planter til uddeling. Selskabet ville formentlig også kunne give gratis vejledning.

I november 1881 stiftedes en plantningsforening for Gjedsted og omegn. Dens love, der blev udarbejdet af Hedeselskabet i samarbejde med en nedsat komite, var mere enkle. En bestyrelse på 5 mand valgtes af generalforsamlingen og valgte derefter selv sin formand. Som foreningens formål nævnes afholdelse af foredrag og plantningsmøder, m.h.t. større plantninger skulle bestyrelsen søge kontakt med Hedeselskabet, ligesom den skulle forestå et nyt småplantningsdistrikt. Veludført plantning ville foreningen belønne med præmier eller gratis planter.

Lokale plantningsforeninger med mere eller mindre omfattende opgaver skød efterhånden frem i mange egne af Jylland. Et vist samarbejde med Hedeselskabet faldt naturligt, så meget mere som Selskabet ofte havde inspireret oprettelsen. Disse foreninger kunne

påtage sig den stærkt forøgede uddeling af planter, som de såkaldte småplantningsforstandere hidtil havde søgt at klare. En bedre og mere omhyggeligt kontrolleret plantefordeling ville Hedeselskabet kunne sikre, hvis den blev foretaget af stedlige plantningsforeninger omfattende et herred eller så. Af plantningsforeningens bestyrelse valgte Hedeselskabet i reglen et medlem.

Ved udgangen af 1888 var der oprettet 12 småplantningsforeninger, hvoraf de fleste dog omfattede 2 à 3 herreder. Thy, Salling og det meste af Ringkøbing og Ribe amter blev snart dækket. I februar 1889 nævner Dalgas i brev til Mourier-Petersen 16 foreninger, der tilsammen repræsenterede 306 sogne og 9 købstæder. 1889-90 kom navnlig mange nordjyske foreninger til. Som nr. 38 noteres Morsø plantningsforening, der var stiftet i 1882, men først ti år senere fik nærmere forbindelse med Hedeselskabet. Det samme gjaldt enkelte af de andre foreninger. I 1894 var antallet af have- og plantningsforeninger nået op på 45, mens nu kun 4 småplantningsdistrikter foretog en tilsvarende uddeling af planter til ½ eller ¼ pris.

Plantningsforeningerne havde i 1893 ca. 17.000 medlemmer, fordelt på ikke mindre end 655 kredse, således at i reglen 1 á 2 kredsforstandere i hvert sogn sørgede for distribuering af planter. Statens tilskud til dette formål var steget fra 107 kr. i 1867 til 2.313 kr. i 1879 og nærmede sig i 1894 atter en 20-dobling: 42.820 kr. 10.500 lodsejere modtog billige planter gennem plantningsforeninger, hvortil kom, at 80 B-plantager (ikke fredskovpligtige) fik planter til ½ pris.

Som det kunne ventes, blev der navnlig uddelt nåletræer, i de større foreninger i 1894 henved ½ million planter om året eller 500-1000 pr. medlem. Antallet af løvtræer udgjorde dog både på Silkeborg- og Holstebro-egnen henved 20 % af de uddelte planter. Også havefrø, frugttræer og -buske købte og fordelte mange foreninger blandt medlemmerne, om end i beskedent omfang. Vejledning m.h.t. plantning var en vigtig side af foreningernes virksomhed; ikke sjældent blev der arrangeret foredrags- eller kredsmøder med diskussion i en række sogne (kredse) indenfor en plantningsforening.

En del foreninger påtog sig at plante langs offentlige veje (især hvidgran) og opmuntrede i det hele til hegnsplantning. Ølgod og omegns planteforening havde i 1894 en vis indtægt ved salg af

frugttræer og -buske samt havefrø og anvendte pengene til præmiering af hegnsplantning m.m., i Hammerum herred ydede lokale pengeinstitutter tilskud til dette formål, og man bødede - som det hed - på præmiernes lidenhed »ved til de mest værdige at uddele et smukt diplom, tegnet af kunstmaler Agersnap, hvor man på den ene side ser et hus, som det haves herude på heden, omgivet af bare agre, knap med føde til den ged, som konen på grund af vestenstormen har ondt ved at flytte, og på den anden side læplantningens velsignelse i form af et hyggeligt hjem, omgivet af gyldne agre«. Egentlig et meget træffende udtryk for småplantningssagens sigte.

Læplantning

Ved et plantningsmøde i Lemvig 11. november 1888 agiterede Dalgas stærkt for læplantning. Mangel på læ var skyld i, at mange egne i Jylland lå uopdyrkede hen. Derfor burde enhver plante levende hegn om sin ejendom - det ville kun koste 50-70 kr. pr. 1000 favne. Vel klagede man over, at hegn fremmede ophobning af sne, men dette gjaldt kun på steder, hvor de forekom meget spredt. Hvis alle hegnede, ville det ikke virke anderledes end på øerne. Heller ikke skulle man være ængstelig for, at fugle i hegnene ville plyndre kornmarkerne. De fleste fugle, der levede i hegn, var først og fremmest nyttige insektædere. Forestillingen om, at hegn ikke kunne trives på de magre jorder, blev modbevist gennem mangeårige erfaringer fra egne helt ude ved Vesterhavet. - Mødet i Lemvig var en af de lejligheder, hvor Dalgas havde held til at få startet en plantningsforening, han fik endda et hurra i tilgift!

Kort efter oplyste Dalgas i Berlingske Tidende, at man ville søge at få oprettet en plantningsforening i hvert herred. Befolkningens indstilling var nu en anden end i årene omkring 1866. Småplantninger af hvidgran og bjergfyr bredte sig omkring hedegårdene, men foruden 85 kvadratmile tør hede og klit samt 15 med moser og kærjorder fandtes der i Jylland næsten det dobbelte areal mager, til dels uopdyrket jord, hvor overfladen om sommeren let kom i bevægelse, så megen sæd blev ødelagt ved sandflugt. Trods de ca.

10 kvadratmile plantager var de fleste jyske egne stadig ret øde, og plantning af levende hegn måtte anses for en absolut nødvendighed. Der burde hegnes ikke blot mellem de enkelte gårdmænds og husmænds jorder, men også mellem deres »indtægter« (agerfelter). Hvis omkostningerne herved blev fordelt på ca. 60.000 landbrugere, ville det kun betyde 5 á 10 kroners udgift årligt i 10-20 år for hver landmand, ja mindre, når statstilskud blev taget i betragtning. Og nåletræer plantet i render ville klare sig overalt, undtagen på bakketoppe, på vestsiden af højdedrag og på flyvesand.

I kampagnen for læplantning fik Dalgas støtte fra erfarne mænd. Et foredrag af fysikeren Poul la Cour, Askov, i oktober 1889 (gengivet i Hedeselskabets Tidsskrift s.å., s. 185 ff.) indeholdt en række iagttagelser, som i høj grad måtte opfordre til plantning af høje levende hegn og andre læbælter, der kunne bryde vinden. »Derved opnås, at ikke alene planterne på marken befinder sig i en varmere luft, men også at jordbunden, hvori de vokser, må være varmere, at vinden ikke alene bliver tæmmet i sin forpiskende og udtørrende virksomhed, men at duggen afsættes rigeligere, så at jorden ikke så let bliver udtørret ...«, hed det bl.a. i artiklen. Samme år udkom Dalgas' pjece om anlæg af småplantninger og levende hegn.

I februar 1891 beskæftigede Chr. og E. Dalgas sig begge med de ugunstige vindforhold i den vestlige halvdel af Jylland, hvor træer, buske og udsæd led under »sand- og vindpisket«. Man kunne i et enkelt år opleve 19 storme i maj og begyndelsen af juni. Når mægtige sandskyer rejste sig over nysåede sandmarker, blev der forvoldt store skader, mange marker måtte sås om, og løvtræerne fik sorte blade. Men man havde allerede erfaringer for, at plantager, læplantninger og levende hegn kunne yde en meget virksom beskyttelse mod ødelæggende storme. Hedeselskabets virksomhed gennem 25 år havde i praksis vist, at det var muligt at løse hegnsproblemet. De mange lokale plantningsforeninger måtte derfor se en særlig opgave i at plante levende hegn. En nærmere beregning over, hvad det ville koste at rejse den nødvendige læplantning, forsøgte E. Dalgas i marts 1893. Ydrehegn om ca. 40.000 gårde og huslodder i det udsatte Midt- og Vestjylland ville kræve 112 millioner planter, og skulle der på de lidt større gårde plantes hegn mellem »markernes forskellige indtægter« blot på ¼ af arealet, kom man op på 480 mill. planter! Tilsammen ville dette omtrent svare til antallet

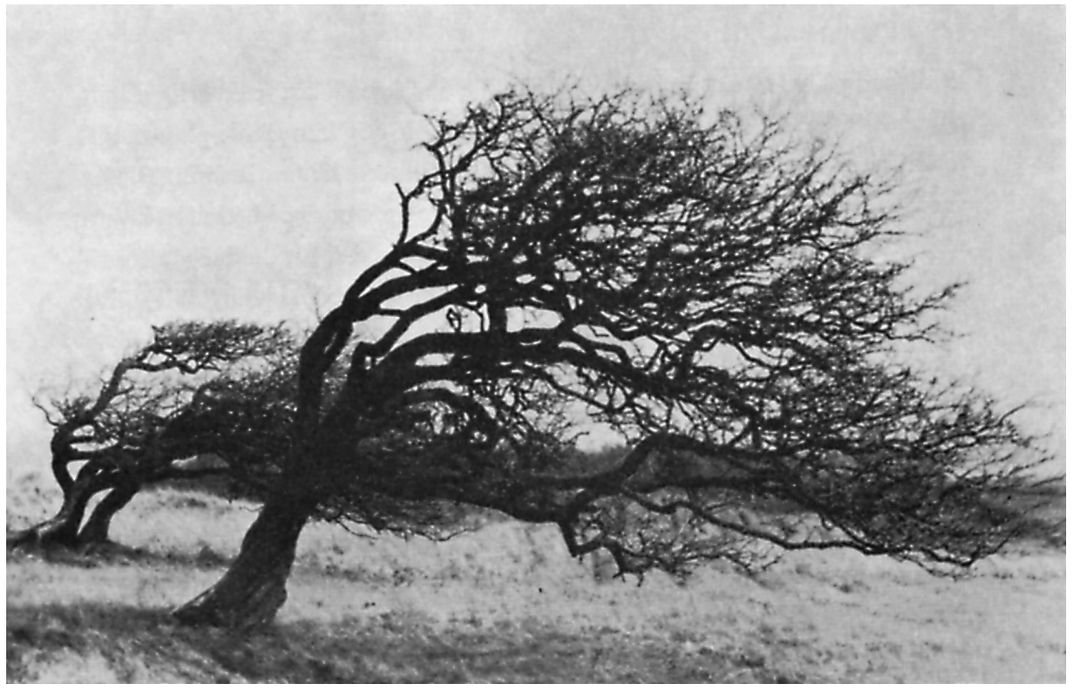

I kamp med vestenvinden (Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm).

af planter på de eksisterende plantagearealer, når de om en del år var tilplantet, men læplantningen ville blive til gavn for langt flere.

Omkring 1860 var der kun i ganske få nord- og vestjyske egne opført levende hegn af større betydning - Dalgas nævnede Thyholm, et par sogne på Mors og herregården Nørholms nærmeste omegn. Men efter at småplantningen, takket være Hedeselskabets initiativ, i de senere år var blevet fremmet ved uddeling af planter, hvortil staten årligt ydede 35-40.000 kr., var der nu i 3 år blevet plantet ca. 6 mill. løvtræer og nåletræer pr. år, de fleste som levende hegn. Men denne sag burde have endnu langt stærkere fremgang, og Dalgas havde overvejet, hvordan det bedst kunne lykkes.

Han foreslog, at Hedeselskabet skulle yde særlige tilskud til opførelse af prøvehegn i hvert sogn og helst ved alfar vej (fremhævet af Dalgas), så de let kunne ses, men også holdes under kontrol, da de jo skulle tjene som mønster. Et tilskud på ca. 10 kr. pr. sogn ville for alle 655 kredse kræve en årlig udgift på ca. 1000 kr. i 7 år. He-

deselskabets tilbud burde dog kun gælde plantningsforeninger, der hvert år udsatte præmier for veludførte hegnsplantninger. Det var fattige tider - landbrugskrisens værste år - og præmier på f.eks. 10 kr. pr. sogn kunne måske gøre det nødvendigt for foreningerne at henvende sig til de mere velhavende om bidrag hertil. Men en præmieuddeling ville give anledning til, at plantningerne blev efterset og kritiseret, at der blev givet mundtlig anvisning på stedet og afholdt møder, hvori Hedeselskabets forstkyndige mænd deltog. Det ville altsammen vække interesse for sagen, og det var såre vigtigt. - Allerede i 1894 lod 21 plantningsforeninger opstille prøve hegn.

Plantagernes store betydning var forlængst fastslået, og småplantningerne omkring huse og gårde blev i Dalgas' senere år en populær sag, »fordi hjemmene derved hygges og fredes«. Her var præmiering ikke nødvendig. Men for læplantningen, de uundværlige levende hegn, måtte der gøres noget ekstra. Det fortjener at fremhæves, at Dalgas i sit sidste leveår så denne side af plantningssagen i det helt store perspektiv og gik ind for den med sædvanlig agitatorisk slagkraft.

Diskussion om Hedeskovenes rentabilitet

I 1873 havde Dalgas som allerede nævnt ønsket at slå et slag for hedens beplantning ud fra det synspunkt, at plantagedriften i det lange løb meget vel kunne betale sig. Mourier-Petersen havde tilrådet en vis tilbageholdenhed, idet han forudså, at man ville forlange mere dokumentation, end Hedeselskabet indtil videre kunne præstere. Men lykkeligvis blev træplantningen fremmet ved stadig voksende statstilskud, ikke mindst småplantningen, og de mange privatmænds interesse i plantageanlæg gav lyse forhåbninger om store resultater af hedebeplantningen, også økonomisk. I en række artikler om for tids- og fremtidsskovene i Jylland kom Dalgas i Hedeselskabets Tidsskrift 1883-85 ind på spørgsmålet om de nye skoves rentabilitet.

På grundlag af egne og andres undersøgelser turde Dalgas hævde, at der i historisk tid selv i så skovfattige amter som Thisted og Ringkøbing havde været udstrakte skove. Hvad agerbruget angik

var det ham magtpåliggende at få fastslået, at det i middelalderen gik tilbage som følge af skovenes forsvinden, hvoraf man turde slutte, at nyopdyrkning heller ikke ville få virkelig fremgang uden at være ledsaget af skovanlæg. Navnlig i de sidste 20 år, hvor Hedeselskabet havde virket, var der bragt lys i sagen. Nu turde Dalgas dristigt udtale, at det danske folk var i stand til at generobre heden, blot det selv ville. Hertil krævedes også vej, jernbaner, nye enge og nyt agerbrug, og disse arbejder var i god gang, men uden nye skove fik man ikke bedre læ- og fugtighedsforhold og ikke tilstrækkelig brændsel eller nye indtægtskilder. »Skal heden erobres, så må der i en længere tid plantes, og der må plantes særdeles meget«.

Endnu udgjorde hede og klit næsten ¼ af Jyllands areal, hvoraf over halvdelen måtte anses for uegnet til agerbrug, men mere eller mindre skikket til skovbrug, og det samme gjaldt »et ikke ubetydeligt areal af magre stykker agerland, som findes hist og her omkring på næsten alle gårde i det indre Jylland, og som det med de nuværende arbejdspriser ikke længer kan betale sig at dyrke«; de var imidlertid lettere at tilplante end heden. Efter Dalgas' opfattelse burde der beplantes et 10 gange så stort areal som de 6 kvadratmile (over 33.000 ha), der allerede var taget ind til plantager. »Jo mere der plantes, des bedre læ, des gunstigere fugtighedsforhold, des større udbytte af agerbruget, des mere arbejde for husmændene og des større velstand i heden«.

Hedeboernes forbrug af brændsel og småt tømmer krævede ganske vist kun en brøkdel af denne beplantning, men Dalgas regnede med gode afsætningsmuligheder i det østlige Danmark og i udlandet. Jernbaner lettede nu forbindelsen med de fleste jyske havne. Efter tysk og fransk eksempel burde man forbinde store plantagekomplekser med stationerne ved hjælp af meget lette transportable baner (Dalgas nævnede som eksempler Klosterheden, Store Hjøllund, Birkebæk, Påbøl og Klelund med tilstødende plantager). Stat, kommuner og private burde arbejde hånd i hånd, »såvist som de alle har meget for lidt skov og alle har interesse af, at plantningsspørgsmålet bliver løst forsvarligt«. Statsplantager tjente flere formål og skulle ikke nødvendigvis give overskud, men for det private initiativ, der i længden måtte yde langt den største indsats for plantningssagen, var det utvivlsomt afgørende, om det kunne betale sig at plante i heden.

I 5. hæfte af Hedeselskabets Tidsskrift 1885 tog Dalgas atter spørgsmålet op. Han advarede mod et forhastet svar. Mange momenter spillede ind: jordbund, læforhold, anlægsudgifter, afsætningsmuligheder, og uden virkelig evne til at administrere ville det ikke gå. Men Dalgas fremdrog en række eksempler fra forskellige plantager. Alt i alt viste de, at under nogenlunde gode forhold kunne der ved hensigtsmæssig behandling fås en træbestand, der ville forrente anlægsudgifterne med 4 % rente og rentes rente. Det forudsatte dog, at arealet var købt til rimelig pris og jorden ikke alt for ringe, at plantning og pasning blev veludført samt sidst, ikke mindst, at man forstod at afsætte sine varer. Langt den overvejende del af heden kunne opfylde disse betingelser, »derfor kan det med føje siges, at hedens beplantning som oftest vil vise sig at være en god forretning«.

Videre gik Dalgas ikke i 1885, men i 1891 udgav han en større afhandling, »Skovkulturer i Jyllands Hedeegne« (oprindelig som tillægshæfte til Hedeselskabets-Tidsskrift), og her anførte han en del beregninger, der gav anledning til kritik fra anden sagkyndig side. Dalgas kunne her henvise ikke blot til den indenlandske forstlitteratur og en del udenlandske værker, men fremfor alt til Hedeselskabets egne erfaringer i marken. I diskussionen om hedeplantagers rentabilitet måtte man naturligvis se bort fra en lidt ældre tids nåletræskulturer; de kunne afskrives som forsøg, der i reglen ikke havde svaret regning.

Ved bjergfyrkulturerne, som Dalgas behandlede særlig indgående, skelnede han mellem egne med og egne uden brændselstrang. På de første kunne udbyttet nå op på 4-9½ procent, på de sidste ikke fuldt så højt. »Hvor omhyggeligt udbytteberegninger end opstilles, vil de dog kun have betydning for dem, der er i stand til at tyde dem rigtigt, og det er ingenlunde nogen let sag«, tilføjede Dalgas forsigtigt. Derfor havde han også søgt at tage de fleste af de særlige forhold i betragtning, som sandsynligvis ville foreligge. Alligevel rettede docent C. V. Prytz i en anmeldelse i Tidsskrift for Skovvæsen 1892 en ret skarp kritik mod Dalgas' beregninger.

Skovbrugsmøde på Hjortsballehøjene 1884. Midt på skråningen ses i nederste række E. Dalgas og F. Mourier-Petersen.

Efter Prytz' opfattelse burde Dalgas have holdt sig til sit udgangspunkt i 1866: at Hedeselskabet var et patriotisk foretagende, ikke en forretning. Han kunne da have undladt at søge beviser for, at man ved at dyrke bjergfyr fik mellem 6½ og 8 % i rente af sine udlagte penge, og at samtlige grankulturer gav rigeligt 4 % i årlig rente. Docent Prytz anså disse tal for meget urigtige og desuden for »aldeles utilladelige, da de på grund af forfatterens autoritet bliver troet af mange«. Dalgas tog ikke hensyn til den skade, plantningerne gennemgående ville lide som følge af svampe, insektangreb og en række andre forhold. Priser og afsætningsmuligheder kunne heller ikke forventes at blive så gunstige, som Dalgas stillede i udsigt. At lokke folk til at støtte hedesagen ved at beregne udbytter som de nævnte, ville skade sagens fremtid. Og når Dalgas uden tilstrækkeligt kendskab til undersøgelser vedrørende gran på god jord i Østdanmark fremhævede de jyske plantagers fortræffelighed, var dette ikke »patriotisk« handlet.

Hvad hedeskovenes fremtid angik, burde Dalgas og Hedeselskabet efter Prytz' mening erkende, at man ikke kunne bygge på iagttagelser fra Sverige; hvor al jorden tidligere havde båret skov. Det var et spørgsmål, om tilstanden var holdbar. Måske ville bjergfyr og rødgran ligesom lyngen danne mos, blysand og rødjord, så man måtte begynde forfra med den bekostelige jordbearbejdning. De jyske jordbundsforhold varierede jo ganske overordentligt.

Dalgas' mange venner blandt forstmændene fandt utvivlsomt docent Prytz alt for overlegen i sin dom, når han karakteriserede Dalgas' bog som vellykket, vel at mærke »betragtet som agitatorisk indlæg«; idet han indrømmede den »det store fortrin, at den intetsteds vækker tvivl om, at forfatteren jo er i god tro og mener at tjene sagen på bedste måde«. Redaktøren af Forst-Tidende L. B. Brüel stillede sit tidsskrift til Dalgas' disposition, hvis denne ønskede at besvare dette »plumpe angreb på hedesagen, en sag, som mine forfædre på fædrene og mødrene side har viet deres kræfter«. Brüel ville også opfordre skovrider V. Fabricius og forstråd F. Bang til at udtale sig. Som lærer ved Landbohøjskolen kunne Prytz med sine udtalelser påvirke eleverne, »i alle fald de mindre selvstændige«. Fik hans påstande lov at stå uimodsagt, ville det være til »ubodelig skade«. Hedeselskabets formand så dog noget anderledes på sagen. Mourier-Petersen var i tvivl om, hvorvidt Dalgas burde svare Prytz, det måtte i hvert fald blive kort og afsluttende; bladpolemik skulle undgås. Formanden var fuldkommen tilfreds med Dalgas' endelige beslutning: at han ikke ville besvare docent Prytz' angreb.

Blandt fremtrædende forstmænd var meningerne delte. Docent P. E. Müller udtalte til Mourier-Petersen, at i modsætning til Dalgas havde Prytz ingen argumenter, men han anså sig selv for højesteret i skovsager, sammen med Oppermann. Derimod vedgik forstråd F. Bang åbent, at også han havde store betænkeligheder, hvad det økonomiske udbytte af hedebeplantningen angik. Flertallet af Dalgas' beundrere fandt det vist nok ganske naturligt, at han ikke besvarede Prytz' angreb. I manges øjne var D. hævet over al kritik. Når Prytz i sin anmeldelse havde udtalt, at »en stor sag må ikke behandles småligt«, syntes dette at falde tilbage på ham selv. Kritikken satte da heller ikke dybe spor. I september 1892 kunne Mourier-Petersen takke Dalgas for oplysninger om, at plantningssagen stadig havde en glædelig fremgang, »trods hr. Prytz' og hr. Bangs

faderlige advarsler til de stakkels hedeboere om ikke at sætte penge i den slags foretagender«, kommenterede formanden.

Denne diskussion om hedekulturernes rentabilitet synes ikke at være nået ud til videre kredse. Men spørgsmålet dukkede f.eks. op i november 1892, da grosserer Holger Petersen bad om at få tilsendt beregninger over det sandsynlige udbytte af beplantning på de jyske heder, hvis der i Hedeselskabets skrifter fandtes oplysninger herom. Han ville på denne måde søge at overbevise en mere skeptisk bekendt og har sandsynligvis fået tilsendt Dalgas' afhandling. En faglig drøftelse af rentabilitetsproblemet møder man imidlertid først efter århundredskiftet.

De første mergelbaner

Hedeselskabet foretog i perioden 1866-94 mergelboringer hos henved 4000 lodsejere. Overalt i hedesognene var beboerne interesseret i at skaffe mergel frem, og hvor det ikke lykkedes, stod det spørgsmål åbent, om de mergeltrængende kunne bekoste milelange transporter fra mergelrige egne. Problemet meldte sig bl.a. på Karup-fladen, hvis grænser i syd var »de gode bakkeøer« ved Bording og Ikast-Herning, mod vest især Holstebro å (Stor åen), mod nord bakkeøerne mellem Holstebro, Sevel og Vroue, men mod øst Jyllands højderyg ud for Stendal plantage. Størstedelen af denne 12 kvadratmile store hedeflade ansås for uskikket til opdyrkning, men i den sydlige og vestlige del, hvor vandløb havde fremmet udviklingen af engbrug, fandtes store mose- og kærstrækninger, som med fordel kunne opdyrkes. Den gamle brændkultur virkede imidlertid ødelæggende, og de nødvendige mergeltransporter syntes uoverkommelige.

I 1875 henvendte beboerne sig til Hedeselskabet, der efter omfattende eftersøgninger med almindeligt mergelbor kunne fastslå, at anvendelig mergel kun fandtes mod sydøst, i skellet mellem hedefladen og Bording-bakkeøen. De interesserede beboere havde først tænkt sig en gruslagt vej fra Bording hen imod Hodsager, men Hedeselskabet fandt anlægget for dyrt - egnen var også fattig på sten - og tilbød i stedet at bygge en let sporvej. Et projekt blev affat-

tet, og en række lodsejer-deklarationer sikrede, at jord blev afstået til jernbaneterræn, gratis eller mod rimelig betaling, og ved køb af gården Damholt på den omtalte bakkeø ville et stort mergelleje med fortrinlig mergel (35 % kalk) kunne udnyttes. Efter ministeriets anmodning udførte Hedeselskabet i 1876 nye mergelundersøgelser (bevilling på finansloven for 1876-77). 98 boringer i 30-50 fods dybde førte til samme resultat. Efter ansøgning fik beboerne på finansloven 1878-79 bevilget et rentefrit lån på 102.400 kr. til sporvejsanlægget, under Ringkøbing amtsråds garanti. 7. maj 1878 blev der afsluttet en interessentskabskontrakt. Aktiekapitalen var 21.000 kr. fordelt på 420 aktier; beboerne langs banen (266 aktier) var garanter overfor amtsrådet. Man fik altså 123.400 kr. at bygge mergelbane for, og Damholt med dens 60 tdr. land blev købt straks efter, ligesom kontrakter med lodsejerne om grundafståelser blev tinglæst. I løbet af 1879 blev arbejdet udført, og ved en generalforsamling den 20. oktober s.å. blev banen afleveret.

Den første mergelbane gik over jævnt og mod vest svagt faldende terræn. Den begyndte ved gården Damholt og passerede små 20 km gennem den nordlige del af Ikast sogn, syd om Lindbjerg og derfra gennem Sunds sogn, nord om søen og over Røgen bæk ind i Ørre sogn, syd om Over-Simmelkær for at ende i den sydlige del af Hodsager sogn. Stålskinnerne havde en sporvidde på knapt 1 m og var med spiger fæstet til halvrunde egetræs langsveller. Mergelvognene blev trukket enten af 1 hest eller af 2 foran hinanden. Banen passerede 18 lossepladser, hveranden forsynet med vigespor. Hver af de 12 vogne med egeunderstel, fyrretræskasse og støbejernshjul kunne transportere ca. 4000 kg mergel. En driftsentreprenør med familie fik bopæl på Damholt, hvor der efter nogle udvidelser også blev bolig for 6 arbejdere og stald til 6 heste og en del hornkvæg, foruden et vogn- og materielskur.

Det lykkedes at udføre projektet lidt billigere end anslået, men der blev ikke aftaget så megen mergel, som man havde ventet. I 1883 fik interessentskabet henstand med afdragene på statslånet. På Hedeselskabets vgne assisterede ingeniør S. Brønsted ved driften, og regnskabet for Damholt-Hodsager mergelbane indgik i Selskabets årsberetning. Det viste år for år, at nettoudbyttet kun var lille. Hestekraften var temmelig dyr, mergelen lå dybt, og vedligeholdelsen af sporet var ikke helt billig. Afgørende var det, at

der stadig blev anvendt mindre mergel, end der kunne leveres.

Belært af erfaringer gik Hedeselskabet frem med forsigtighed, da det i maj 1883 sluttede overenskomst med komiteen for Grindsted mergelbane, der i øvrigt først 1885-86 blev anlagt som en godt 20 km lang dampsporbane på Sønder Omme-fladen. Ingeniør Brønsted, der efter aftale med Dalgas havde forhandlet med beboerne, skrev i december 1886 en udførlig beretning.

Grindstedbanen udgik fra et 10 tdr. land stort mergelleje i Stilbjerg ved Ringgive, bøjede derfra mod syd og gik næsten parallel med Vejle-Varde vejen til Eg by. Terrænet havde et jævnt fald mod vest og var velegnet for lokomotivdrift. I stedet for de såkaldte lossepladser ved hovedlinien blev der ud fra denne ført sidebaner med transportable spor, de længste på 2-3 km. Det ville i høj grad lette afsætningen af mergel. Lokomotivet havde 20 hestes kraft, og mergelvognene, der var et Århus-fabrikat, kunne tippe til begge sider. Vognene på Damholt-Hodsager-banen havde overhovedet ikke kunnet tippe. De samlede udgifter mente Brønsted at kunne anslå til 30 øre pr. kubikalen mergel på Grindsted-banen mod 51 øre på den første mergelbane. Sidstnævnte pris havde Brønsted anbefalet Grindsted-banens bestyrelse, for at den derved kunne sikre sig et overskud svarende til, hvad afdrag på statslånet krævede. Prisen blev dog ikke forhøjet så meget, som Hedeselskabet havde ønsket, men interessentskabet opnåede et statstilskud til anskaffelse af et nyt lokomotiv.

Andre mergelbane-projekter kom snart på tale, men lige så vigtigt var det, at Hedeselskabet efter lange forhandlinger med indenrigsministeriet og jernbanestyrelsen i 1889 havde held til at få indført billig mergeltransport på Herning-Skjern-banen, nemlig fra »den fortrinlige og uudtømmelige mergelgrav ved Sejlgård ud for Funder station« til Herning, Kibæk, Troldhede og Borris stationer. Det var skifret mergel leveret for kr. 10,50 pr. vognladning á 9000 kg, når mergelen (der hvert år blev analyseret) i vandfri tilstand indeholdt 40 % kulsur kalk. Forbrugerne sluttede kontrakt på 25 år med leverandøren. Andre omkostninger iberegnet kom prisen op på ca. 15 kr. pr. vognladning eller kr. 5,20 pr. 1000 kg kulsur kalk, 15-20 % billigere end på Hedeselskabets mergelbaner, ifølge Dalgas' beregninger.

Det danske Hedeselskab afsluttede interessentskabskontrakter

mellem forbrugerne på hvert aflæsningssted for derefter på disse interessentskabers vegne at tegne kontrakter med mergelleverandøren, og endelig ledede Selskabet år efter år hele mergeltransporten uden at modtage noget vederlag af mergel forbrugerne.

Mosekultur og forsøg på sandjorder

På repræsentantmødet i Herning 1872, hvor Dalgas bl.a. gjorde rede for de første gødningsforsøg på Hesselvig enge, kunne han meddele, at bestyrelsen også havde planer om at afvande moser og kærstrækninger på de jyske heder. Opdyrkningsarbejder forudsatte imidlertid, at lodsejerne enedes om i fællesskab at anlægge de nødvendige afvandingskanaler. Repræsentanterne gav deres tilslutning til, at Hedeselskabet tog sig af sådanne arbejder.

I 1873 udgav Dalgas den lille bog »En Hederejse i Hannover«, hvori han ud fra nyligt indhentede erfaringer beskrev godsejer Rimpaus mosekulturer i grænseegnene mellem Hannover, Sachsen og Braunschweig. Gode resultater var nået, og Dalgas anbefalede varmt, at forsøg med samme metode snarest muligt blev sat i værk i Danmark som »en fortrinlig hjælp for opdyrkningen og forbedringen af de magre sandjorder«. Det fremgik dog af oplysningerne, at forsøgene var ret dyre, og det var naturligvis medvirkende til, at metoden indtil videre ikke fik fremgang i Jylland. Derimod anlagde lensbaron Otto Zytphen-Adeler en Rimpau'sk mosekultur i moser under Dragsholm i Holbæk amt.

Selv om mosesagen bl.a. blev diskuteret i de jyske landboforeninger, skete der i en længere årrække intet afgørende. Mange undersøgelser blev dog foretaget, og i skriftet »Hede-Moser og kjærjorde« (1876) påpegede Dalgas, hvorledes erfaringerne fra moseforsøg i Holland og Hannover bedst kunne tillempes efter jyske forhold. Ved »et korrekt agerbrug på mosejord« burde tørvelagets tykkelse kun være 2-3 fod, da det afgjort var ønskeligt at tilføre den dyrkede mosejord et tyndt lag sand fra grøfterne. 1880 fremsatte Dalgas i Hedeselskabets Tidsskrift plan til opdyrkning af Store Vildmose, specielt ca. 8.500 tdr. land hedemose, som tilhørte Birkelse, hvis »dygtige og ansete ejer«, kammerherre Sophus Skeel, han ønske-

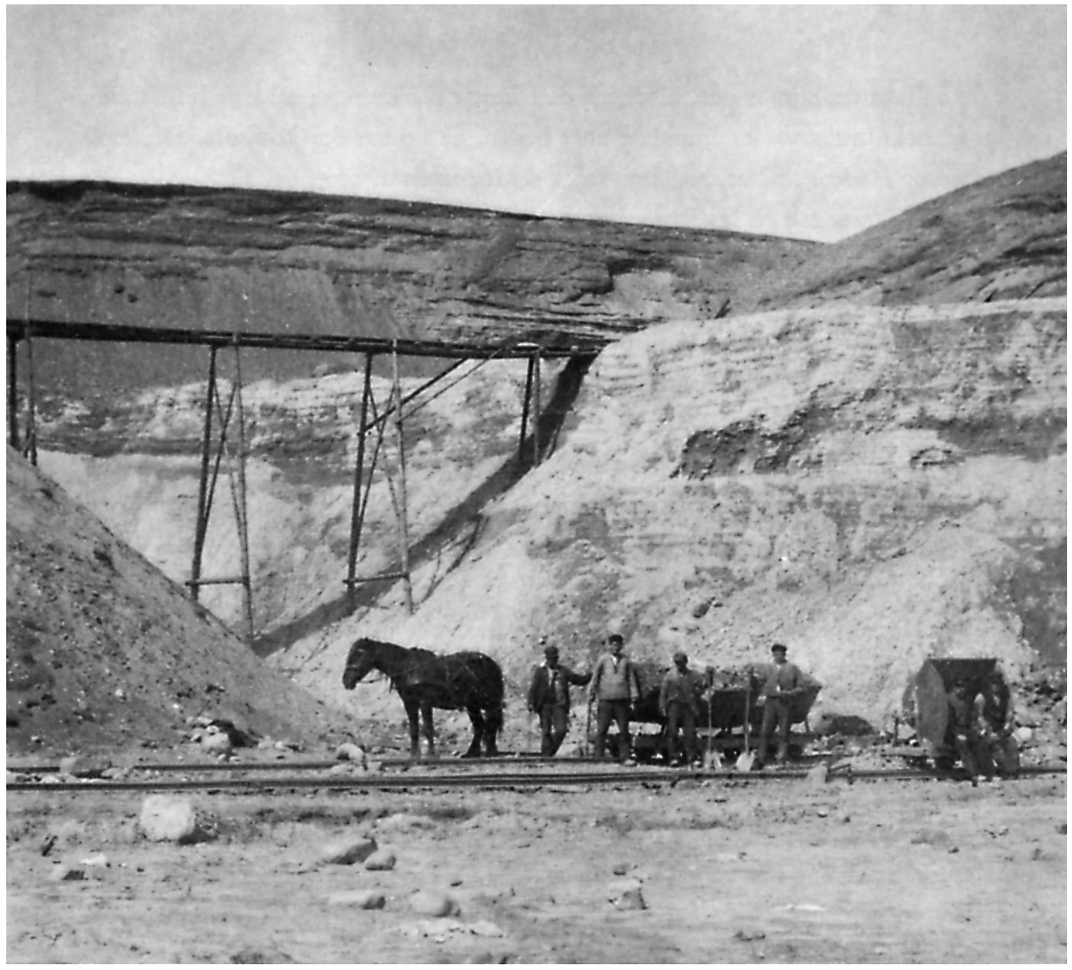

Den store mergelgrav ved Sejlgård sydvest for Silkeborg. Fot. 1905.

de held til at gennemføre »i alt fald en større del af foretagendet«. Dalgas' planer om en afrømning af de øvre tØrvelag slog dog ikke igennem hos myndighederne.

På skovbrugsudstillingen iEdinburgh 1884 gav Dalgas en kort oversigt over Hedeselskabets virksomhed. Han skelnede her mellem de moser og kær jorder, navnlig i Østjylland, som var under fuld kultur og de øvrige, måske ialt ca. 10 kvadratmile, som var uopdyrkede eller under primitiv kultur og som især vedkom he-

den. Hverken de Rimpau'ske kulturer eller de hollandske fennekulturer var endnu slået an i heden, da de var for kostbare. Derimod havde Hedeselskabet med held ledet afvandingen af mosearealer.

I sit foredrag på landbrugskongressen i København 1888 udtalte Dalgas, at moseagerbruget stod langt tilbage i det indre Jylland. Hedeselskabets bestræbelser for at ophjælpe det havde hidtil ikke frugtet, men de ville blive fortsat, »formodentlig i retning af praktiske forsøg«. Kulturteknikeren P. Feil berg opfordrede som dirigent Hedeselskabet til at tage mosesagen på sit program som en særlig afdeling. På et bestyrelsesmøde s.å. vedtoges det at begynde sådanne forsøg. Ikke mindst takket være generalkonsul Pontoppidan kunne Hedeselskabet oprette en moseforsøgskonto i Herning-banken.

Brønsted og Dalgas havde foretaget undersøgelser, der viste, at Skovbjerg mose var særlig velegnet til forsøgene (sand i 2½ à 3 fods dybde). Ejerne af Skovbjerg plantage lod udføre grøftningsarbejde og anlægge vej, og Dalgas havde »gentagen konference« med docent T. Westermann om en detailplan, der blev udarbejdet om vinteren. I december udkom det lille skrift om agerbruget på mosejorder og sandjorder, som Dalgas tilegnede »flittige og tænksomme agerbrugere i hedeegnene«; han bad dem om ikke at lade sig skræmme af beregningerne over den mængde kunstgødning, der måtte anvendes! Hedeselskabets påtænkte mosekulturforsøg blev her omtalt. I marts 1889 vedtog bestyrelsen, at Hedeselskabets Tidsskrift skulle udkomme oftere og give mere plads for mosesagen. Mose- og sandjordskulturer indførtes som en ny hoved rubrik, der i 1889 omfattede ikke mindre end 12 artikler.

Ved repræsentantmødet i Århus 3. juli 1889 blev der nedsat et mosekulturudvalg, i hvilket Dalgas og godsejerne M. Ahlmann, Langholt, og G. de Lichtenberg, Hessel, fik sæde. Efter nogen diskussion vedtog man et forslag om små forsøg med mosekultur hos forskellige jyske lodsejere. Dalgas gjorde rede for Skovbjerg-forsøgene og kunne overfor godsejer C. Bech, Engelsholm, der opfordrede bestyrelsen til også at gøre forsøg med sandjordskulturer, straks meddele, at Hedeselskabet allerede havde indledt forsøg med kvælstof samlende planter på sandjord (om sådanne foderplanter handlede to af de nævnte 12 tidsskriftartikler). Hvis forsøgene lovede godt, ville Selskabet tage sagen op.

I august 1889 sluttede bestyrelsen kontrakt med Skovbjerg interessentskab om køb af et større areal til moseforsøg. Her og på Birkebæk samt på et i foråret 1891 erhvervet areal i Knudmose ved Herning fik Hedeselskabet sine værdifulde mosestationer, den sidste opkaldt efter generalkonsul Pontoppidan, der utrætteligt havde støttet »mosesagen«. Så tidligt som i januar 89 havde P. spået denne sag en stor fremtid. Med særlig interesse havde han lyttet til kritikken af mosekulturen, »thi det er nu engang nødvendigt, at for at en sag nogenlunde kan gå i vort kære fødeland, må den kritiseres skarpt og grundigt«. Selv ydede han store pengetilskud og skrev flittigt til venner, banker og andre, som han fandt burde støtte sagen, »men de gode provinsbankers direktører ser undertiden for højt til at begribe, at netop i moserne som i landets kultur ligger betingelserne for slige institutters bestående«.

Det lykkedes at opnå statstilskud til Hedeselskabets moseforsøg, i 1890 6.000 kr. stigende til 20.000 kr. i 1894. En lang række »prøvestationer« skød frem i de følgende år, de fleste dog kun små. Selskabets egne mosestationer hørte til de større. Af Skovbjergs 626 tdr. land var 492 mosejord, 94 tdr. land sandknuder. Indtaget til forsøg blev i de første år 42 tdr. land. Arealet blev udgrøftet, pløjet, kalket eller merglet og for en del besandet. De indledende agerkulturer var ikke særlig gode, engkulturen bedre. I 1894 var 100 tdr. land under kultur, foruden at ca. 30 tdr. land var drænet. Den stærkt forøgede besætning - i 1894 40 kvier, 2 trækstude og 6 heste - kunne tages som bevis for, at mosejord forsynet med kali og fosforsyre gav normal planteafgrøde, men formålet var i øvrigt navnlig at skaffe staldgødning til sandjorden og den rå mose samt at få kompost til engarealernes vedligeholdelse. Der blev foretaget en række kalkforsøg og forsøg med rendyrkning af græsser og kløver på besandet og ubesandet mose. Korndyrkning uden sandbelægning lod sig kun gennemføre et par år. Varietetsforsøg med rug og havre samt turnips, hestebønner og byg blev foretaget fra 1893, endvidere et sædskifteforsøg. Forsøgene på mosestation Pontoppidan i Knudmose ved Herning blev indtil 1895 kun fremmet i mindre udstrækning. Arealet var 118 tdr. land lynggroet højmose. I Birkebæk mose gik et mindre areal stærkt tilbage i udbytte, og hele mosen blev efterhånden omdannet til eng.

Allerede 1889-90 blev der rundt om oprettet adskillige mosestationer, en af de største (126 tdr. land) hos godsejer N. Juel på Mejl-

gård i det nordlige Djursland, hvor lederen var en landbrugskandidat L. Jørgensen, der havde lang tids erfaring fra arbejder ved Søborg sø i Nordsjælland; både Rimpaus kultur og engkultur gav her store udbytter, men man havde dog svært ved at holde ukruddet nede. Blandt de første mosestationer var også Vejen. Dalgas traf her overenskomst med 30 lodsejere om oprettelse af en forsøgsstation på privat grund (lejet for 10 år). Formand og leder var statskonsulent Fr. Hansen, Askov, der siden 1885 havde ledet statens første forsøgsstation for plantekultur i Jylland. Til de større mosestationer regnedes også Birkelse i Store Vildmose og tre stationer oprettet 1892-93 ved Skalså, hvor man forberedte afvandingen af ca. 10.000 tdr. land dårlige moseenge, samt Lundergård vest for Store Vildmose. Den sidste kunne allerede 1894 ophæves, da den havde opfyldt sit formål og vist, hvorledes mosen bedst kunne bringes under kultur. Størst udbytte ville mosen formentlig kunne give ved efter udlæg af kløver at benyttes til græsgang for løsgående kreaturer. Ingeniør Th. Westh fastslog i 1895, at det først efter at jorden i nogle år havde henligget i græs kunne betale sig at påføre mere sand og forsøge mere intensiv drift på en sådan rå højmose.

De fleste jyske amter blev i løbet af få år repræsenteret i den efterhånden lange fortegnelse over mindre moseprøvestationer anlagt i egne, hvor et til strækkeligt areal kunne ventes at komme under kultur, når eksemplet først var givet. Dalgas traf de endelige aftaler, og Hedeselskabet ledede som regel opdyrkningen (gratis), leverede også kunstgødning og græsfrø, men ydede ikke megen kontant hjælp. Moseejeren eller det lokale interessentskab var forpligtet til at følge Hedeselskabets plan og betalte i det væsentlige omkostningerne ved stationernes drift.

I efteråret 1894 nævnes 116 prøvestationer, hvoraf 32 »afsluttede«. 113 fordelte sig på amterne som følger: Viborg amt 30, Ringkøbing 23, Ribe 20, Randers 11, Ålborg 10, Hjørring 10, Vejle 5, Skanderborg 4 og Århus 10. Stationerne var i reglen på ca. 2 tdr. land, og de fleste blev oprettet på oprindelig græsklædt lavmose, mange dog på lyngmose, og som oftest anvendtes græskultur. Ved hjælp af tørlægning, mergling eller kalkning, sandbelægning samt forsyning med kalk og fosforsyre, sjældnere med staldgødning, søgte mosestationen at tilvejebringe god eng til høslæt eller græsgange. Engkulturer på lyngmose forekom dog, som allerede nævnt,

Mosekultur. Hørivning i Bassekær ved Mejlgård, Djursland (1897).

og på nogle ejendomme med særlig god afvanding blev der dyrket havre (»agerstationer«).

På udvalgs- og bestyrelsesmøder blev moseforsøgene indgående drøftet. I starten havde man haft vanskeligheder med agerkulturerne. Ukrudtet tog overhånd på usandede jorder, og moseudvalget blev klar over, at dette spørgsmål krævede opmærksomhed. Dalgas havde mange overvejelser m.h.t. jordbehandlingen. Ved juletid 1889 sendte han T. Westermann et brev, der meget levende skildrede arbejdet i forsøgsmosen. »Kan De huske, da vi i sommer ude i forsøgsstationen ved Skovbjerg 5 mand stærk drøftede, hvorledes den fordømte tørre, sejge tørv fremdeles skulle behandles? Kan De erindre, at resultatet var 3 forskellige behandlingsmåder og anskaffelsen af en styrtende mængde forskellige harver p.p. Men da så den fugtige årstid kom, forsvandt pludselig alle vanskeligheder, idet stoffet viste sig let at bearbejde, især med plov. Derimod var det næsten umuligt for heste og stude at færdes i mosen, så vi fik anskaffet dyndsko, og nu er det hele areal, som i sommer fik furebrænding, pløjet pány, kalket, gødet ...«.

Ikke altid løstes problemerne så at sige af sig selv, men de mange efterhånden indvundne erfaringer blev samlet i en lille pjece, som Dalgas sørgede for at få sendt til alle sognebiblioteker i Jylland. Hedeselskabets Tidsskrift gav oplysning om de årlige forsøgsresultater og opmuntrede gennem sine artikler interessen for mosesagen. Hertil bidrog også Selskabets leverancer af kunstgødning til medlemmerne, der fik kainit og thomasslagge til Hedeselskabets indkøbspris.

På den 17. danske landmandsforsamling i juni 1894 gav ingeniør Th. (Claudi) Westh et rids af mosekulturens historie. Han gjorde opmærksom på, at videnskabelige undersøgelser af mosedannelsen var foretaget i Danmark førend i andre lande (1841). Når Hedeselskabets kultiveringsforsøg i 1870'rne ikke havde givet store resultater, var årsagen, dels at man udelukkende anvendte »den kostbare Rimpaus kultur«, der ikke rigtig passede for højmoser, dels at kunstgødningen dengang var for dyr. Opgaven blev derfor udskudt, indtil den under gunstigere betingelser kunne tages op af Hedeselskabet, der i 1890'rne kunne henvise til Sveriges og Tysklands eksempel. Uden at betale for dyre lærepenge ville man nu i Danmark stræbe at nå på højde med nabolandene.

Arbejder og organisator

Hedeselskabets virksomhed var led i et større hele. Hedeopdyrkning var jo andet end velorganiseret arbejde ved åer, kanaler og enge, i udstrakte plantager og på mosestationer. Det var et hverdagsslid på de magre marker, hårdt arbejde med plov eller hakke og spade, med trillebør eller mergelkærre. En streng tilværelse i eftertidens øjne, ofte med nød til nabo og savn til husfælle. Men var arbejdet »surt«, så var resultatet sikkert for den, der holdt ud, år efter år. Mangen øde og næsten værdiløs hede blev til agerland med 3-4 gårde. Lyngklædte hytter med en ko og nogle får på knapt foder blev ved en menneskealders arbejde til en hedegård med udstrakte agerfelter og en god be sætning.

De fleste af forrige århundredes hedeopdyrkere er glemte navne eller mænd, hvis navne ligner hinanden som den ene veldrevne

ejendom den anden. Også deres indsats var til forveksling ensartet, men resultatet ikke ringere af den grund. Forskel var der naturligvis. Forpagteren på den store hedegård kunne straks tage fat og bryde heden med plovstude og flere spand heste til hjælp; mergel kunne han ofte grave på gårdens grund. Var han vidsynet og samfundssindet, lærte han også egnens bønder at opdyrke hede og plante læ. Helt anderledes husmanden, der sled i det tidligt og silde, men måtte betale for pløjning og mergelkørsel med sin daglejergerning. Eller han, der på sin hedelod byggede et hus af lyngtørv og lyng, plukkede eller slog lyng og solgte den til bageren i byen, men dog også fik pløjet nogle lyngagre, strøet tørveaske ud og siden sået spergel og rug - indtil han år for år kunne se den grønne frodighed forvandle hans lyngverden.

Midt i det trælse slid var lykken med, når »de fandt mergel på ejendom men« - ordene havde et gyldent skær, som af den kommende høst. Var arbejdet hårdt, så var de dog som regel fra starten to til at dele hedeboens til værelse, og flere blev de. Tit fortælles der om 8, 10 eller 12 børn, hvoraf de fleste voksede op og tidligt lærte at hjælpe til. Selv hvor lykken svigtede og manden blev syg resten af sit liv, kunne det ske, at hedeopdyrkningen blev fuldført: »Hun brækkede alene de 40 tdr. land hede op, pløjede og såede, høstede og tærskede, og ... efter at hun havde fået merglet, kom de til at avle godt«.

»En sådan virksomhed er en vækkelse for egnen«, hedder det i en af mange indberetninger om en hedeopdyrkers bedrift. Ofte kom dog »vækkelsen« ude fra, og tiest vel som en opmuntrende vejledning givet af Dalgas eller en af hans medarbejdere. For enkelte blev den en kaldelse til nyt arbejde i hedesagens tjeneste. Anders Jensen Østergaard i Bording havde som ung tjent hos engmester W. Feddersen, Karup, og en dag kom hans gamle husbond sammen med Dalgas ud på hedelodden, hvor han netop inddigede sin have. D. syntes godt om hans arbejde, og antog ham som mergelsøger. Det gav dobbelt dagløn, 2 kroner, og hjemme tog konen sig af markarbejdet; sammen fik de anlagt en større have, plantet læhegn og småplantager.

En lærer i Bjerregrav var blandt dem, der sendte bud efter »oberstløjtnant Dalgas«. Han kom og talte plantesag fra det øverste af skolelodden, med udsigt mod lyngbevoksede bakkedrag og ud-

over en vidtstrakt, træfattig egn. Interessen blev for alvor vakt, en plantningsforening blev oprettet, og læreren var i mange år dens virksomme formand. - En anden nordjysk hedeopdyrker fik tidligt forbindelse med Dalgas og Hedeselskabet. Efter at have fået al ejendommens dyrkbare jord under plov og samtidig merglet, tilplantede han resten. Hedebondens søn har ikke glemt den dag, da de fik besøg af Dalgas, en smuk mand med milde øjne, en venlig gæst, der tog drengen ved hånden, mens han gik plantagen rundt og gav faderen god vejledning om beplantningen.

Dalgas var den store organisator. Mange har arbejdet mere vedholdende end han, enkelte har disponeret klogere, men ingen har i store linier og i detaljer tilrettelagt hedeopdyrkningen som han. Sjældent har en iderig mand grebet med så fast hånd om alle sagens realiteter.

Bedst bevaret i erindringen er Dalgas' folkelige organisationstalent, hans mesterlige »tag« på en forsamling af forbeholdne hedebønder, som han tøede op og vandt for sig og plantningssagen (jfr. Aakjærs skildring i »Hedevandringer«). I tidens løb fik han vel et ry, der drev forbeholdet ud og lod mange rundt om i sognene se hen til Dalgas-mødet med en ikke ringe forventning. Der stod beundring og respekt om ham, før han kom, og det overraskende var ofte, at han var så ligetil, venlig og vindende, samtidig med at han vidste meget mere om jorden og dens muligheder, end hedeboerne selv.

Dalgas var en mangesidig planlægger. Han var det på bestyrelsesmøder, i breve til Mourier-Petersen og Morville, i ordrer til skovridere og andre funktionærer, i forslag tilstillet plantageejere, enkeltmænd som aktieselskaber. Skrev han indberetninger eller ansøgninger til indenrigsministeriet, kunne hans planer og forslag næsten omforme Jyllandskortet, hvad enten det var kanalprojekter eller »fremtidsskove«, der var hans målsigte. Dalgas oprettede og omordnede skovriderdistrikter, han var lovgiver for plantningsforeninger og interessentskaber af forskellig art, han skrev skoleplaner for engvandings- eller plantningselever o.s.v. Han gjorde vist nok undertiden brug af med arbejderes »gode ideer«, som han forstod at udnytte deres manuelle arbejdskraft. Og han var en mester i at føje en forespørgsel så detaljeret og overbevisende, at den blev selve afgørelsen i sagen.

Plantningsmøde i Houborg plantage o. 1890. E. Dalgas ses i baggrunden lidt til venstre (Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm).

Det kan siges, at Dalgas for hedesagens skyld gik i lag med alle elementerne: med jorden, hvis seje skorpe skulle brydes og udluftes - med vandet, der skulle ledes derhen, hvor det kunne gavne afgrøderne, og bort fra steder, hvor det ville ødelægge dem - med luften, hvis barske og stormende sus skulle neddæmpes af plantager og læhegn - endelig også med ilden som lyngens og nåleskovenes hidsige fjende. En af Hedeselskabet nedsat komite udarbejdede i 1881 et udførligt forslag til forandringer i hede-brandlovgivningen, som rigsdag og regering tog op til revision; i 1888 erklærede justitsministeriet, at det agtede at lægge dette forslag til grund for lovændringerne.

Overalt, hvor det gjaldt at sætte i værk og administrere, stod Dalgas stærkt, om end ikke uangribeligt. Men i bestyrelsen var han ikke så egenmægtig, som man ofte har ment. Han kunne rammes af Morvilles saglige kritik og vises til rette af Mourier-Petersen, den af naturen forsigtige og hensynsfulde. Ingen af dem holdt af

overlegne bureaukrater, som de dengang kunne møde dem i ministerierne. De satte en fornuftig praksis over formelle hensyn, som for manden dog havde lettest ved at respektere, blot det gavnede sagen. De var gode økonomer, fortrolige med jordprisernes bevægelse, der var stærkt medvirkende til, at Dalgas gik ind for store opkøb af hedearealer under landbrugskrisen. Som den, der administrerede en række plantager, kunne Dalgas undre sig over et aktieselskab, der anvendte ubegribeligt mange penge på plantagedriften (»men det kommer os jo ikke ved«). Hedeselskabet blev fra barnsben vænnet til sparsommelighed. Opgaverne voksede som regel hurtigere end bevillingerne, og pengestærke venner mærkede nu og da en tydelig hensigt fra Dalgas' side.

Også Mourier-Petersen vågede omhyggeligt over Selskabets økonomiske dispositioner. Det kom til udtryk, når han var virksom for køb eller salg af hedearealer, men han tænkte og følte tillige som landmand. Han håbede, at Dalgas på studierejser i udlandet også måtte finde midler til lettelse af landbrugskrisen. I vinteren 1883-84 var Dalgas på en rejse til Berlin meget optaget af problemet kloakvanding, og Mourier-Petersen var på een gang skeptisk og interesseret. Man skulle nødigt gribe fejl, »;thi tiderne er nu sådanne, at man må gøre [sig] store anstrengelser for at holde ud under den store konkurrence, der nu på alle punkter truer landmanden«. En Sverigesrejse, Dalgas i 1892 foretog sammen med ingeniør Brønsted, gjaldt foruden mosekulturen også byernes renovationssystemer, hvor D. ubetinget foretrak »tørvesystemet« (som i Göteborg), der lod »bygødningens store værdier ... komme landbruget til gode i en vid omkreds«. Såvel staldgødningens opbevaring som kunstgødningens værdi var landbrugsproblemer, der blev diskuteret i Hedeselskabets Tidsskrift. Foderafgrødernes store betydning var blevet klarere erkendt under landbrugskrisen, og en af Dalgas' allersidste artikler omhandlede »kartoflen som løftestang for hedelandbruget«, hvor Selskabets egne forsøg spillede en rolle.

»Hedesagen udvikler sig også i de senere år med en næsten overvældende fart, og mine kræfter slår ikke længere så godt til, som jeg kunne ønske«, skrev Dalgas i juni 1889 til H. Pontoppidan. Hans travle tilværelse med de lange rejser fra egn til egn, overalt med opgaver at løse, var i sig selv anstrengende, og hans helbred vaklede ofte. I 1880 og atter 1883 var han i Carlsbad for at gennemgå en

kur mod astma og andre onder. Opholdene blev ikke langvarige. »Han har dog aldrig ro på sig«, skrev Mourier-Petersen bekymret til Morville (1880). Dalgas breve også fra de senere år vidner om uformindsket alsidig indsats, ofte fra tidlig morgen til aften sildig. Hertil bidrog den voksende administration, den udvidede forsøgsvirksomhed og ikke mindst den folkelige agitation, som var hans lyst. Hans interessefelt strakte sig fra de mange faglige opgaver til historiske emner (fortidsskovene, fredning af kæmpehøje) og aktuele småproblemer. Familiære bekymringer slap han ikke for, en kunstnerisk begavet søn var sygelig, hustruen syg en tid, nære venner og medarbejdere gik bort, sidst på året 1893 ingeniør S. Brønsted, der syntes uerstattelig.

Dalgas lærte vel aldrig at fare varligt, hverken med sig selv eller overfor dem, der bød ham imod. Hans forhold til klitplantningens store gamle mand, kammerherre de Thygeson, der 1876 udtrådte af repræsentantskabet, var i lange perioder køligt, mest en følge af Dalgas' mangel på hensyntagen, rent bortset fra saglige uoverensstemmelser. Mourier-Petersen gjorde sit bedste for at mildne luften mellem dem. I 1878 bad han Dalgas betænke, at Hedeselskabet næppe ville have været tilfreds med en tilsvarende fremgangsmåde fra Thygesons side, og i 1891 mindede han meget indtrængende Dalgas om at indbyde Thygeson til jubilæumsfesten (»for min skyld«!). Det krævede ingen motivering, mente han. Thygeson var jo medstifter. Før samme fest truede repræsentantskabets formand med at udeblive som protest mod Dalgas' planer, og D. beskyldte Bruun for uberettiget indblanding i bestyrelsens beslutninger, hvad Mourier-Petersen ikke var enig med ham i. - Dalgas kunne til andre tider vise sig højsindet og forsonlig. Men både hans og Hedeselskabets anseelse var vel tjent med en formand, der altid var rede til at gyde olie på oprørte bølger.

I den folkelige bevidsthed var Dalgas og hedesagen eet, og sådan følte han det selv. Personlige hædersbevisninger afviste han helst. Han kunne 1889 i et brev til Pontoppidan spøge med, at man havde samlet penge til »en tosset buste« af ham selv (beløbet gik i stedet til plantagen Dalgas nær Viborg), og ville åbenbart ikke have sit maleri på Frederiksborgmuseet. Men det var helt naturligt, at Hedeselskabets 25-årsjubilæum blev fejret på store folkemøder rundt om i Jylland i juni-juli 1891. Til selve stiftelsesdagen imarts

udkom et lille oplysende og let agitatorisk præget festskrift.

I sol og bygevejr stævnede store skarer til fest med Dalgas i Påbøl plantage, ved Tirslundstenen, i Sindbjerg plantage på Mors, i Århus (landboforeningerne) og fremfor alt ved Hjortsballehøjene og Høgildgård, de minderige udgangssteder for det store virke. I »Hedeselskabets egen fest« den 16. og 17. juli i Herning og omegn havde kun en lille del af dets venner og medarbejdere deltaget, men Hedeselskabets Tidsskrift omtalte også folkemøderne. »Alle tilsammen danner de et ualmindeligt smukt hele, idet både store og små, både land og by, både Venstre og Højre i mængde er strømmet til festerne ...«. Blandt uddrag af taler fra flere af disse møder fik landstingsmand Thomas Nielsens tale på Høgildgård den 9. juli en fremtrædende plads: »Gennem hedesagen erobrede vi det land tilbage, som før var ringeagtet, og alt som erobringen skred fremad, blev hedesagen mere og mere en national samlings sag«. Frivilligt og enigt havde befolkning og rigsdag støttet denne sag. »Og hvorfor? Fordi Hedeselskabet kommer ikke i partiåndens, men i det danske folks navn!«

Tidsskriftet udelod al personlig hyldest til Dalgas, men udtog af hans egne taler viser, at han ikke blot dvælede ved fortid og nutid - på Hjortsballe højene glædede han sig ved at se ud over genskabt skov, hvor rådyr og selv kronhjorte strejfede ind som før i tiden - men også kastede et blik ind i fremtiden. Hedeselskabet havde gjort pionerarbejde på flere områder, men måtte sikkert efterhånden indskrænke sig til plantningssagen, der var en større opgave end alle de andre tilsammen. Han udtalte som sin personlige opfattelse, at »det vil blive til gavn for landet, om der i tide arbejdes hen til, at al hedeplantning, altså både statsplantagerne, klitplantagerne, Hedeselskabets egne plantager, tilsynet med private plantager og virksomheden under de 40 have- og plantningsforeninger -, at alt dette efterhånden og lidt efter lidt samles på een hånd, nemlig indenrigsministeriets, hvor det formentlig rettest hører hjemme«. (Landbrugsministeriet blev først oprettet 1896). Dalgas betonede dog, at den tid endnu var fjern.

Når Dalgas forestillede sig staten som Hedeselskabets arvtager, hænger det vel sammen med, at han så lidt som andre kunne få øje på den selvskrevne efterfølger som praktisk leder af hele den store virksomhed. Men tanken stod i en vis modsætning til hans

Jubilæumsfesten i Birkebæk den 16. juli 1891. E. Dalgas t.v. på billedet (i lyst tøj).
I et stort telt spiste man frokost, før de ca. 70 vogne kørte gæsterne videre til Harreskov plantage og Hjortsballehøjene.

syn på plantningssagens udvikling. Det var gået helt anderledes end forudset, skrev han i Hedeselskabets Tidsskrift i 1890. I 1866 havde hedeboeren været at få i tale, når engvandingskanaler skulle anlægges, men fortalte man ham om glæden og nytten ved omhyggelig plantning, var han afvisende eller lod sig allerhøjest drive til den diplomatiske ind rømmelse, at »det kunne nok være«. Under så håbløse forhold skulle man have ventet, at det indre Jyllands beplantning var begyndt i det små med lidt plantet omkring haver og gårde eller med små plantager på særligt lune steder, men lige det modsatte skete: under Hedeselskabets ledelse gik velstående patrioter eller aktieselskaber i gang med at anlægge store plantager. Først da det var lykkedes, og der samtidig var kommet plantører og skovridere til hedeegnene, vendte bladet sig. Nu ville hedeboerne selv have plantager, gerne på 20 til 50 tdr. land. Og allersidst kom småplantningerne ved gårdene og læ hegn om haver og marker.

Bønderne ville selv plante - dertil var det kommet, og det var Dalgas' største bedrift. Men forudsætningen var »gratis vejledning og velvillig vejledning«, det han i festtalen kaldte Hedeselskabets »alpha & omega«. Han vidste det af erfaring fra mange års færden i sit jyske kongerige. Sjælden var det herregårde, han søgte til, langt oftere bøndergårde og -huse, og hos Hedeselskabets skovridere og plantører var der gerne et værelse med seng og skrivebord, hvor han kunne tage ind på sine inspektionsrejser. Mange var de funktionærer og arbejdsfolk, der glædede sig til at høre Dalgas' røst, hans opmuntrende ros, hans dadel, som man ikke sad overhørig, og lytte til hans inciterende tale om nye, tiltrængte foretagender.

Men rejsernes tid var til ende, før nogen vidste. Efter nytår 1894 var Dalgas ikke rask, der fulgte influenza og anden svaghed, han blev efterhånden lammet på højre hånd, den stærke stemme tabte sig i hvisken. Men hans øjne talte taknemlighedens sprog til hustru, børn og venner. Dalgas døde stille den 16. april og blev ugedagen efter på Hedeselskabets bekostning begravet på Århus nordre kirkegård under enestående deltagelse.

Hedesagens store gennembrudsmand og organisator blev hyldet i utallige mindeord og senere ved mindesmærker rundt om på den jyske halvø, hvor vel ingen privatmand og hans samfundsgerning til den dag i dag har fået et mere uforgængeligt eftermæle.

IV

BRYDNINGSTIDER 1894-1914

Den nye reformtid

Set med unge øjne er tiden før 1914 en fjern fortid med helt andre udviklingslinier end vor egen, der til forudsætning har store krige og internationale nydannelser, sociale og tekniske fremskridt fulgt af en stærk økonomisk udvikling, som dog ikke har udelukket, at problemer af alvorlig natur også præger »velfærdsstaten«. Den gamle tid synes rolig og stabil, uden raske fremstød eller voldsomme omvæltninger.

Alt er relativt. For dem, der oplevede perioden omkring 1900, var den på ingen måde traditionsbundet eller stillestående. Et gammelt landbosamfund var under omdannelse. Fra 1880 til 1914 blev hovedstadens befolkning fordoblet og talte sammen med de næsten lige så stærkt voksende provinsbyer over 40 % af landets indbyggere mod ca. 28 % i 1880. Hertil kom stationsbyernes vækst og fremgangen for handel, håndværk og industri på landet. Den egentlige landbrugsbefolkning kom i denne periode i mindretal; arbejderstanden i by og på land voksede i hidtil ukendt grad, den blev organiseret og vandt politisk indflydelse. Men samtidig havde det landbrug, der afgav næsten hele sit befolkningsoverskud til byerne og til Amerika, midt under en langvarig krise oplevet en ny epoke.

Andelstiden var inde. Hvad der før 1885 kun var eet af de mange forsøg på at bekæmpe landbrugskrisen, et initiativ udgået fra Vestjylland - hvor adskillige af de første andelsmejerier rejste sig i gamle hedesogne - slog igennem i løbet af få år. Omkring 1890 lå over hele landet disse bondemejerier så tæt, at herregårds- og andre private mejerier kom i mindretal. Takket være de mange hundrede små »andelsmælkerier«, som de længe blev kaldt, og et voksende antal store andelssvineslagterier lykkedes omlægningen fra overvejende kornsalg til en eksport af forædlede landbrugsprodukter så godt, at navnlig de mellemstore og de små landbrug reddede sig gennem krisens sidste snævring og gled ind i det nye århundrede for en svag, men efterhånden mere mærkbar økonomisk medbør.

Verdensmarkedet, fremfor alt det store engelske, betalte stigende priser for dansk smør og bacon, og landmændene nød godt af en relativt billig kornimport, der sammen med mejeriernes »affaldsprodukter« og langt mere udbredt avl af foderroer muliggjorde en stærkt forøget fremstilling af husdyr produkter. Enkelte mindre gode år, med tilløb til krise, ændrede ikke indtrykket af fremgang og økonomisk stabilisering. Hele denne udvikling kom i skred, fordi det var lykkedes at organisere det danske landbrug på andelsbasis rundt om i sognene, i alle landsdele og efterhånden også i et landsomfattende samvirke, der ikke lod sig bryde. Fremtrædende finans- og forretningsmænds forsøg på at få andelssvineslagterierne med i et stort aktieselskab blev afvist. Det ville ellers have betydet, mente andelsmanden skoleforstander Peter Bojsen, at danske landbrugere »solgte deres selvstyreret for en ret linser« og gik ind i en sammenslutning, hvor »kapitalisterne« altid ville blive de dominerende.

I landbrugskrisens værste år fik Danmark ligesom andre vesteuropæiske lande sin agrarbevægelse, men produktionsomlægningen i forbindelse med de lave priser på foderkorn gjorde den frihandelsvenlig. Korntold interesserede kun det store landbrug. Agrarbevægelsen, der havde nær tilknytning til Det moderate Venstre ledet af Frede Bojsen (bror til Peter Bojsen), krævede landbrugets ligestilling med andre erhverv sikret ved jord- og skattereformer, bedre kreditvilkår og toldlovsrevision. Man ville bort fra industribeskyttelsen og den gamle tids jordafgifter (hartkornsskatter og tiende). Men landboreformer i en ny tids ånd kunne bedst gennemføres efter et politisk systemskifte.

Så uforsonlig havde kampen mellem Venstre og Højre været, at et forlig mellem regeringspartiet og Bojsens moderate eller forhandlende Venstre blev underkendt af det store venstreflertal, selv om Estrups afgang var fulgt efter. Højre blev ved roret, og forligets resultater visnede i hænderne på en mindre talsregering. Den største politiske indflydelse lå hos Venstrereformpartiets vestjyske fører, skolelæreren J. C. Christensen, Stadil (senere Hee), der 1895-1901 var formand for finansudvalget og forlod det for at blive det første venstreministeriums stærkeste mand og 1905-08 selv konseilspræsident.

Med et folketing, hvor hvert andet medlem var gårdbruger, og

en regering udgået af tingets overmægtigt store venstreparti syntes vejen åben for en politik til gavn for den brede landbefolkning. Men nu viste det sig, hvad forfatningskampen havde kostet. Reformer, der 20-30 år tidligere ville have betegnet store, socialt tilfredsstillende fremskridt, svarede ikke længere fuldt til tidens krav. Statshusmandsloven af 1899, som i 1904 og 1909 blev forbedret, havde således rod i en tid, hvor husmænd i de fleste egne mere var landarbejdere end småbrugere, et forhold som navnlig ændredes under indflydelse af andelsbevægelsen. Afløsningen af svundne århundreders grundafgifter skete først efter at den egentlige landbrugsbefolkning var kommet i mindretal, og store skattebyrder blev lagt på andre erhverv, der nu hævdede sig stærkere i dansk politik. Mange husmænd ønskede en anden form for beskatning (indførelse af grundskyld) og var utilfredse med skattereformen af 1903. Efter 1900 delte landbrugerne sig organisatorisk mellem de ældre landboforeninger og nye, hurtigt fremvoksende husmandsforeninger, der stillede socialpolitiske krav ved siden af de fagligt betonede formål.

Et stort folkeflertal ønskede en dybtgående forfatningsreform, og den økonomiske opgangstid lettede udsigterne for en lykkelig løsning på den gamle konflikt mellem Højre og Venstre. Efter systemskiftet kunne arbejdet for en demokratisering af såvel kommune- som statsstyre omsider tages op og føre til et positivt resultat. Først blev kommunalforfatningen revideret på land og i by. Aldrig er der i dansk sognestyre sket et kraftigere ryk til venstre, end da man i 1908 opgav det gamle (mands)valgsystem med en privilegeret klasse højstbeskattede vælgere, der mere end opvejede alle de andre, for at give valgret til kvinder og mænd fra det fyldte 25. år. I landsbyskolens eller forsamlingshusets valglokale kunne nu sognets beboere, fra herskabet på herregården til daglejere og ældre tjenestefolk, mødes på lige fod. De »frikonservative«, der i landstinget var tungen på vægtskålen, og i øvrigt talte adskillige af landets storbesiddere, havde ikke hindret denne reform, som det var frygtet. I 1912 skete det endelige fremstød for gennemførelsen af en ny grundlov. De to venstrepartier kunne her i hovedsagen enes og som i højreregeringernes tid samarbejde med socialdemokraterne. Men Højre stod længe samlet og fast i sin modstand, der først blev brudt med grundlovspartiernes sejr ved landstingsvalget

i sommeren 1914. Da 1. verdenskrig udbrød, var kun de sidste svære forhandlinger tilbage, før en næsten enstemmigt vedtaget 5. juni-grundlov i 1915 kunne underskrives. Jord- og pengeprivilegiets tid var forbi. Lige og almindelig valgret blev det naturlige i et samfund, der erhvervsmæssigt og kulturelt var i udvikling som aldrig før.

Den nye folkelige kultur stod som i den foregående periode i gæld til højskolerne, der efter 1900 årligt kunne samle 6-7000 unge karle og piger, de fleste fra landbohjem. Højskolerne gav ikke megen faglig undervisning, og de forholdsvis nye landbrugsskoler havde langt færre elever, men samtidig blomstrede i de fleste egne, hvad man kunne kalde en forsamlingshus-kultur med oplysende foredrag, nu og da praktiske kursus, med idræt samt underholdning af mere eller mindre belærende natur. Planteavlsudstillinger o.l. fandt ofte sted i forsamlingshuse eller på højskoler. Folkeoplysningen steg. I »andelstiden« læste bonden sin daglige avis, holdt ugeblade og havde bøger på reolen. Han lærte af konsulentbesøg, på dyrskuer og ved at se forsøgsmarker eller mønsterbrug. Mange unge søgte for en tid plads i andre egne af landet (også hertil kunne højskolerne anspore), og dette bidrog ligesom den voksende landøkonomiske organisation meget til, at landbruget overalt fulgte fremskridtslinien.

Man taler efter andelsmejeriernes og -slagteriernes gennembrud om landbrugets »industrialisering«, men den lå i hovedsagen udenfor selve bondebruget. Udnyttelsen af maskiner og motorkraft var før 1914 ikke nået langt, sammenlignet med nutiden. Andelssamvirket gav de mange små eller mellem store landbrug stordriftens fordele ved produktionen af smør og flæsk; det opmuntrede udstykningen og den enkeltes personlige indsats, men vakte ingen forestillinger om en fremtid, hvor teknik og landbrugspolitik skulle diktere brugsstørrelser. Det nærliggende ideal var et samfund, hvor stadig flere blev selvstændige landmænd, der kunne glæde sig over jævnt gode kår og yde deres bidrag til, at Danmarks jord blev udnyttet langt bedre end før.

Hermed kom også de udviklingsområder, hvor Det danske Hedeselskab virkede, ind i billedet, og det kan ikke undre, at perioden bragte modgang såvel som medbør. Så længe hedens kultivering i første række kunne opfattes som en nationalopgave og arbejdet

for plantningssagen især havde til formål at få de tilbagestående egne med i den almindelige udvikling, havde Hedeselskabet i reglen medgang. Men med produktionsudvidelsen og den forbedrede rentabilitet indenfor landbruget skærpedes kravene om en mere intensiv udnyttelse af erhvervsmulighederne. En kendt foregangsmand skulle lidt udfordrende have udtalt, at der var ingen grænser for, hvad jorden kunne yde. Dyrkningsmåden var i hvert fald af største vigtighed, og andelstidens landmænd indså, at den burde intensiveres i kraft af et samarbejde mellem fagvidenskaben og det praktiske landbrug. For skovbruget gjaldt noget tilsvarende.

I 1888 havde digteren J. C. Hostrup om hele den folkelige udvikling anvendt det Dalgas-inspirerede billede, at

»alt, hvad der sov som hede,
skal vågne som mark og lund«.

Tog man billedet helt bogstaveligt, indeholdt det jo problemet »mark« eller »lund«: der burde overalt skelnes mellem hedearealer egnet for rentabel landbrugsdrift og magre hedejorder, der burde tilplantes, om de ikke kunne udnyttes på anden vis. Dette alternativ var for så vidt gammelkendt, men for bedrede jordbundsanalyser og dyrkningsmetoder i forbindelse med langsomt indvundne økonomiske erfaringer øgede mulighederne for at vælge den rette fremgangsmåde, samtidig med at varierende priser på skovbrugs- og landbrugsprodukter alligevel skabte usikkerhed om kultiveringsarbejdernes rentabilitet. Og hvor gik grænsen for Hedeselskabets medvirken? Det havde lige siden starten ikke blot virket for beplantning men fremmet opdyrkningen ved engvandingsanlæg og ved mergelvirksomhed, senere ved oprettelse af talrige mosestationer og andre kultiveringsforsøg, der blev til gavn for hedebrugene i årtierne før 1914. Hele denne virksomhed anerkendte staten ved sine betydelige tilskud til dette såvel som til de plantningsopgaver, Hedeselskabet påtog sig. Men det spørgsmål rejste sig, om Selskabet også direkte skulle støtte hedeopdyrkerne eller overlade denne opgave til en anden institution.

Spændvidden for Hedeselskabets virksomhed beroede dog ikke blot på, hvad det i teknisk og administrativ henseende magtede, men var nu som før afhængig af, hvilke midler regering og rigsdag

stillede til dets rådighed. Netop i andelstiden, hvor det private initiativ fejrede så store triumfer uden nævneværdig støtte fra statens side, var det naturligt, at det offentlige tog under kritisk overvejelse at nedskære tilskuddene til store institutioner på visse områder. Besparelser på rette sted var også en reform. Hedeselskabets resultater gennem ca. 45 år og dets formål ud i fremtiden kom da i søgelyset og rejste diskussion.

Striden om Dalgas' efterfølger

Dalgas var i sine medarbejderes øjne som i befolkningens ubestridt hedesagens førende skikkelse og dens symbol. Allerede i 1884 vedtog Hedeselskabets repræsentanter at rejse en Dalgas-statue ved Hjortsballehøjene i 1886, 20-året for Selskabets stiftelse. I det ene af to ret enslydende udkast til den opfordring til indsamling, som det var hensigten at udsende, hentydedes der til, at tanken om »ad fredelig vej at erobre et andet terræn for vort fædreland« opstod efter tabet af Slesvig 1864, og i begge udkast hedder det, at »den mand, der har været og er sjælen i Det danske Hedeselskab, den mand, der har forstået at samle kræfterne og drage befolkningen med sig, er oberstløjtnant Dalgas, der modigt og utrætteligt har anvendt sine store evner og sin uovertræffelige energi på hedesagen«.

På et af de højeste punkter i det store plantningsareal syd for Herning ønskede repræsentanter for Hedeselskabet et Dalgas-monument rejst, »helst ... en bronzestatue, fremstillende Dalgas som han færdes på heden«. En kunstner-konkurrence burde gå forud, og A. Pontoppidan, Constantinsborg, gav som forpagter af Høgildgård (faderen var endnu ejer) gerne sin tilladelse til, at statuen rejstes ved Hjortsballehøje. Sagen strandede åbenbart på generalkonsul H. Pontoppidans krav om, at man sikrede sig Dalgas' godkendelse af tanken, før man indsamlede bidrag. Repræsentantskabets formand, G. Bruun, Asmildkloster, anså en henvendelse til hyldestens genstand for ensbetydende med, at det hele måtte opgives. Sådan gik det i hvert fald, og først efter Dalgas' død iværksattes den landsindsamling, der - efterfulgt af en konkurrence - sikrede fuldførelsen af Rasmus Andersens bronzestatue, som 16. juli 1901 blev afsløret

i Århus ved en stor festlighed. - Ideen til det folkelige Dalgas-monument spirede frem i en politisk kamptid, men fuldført blev det først i de dage, da hele landet ventede den første venstreregering.

Repræsentanternes beslutning i 1884 var et slående udtryk for den herskende opfattelse: Ingen over og ingen ved siden af Dalgas, når det gjaldt hedesagens fremme. Men denne naturlige indstilling lagde sig hindrende i vejen for en praktisk løsning, da man efter hans død skulle udpege en efterfølger. Et ekstraordinært repræsentantmøde den 23. april 1894 udsatte foreløbig valget af en administrerende direktør. De to bestyrelsesmedlemmer, F. Mourier-Petersen og G. Morville, skulle sammen med repræsentantskabets formand fremkomme med et forslag på det ordinære repræsentantmøde i juli.

I de efterfølgende uger traf udvalget sin beslutning, og valget faldt på en af dansk landbrugs mest fremtrædende og ansete mænd, kaptajn J. C. la Cour, forstander på Lyngby Landboskole, som han med få års afbrydelse havde ledet siden 1867. Endvidere havde la Cour fra 1868 redigeret Tidsskrift for Landøkonomi; tidligt blev han tilknyttet Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og var 1875-91 dets meget indflydelsesrige sekretær og derefter en af dets tre præsidenter. la Cour havde visse betænkeligheder, men i slutningen af maj ville han dog efter aftale orientere sig om forholdene ved et besøg på hovedkontoret. Mourier-Petersen var fuldt overbevist om, at ingen »næst Dalgas« bedre ville kunne påtage sig hvervet som administrerende direktør end »denne grundhæderlige, dygtige og elskværdige mand«. Formanden udtalte sig i et brev stærkt anerkendende om la Cours begavelse, indsigt og mangeårige administrative praksis.

En tid vaklede den altid arbejdsglade J. C. la Cour mellem sin lyst til at tage også denne gerning op og sin tvivl om, hvorvidt han ville være i stand til at varetage Hedeselskabets mange opgaver på tilfredsstillende måde. »Det skal jo være mit kendskab til personer og forhold, til regering og bevillingsmyndighed, der ved siden af interesse for sagen skal bære den, thi et specialkendskab til hedeplantning, mosekultur og engvanding har jeg jo ikke«, skrev la Cour 18. juni 1894 til sin hustru. På rejse til Jylland havde han netop talt med konseilspræsident Estrup, der var tilbøjelig til at mene, at arbejdet burde deles, »og dette kan jo være rigtigt, at der

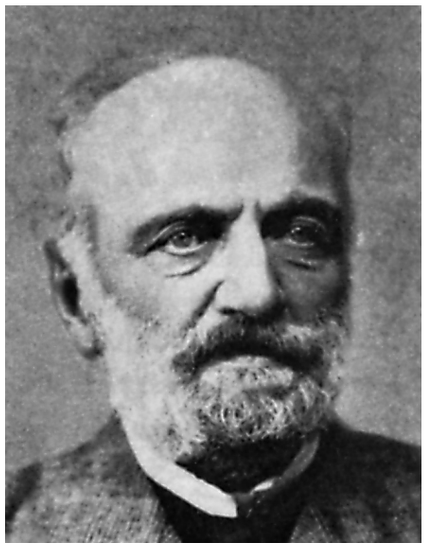

Enrico Dalgas.
Fotografi fra hans senere år.

kommer en mand som nærmeste leder af plantningen og en anden som nærmeste leder af moser og enge, men derfor savnes ligegodt i styrelsen, der jo består af de 2 gamle mænd ..., en administrerende direktør, der med kraft og energi kan samle det forskellige til en helhed, virke for den i befolkningen og hos regering og rigsdag, og en sådan begrænsning af min mulige stilling ville i øvrigt samtidig lette mig arbejdet, formindske ansvaret og være en smuk, betydningsfuld og nyttig stilling, selv om den selvfølgelig blev mindre omfattende end Dalgas' ... Denne tanke fik fornyet styrke ved min samtale med Estrup, men endnu er jeg ikke klar på, hvorledes jeg bedst skal bringe den til bestyrelsens kundskab, og hvordan den skal formes«.

Det er sandsynligt, at la Cour inden repræsentantmødet den 18. juli har givet det nedsatte udvalg et tilsagn. Ikke blot Estrup, men også la Cours nære ven kulturteknikeren P. B. Feilberg havde opmuntret ham, hvad opgavens praktiske løsning angik. Men i Nordjylland blæste der en strid modvind, da rygtet bredte sig, at »kaptajn la Cour« af Hedeselskabets bestyrelse var udset til at være Dalgas' efterfølger. Bladet Nordjylland undrede sig over, at la Cour med al sin ubestridelige dygtighed skulle være det eneste emne og regnes for den bedste kender af jysk hedekultivering. I hedesagens

velforståede interesse burde man gå videre i sin søgen. »Sagen er for stor og for smuk til at skulle prisgives en utilstrækkelig forberedt afgørelse«. Langt skarpere i tonen var Aalborg Amtstidende, der karakteriserede la Cour som en selvbevidst bureaukrat, kras konservativ og helt fremmed overfor jyske bønder. »Når la Cour sidder i Dalgas' stol, vil hedesagens historie blive en anden, og den skade, dette valg vil medføre, kommer over de herrers hoveder, der vil trumfe et upopulært valg igennem«. Aarhuus Stiftstidende fremhævede, at stillingen som Dalgas' efterfølger var den vanskeligst tænkelige, omtalte Ålborg-bladenes personlige angreb, men fandt. Berlingske Tidendes høje værdsættelse af la Cour af større vægt. Sagen var i de bedste hænder hos bestyrelse og repræsentanter. Aalborg Amtstidende noterede derimod: »Repræsentantskabets formand har tilsluttet sig bestyrelsens indstilling af la Cour, så man gør klogest i at forberede sig på det værste«.

Afgørende var det, at Hedeselskabets menige repræsentanter ikke bøjede sig for udvalgets argumenter. Repræsentantskabets forhandlinger for lukkede døre den 18. juli 1894 resulterede i et nej til la Cour, om end med fuld anerkendelse af hans »fremragende dygtighed«. I et brev til G. Bruun, der jo støttede bestyrelsen, erklærede en nordjysk repræsentant få dage senere: »Jeg har efter mødet kun hørt en mening blandt medlemmer og andre om det uheldige for Selskabet ved at knytte la Cour til samme«. Det var ikke glemt, at netop denne landøkonom i sin tid havde kritiseret Dalgas' planer om engvanding og hedebeplantning, idet han anbefalede hellere at intensivere driften på de gode jorder, og det faldt let at udpege ham som teoretikeren, hvor Dalgas var den store praktiker. Også fra forstmænds side blev det anført, at la Cour manglede sans for det, der dog var hedesagens kerne: skovplantning og administration af hedeplantager. I de flestes øjne repræsenterede la Cour landbruget i det frodige Østdanmark. Ved Hedeselskabets årsmøde 1894 viste det sig, at selv indenfor vort lands snævre grænser havde øst og vest svært ved at mødes. Fra F. Mourier-Petersen modtog Bruun kort efter mødet referat af udtalelser i stik modsat retning. Formanden havde i København talt med ministrene H. P. Ingerslev og H. E. Hørring. »Ingerslev sagde, at repræsentanterne jo var gale at forkaste hans [la Cours] valg. Forøvrigt udtalte Hørring, at den nuværende bestyrelse af Hedeselskabet havde regeringens fulde

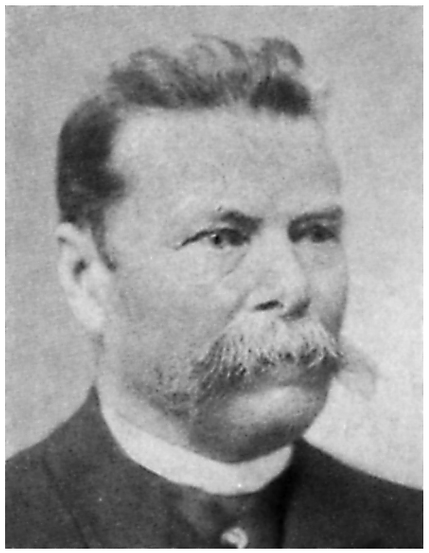

P. Borch (1843-1919).
B. tog forsteksamen 1869, var en tid skovrider og godsforvalter i Skåne, 1875-84 skovrider ved Hedeselskabet, 1884-95 på Jægerspris, hvor han tillige var godsinspektør. 1895-1902 Hedeselskabets administrerende direktør.

tillid, så at vi ikke skulle forhaste os med at antage en anden direktør, da ikke enhver mand ville konvenere regeringen«.

Repræsentantskabet havde i en »dagsorden« den 18. juli opfordret udvalget til at overveje, »om ikke bestyrelsesforholdene bør ordnes anderledes, navnlig således, at der vælges et ulønnet bestyrelsesmedlem og 2 lønnede for retningsførere - 1 for forstvæsenet og 1 for mose- og engvæsenet«. Man opfordrede udvalget til at fremsætte forslag herom på et nyt møde, såfremt det måtte finde en sådan ordning ønskelig. - Aalborg Amtstidende, der naturligvis konstaterede la Cours nederlag med tilfredshed, fandt den foreslåede nyordning meget fornuftig. I virkeligheden havde jo la Cour og hans venner gjort sig tanker om en tilsvarende arbejdsdeling.

Bestyrelsen opgav imidlertid ikke sit ønske om at få valgt en administrerende direktør. Den havde udvirket, at det nedsatte udvalg fik ret til at supplere sig med nye medlemmer. Det blev højesteretsadvokat Sophus Nellemann, søn af den afdøde stærkt plantningsinteresserede ejer af Allingskovgård Laurits N. og selv nyvalgt repræsentant, endvidere folketingsmand C. P. Aaberg og højskoleforstander Schrøder. Udvalget tog flere muligheder under overvejelse. Etatsråd G. Bruun forhørte sig således hos statsskovrider

V. Fabricius, Palsgård, om den 40-årige overplantør J. P. F. Bang, en søn af Hedeselskabets medarbejder fra Dalgas' første tid forstråd Fr. Bang, Gjøddinggård. Det var dog tvivlsomt, om Bang jun., der længe havde været klitinspektør Thygesons assistent og nærmeste medarbejder, ville give afkald på udsigten til at blive hans efterfølger (ingen kunne jo ane, at den 88-årige ville blive i embedet 11 år endnu!). Derimod lykkedes det at føre forhandlingerne med Hedeselskabets tidligere skovrider, godsinspektør P. Borch, Jægerspris, til en tilfredsstillende afslutning. På et ekstraordinært repræsentantmøde 3. november 1894 i Århus valgtes Borch enstemmigt, efter at bestyrelsens formand havde oplæst et udkast med »betingelser« underskrevet af Borch den 28. oktober.

P. Borch skulle tiltræde direktørstillingen 1. april 1895; den kunne opsiges fra hans eller bestyrelsens side med ½ års varsel. Han påtog sig den overordnede ledelse af plantningssagen i samme udstrækning som forhen E. Dalgas, og han skulle indtil videre fungere som chef for Hedeselskabets hovedkontor, således at personalet sorterede under ham. Selskabets øvrige virksomhed skulle Borch ifølge oktoberbetingelserne hverken være forpligtet til at deltage i eller føre tilsyn med, men 4. januar tiltrådte han bestyrelsens senere tilføjelser, hvori det bl.a. hed: »Alle sager vedrørende mose- og sandagerbrug skal passere den administrerende direktør, der er bemyndiget til at træffe afgørelse i disse, forsåvidt de ikke er af teknisk eller agronomisk natur; i dette tilfælde sendes sagerne til bestyrelsens afgørelse«. Borch blev endvidere forpligtet til at gennemgå manuskript til Hedeselskabets Tidsskrift, før det sendtes til trykning; væsentlige bemærkninger m.h.t. indholdet skulle han tilsende bestyrelsen. På repræsentantskabets novembermøde var redaktionen af tidsskriftet fra 1. januar 1895 overdraget skovrider Chr. Dalgas » under bestyrelsens ansvar«.

E. Dalgas' efterfølger som administrerende direktør (indtil 1902) blev da en mand, som D. havde sat pris på og hvis forstlige indsigt han lejlighedsvis havde vedkendt sig at stå i gæld til. Borch svarede også ret godt til de ønsker, oppositionen mod J. C. la Cour havde udtalt: »Man kan jo ikke erstatte Dalgas, lad os derfor få en beskeden, jævn, i Hedeselskabets sager velbevandret mand ...«. Det havde Borch betingelser for at blive; han var en dygtig forstmand, men Selskabet var vokset i bredden og dybden siden 1884, navnlig

havde mosesagen fået langt større betydning, og samarbejdet med nye mænd stillede store krav til den ældre leders indsigt og forhandlingsevne.

Ejendommeligt nok havde J. C. la Cour, som repræsentanterne vragede i deres nidkære værnen om Dalgas-linien i Hedeselskabets virksomhed, en hel del tilfælles med D. Begge var de af fransk emigrantslægt, indvandret til Danmark nogle slægtled tilbage. Begge havde de deltaget i krigen 1864 og var i deres senere livsgerning præget deraf. Men mere iøjnefaldende er visse fællestræk i de to mænds karakter og indstilling. I »Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie« har J. C. la Cour fået et eftermæle, hvori centrale linier er som skrevet om Dalgas, også dette kritiske indslag: »Til egne meninger havde han en stærk tillid, og vel var han en forhandlingernes mand, men forhandlingerne skulle så også føre til, at hans mening blev den god kendte«. H. Hertel anfører endvidere, at la Cour savnede forståelse af »modstandernes relative ret« og derfor var tilbøjelig til at opfatte selv en rent saglig opposition som fremført af selviske grunde eller rettet mod ham personlig. Men vist nok i endnu højere grad kunne la Cours store arbejdsevne og forbavsende vitalitet minde om Dalgas, som denne var indtil sine seneste år. la Cour døde i 1898, knapt 60 år gammel.

Bestyrelsen 1894-1914

I et halvt år sad Mourier-Petersen og Morville alene i bestyrelsen, men i oktober 1894 deltog forstander Ludvig Schrøder, Askov, som konstitueret medlem i et bestyrelsesmøde, og på det ekstraordinære repræsentantmøde 3. november valgtes han til ulønnet medlem af bestyrelsen for resten af E. Dalgas' funktionsperiode. Han genvalgtes og var medlem til sin død.

Oprindelig havde hverken formanden eller G. Morville tænkt sig, at denne repræsentant for højskolen (som Mourier-Petersen ikke havde meget tilovers for) og tilmed i flere år landstingsmand, valgt af Venstre(1886-90), skulle indtræde i bestyrelsen. Det var dog ikke

overraskende. Som leder af Nordens største folkehøjskole lagde Schrøder større vægt på kundskabsmeddelelse, også m.h.t. dansk erhvervsliv, end grundtvigske skolemænd i almindelighed gjorde. Mere betød det, at han i kraft af sine alsidige interesser og en vis beslægtet idealisme var blevet Dalgas' ven og hans nære medarbejder ved plantage- og moseforetagender i Sydjylland, at han udgav en skildring af Hedeselskabet (C. Nyrop kalder den »en under Dalgas' øjne fornøjeligt skreven bog«!) og gik i gang med et 2-binds værk om »Danmarks Hjælpekilder og Næringsveje« (1892-97). Med sin livlige interesse for erhvervenes udvikling, ikke mindst på heder og i moser, tilhørte dog Schrøder den såkaldte historisk-poetiske højskole og tilførte Hedeselskabet noget af bevægelsens ånd. Hans Dalgas-nekrolog i dets tidsskrift var halvt slægtshistorie, halvt en hedeopdyrkningens saga med poetiske indslag. Han påvirkede elever i tusind tal, og som folketaler nåede han antagelig ud til videre kredse i Jylland end nogen anden efter Dalgas. Hertil kom, at Schrøder virkede for demokratiske reformer i styrelsen. Han var ivrig tilhænger af den lovrevision, som forberedtes i hans sidste tid.

For F. Mourier-Petersen blev det år, der lå mellem Dalgas' bortgang og Borchs tiltræden som administrerende direktør, utvivlsomt særlig byrdefuldt. Men han fik samtidig lejlighed til at vise, hvad han endnu omkring støvets år evnede at udføre. Stærkt ansvarsfølende havde han altid været, og lang er faring havde øget hans indsigt. Der stod respekt om den gamle kammerherre (udnævnt i 1893), og det mislykkede forsøg på at få J. C. la Cour valgt til Dalgas' efterfølger svækkede næppe de personlige tillidsforhold mellem bestyrelsens formand og det store flertal af repræsentanterne.

Repræsentantmødet i Arhus i juli 1898 blev Mourier-Petersens sidste. Han åbnede det i den sygemeldte G. Bruuns sted og holdt en mindetale over folketingsmand C. P. Aaberg, der navnlig i folketingets finansudvalg havde udrettet meget for Hedeselskabet. Formanden forelagde regnskab og budget og deltog i forhandlingerne som sædvanlig. Kort efter foretog han en rejse til Sverige for som den svenske mosekulturforenings gæst at gøre sig bekendt med den nyeste udvikling i et naboland, hvis indsats på dette område havde virket ansporende. Mourier-Petersen kom syg hjem, og den 7. august døde han af en heftig lungebetændelse. Så brat blev afslutningen på den virksomme og pligtopfyldende mands liv.

Netop 14 år senere samledes repræsentanter for Hedeselskabet med F. Mourier-Petersens slægt og venner på en plads i skovbrynet nær Rugård, hvor et mindesmærke blev afsløret: en bornholmsk granitsten med et bronzerelief, der viste den gamle formands træk, allerede mærkeligt tidsfremmede. Men den daværende formand for Det danske Hedeselskabs bestyrelse, hofjægermester H. Lüttichau, gav ved denne lejlighed et billede af Mourier-Petersen som han færdedes blandt Hedeselskabets mænd, »bred og stærk, præget af en vis medfødt fornemhed trods fordringsløs jævnhed i ydre ting«. De evner, der gjorde ham så vel skikket til at indtage formandspladsen, var - fremhævede Lüttichau i 1912 - hans store trofasthed i samarbejdet, og hans evne til helt og fuldt at ofre sig for opgaven. »Han så hurtigt, hvad der var det centrale i sagerne, og hans måde at føre dem igennem på var præget af beslutsomhed i forbindelse med overlegen ro«. Blandt lovgiverne som blandt standsfæller og den brede befolkning havde Mourier-Petersen øvet stor indflydelse til gavn for hedesagen.

I august 1898 indtrådte etatsråd G. Bruun i bestyrelsen i henhold til et forslag, han selv havde fremsat og fået vedtaget på repræsentantmødet i november 1894: I tilfælde af vakance i bestyrelsen skulle repræsentantskabets formand indtræde i denne, indtil et nyt medlem var valgt. Der var således god tid til at forberede valget af Mourier-Petersens efterfølger, og man kunne undgå ekstraordinære repræsentantmøder som i 1894.

Valget var ingenlunde givet. Det nye medlem måtte nødvendigvis kunne bestride formandsposten, han måtte have erfaring og på forhånd nyde anseelse blandt Hedeselskabets repræsentanter. Af G. Bruuns efterladte papirer fremgår det, at der var tale om godsejer C. Bech, Engelsholm, som havde været repræsentant siden 1879. Han havde i 1893 afløst kammerherre C. Lüttichau, Tjele, som formand for Foreningen af jydske Landboforeninger. Imidlertid lykkedes det ud på efteråret 98 Bruun og Morville at gøre Lüttichau positivt interesseret, og ham blev det.

Christian Ditlev Lüttichau (1832-1915) havde siden han var ung interesseret sig for hedesagen, og som nævnt havde han ved Hedeselskabets stiftelse i 1866 haft mulighed for at indtræde i bestyrelsen, kun 34 år gl., men dengang undslog han sig. Lüttichau var nu 66 og et af det offentlige livs kendte navne. Han havde en tid studeret jura, men fra 1857 styrede han stamhuset Tjele. Efter i mange år at have deltaget i kommunalt og landøkonomisk arbejde i Viborg amt blev han 1884-93 formand for de jyske landboforeningers samvirksomhed i en bevæget periode (provisorieårene), hvor de fleste lokale foreninger valgte venstremænd til formænd. Som folketingsmand 1887-98 (Randers) interesserede han sig især for økonomiske problemer, og efter det politiske forlig i 1894 og Estrups påfølgende afgang blev Lüttichau finansminister i T. Reedtz-Thotts ministerium. Han nåede i 1897 til enighed med folketinget om en skattereform, men den mødte modstand i landstinget. Ministeriet trådte da tilbage i maj s.å., og i april 1898 trak L. sig ud af politik. Under disse forhold fik Hedeselskabet held til at sikre sig Chr. Lüttichaus betydelige arbejdskraft. Den 25. november 98 kunne L. Schrøder i et brev til G. Bruun oplyse, at højesteretsadvokat S. Nellemann, der nu var en af repræsentantskabets mest fremtrædende mænd, havde sluttet sig til forslaget om at få Lüttichau ind i bestyrelsen. C. Bech, Engelsholm, der blev underrettet om Bruuns og Morvilles bestræbelser, havde kort forinden skrevet til Schrøder, at han (Bech) ganske vist ville sætte pris på stillingen som Hedeselskabets formand, »men er der alvorlig tale om, at kammerherre Lüttichau nu vil overtage hvervet, må vi alle slutte os til hans valg«. Det skete også. På repræsentantmødet den 19. juli 1899 indvalgtes Chr. Lüttichau i bestyrelsen, der 8. august s.å. valgte ham til formand.

F. Mourier-Petersen kunne næppe have fået en bedre efterfølger. Ikke blot var godsejer Lüttichau en stor plantningsmand og lige fra Hedeselskabets start interesseret i dets opgaver. Han havde bag sig en landøkonomisk virksomhed og en politisk indsats, der vidnede om hans evne til at forhandle, også tværs over partiskel. Men han var en personlighed med selvstændige meninger. Det var sikkert karakteristisk, når han 1883-84 havde et sammenstød med redaktør Angelo, Viborg Stiftstidende, fordi han fandt, at bladet forsømte en landøkonomisk oplysningsvirksomhed, hvorved et velredigeret højreorgan kunne skaffe sig »nyttig indflydelse« blandt bønderne. Redaktøren måtte anerkende »den åbne og loyale måde«, på hvilken Lüttichau undskyldte sin heftighed i denne sag, men enige blev de ikke. Overfor den ledende landboforeningsmands agrarisk prægede kritik stod højreredaktørens partipolitiske opfattelse, formet under indtryk af Venstres stærke fremgang og voksende

enighed i disse år: »Jeg anser den totale mangel på sammenhold af Højre i provinsen som en af grundene til, at vi er gledet ud i radikalismen herhjemme«. Han bebrejdede »formående højremænd« som kammerherre Lüttichau, at de kun i ringe grad havde støttet lokale blade: »Man er så fornem«, skrev Angelo bittert. For Lüttichau, der kort efter blev præsident i Landhusholdningsselskabet og formand for Foreningen af jydskeLandboforeninger, var det landøkonomiske sammenhold utvivlsomt af større betydning end den storpolitiske strid.

Chr. Lüttichau blev formand for Hedeselskabet i en politisk overgangstid. Højre holdt sig ved magten et par år endnu, men tyngdepunktet lå i finansudvalget, hvor J. C. Christensen, Stadil, var den stærke mand. For den nye formand, der netop havde søgt at nå til enighed med folketingets flertal om vigtige økonomiske spørgsmål, var forhandlingens vej en selvfølge, og Hedeselskabet kunne naturligvis også efter systemskiftet 1901 regne med udbredt velvilje i begge rigsdagens ting. Indenfor Selskabets bestyrelse fik han et udmærket samarbejde med Ludvig Schrøder.

Justitssekretær Georg Morville var den ældste af trekløveret fra 1866, men overlevede sine yngre kolleger i bestyrelsen. Han døde 16. marts 1904, næsten 87 år gl. I Lüttichaus formandstid havde han ikke svigtet noget bestyrelsesmøde, før svageligheden i 1903 tvang ham dertil. Da kunne han se tilbage på en mere end 50-årig indsats for plantningssagen, og Margrethelund, hvor han i 1853 tog fat på hedekulturen, var ved hans død en af Jyllands smukkeste plantager. Ved møderne var den milde og ofte muntre mand tavs eller fåmælt, men han var en traditionens mand, undtagen på eet punkt: han ønskede, at Viborg skulle blive Hedeselskabets hovedsæde, og var på det sidste stærkt optaget af, at det omsider skulle lykkes. Han oplevede det ikke. Men kun et par år efter hovedkontorets flytning rejstes billedhuggeren L. Brandstrups bronzestatue af »gamle Morville« på stensoklen foran den smukke bygning på Hjultorvet.

Morvilles efterfølger blev godsejer løjtnant Gerhard de Lichtenberg, der siden 1889 var ejer af Hessel ved Grenå. Han blev s.å. indvalgt i repræsentantskabet. Han havde på Hessel opnået betydelige resultater ved kultivering af lavmoser. E. Dalgas havde søgt hans råd, og det faldt naturligt, at Lichtenberg blev formand for

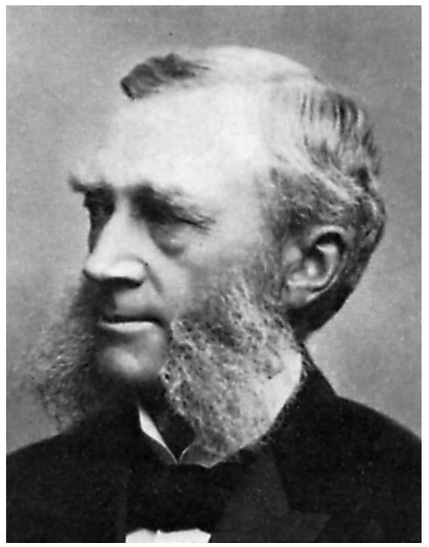

C. Lüttichau.

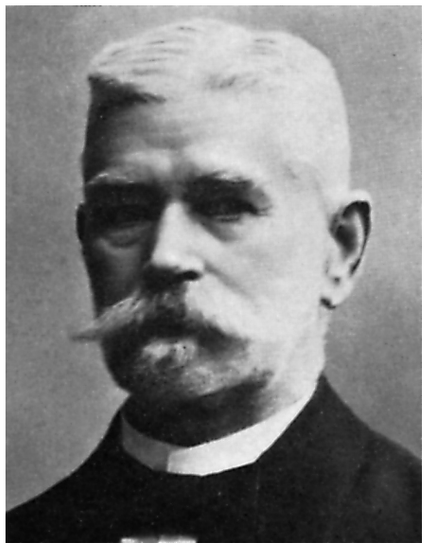

Gerhard de Lichtenberg.

moseudvalget og i 1904 bestyrelsesmedlem, fra 1908 næstformand. Han var en ret stilfærdig natur, men kunne udtale sig meget selvstændigt på områder, hvor han havde virkelig sagkundskab. Derimod var han næppe tilbøjelig til at træffe beslutninger, der førte Hedeselskabet ind på nye baner. I 1914 udtrådte Lichtenberg af bestyrelsen.

Den 8. februar 1908 døde Ludvig Schrøder. I Hedeselskabet blev han mindet som den folkelige agitator for hedesagen, en frisindet, forstående og mæglende natur, der under forhandlinger altid sigtede mod at nå et positivt resultat. Med tilfredshed havde han set Hedeselskabets nye love blive udarbejdet, og en måned før sin død var han med til at vedtage dem. Schrøders efterfølger blev provst E. K. Thyssen. Han var født på Fanø; moderen var en Pontoppidan. Som ung var Emil Thyssen højskolelærer, men blev i 1885 sognepræst i Sdr. Omme, 1894 i Ølgod. Hans varme interesse for hedesagen gjorde det naturligt, at han indvalgtes i repræsentantskabet (1894), og 1908-21 sad han i Hedeselskabets bestyrelse. »De er en af dem, der vil bevare Selskabets traditioner og fortsætte i det gamle spor, der er anvist af Dalgas«, havde Schrøder sagt til Thyssen,

H. Lüttichau.

E. K. Thyssen.

der vedkendte sig, at han efter evne ville efterleve disse ord. Som udvalgsmedlem havde han allerede udført et betydeligt arbejde, og hans tidligste år i bestyrelsen var en bevæget tid. Thyssen synes at have set en opgave i at forlige modstridende synspunkter.

Året 1908 bragte også et formandsskifte. Ved det ekstraordinære repræsentantmøde den 11. september trådte den nu 76-årige kammerherre Lüttichau tilbage. Hedeselskabets repræsentanter overrakte ham en adresse, der udtalte »den varmeste påskønnelse« af hans virksomhed lige siden Selskabets stiftelse. Til bestyrelsesmedlemmer valgtes samme dag hofjægermester H. Lüttichau med 28 og provst E. K. Thyssen med 24 stemmer (af 33). Bestyrelsen valgte førstnævnte til formand.

Hans Helmuth Lüttichau (1868-1921), der således efterfulgte sin far indenfor Hedeselskabets styrelse, var af uddannelse cand. polit. (1894) og dernæst landbruger. Fra 1897 ejede han hovedgården Viskum og blev fra 1911 stamhusbesidder på Tjele. Han var medlem af Viborg amtsråd 1904-16, havde en række landøkonomiske hverv og deltog også i det politiske liv. 1909-10 generobrede han Viborg-kredsen for Højre; fra 1898 havde Venstre gjort den

til en politisk kampkreds, og 1910 gik den til de radikale. H. Lüttichaus interesse for offentlig virksomhed blev understøttet af en rolig, elskværdig fremtræden og en naturlig evne til at komme i kontakt med forskellige befolkningskredse, hvad der også lettede hans hverv som Hedeselskabets formand. Men hans første tid som formand faldt til dels sammen med en ret byrdefuld rigsdagsvirksomhed, og meget tyder på, at han i høj grad støttede sig på faderens rige erfaring og store autoritet, når han i disse år tog stilling til administrative og erhvervsmæssigt betydningsfulde problemer.

En ganske kort tid (1906-07) sad også skovrider Chr. Dalgas i bestyrelsen, men denne episode var et led i de omskiftelser, der præger Hedeselskabets administration efter direktør P. Borchs afgang.

Forretningsudvalget. Indre modsætninger

Da direktør Borch af helbredshensyn ønskede at fratræde sin stilling som administrerende direktør fra 1. jan. 1902, foreslog bestyrelsen en midlertidig ordning af administrationsforholdene, der blev vedtaget på repræsentantmødet i juli 1901. Det syntes ikke muligt at udpege nogen enkelt mand, der kunne lede plantningsopgaverne og hovedkontoret, og den fremtidige ledelse gik derfor over til bestyrelsen i forening med Hedeselskabets 3 mest erfarne skovridere: Chr. Dalgas, G. Morville og Th. Johansen; den sidste skulle på hovedkontoret lede de løbende forretninger.

De tre mænd skulle deltage i bestyrelsesmøderne, »undtagen når bestyrelsen i enkelte tilfælde træffer anden bestemmelse«. I meddelelse til landbrugsministeriet 20. sept. s.å. hed det: »Der vil blive tilstræbt den størst mulige enhed i plantningsvæsenet ved hyppige sammenkomster og ved hyppige og gensidige eftersyn i distrikterne af de 3 skovridere, ligesom bestyrelsen agter at afholde sine møder med disse på forskellige steder i Jylland, hvor der er adgang til at tilse Hedeselskabets egne plantageejendomme og de af skovriderne tilsete større plantager«. Hvad mosevæsenet angik, skulle moseingeniør Th. Westh og kanalingeniør H. Winge fortsætte som

G. Morville (1861-1921).

P. Th. Johansen (1860-1912).

hidtil, men overfor ministeriet stillede man i udsigt, at administrationen burde omordnes, således at bestyrelsen også her optog en direkte samvirken med de ledende funktionærer, der i øvrigt opnåede betydelige gageforhøjelser.

Bestyrelsens møder med skovriderne Dalgas, Morville og Th. Johansen er ikke refereret, men af en meddelelse fra Ludvig Schrøder fremgår det, at de tre mænd efter bestyrelsens tilbud har haft mulighed for at foreslå ændringer i de regler for forretningsgangen, som i november blev meddelt landbrugsministeriet. Det hed her, at der i forbindelse med bestyrelsesmøderne skulle være lejlighed til at se plantager, hegnsplantninger, mosekulturer og vandløbsreguleringer, samt til at træffe andre funktionærer og »komme i berøring med beboerne, der benytter Hedeselskabets hjælp«. Bestyrelsens formand skulle afgøre, hvorvidt indstillinger fra de tre tilsynsførende skovridere såvel som fra de ledende vandløbsregulerings- og moseingeniører skulle foreligge, og hvorledes bestemmelser bedst kunne træffes: ved skriftlig forhandling mellem bestyrelsesmedlemmerne (nemlig m.h.t. »løbende forretninger«), ved et almindeligt bestyrelsesmøde, hvori de tre skovridere deltog, eller

et møde, hvor tillige moseudvalgets formand og vedkommende ingeniør var tilkaldt. Ved budgettets udarbejdelse kunne de to sidstnævnte indsende forslag, som de tre skovridere så ville få tilsendt, før de stillede forslag til det samlede budget, som bestyrelsen derefter med eller uden ændringer kunne indstille til repræsentanternes vedtagelse.

På bestyrelsesmødet den 7. maj 1902 »vedtoges, at skovriderne Dalgas, Morville og Johansen, som danner Hedeselskabets budgetudvalg, opfordres til at tilvejebringe balance i regnskabet« (Selskabet havde i 1901 et under skud på 21.504 kr.). Budgetudvalget fik efterhånden mange sager til betænkning, som tidligere var behandlet af den administrerende direktør før bestyrelsens endelige afgørelse. 29. august 1903 blev Chr. Dalgas formand, og efter at moseudvalget var opløst et år senere, foreslog budgetudvalget, at bestyrelsen imødekom de ledende ingeniører Westh og Thomsens ønske om at indtræde i udvalget. Det skete, og bestyrelsen bestemte samtidig, at sager af betydning for fremtiden kunne tilstilles denne såvel gennem hovedkontoret som gennem budgetudvalgets formand.

Det udvidede budgetudvalg vedtog på sit 1. møde den 13. september 1904, at kontorchefen (Th. Johansen) skulle afgøre, hvorvidt en sag var en ren ekspeditionssag og derfor kunne gå direkte til bestyrelsen. M.h.t. andre sager skulle han sammen med udvalgets formand tage bestemmelse om, hvorvidt de vedkom hele budgetudvalget eller kun en del af dette. Plantningssager skulle som hidtil behandles af de tre skovridere, mosesager af ingeniør Westh og tekniske sager af ingeniør Thomsen. På samlede møder behandledes Hedeselskabets hovedbudget og sager, som det var hensigten at forelægge på bestyrelsesmøder.

Budgetudvalget kom i sin udvidede form til at fungere som forretningsudvalg, og efter bestyrelsens forslag blev denne benævnelse i juni 1905 indført. På repræsentantmødet i juli s.å. udtalte kammerherre C. Lüttichau, at bestyrelsen fremdeles betragtede sig som ansvarlig for hele Hedeselskabets virksomhed, men man havde »som en fast rådgiver« ønsket det budgetudvalg, der nu var blevet et forretningsudvalg. Repræsentanterne tog den udsendte meddelelse til efterretning.

At de ledende funktionærer fik lejlighed til at overveje og gen-

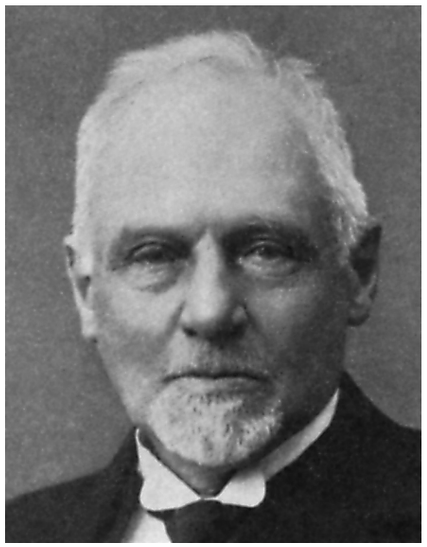

Christian Dalgas (1862-1939).
Forstkandidat 1885, skovrider ved
Det danske Hedeselskab fra 1886,
afdelingsleder for plantevæsenet;
medlem af bestyrelsen1906-07,
Hedeselskabets kommitterede 1910-33.

nemdrøfte en lang række vigtige sager havde utvivlsomt sin store betydning. Men i de tilfælde, hvor forretningsudvalget havde svært ved at nå til enighed - og de forekom ofte - var bestyrelsen så at sige ladt i stikken af sagkundskaben. Der savnedes en overledelse indenfor administrationen. Det forklarer til dels, at bestyrelsen den 12. september 1906 »indtil videre« optog skovrider Dalgas som medlem i henhold til bestemmelsen i Hedeselskabets love § 5, hvorefter bestyrelsen i fornødent fald kunne forøge antallet af medlemmer »ved eget valg«. Det bekræftedes i bestyrelsesmødet en måned senere, og Dalgas deltog derefter i bestyrelsesmøder indtil 27. marts 1907. Den 11. maj nedlagde han sit mandat. Personlige og saglige modsætningsforhold gjorde dette forsøg uholdbart.

En sen eftertid kan have vanskeligt ved at forstå, at uoverensstemmelser indenfor de ledende funktionærers kreds gang på gang hæmmede et initiativ og forsinkede eller ligefrem hindrede afgørelser af betydelig rækkevidde. Ret naturligt opstod der interessekonflikter mellem forstvæsenets repræsentanter, skovriderne, på den ene side og på den anden moseingeniøren og den ingeniør, der tog sig af de nye kulturtekniske opgaver. De to sidste kunne frygte, at en forstmand fik for stor indflydelse som leder af forretningsudvalget og da navnlig, hvis han også blev medlem af bestyrelsen. Men for en bestyrelse, der ikke havde det fornødne fond af sagkundskab indenfor sin egen snævre kreds, var det øjensynlig en i længden umulig opgave at opretholde en »kræfternes balance« mellem ledende funktionærer af yderst forskellig støbning. Navnlig to af Hedeselskabets mest fremtrædende medarbejdere gik hinanden på nerverne under deres mangeårige arbejdskontakter.

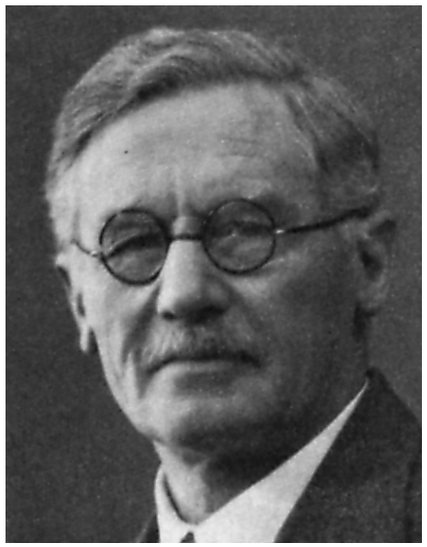

Th. Claudi Westh (1868-1955).
Landbrugskandidat 1891,
leder af Hedeselskabets afdeling
for mosekultur og mergelvæsen 1893-1918,
af statens grundforbedringsvæsen 1918-22,
derefter landbrugsministeriets konsulent i
vandløbssager m.m. indtil 1941.

Chr. Dalgas havde ikke sin faders usædvanlige og store format, men blev for livet præget af sit udspring. Det måtte være hans højeste ønske at løfte arven efter faderen og blive administrerende direktør. Enrico Dalgas havde svært ved at tilbageholde sin kritik, selv i andres påhør, når sønnens indsats ikke holdt mål med de store krav, og det gjorde ofte den unge Chr. Dalgas forstemt og usikker. Følgen blev - har en iagttager senere noteret - »at han i skrift og tale holdt sig så nær som muligt til faderens udtryksformer og det faglige indhold uden at være i besiddelse af faderens fænomenale evner til under de vekslende situationer at sætte sig ind i og give udtryk for, hvad praktisk erfaring, forsøg eller videnskabelig forskning havde lært om de foreliggende problemer og deres løsning«. Skønt Chr. Dalgas indenfor sit fagområde efterhånden ydede en

betydelig selvstændig indsats, blev han ofte senere i sit liv kritiseret og karakteriseret som en »fars søn«, der alt for længe holdt fast ved, hvad der var god latin i faderens tid. - Et liv og en virksomhed i skyggen af Enrico Dalgas' berømmelse var ingen lykkelig skæbne. Chr. Dalgas fik dog i budget- og forretningsudvalg mulighed for at hævde sig som den første mellem ligemænd, men da han også fik sæde i bestyrelsen var grænsen nået. Oppositionen i offentligheden såvel som i medarbejdernes kreds tvang ham bort. Få år senere fik Chr. Dalgas som kommitteret chancen for at gøre direktørs gavn uden at opnå direktørs navn, men herom i et følgende afsnit.

Th. Claudi Westh var en energisk og iderig mand, men hans ærgerrighed lå på højde med hans arbejdsindsats. Da den unge avlsforvalter og landbrugskandidat i 1893 blev ansat ved Hedeselskabet, spåede hans gamle »husbond«, godsejer A. Tesdorpf, at »to hårde stene« som E. Dalgas og Westh umuligt kunne arbejde sammen. Men i det år, som blev Dalgas' sidste, vandt den 25-årige som leder af Hedeselskabets mose- og mergelvirksomhed en solid position, og i julen 1894 kunne Chr. Dalgas i et brev til Claudi Westh udtale forhåbning om, at det gamle tillidsforhold fra faderens tid ville blive genoprettet mellem de to unge. Nogenlunde gik det i Mourier-Petersens formands tid, men private optegnelser fra 1899 viser, hvor lidt Claudi Westh havde tilovers for de gamle mænd i bestyrelsen (blandt dem var midlertidigt etatsråd G. Bruun) og for flertallet af medarbejderne. At hans pågående og noget selvsikre væsen ikke altid behagede »magthaverne« vidste han meget vel. Den vist nok alvorligste uoverensstemmelse indtraf i foråret 1899, da Westh tænkte sig at forlade Hedeselskabets tjeneste, såfremt bestyrelsen traf den principielle afgørelse, at vandstandsreguleringen (»den vigtigste gren af mosernes kultivering«) blev lagt helt udenfor moseingeniørens område.

Claudi Westh blev, men fandt fem år senere, at der var sket »mærkelig lidt forandring«, da forretningsudvalget kom til. »Hele organisationen er en parodi og kun det, at de enkelte funktionærer er hædersmænd og varme for dens sag gør, at arbejdet endnu en tid går godt«. Han frakendte heller ikke Chr. Dalgas den »hellige ild«, og breve udvekslet mellem Claudi Westh og Dalgas viser, at uenigheden ofte gjaldt ret uvæsentlige og formelle forhold. Men det kunne også ske, at Claudi Westh skarpt protesterede mod formandens indstilling overfor bestyrelsen i sager, der var fremsendt med indstilling fra andre medlemmer af forretningsudvalget, og erklærede dette for »absolut uforeneligt med al rimelig forretningsgang og ganske ødelæggende for den enkeltes virksomhed og et frugtbart samarbejde indenfor udvalget«. En ny forretningsorden burde udarbejdes med det formål at sikre, at »den særlige sagkundskab« kunne henvende sig direkte til bestyrelsen uden formandens mellemkomst.

Den politiske udvikling skærpede næppe de personlige modsætninger. Efter bruddet i Venstrereformpartiet 1905 gik Claudi Westh med Det radikale Venstre (han indhentede Lüttichaus tilladelse, før han lod sig opstille som radikal kandidat i Skjern-kredsen ved valget i maj 1906). Men med sin nære tilknytning til landboforeningerne havde han venner også indenfor Venstre og Højre. C. Dalgas mødte sympati ikke blot i konservative kredse, men også hos Ludvig Schrøder og andre af højskolens og den folkelige bevægelses mænd.

Som forholdene lå, måtte bestyrelsens formand i hedesagens interesse søge at forlige de uenige. Den største vanskelighed lå måske i, at enhver indrømmelse eller begunstigelse til den ene side mødte uvilje og mistænksomhed fra den anden. C. Lüttichau havde givet Claudi Westh det venlige råd, at han i ro og mag skulle ryge sin pibe og se tiden an. Den energiske, men ikke længere helt unge mand var utålmodig og følte sig forbigået.

Hovedkontoret flytter til Viborg. Kritik af Hedeselskabet

Kort før E. Dalgas' død havde Hedeselskabet flyttet sit hovedkontor fra hans villa Montana til den gamle jernbanekontorbygning i Århus. 1899 ophørte lejemålet hos jernbaneadministrationen, og Selskabet lejede da for 10 år lokaler på en 2. sal i Fredensgade. Men forholdene her viste sig snart for trange, og brandfaren var stor. Da Viborg Klub i 1902 tilbød at afstå sin bygning til Hedeselskabet for en rimelig pris, var i hvert fald bestyrelsens formand, kammerherre C. Lüttichau, Tjele, og den gamle viborgenser G. Morville stemt for

at tage mod tilbuddet. Repræsentantskabet vedtog imidlertid 19. april, at man skulle søge at fremskaffe flere tilbud; et udvalg blev nedsat for sammen med bestyrelsen at overveje mulighederne for, at Hedeselskabet kunne få sit eget hjem, som det hed i den henvendelse »Til venner af Det danske Hedeselskab«, som i juni 1902 blev udsendt.

Formålet var af få indsamlet så betydelige midler, at det nye hovedkontor ikke blot kunne rumme de nødvendige kontorlokaler og brandfri rum til opbevaring af vigtige papirer og kort, men også et større udstillingslokale, hvor gæster fra ind- og udland kunne få et indtryk af Hedeselskabets efterhånden vidtforgrenede virksomhed. Et nyt repræsentantmøde måtte til sin tid afgøre, om hovedkontoret som hidtil skulle ligge i Århus eller flytte til en anden jysk by. Så vidt muligt skulle den nye bygning kunne tages i brug i begyndelsen af 1906.

Tanken om Hedeselskabets flytning til Viborg mødte megen protest. Allerede i februar 1902 fremhævede ingeniørerne Th. Claudi Westh og H. Winge overfor bestyrelsen, at Århus lå i tyngdepunktet for deres »operationsfelter«, idet de kulturtekniske arbejder ikke som hedebeplantningen fortrinsvis havde tilknytning til Jyllands centrale egne, men til hele landet, fra Lolland-Falsters inddæmninger til de jyske moser. C. Lüttichau fandt disse hensyn »lidet vægtige«: i forhold til moserne lå Viborg bedre end Århus, og når der blev ansat en assistent på øerne, ville afstanden næppe betyde meget. At funktionærerne foretrak at blive i Århus kunne jo ikke overraske.

I pressen mødte flytningsplanen også modvind. Det forbløffede, at en sådan tanke kunne opstå året efter at man ved rejsningen af Dalgas-statuen havde fejret Århus som Hedeselskabets by. Dagbladet Vort Land modtog fra Viborg et »ekspresbrev«, der antydede, at repræsentanterne med hensigt var sammenkaldt i Viborg for at træffe en hovedkulds afgørelse. Samtidig blev det kritiseret, at »den joviale og populære direktør Borch« ikke havde fået en efterfølger, skønt både »Dalgas' søn, skovrideren i Birkebæk« og flere yngre funktionærer (bl.a. kontorchef Johansen og ingeniør Westh) var aspiranter. Den 85-årige Morville tog til genmæle i en artikel, der afviste påstande om bestyrelsens egenmægtighed - købet kunne være foretaget rent administrativt! - og erklærede, at det var tilfæl-

Hedeselskabets hovedkontor på Hjultorvet i Viborg med justitssekretær G. Morvilles statue på dens oprindelige plads. Fot. 1910.

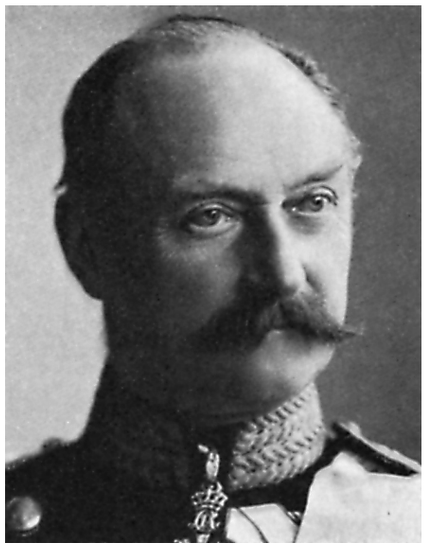

Kong Frederik VIII (1843-1912).
Det danske Hedeselskabs protektor
fra 1907.

digt og i virkeligheden en uret mod Midt- og Vestjyllands befolkning, at Dalgas-statuen var rejst i Århus. Meget åbent fastslog Morville, at Westh ikke havde nogen udsigt til at blive direktør, men udtalte sig ikke om de andre funktionærer. I brev til Claudi Westh omtalte P. Borch tanken om flytning til Viborg som »bestialsk i alle måder«. Det afgørende måtte være økonomiske eller forretningsmæssige hensyn, og dette nævnede Morville ikke.

Sagen stod på i nogen tid og skal ikke følges i alle faser. Det var naturligt, at flere jyske byer, men navnlig Århus, Viborg og Herning ønskede at huse en så omfattende virksomhed som Hedeselskabet og dets administration. Når Viborg gik af med sejren, var det næppe byens beliggenhed eller de flittigt anførte »historiske« grunde der gjorde udslaget, men derimod et særligt fristende tilbud. Da Kreditforeningen af jydske Landejendomsbesiddere måtte ønske sig en ny og større bygning, fik Hedeselskabet tilbudt dens gamle bygning på Hjultorvet. Den var opført i året 1868 med Aksel Tholle som arkitekt og altså næsten jævnaldrende med Selskabet. Viborg byråd vedtog at skænke 10.000 kr., og hertil kom 7.600 kr. der tilfaldt Hedeselskabet ved M. P. Bruuns og hustrus legat. Regnskab af 16. novbr. 1907 nævner desuden et andet legat på 776 kr. og et sådant resultat af indsamlingen, at det hele beløb sig til ca. 38.390

kr. Denne totalsum dækkede på det nærmeste udgifterne: en købesum på 25.450 kr., til nyindretning af kreditforeningens bygning 8.455 kr., til anskaffelse af inventar 1870 kr. samt til kontorets og funktionærernes flytning m.v. godt 3000 kr. Så billigt kunne det gøres i de tider!

Man forbavses over, at Hedeselskabets Tidsskrift ofrede overtagelsen af den smukke, nyerhvervede ejendom så lidt omtale. Det skyldtes måske navnlig den undertiden voldsomme pressekritik, Hedeselskabets styrelse var ude for i disse år, hvor tilmed de indre brydninger ofte var så heftige, at rygterne fik frisk næring. Kort før overtagelsen af den nye bygning 1. november 1906 havde bestyrelsen foretaget en af sine mest omstridte handlinger, udnævnelsen af Chr. Dalgas til bestyrelsesmedlem, og før man efter istandsættelsen kunne åbne kontorerne i Viborg den 3. april 1907, stod det klart, at han måtte trække sig tilbage (jfr. ovenfor).

Den festligste dag i flytningsåret var måske den 30. november 1907, da Frederik VIII besøgte Viborg. Også kronprins Christian og prins Harald var med. Først af alle offentlige institutioner i staden blev Hedeselskabets nye bygning beset. Kongen overtog ved denne lejlighed protektoratet over Hedeselskabet. Som kronprins havde han ved flere lejligheder besøgt de jyske heder, og det interesserede ham at se de »mange velindrettede, om end beskedne kontorer og tegnelokaler« i begge etager. De kongelige underholdt sig med »de overalt tilstedeværende funktionærer«, og kongen overrakte skovriderne G. Morville og Th. Johansen ridderkorset. Året efter besøgte kongeparret Hedeselskabets plantager ved Herning.

Saglige og personlige tvistigheder hæmmede som ovenfor omtalt i disse år samarbejdet »indenfor murene« og skadede Hedeselskabet i befolkningens omdømme. Avispolemik afspejlede visse modsætninger, en del af kritikken tog videre sigte og ramte noget centralt. Det gjaldt bl.a. en artikel i Jyllands-posten 16. aug. 1904, med overskriften »Kan Det danske Hedeselskab tåle kritik?« En anonym forstmand antydede her, at kritikerne forlængst ville have hørt op med at skumle i krogene, hvis de åbent turde sige noget nedsættende om Hedeselskabet, der siden E. Dalgas' store og gode indsats var et »nationens kælebarn«, hvis unoder man ikke skulle tale om!

Artiklen var et angreb på bestyrelsen og dens formand (»... er

der nogen ledelse for tiden?«). En administrerende direktør kunne næppe undværes, men det måtte være en mand, der fulgte med tiden og ikke blot fulgte traditionen.

»Oberstløjtnant Dalgas har gjort overordentlig gavn ved at vække sansen for hegnsplantning og småplantning i det hele taget. Men det er en utilgivelig fejl, når Hedeselskabet stadig vedbliver at prædike, at det kan betale sig at tilplante de jyske heder«. Den anonyme artikel indeholdt en påstand om, at skovrider Dalgas - omsider - var ved at komme på bedre tanker, hvilket kaldte denne frem til forsvar for Selskabet. Artiklen blev dog imødegået fra flere sider og affødte en diskussion om nåletræskovenes rentabilitet.

Et af de vægtigste indlæg skyldtes overførster P. Winge, Frijsenborg (fader til ingeniør H. Winge). Han var ikke enig med C. V. Prytz, der havde foreslået at lade Hedeselskabets medlemmer stemme om flytningen; resultatet måtte blive tvivlsomt, da kun ca. 1000 af Hedeselskabets medlemmer var småproprietærer og bønder, som havde virkelig interesse af Selskabets virksomhed. I E. Dalgas' tid havde repræsentanterne måske gjort sig fortjent til folkevittigheden om »Dalgas' nikkedukker«, men den daværende bestyrelse havde deres fulde tillid. I nogle år efter Dalgas' død havde Hedeselskabet en dygtig fagmand som direktør, senere støttede bestyrelsen sig på 5 ledende funktionærer, hvoraf 3 eller 4 i øvrigt havde udtalt sig mod flytningen til Viborg. Det gav ikke offentligheden noget flatterende indtryk af en bestyrelse, der efter stifternes bortgang kun besad almindelige forudsætninger (»hæderlighed, fremskudt samfundsposition og lignende«). »Jeg tror bestyrelsen vil føle, hvor prekært det er at være magthaver, når man er magtesløs«, og det var den - mente Winge - når eksperterne blev uenige.

I repræsentantskabet så P. Winge »en tro afspejling af Selskabets medlemmer«: store jordbesiddere var foretrukne, i hvert fald tilhørte flertallet »de velsituerede samfundslag«, men en kreds af mænd, som på få undtagelser nær var blottet for faglig uddannelse og viden, skønt de skulle disponere over 3-400.000 kr. Denne mangel på indsigt ville ikke være så følelig, hvis en absolut dygtighed ledede og styrede Hedeselskabets anliggender. »En mand, der havde fast tro til opgaven og dernæst besad publikums, autoriteternes og - hvad der ikke var mindst betydningsfuldt - besad funktionærernes tillid«. Winge kritiserede også statens overfladiske kontrol med

bevillingernes anvendelse. »En talrevision har jo ingen værdi, når den ikke følges af en kritisk bedømmelse af hele årskampagnen«. Kritik krævede sagkundskab, men repræsentantskabet og bestyrelsen savnede dybere fortrolighed med de forskellige virksomhedsgrenes trivsel; de ledende funktionærer var i for høj grad dommere i deres egen sag, og »det mærkelige skridt« at gøre C. Dalgas til medlem af bestyrelsen var kun egnet til at give ham en skæv stilling som skovrider og blandt kolleger i forretningsudvalget.

En helt ny organisationsform var efter Winges mening nødvendig. Hedeselskabets opgave var ikke de samme som i starten. På forstvæsenets område drejede det sig om behandlingen af den unge skov, afsætningen af dens produkter og skovenes fornyelse, »opgaver af specifik forstlig natur, hvor fejltrin kan få de mest skæbnesvangre følger«. Derfor behøvede man en fagligt uddannet og lønnet direktør støttet af en bestyrelse af fagmænd. Bedst var det, om staten overtog Hedeselskabets faste ejendomme og tillige de kulturtekniske opgaver, som havde skiftet karakter og navnlig tog sigte på »de vandsyge arealer«, hvorfor de ikke vedrørte hedeboerne mere end andre. Hedeselskabets egentlige arbejdsfelt var de forskellige plantningsopgaver, her skulle det nå frem til resultater, som svarede til de store beløb, skovplantningen i årenes løb havde kostet. Winge havde i øvrigt anbefalet en sammenslutning mellem Hedeselskabet og Dansk Skovforening, da det var meningsløst i et så lille land at have to selskaber, der overlappede hinanden. Men han var klar over, at denne plan ville blive fældet af den samme »hedeselskabs-lyrik«, som motiverede hovedkontorets flytning til Viborg!

Der var i overførster Winges kritik meget, der lå på linie med den kritik af Hedeselskabets administration, som kom til orde i pressen og på møder, f.eks. i forbindelse med oprettelsen af den nye organisation Hedebruget samme år. På et væsentligt punkt delte bestyrelsen hans reformønsker. Fra 1908 gik den klart ind for genoprettelse af direktørposten. Men forinden var Hedeselskabets forældede love, som så ofte blev kritiseret offentligt og mand og mand imellem, omsider blevet revideret.

Hedeselskabets nye love

Tanken om at revidere Hedeselskabets love af 1866 blev vist nok drøftet adskillige gange i tiden efter 1894, men man klarede sig længe ved i praksis at tillempe de gamle, meget enkle bestemmelser. Først efter justitssekretær Morvilles død og i de år, hvor den nye kommunallov med almindelig valgret for kvinder og mænd var under opsejling, blev lovrevisionen gennemført.

Hidtil havde repræsentantskabet været selvsupplerende. Efter de flestes opfattelse var det nu mere rimeligt, at Hedeselskabets medlemmer valgte repræsentanterne, der for fremtiden burde træde i generalforsamlingens sted. Der var dog mange hensyn at tage, når nye love skulle udarbejdes, og det var kun naturligt, at det blev overdraget den jurist, der siden 1901 havde været repræsentantskabets formand, at udarbejde forslag til ændring af Selskabets love.

Højesteretsadvokat Sophus Nellemann havde megen erfaring, hvad organisationsarbejde angik, og han gik til værks med stor grundighed. Resultatet blev et udkast på 15 sider! Det gik ikke an, mente Nellemann, at Hedeselskabet, der ikke sjældent blev kritiseret i pressen, havde kortfattede, utydelige og efterhånden ganske utidssvarende love. På repræsentantmødet den 12. og 13. august 1907 udtalte han, ikke uden en vis selvfølelse, at det var hans hovedformål at skabe »lovordnede tilstande« i Det danske Hedeselskab. Men Nellemann var ufølsom overfor traditionen, og hans velgennemtænkte forslag mødte allerede af den grund megen modstand. »De gamle love er naive, men Selskabet har befundet sig vel ved dem og vokset sig stort«, udtalte senere provst E. K. Thyssen, og kammerherre C. Bech, Engelsholm, fandt, at Nellemanns forslag var »en pure forkastelse af de gamle love«.

For Nellemann havde det væsentligste været at få valgmåden forandret. »Vi er her i landet demokrater, og vi ville ikke finde os i, at f.eks. rigsdagen supplerede sig selv ... Forslaget giver almindelig valgret for alle«. Selv om man ved repræsentantskabets selvsupplering ikke havde valgt »venner og bekendte«, men bestræbte sig for at finde de bedste mænd i de forskellige egne, var denne valgmåde

dog utidssvarende og rejste kritik. De gældende love var af den beskaffenhed, at repræsentantskabet kunne sætte en stopper for udviklingen. De måtte ændres, hvis man ville undgå agitation af skadelig art.

Oppositionen mod Nellemanns lovudkast antydede, at han selv ville standse udviklingen, bl.a. ved at fastlægge Hedeselskabets opgaver. Skovrider Dalgas ville til formålsparagraffen føje: »Flere formål kan optages«, men blev afvist af forslagsstilleren, der mente, at funktionærer ikke måtte udtale sig om lovforslag. Repræsentantmødet vedtog med 7 stemmer mod 6, at det måtte de godt, og Dalgas motiverede tilføjelsen med en henvisning til ønsker fra regeringens side om, at Hedeselskabet skulle overtage Moseselskabets virksomhed. Nellemann lagde megen vægt på, at funktionærer ikke kunne sidde i bestyrelsen, men henstillede, at lovene direkte tillod valg af en direktør (valgt af repræsentantskabet). Dalgas forsvarede forretningsudvalget som institution, og hverken han eller bestyrelsen havde noget imod, at 1 à 2 repræsentanter kom ind i forretningsudvalget.

På Nellemanns forslag blev der nedsat et 5-mandsudvalg, der sammen med bestyrelsen skulle afgive betænkning om Nellemanns udkast og tillige om et subsidiært forslag, som kammerherre Bech fremsatte. Foruden de to forslagsstillere fik skovrider V. Fabricius, bankdirektør I. P. Aggerholm og godsejer C. Branth sæde i udvalget.

C. Bech forsvarede næste dag sit forslag, der egentlig først skulle fremsættes, når det havde vist sig, at Nellemanns forslag ikke kunne vedtages med ¾ af stemmerne, som lovene krævede. Det gentog i kortere form en del af det oprindelige forslag, mens sidste del kun sigtede til at lovfæste, hvad der allerede var udført i praksis. Udvalget fik vedtaget en række ændringer til Nellemanns forslag. At de enkelte paragraffer derefter blev vedtaget, hindrede ikke, at modstanderne vendte sig mod forslaget i dets helhed. Landtingsmand Holger Petersen forsvarede de gamle love. Bestyrelsens handle frihed ville blive indskrænket, hvis Nellemanns forslag vedtoges. Også Thyssen fandt, at det gav Selskabet snøreliv på, og Bech mente, at tilhængerne af forslaget påtog sig et stort ansvar. Godsejer C. Branth og proprietær Hasselbalch støttede derimod Nellemann. Modsætningen var skarp, og repræ sentanterne besluttede med 19

stemmer at nedsætte et nyt udvalg. Medlemmer blev C. Branth, E. K. Thyssen, P. Hasselbalch, Johs. Lauridsen og I. P. Aggerholm. Udvalgets sammensætning antydede, at et kompromis var nødvendigt.

På et ekstraordinært repræsentantmøde i Viborg den 19. novbr. 1907 indstillede det nedsatte udvalg S. Nellemanns forslag til forhandling, dog med en del ændringer; blev dette ikke vedtaget med det nødvendige flertal, ville udvalget forelægge sit eget forslag. Chr. Lüttichau havde håbet, at Nellmann ville trække sit forslag tilbage. Det skete ikke, skønt flere medlemmer udeblev, der venteligt ville have støttet hans forslag, og skønt andre tilhængere var stærkt interesseret i, at han ville gå langt ad forligsvejen. Forslaget faldt da med 8 ja mod 9 nej, og udvalgets subsidiære forslag, som navnlig Aggerholm havde udarbejdet, blev med små ændringer vedtaget med 15 stemmer mod 1.

Den endelige vedtagelse skete på den generalforsamling, som i henhold til Hedeselskabets gamle love (§ 9) skulle bekræfte lovændringer. Der rasede en snestorm den 9. januar 1908, og tilslutningen var ringe. Man foretrak en en bloc-afstemning og nøjedes med forandringer af redaktionel natur, idet eventuelle ændringer i forslaget skulle forelægges repræsentantskabet og derefter pånyvedtages af en generalforsamling. De nye love vedtoges derefter med 20 stemmer mod 1.

Som Hedeselskabets formål anførte § 1: »Træplantning på heder og andre jorder, der ikke er egnet til andet brug, hegns- og læplantning, tilkultivering af moser, enge og lignende grunde. Tilførsel af kalk og mergel til mergel fattige egne og i øvrigt enhver virksomhed, der følger af eller står i naturlig forbindelse med disse opgaver«. Dette ville man søge at opnå ved (som hidtil) at udgive et oplysende tidsskrift, gennem foredrag og forhandlinger med befolkningen, ved at tilrettelægge og lede de nævnte foretagender samt ved anlæg og drift af Hedeselskabets egne plantager, eng- mosekulturer til vejledning for befolkningen. Selskabets drift af egne planteskoler og tilsyn med andre skulle sikre befolkningen let adgang til at anskaffe træplanter for rimelig betaling. § 2 sluttede med den økonomisk set vigtigste betingelse for Hedeselskabets virksomhed: »Erhvervelse af lovgivningsmagtens, andre offentlige myndigheders og privates støtte ved tilskud og bidrag«.

§ 3 fastslog, at Hedeselskabets virkekreds var udvidet til at om-

fatte alle egne af den danske stat, som det forlængst i praksis havde vist sig. Medlem blev enhver (mand og kvinde, ind- eller udlænding, også institutioner), der ydede et bidrag på 100 kr. een gang for alle eller 4 kr. årligt, undtagelsesvis nedsat til 2 kr. Forretningsførerens pligt til at opkræve bidrag i januar og føre kontrol med restancer blev indskærpet (§ 4).

Til repræsentantskabet skulle fremtidig vælges 35 medlemmer (også kvinder kunne vælges), men sammensætningen blev livligt diskuteret. Det vedtoges, at Hedeselskabets bestyrelse og funktionærer ikke samtidig kunne være repræsentanter. Efter Nellemanns forslag skulle alle 35 vælges af Selskabets medlemmer, idet de daværende repræsentanter efterhånden gik af, men det ændredes til, at 5 valgtes for 3 år af repræsentantskabet (der selv bestemte, hvornår valget skulle foregå), mens 30 repræsentanter blev medlemsvalgte på 6 år: 4 i Ringkøbing amt, 3 i hvert af de øvrige jyske amter undtagen Ålborg og Thisted, der hver fik 2, mens Sjællands stift valgte 4, og enten Fyns eller Lolland-Falsters stift 1. Efter Nellemanns forslag skulle Ringkøbing amt have valgt 6 og Ribe 4, idet der - som også Ludvig Schrøder havde foreslået - kunne tages hensyn til såvel det udyrkede areal som til amternes antal af medlemmer i Hedeselskabet.

De nye love gav regler for fremgangsmåden ved valgene, for årsmøder og overordentlige møder (Selskabets medlemmer og pressen havde adgang, når ikke mødets deltagere vedtog at behandle en sag for lukkede døre). Repræsentantskabet fik nu klart lovfæstet sin ret til sammen med bestyrelsen at bestemme over Hedeselskabets virksomhed m.h.t. funktionærersaflønning, køb og salg af ejendomme, oprettelse af direktør- og andre funktionærposter m.v. Bestyrelsen blev valgt af repræsentantskabet på 3 år, et medlem afgik årligt, men kunne genvælges; den valgte selv sin formand og næstformand. Repræsentantskabet valgte sin styrelse, revisor m.v. indtil næste årsmøde og foretog desuden valg af 2 medlemmer og 1 suppleant til et kasse- og regnskabsudvalg. Repræsentantskabets formand eller et medlem af regnskabsudvalget kunne sammen med bestyrelsens formand disponere over Selskabets værdipapirer i henhold til påtegning på disse. - Lovændringen krævede et flertal på 2/3 af de tilstedeværende stemmeberettigede på et årsmøde; var mindre end 2/3 af repræsentanterne mødt, måtte der indkaldes et

nyt repræsentant møde.

Hedeselskabet havde nu fået love, der langt ud i fremtiden svarede til dets virksomhed.

Direktør og kommitteret

De indre brydninger bidrog til, at Hedeselskabet blev kritiseret, som det også skete i forbindelse med repræsentantvalget i 1908. Hertil kom, at Alberti affæren kastede en mistænksomhedens skygge overalt, hvor store virksomheder med vanskeligt overskuelig økonomi blev genstand for offentlig opmærksomhed.

»Vi lever i en tid, hvor fejlene bliver draget frem«, udtalte bestyrelsens nye formand, hofjægermester H. Lüttichau, da han på repræsentantmødet i Århus motiverede bestyrelsens forslag om oprettelse af en direktørpost. Bestyrelsen ville ikke skyde ansvaret fra sig, men den kunne umuligt sætte sig ind i detailproblemer, og om forretningsudvalget erklærede formanden åbent, at »denne indretning arbejder noget tungt og ikke uden rivninger«. Havde man derimod som mellemled en mand med autoritet, takt og forståelse af opgaverne, ville mange fejlgreb kunne undgås. Lüttichau bad repræsentantskabet nedsætte et udvalg, der sammen med bestyrelsen kunne føre denne sag frem til en heldig løsning.

Tanken vandt tilslutning, men mødte også modstand. Blandt repræsentanterne var landstingsmand, nationalbankdirektør Johs. Lauridsen stemt for en ordning med to direktører, mens folketingsmændene P. Th. Nielsen og J. P. Nørhave ønskede at udsætte sagen, indtil man nøje havde undersøgt, hvor vidt der virkelig var brug for en sådan mand. Lauridsen udtalte: »Hedeselskabet har een gang tidligere antaget en direktør til at samle det hele i sin hånd, men han magtede det ikke«, hvortil kammerherre C. Lüttichau bemærkede, at han jo havde arbejdet både med og uden direktør, men sammenligningen faldt absolut ud til fordel for direktøren. Også statsskovrider E. H. Wøldike fandt, at der manglede overledelse. Grosserer Holger Petersen foreslog nedsættelse af et udvalg, der skulle tage hele spørgsmålet under overvejelse. Efter genoptaget forhandling blev resultatet, at 18 stemte for I. P. Aggerholms (og

bestyrelsens) forslag, hvorefter der skulle oprettes een direktørpost og nedsættes et udvalg, der kunne tage stilling til, hvorvidt det var ønskeligt at oprette flere. 13 stemte for højskoleforstander J. P. Kristensen-Randers' forslag om nedsættelse af et udvalg, der skulle overveje betimeligheden af overhovedet at oprette een eller flere direktørposter.

»Direktøren« var altså vedtaget, og et 6-mands udvalg skulle nu sammen med bestyrelsen finde egnede diretøremner. Tilsyneladende gik det glat. Et underudvalg kunne den 27. september 1909 meddele, at kammerherre C. Bech havde tilbudt fra 1. april 1910 at overtage posten som administrerende direktør på vilkår, der ret nøje svarede til betingelserne i direktør P. Borchs kontrakt fra 1894. Sandsynligvis havde bestyrelsens formand på repræsentantmødet set hen til netop denne løsning, men måske ikke til punkt IV i udvalgets indstilling: »Posten som kommitteret [»subdirektør« i parentes blev strøget!] overdrages skovrider C. Dalgas .... Den kommitterede bistår den administrerende direktør i det omfang og på den måde, som bestyrelsen bestemmer ...«. Dalgas skulle beholde sin tidligere virksomhed og som kommitteret lønnes med ekstra 1000 kr.

Om dette havde udvalgets »overvejende flertal« kunnet enes. Men Holger Petersen var ikke underskriver. På det ekstraordinære repræsentantmøde 30. novbr. 1909 gjorde C. Bech (for lukkede døre) rede for sagens udvikling og sit eget tilbud. Han lagde ikke skjul på, at han ville sikre sig mod at lide økonomisk tab ved denne ordning. Det første år anså han for et »prøveår«: »Man kan bedømme sine egne evner forkert, og man kan møde vanskeligheder, som gør det ønskeligt at træde tilbage«. H. Lüttichau fremhævede nødvendigheden af, at Hedeselskabet fik en direktør - »år for år lægges nye opgaver på Selskabet« - og mente, at Bech som ikke-specialist ville stille sig uhildet og som den ældre have større autoritet overfor de ledende funktionærer. Han erkendte, at posten som kommitteret var oprettet »af opportune hensyn«. Dalgas kunne blive »ude på heden« (her havde han udført et stort arbejde), men dog stå til direktørens disposition, hvor der virkelig var brug for ham.

Holger Petersen opponerede kraftigt, til dels ud fra et økonomisk synspunkt. Hedeselskabet var - påstod han - siden E. Dalgas' tid kommet bort fra sparsommelighedsprincippet, bl.a. ved at

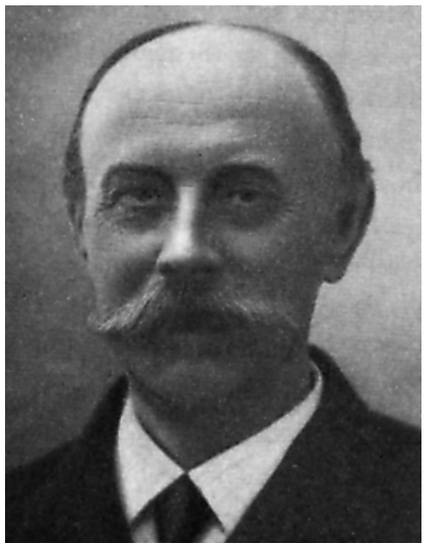

Carl Bech (1847-1920).
Formand for Hedeselskabets repræsentantskab 1907-10 (se nedenfor).
Selskabets direktør 1910-12.

overtage Moseselskabet. Den nye direktør skulle lønnes med 7500 kr. og havde efter kun 4 års forløb ret til en stor pension; den øvrige administration ville koste 18.000 kr. Hvorfor gjorde bestyrelsen ikke et forsøg med Dalgas som administrerende direktør, med en noget forhøjet gage? »Han har gjort et arbejde til stor gavn for Hedeselskabet. Man har ikke pousseret ham frem. Tværtimod«. Holger Petersen troede imidlertid, at C. Dalgas ville gøre fyldest allevegne.

H. Lüttichau forsvarede Bech, der vel havde »spredte interesser«, men nu fratrådte den væsentligste af sine poster, som formand for de jyske landboforeninger. Fra anden side blev det anført, at udvalget drog et lettelsens suk, da Bech blev nævnt som direktøremne; skovrider Dalgas ville ikke kunne skaffe ro om arbejdet. Valgmenighedspræst E. Terkelsen, Herning, så derimod i Dalgas den rette mand og sluttede sig til kritikken af den dyre administration. Godsejer C. Branth, Klarupgård, delte Holger Petersens opfattelse af Bech: »Han er ikke nogen myndig mand, og det trænger vi netop til«. Heri var formanden enig, men tilføjede, at Bech ville gøre sig gældende ved sin personlige elskværdighed. Provst E. K. Thyssen fremhævede, at Dalgas var tilfreds med nyordningen. Holger Petersen: »Vil Dalgas ikke være adskilligt gladere ved at blive direktør?«

Udvalgets forslag vedtoges med 21 stemmer mod 2, en overraskende stor sejr, der vel til dels skyldtes ængstelse for, at en splittelse ville øge vanskelighederne. Også forstmændene var relativt tilfredse med, at en ikke-fagmand blev direktør. Statsskovrider Wøldike udtalte håb om, at Dalgas - i kraft af traditionerne og sin egen dygtighed - kunne blive Bechs efterfølger.

Hvad der fulgte gav Bechs kritikere ret. Hans gode hensigter og personlige elskværdighed var ikke nok. Den nye direktørs bredt favnende løfter om at følge traditionerne men også søge nye veje, blev ikke fulgt op af handlinger, der kunne skabe respekt om hans indsats. Det blev hans skæbne at virke som Hedeselskabets direktør i en periode, hvor regering og rigsdag gennemførte nedskæringer, der også ramte Hedeselskabet, samtidig med at Bechs private administration krævede hans nærværelse på Engelsholm i en udstrækning, der var ganske uforenelig med hans nye stilling.

Bestyrelsen opnåede i vinteren 1909-10 med landbrugsministeriets støtte et statstilskud på 6.000 kr. til aflønning af Hedeselskabets direktør. Finansministeren (Edv. Brandes) var oprindelig afvisende, mens landbrugsministeriet i en ny skrivelse henviste til de betydelige samfundsnyttige opgaver, som Hedeselskabet varetog. Det blev antydet, at oprettelsen af en direktørpost sikkert også set fra et økonomisk synspunkt ville vise sig gavnlig, men denne passus gled ud (efter blyantspåtegningen: »Dette er sikkert mere end tvivlsomt«). C. Bech havde ligesom tidligere direktør P. Borch forpligtet sig til ikke at have anden lønnet virksomhed, men udvalgets oprindelige forslag fik tilføjelsen: »Dog må kammerherre Bech, for så vidt det kan forenes med, at han har bolig i Viborg, administrere sine ejendomme Engelsholm m.m.«. En endnu større indrømmelse opnåede Bech, da han fra 1. august 1911 fik ret til i et år »månedsvis at bo på Engelsholm med 1 ugentlig kontordag i Viborg«. Få dage før den 1. skulle kontoret have meddelelse om, hvor direktøren ville opholde sig den følgende måned, og C. Bechs gage (og statstilskud det til denne) blev reduceret i de måneder, direktøren boede på Engelsholm. For lukkede døre vedgik Bech, at han næppe kunne drive sit store landbrug, samtidig med at han var direktør. Han så nu hen til det øjeblik, da han som afløser kunne få »en yngre mand, der ikke havde så meget at passe«.

Bestyrelsen fastslog, at direktøren burde bo i Viborg, men gjorde alligevel indrømmelser for at beholde Bech - og for at opretholde den administrationsform, som var vedtaget af repræsentantskabet efter forhandlinger, der viste divergerende anskuelser såvel m.h.t. sag som personer.

Snart vidste bestyrelsen, hvor det bar hen, og før repræsentantmødet den 24. juni 1912 havde C. Bech tilkendegivet, at han ønskede at fratræde som direktør. »Jeg har altid indset, at mine kræfter var for svage til at løse de opgaver, som påhviler Hedeselskabets direktør«, hed det i Bechs afskedsbrev til H. Lüttichau, der ligesom G. de Lichtenberg var forhindret i at være til stede hin sankthansdag i Viborg. Provst Thyssen var da den, der forelagde bestyrelsens forslag. Det gik ud på, at kommitteret Dalgas »indtil videre« ved siden af sin øvrige virksomhed skulle påtage sig fra 1. juli at besørge direktørens forretninger, »uden herfor at modtage anden godtgørelse end den ham hidtil som kommitteret tilkommende løn og dækning af sine rejseudgifter«. En repræsentant bemærkede: »Hvis man ville være ond, kunne man med nogen ret sige, at direktøren ikke havde noget at bestille«.

I mødet for lukkede døre gennemgik grosserer Holger Petersen forretningsudvalgenes og direktørernes historie siden E. Dalgas' død. »Forretningsudvalgene gik itu. Det gik heller ikke med kammerherre Bech (som jeg forudså), vi bør tage Dalgas, som er den eneste, der duer dertil ... Det viste sig også, at alle lederne, da vi valgte Bech, hellere havde set Dalgas som direktør ... Jeg tror det ville skaffe fred, om bestyrelsen gjorde Dalgas til direktør«. Nogle var af samme mening, andre var betænkelige. Skulle Dalgas bo i Viborg eller blive på Birkebæk? Pastor Terkelsen anbefalede varmt Dalgas og mente, at han blev kritiseret, fordi »man har sat D. på en uriaspost uden tilsvarende myndighed og intet at sige overfor funktionærerne, uagtet han har måttet træffe afgørelser og føre forhandlinger, som direktøren burde [føre]«. Thyssen oplyste, at Dalgas havde tilbudt at være to dage om ugen i Viborg, og at man senere ville sikre ham mere medhjælp. P. Th. Nielsen følte sig ikke overbevist om, at Dalgas var den rette mand, og var stemt for at vælge to kommitterede. Den anden skulle da være Westh, som i hvert fald opfyldte en del af betingelserne. Wøldike fandt, at den hidtidige ordning kun havde været »en banen vej for Dalgas«,

menHedeselskabet ville få svært ved at styre sin kurs med ham ved roret. W. ønskede forretningsudvalget genindført med afdelingslederne skiftende som formænd, og hanstillede forslag om en helt ny mand som direktør: godsejer Har. Branth, Sdr. Elkjær. Repræsentantskabetsformand, I. P. Aggerholm, understregede, at Dalgas kun skulle »handle på og under bestyrelsens ansvar«. Stiftamtmand V. Bardenfleth ønskede et eventuelt direktørvalg udskudt et år, og sagfører A. Olesen ville som P. Th. Nielsen have hele sagen udsat til 1913. Thyssen afviste disse forslag og omtalte en påtænkt instruks, der - når afdelingslederne havde udtalt sig - skulle fastlægge forretningsgangen. Der blev diskuteret livligt om denne instruks. Holger Petersen og Thyssen var enige om, at den var en administrativ sag, men det endte med, at et nedsat udvalg fik en vis kontrol med instruksens udformning. Endvidere skulle dette udvalg, som pastor Terkelsen havde foreslået nedsat, have til opgave at fremkomme med forslag til en lovændring, nærmest i retning af amtsvalg, samt tage stilling til »forskellige forhold indenfor Selskabets arbejdsområde og økonomi« (underfor handlingerne gled »og økonomi« ud). Til medlemmer af udvalget valgtes Aggerholm, P. Th. Nielsen, E. Terkelsen, landstingsmand J. Sørensen-Saksager og stiftamtmand V. Bardenfleth. Efter sidstnævntes forslag undgik man udtrykket »direktørens forretninger«, således at det i bestyrelsens let ændrede forslag kun hed, at Dalgas »indtil videre fungerer som bestyrelsens kommitterede«. Denne fremhævelse var vigtig, og imod forslaget stemte kun een.

Udvalget af 24. juni 1912 søgte snart efter - »af hensyn til det gode forhold indenfor Selskabet«, som formanden (Aggerholm) anførte - at få afdelingsledernes og den kommitteredes myndighedsområder nærmere fastlagt. Det vedtoges, at bestyrelsen skulle udarbejde et forslag, som udvalgets medlemmer kunne tag stilling til. H. Lüttichau gjorde 4. oktober på et udvalgsmøde rede for bestyrelsens forslag til en instruks; det var udarbejdet sammen med den kommitterede, og V. Bardenfleth stillede et ændringsforslag. Det var udvalget magtpåliggende, at den kommitterede havde mindst 2 ugedage i Viborg og i øvrigt gennem daglig forbindelse med hovedkontoret holdt sig bekendt med korrespondancen og den øvrige forretningsførelse.Et springende punkt var Bardenfleths krav om, at afdelingslederne skulle have lejlighed til at forhandle med

bestyrelsen i tilfælde, hvor de havde særmeninger, mens C. Dalgas og Lüttichau frygtede en alt for tung forretningsgang. Instruksens § 2 kom i sin endelige form til at lyde: »De under de forskellige afdelingsledere henhørende sager, der ikke efter deres beskaffenhed og i overensstemmelse med den hidtidige forretningsgang må være overladt dem til selvstændig afgørelse, fremsendes til Hedeselskabet med vedkommende afdelingsleders erklæring eller indstilling. Som regel indbringer den kommitterede da sagerne med sin erklæring for bestyrelsen, der, hvor en sag frembyder tvivl, vil give såvel den pågældende afdelingsleder som den kommitterede fornyet lejlighed til skriftlig eller mundtlig at udtale sig for bestyrelsen inden vedkommende sags afgørelse«.

Afdelingslederne kunne altså i faglige spørgsmål af betydning til enhver tid gøre sig gældende ved siden af den kommitterede. Hvor forskelligt fra C. Bechs kontrakt, der gav den administrerende direktør den overordnede ledelse af Selskabets hele virksomhed, og hvorefter alle dets funktionærer var ham underordnet! I Bechs direktørtid, da bestyrelsen i samråd med direktøren gav regler for samarbejdet mellem denne og den kommitterede - uden noget repræsentantudvalgs mellemkomst -, havde C. Dalgas sandsynligvis haft større indflydelse, end der nu blev ham beskåret som »bestyrelsens kommitterede«. Men det var den energiske tidligere »subdirektør« kært, at den vedtagne instruks på hans eget forslag omtalte ham som »skovrider i Ringkøbing amt, leder af den vestjyske plantageadministration og forstander for Hedeselskabets elevskole, med bolig i Birkebæk« . Det var intet tilfælde, at den kommitteredes instruks nævnede Birkebæk før Viborg.

Medlemmer og repræsentanter

Den store fremgang for plantningssagen medførte, at Hedeselskabets virksomhed fik betydning for titusinder af landboer. Men Selskabets medlemstal holdt sig længe omkring 4700-4800 og var visse år dalende. Først efter 1910 var der en kraftig stigning, i 1912 havde Hedeselskabet godt 6600 og i 1914 henved 8000 medlemmer.

Udviklingen var ikke så stillestående, som disse få tal kunne tyde på. Befolkningens tyngdepunkt flyttede gradvis og uafvendeligt fra land mod by, og det præger også Hedeselskabets medlemslister. Hertil kom, at der i hovedstaden og vel i provinsbyerne med blev arbejdet energisk gennem pressen og fra fremtrædende erhvervsmænds side for at skaffe øget tilgang til Selskabet. Resultatet var, at København kunne tegne sig for henved af Hedeselskabets medlemstal. Af godt 7100 medlemmer var i 1914 4400 opført under jyske amter, godt 2700 under øernes, heraf 1805 i København (medlemmer i udlandet, men også en del indenlandske falder udenfor denne statistik). I 1888 var der i hovedstaden ca. 450 medlemmer, og såvel her som i en række jyske bydistrikter (således Århus, Randers, Hjørring, Holstebro, Kolding og Viborg) var stigningen relativt større end befolkningstilvæksten. I øvrigt var fremgangen størst i Vestjylland: i Ribe, Ringkøbing og Thisted amter under eet var medlemstallet 1888-1914 vokset fra 546 til 1589, i de øvrige jyske amter fra 1410 til 2810, men på øerne udenfor København var opgangen kun fra 695 til 908.

Tilsyneladende havde det ikke gjort større indtryk i øernes landdistrikter, at Hedeselskabet nu havde hele landet som sin arbejdsmark. Den store tilslutning i København var udtryk for, at man ligesom i Dalgas' tid opfattede hedekultiveringen som en nationalsag, som mere velstillede borgere gerne ofrede noget for, og mange var personligt engageret i plantningsforetagender. Men man mærker sig også den forholdsvis store tilgang i gamle hedeegne, som nyopdyrkning og plantageanlæg nu var i færd med at forvandle, distrikter som Herning, Grindsted og Holsted.

De ca. 100 forretningsførere, der i henhold til særlige vedtægter holdt regnskab med til- og afgang af medlemmer og opkrævede medlemsbidrag, var et alsidigt udsnit af befolkningen, men byerhvervene var dog stærkest repræsenteret, idet langt de fleste købstæder var midtpunkt for distrikter. På øerne havde Hedeselskabet i alt 33 distrikter. - Bidragsrestancer var i flere henseender et kedeligt fænomen. Ved repræsentantvalgene i 1908 medførte de, at mange medlemsstemmer måtte erklæres ugyldige.

På medlemslisterne var det store landbrug, byerhvervene og de såkaldte liberale erhverv mest fremtrædende. Forholdsvis mange større næringsdrivende, embedsmænd, læger, sagførere, lærere

m.fl. var medlemmer. Godsejerne var stadig mange, men indenfor Hedeselskabets repræsentantskab skete der efterhånden en vis forskydning. Af de 27 repræsentanter, der i perioden 1867-93 indvalgtes til afløsning af de fratrådte eller afdøde, var 16 godsejere og 2 gårdmænd. 1894-1914 indvalgtes 39 repræsentanter (idet antallet i 1908 blev forøget med 15), og da var de tilsvarende tal 11 og 7; desuden valgtes 2 mølleejere. Landmandsgruppen under eet gik tilbage, og der blev kun valgt et par forstmænd, derimod 5 handlende, 4 embedsmænd foruden 5 præster, lærere m.v.

Hvorvidt forskydningen betød en fremgang for sagkundskaben kunne diskuteres (og det blev det også), men det tør vist siges, at det politiske og folkelige røre satte sine spor ved repræsentantvalgene allerede før »systemskiftet« i 1908. På linie med forstander Ludvig Schrøder, Askov, stod pastor E. K. Thyssen, der i 1894 indvalgtes i repræsentantskabet og som i 1908 efterfulgte ham i bestyrelsen. En af Askov højskoles første elever, den driftige og alsidige erhvervsmand fabrikant Johs. Lauridsen, der fremfor nogen medvirkede til stationsbyen Vejens opkomst, valgtes i 1905 til repræsentant; han blev et par år senere landstingsmand (Venstre) og kort efter nationalbankdirektør. I 1908 indvalgtes bl.a. højskoleforstander J. P. Kristensen-Randers, Ollerup, og valgmenighedspræst Enevold Terkelsen, Herning, samt flere venstrepolitikere. Folketingsmændene J. P. Nørhave, Vust, og P. Th. Nielsen, Hårby, blev begge valgt af repræsentantskabet, mens landstingsmand J. Sørensen-Saksager var en af repræsentanterne for Hjørring amt; alle tre var gårdejere. Aktive politikere af Højre var grosserer Holger Petersen (indvalgt 1897), der fra1898 var københavnsk landstingsmand, endvidere godsejer H. Lüttichau, Tjele, der sad i repræsentantskabet 1905-08, samt den i 1908 indvalgte proprietær C. F. T. Hartz, Lundholm, der 1911 blev medlem af landstinget.

Repræsentantvalget i august 1908 var ingen revolution. Alle daværende repræsentanter vedblev at fungere, men der valgtes så mange nye, at hver kreds fik det antal, som § 6 i Hedeselskabets nye love fastsatte (jfr. ovenfor s. 359). Hvert 3. år afgik derefter halvdelen af de 30 repræsentanter, som Hedeselskabets medlemmer valgte; det skete 1. gang i 1911 efter lodtrækning på årsmødet1910, senere efter tur.

Når der opstod et vist røre om valget i sommeren 1908, skyldtes

det åbenbart udbredte forlydender om, at Hedeselskabets bestyrelse og en række repræsentanter støttede den ene af de to lister, som dermed fik en slags officiel karakter. Flere kandidater var dog fælles for begge lister (Sørensen-Saksager, Hartz og sagfører A. Olesen, Nr. Sundby), men på den »oppositionelle« liste var så forstkyndige mænd som skovrider Johs. Helms, Feldborggård, og stiftamtmand V. Bardenfleth, Vejle; den sidste indvalgtes i 1911. Af de nye repræsentanter valgtes de 3 »fælles« kandidater med godt 1850 stemmer, 8 andre med godt 1100. På den anden liste havde Helms og Bardenfleth godt 750 stemmer, de øvrige ·opstillede (deriblandt 4 gårdejere) lidt færre. Påfaldende mange stemmesedler var ugyldige: en del medlemmer havde ikke betalt kontingent, andre havde stemt to gange eller glemt at underskrive stemmesedlen, enkelte var ikke medlemmer! Da disse »formelle fejl«, som formanden kammerherre C. Bech med et mildt ord kaldte dem, var uden indflydelse på valgets resultat, godkendte repræsentantmødet den 11. september stiltiende valgene. - Ved valget af 15 repræsentanter i 1911 var kun 3 nyvalg, i 1914 betydeligt flere, idet enkelte repræsentanter ikke ønskede genvalg, andre var fraflyttet det amt de repræsenterede. Stiftamtmand Howard Grøn, Viborg, var blandt de nyvalgte. I 1913 indvalgte repræsentantskabet en fremtrædende forkæmper for hedens opdyrkning, byfoged V. Esmann, Esbjerg.

I perioden 1894-1914 skiftede repræsentantskabet tre gange formand Etatsråd G. Bruun, Asmildkloster, var som før nævnt repræsentantskabets myndige formand fra dets stiftelse til sin død i 1901. I 1896 og 1900 havde højesteretsadvokat Sophus Nellemann dog ledet årsmøderne, og han valgtes i 1901 til formand, skønt bosat i København. Det var som ejer af Alling Skovgård nord for Silkeborg, at den ansete jurist og fremtrædende organisationsmand havde vist sin store interesse for plantningssagen; 1894 valgtes han til repræsentant. I hans formandstid blev årsmøderne atter henlagt til flere andre byer end Århus, i 1900 og 1903 således til Herning, i 1902 og 1904 til Viborg (Preislers Hotel), 1905 til Vejen og i 1906 til Grenå, med udflugt bl.a. til herregårde og skove i Djursland, mens repræsentanterne tidligere havde besøgt plantager og mosestationer i Vest- og Sydjylland. Det blev Nellemann, der med sit skarpe blik for såvel formelle som reelle mangler ved Hedeselskabets 40 år gamle love påtog sig at udforme nye, der dog vedtoges i noget

Sophus Nellemann (1833-1915).

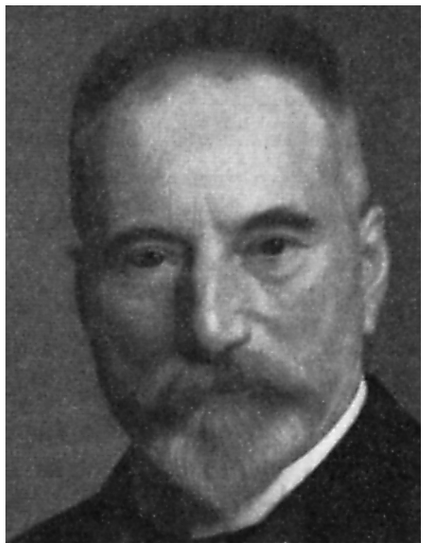

I. P. Aggerholm (1842-1922).

ændret skikkelse 1907-08.

Da Nellemann i 1907 fratrådte som repræsentantskabets formand, 73 år gl., fremhævede han, at Hedeselskabets interesser var bedst tjent med, at formanden boede i Jylland. Hans efterfølger blev da også en mand, der var stærkt knyttet til Jylland og dets land- og skovbrug, nemlig kammerherre Carl Bech, Engelsholm.

Carl Bech var en godsejersøn fra Valbygård ved Slagelse. Han blev student fra Sorø Akademi og 1870 cand. polit.; 1873 blev han ejer af Engelsholm ved Vejle, et gods, som også Lüttichau-slægten havde haft tilknytning til og senere F. Mourier-Petersen som barn og ganske ung. Bech var en dygtig landmand. Han fik mange tillidshverv og blev efter Chr. Lüttichaus fratræden de jyske landboforeningers formand (1893-1909) og i 1909 præsident i Landhusholdningsselskabet. Bech blev en populær mand blandt jyske landbrugere; han var elskværdig og iderig, men ikke netop de klare standpunkters mand, og med alle sine interesser var han ingen egentlig ledernatur. - Som formand for aktieselskabet Give Plantage gik Bech stærkt ind for plantningssagen. 1879 indvalgtes han i Hedeselskabets repræsentantskab; som udvalgsmedlem fik han

med adskillige sager at gøre og stillede ofte forslag. At C. Bech blev repræsentantskabets formand efter Nellemann faldt naturligt. Hans venlige og imødekommende væsen bidrog til hans popularitet, og han var en ganske repræsentativ skikkelse. Bechs korte formandsperiode (1907-10) stiller hans virksomhed i Hedeselskabets tieneste i et bedre lys end hans endnu kortere direktørperiode, hvor han - som ovenfor skildret - synes at have undervurderet vanskelighederne.

Bankdirektør I. P. Aggerholm, Holstebro, der i 1908 var valgt til næstformand for repræsentantskabet, valgtes i 1910 til dets formand efter C. Bech. Repræsentantmødet bøjede sig ikke for Aggerholms henvisning til sin alder (68 år) og hvad han anså for traditionens krav: at der i spidsen for Hedeselskabet (dets repræsentantskab) stod en landskendt mand i en anset social stilling. Næstformand blev nu grosserer Holger Petersen.

Hedeselskabets økonomi

Gennem det meste af Dalgas-perioden blev Hedeselskabets virksomhed overvejende finansieret gennem medlemsbidrag og gaver fra institutioner og private. Men gradvis skete der en ændring, idet statens tilskud stadig voksede, og de var i femåret 1880-84 en del større end alle de øvrige bidrag tilsammen, 1890-94 endog 3 gange så store (se s. 239). Denne udviklingslinie fortsatte stort set indtil 1911, men 1912-14 var den faldende.

Hedeselskabets regnskaber viser, at medlemsbidragene indtil 1900 var ca. 19.000 kr. pr. år, derefter en smule mindre, men fra 1910 stærkt stigende (i 1914 31.000 kr.), for de 20 år indkom i alt 403.860 kr. Institutionernes bidrag var ret uforandret gennem hele perioden, de fleste år 10-12.000 kr., i alt 237.811 kr. Kommunalrådene ydede om ved halvdelen, banker, sparekasser og nogle foreninger (navnlig landboforeninger) var bidragydere ligesom tidligere. Det Raben-Levetzauske Fond og Det Classenske Fideicommis tegnede sig normalt for henholdsvis 600 og 1090 kr. pr. år, hvortil fra 1906 kom Warburgs Legat med 500 kr. Endvidere indkom der

ret betydelige rentebeløb i henhold til legatstiftelser til støtte for hedesagen (se nedenfor). Det bør også noteres, at Hedeselskabets plantager, planteskoler og andre ejendomme, der modtog statstilskud, i denne periode gav langt større indtægter end tidligere. Men til enhver tid blev det erkendt, at hele den voksende, vidtforgrenede virksomhed var afhængig af statens tilskud, der samtidig indeholdt en anerkendelse af Hedeselskabets indsats, som regering og rigsdag år efter år bekræftede under finanslovdebatten.

I de 20 år 1895-1914 ydede staten, som det fremgår af nedenstående oversigt, ca. 4,5 millioner kr. til de forskellige foretagender, der sorterede under Hedeselskabet. Hvad der blev bevilget til Selskabets almindelige formål og til administration tjente naturligvis til fremme af en hel række opgaver; en specifikation er næppe mulig. Derimod anføres særskilt de summer, staten gennem Hedeselskabet og plantningsforeningerne ydede til billiggørelse af småplantning ved huse og gårde, til læplantning især, men også til plantning f.eks. af frugthaver. Dette beløb var gennem hele perioden væsentligt større end statstilskuddene til Selskabets egne plantager. Oversigten omfatter ikke statstilskud til private plantager, der påtog sig fredskovforpligtelse, idet tilskuddet blev direkte anvist plantageejerne.

Statens tilskud til de vigtigste formål udgjorde:

	Alm. formål, administration kr.	Småplantning kr.	Hedeselskabets plantager kr.	Mosekultur, mergling m.v. kr.	I alt kr.
1895-99	195.000	305.000	144.975	137.000	781.975
1900-04	266.500	360.000	208.952	166.500	1.001.952
1905-09	327.500	400.000	228.175	389.500	1.345.175
1910-14	458.097	284.000	180.000	455.86	1.377.958
	1.247.097	1.349.000	762.102	1.148.861	4.507.060

Det samlede statstilskud var 1895-1902 jævnt stigende, fra 145.505 til 207.793 kr. årligt, derefter 1903-04 ret uændret, og ser man bort fra ekstraordinære tilskud til mergelspor på i alt 420.000 kr., steg de årlige statstilskud fra 203.800 kr. i 1904 til 270.600 kr. i 1910, men 1912-14 bevirker den almindelige nedskæring af statstilskud

til en række foretagender et fald til 212-214.000 kr. Da småplantningen mistede ikke mindre end 42.000 kr., var det dog ret begrænset, hvad Hedeselskabets øvrige virksomhedsgrene gik glip af i periodens sidste og i visse måder vanskeligste år.

Til køb af plantagearealer ydede staten i 1895 15.000 kr., derefter 1896-1902 5000 kr. om året, 1903-08 kun 2000, i 1910 dog 20.000 kr., men fra 1912 bortfaldt dette tilskud helt. Kultiveringen af Hedeselskabets plantager støttede staten derimod med næsten uafbrudt stigende tilskud: 1895 og 96 knapt 20.000 kr. pr. år (iberegnet fredskovtilskud), derefter 25.000, i 1900 30.000 og 1902-11 40.000 kr. årligt, men nedskåret til 32.000 i periodens tre sidste år.

Det årlige statstilskud til småplantninger steg 1895-99 fra 55.000 til 70.000 kr., 1903 til 75.000 og lå 1905-09 på 80.000, 1910 og 11 endog 82.000 kr., men blev så fra 1912 halveret. Alt i alt var de direkte tilskud til plantning ikke væsentligt større i periodens sidste end i dens første femår. Som andetsteds omtalt kom plantningssagen i det nye århundrede mere i modvind. Nu var der jo plantet overordentligt meget, og kyndige iagttagere spurgte oftere og ud fra en tydeligt kritisk indstilling, om det økonomiske resultat ville svare til anstrengelserne. I en nedskæringsperiode blev Hedeselskabets gamle hovedformål ofte anskuet under ny synsvinkel: Var her ikke et område, hvor staten med fordel kunne spare?

Nye opgaver havde gjort krav på statsstøtte. Udenfor Hedeselskabets virkefelt var Hedebruget kommet til (fra 1906) og havde opnået betydelige statstilskud til hedeopdyrkere. De landbrugsmæssigt udnyttede hedejorders rentabilitet var ganske vist også omdiskuteret, men her ville merudbyttet dog i løbet af ganske få år være indenfor rækkevidde. Noget tilsvarende gjaldt mosekultiveringen, som Hedeselskabet siden 1888 med held havde søgt at fremme. 1895-99 modtog dets mosestationer et årligt statstilskud på 15.000 kr., der ganske vist efter 1900 blev reduceret til fordel for tilskud til den øvrige mosevirksomhed, men således at det samlede tilskud steg. Noget nyt var de særlige statstilskud til en kulturteknisk afdeling, i 1904 kun 4.500 kr., men allerede 1907 tredoblet til 13.500, 1912-14 dog nedskåret til 11.500 kr. årligt. 1906-13 ydede staten de ovenfor nævnte 420.000 kr. til indkøb af mergelspor. Et enkelt år (1908) fik Hedeselskabet 100.000 kr. til dette for mål. Da Selskabet fra nytår 1910 overtog Moseselskabets virksomhed og

dermed fik en moseindustri-afdeling, modtog denne 1910 og 11 14.500 kr. pr. år, men dette statstilskud blev i 1912 reduceret til 10.000 og var 1913 og 14 helt nede på 3800 kr.

Hedeselskabet kunne henimod periodensslutning regne med en ret betydelig indtægt af dets egne plantager, og en halv snes planteskoler gav som regel et lille overskud. Men disse og enkelte andre indtægter var forsvindende i forhold til de beløb, der krævedes for at holde den store virksomhed i gang. Da finanslovskommissionen i 1909 indhentede oplysning om samtlige funktionærer under Hedeselskabet, indeholdt fortegnelsen 57 navne, hvoraf flertallet havde tilknytning til forstvæsenet, 9 til mosevæsenet, 8 til den tekniske afdeling og mergelvirksomheden; nogle assistenter var ansat på hovedkontoret. De samlede lønudgifter beløb sig til 97.420 kr., en snes medarbejdere havde desuden indtægter i form af bolig, i reglen med jord. En del af Hedeselskabets skovridere og forstassistenter var samtidig plantører i private plantager.

En kærkommen økonomisk hjælp modtog Hedeselskabet fra private, der gennem testamentariske gaver eller på anden måde støttede hedesagen. Fra perioden 1894-1914 skal her kun nævnes nogle af de største pengegaver: Forfatteren Carl Møller, København, skænkede 10.000 kr. (1898), manufakturhandler V. M. B. Ratzeburg, København, 14.863 kr. (1902), lægen Emil Hennings 10.021 kr. (1903), etatsrådinde M. B. Bruun, København, 11.214 kr. (1903), Johs. og Marie Davidsen 17.400 kr. (1904), protokolfører Niels Fr. Hillerup Færch, København, 51.300 kr. (1909) og godsejer J. C. Jenssen, Dovergård: Det Jenssen Buchske Legat på 100.000 kr. (1912).

Også jord (hede og mager agermark) var en naturlig og velkommen gave. Kaptajn, sagfører K. C. Lassen, København, skænkede i 1898 Hedeselskabet 60 tdr. land ved Sunds, og enkefru Marie Weitemeyer overdrog i 1903 49 tdr. land, partikulier N. A. E. Weitemeyers plantage, til Hedeselskabet. I samme sogn (Læborg nord for Vejen) og i umiddelbar forbindelse med Weitemeyers pl. købte Hedeselskabet i 1902 ca. 92 tdr. ld. hede og gammel agerjord for en del af det beløb, manufakturhandler Ratzeburg havde testamenteret til Selskabet, resten skulle dække omkostningerne ved anlæg og vedligeholdelse af en plantage opkaldt efter giveren (1906).

Udover 27 plantageejendomme samt Hesselvig Enggård og Pon-

Påbøl plantage 1902. 17-årig granplantning, t.v. blandet med bjergfyr, t.h. ublandet.

toppidans mosestation ejede Hedeselskabet ved udgangen af 1914 aktier for ca. 52.600 kr., overvejende i plantager (heraf for 12.200 kr. i Påbøl pl. og for 6500 kr. i Dover pl., resten fordelt på 26 plantager og 3 andre foretagender), og obligationer til en værdi af 90.050 kr., hvoraf over 50.000 fra protokolfører Færchs legat og 20.000 kr. i forbindelse med dr. med. Carl Christensens legat for mosekultur.

Plantageanlæg og kultivering

Mod slutningen af sin livsbane havde Dalgas følt det som en stor lykke, at plantningssagen efterhånden var blevet de mange tusinde landboers sag og ikke væsentlig en opgave for storbesiddere og velstillede borgere i hovedstaden og det øvrige land. Den følgende 20-årige periode videreførte en udvikling, som rigsdag og regering længe støttede med stigende statstilskud. Resultaterne stod aftegnet i det danske landskab.

I 1899 antog direktør P. Borch, at godt halvdelen af Jyllands hedejorder siden midten af århundredet var indtaget til agerbrug eller plantning. »Bliver udviklingen ved at gå frem som hidtil, da tør man håbe, at den væsentligste del af Jyllands heder vil være gjort produktive ved midten af næste århundrede« - et håb, der ikke blev beskæmmet: Borch regnede med, at det bedste, mest rentable agerbrug i hedeegnene ville flytte fra de høje, sandede arealer ind på moserne og kærjorderne, mens »tarvelige opdyrkede jorder« samtidig blev indtaget til plantning. Lignende betragtninger havde P. Feilberg givet udtryk for året før, da han på sine inspektionsrejser kom forbi udstrakte nye plantager: »- et smukt resultat og nyttigt, forsåvidt skovkulturen overtager arealer, der kun meget slet egner sig til landbrugsproduktion«. Han var enig med sin ledsager, sognefogeden i Hovborg, der bemærkede: »Vi bruger for megen jord, det var bedre, om lidt mindre dyrkedes og da dyrkedes bedre«. Det burde - mente Feilberg - eftertrykkeligt indprentes overalt, at skovplantning var den bedste forberedelse for jorden til engang i fremtiden at finde en mere lønnende anvendelse.

Nu som tidligere var Vestjylland den vigtigste arbejdsmark, men i alle jyske amter gik plantningsarbejdet stærkt frem, takket være de meget betydelige tilskud såvel til plantager, der påtog sig fredskovforpligtelse, som til småplantninger. Fra 1898 fik Hedeselsk;abet i forståelse med landbrugsministeriet nærmere kontakt med plantningsinteresserede kredse på øerne, der nu også kunne opnå tilskud. Allerede i årene 1899-1902 fik Selskabet tilsyn med 10 plantager på Lolland-Falster, 16 på Fyn og 9 på Sjælland (de fleste

i Odsherred); snart blev også Bornholm repræsenteret. De fleste af disse plantager var små, men 1903 tilmeldtes den ca. 300 tdr. ld. store Bøtøgård plantage, hvis ejer var hofjægermester Fred. Tesdorpf, Orupgård. Senere blev der oprettet flere plantningsforeninger i Nord- og Vestsjælland.

Gennem hele perioden var antallet af plantager under Hedeselskabets tilsyn stigende, dog svagere i de sidste år. Efterfølgende oversigt viser stillingen ved udgangen af de nævnte år:

1894:	823	plantager, i alt	60.109	tdr. land	
1899:	1252	»	»	86.792½	» »
1904:	1656	»	»	108.494½	» »
1909:	1964	»	»	126.726½	» »
1914:	12182	»	»ca.	140.570	» »

Udtrykt i det nye mål - metersystemet anvendes først af Hedeselskabet 1912 - var det på 20 år en fremgang fra ca. 33.060 ha til 77.312 ha. At plantagernes gennemsnitsstørrelse var gået ned fra 40,2 til 35,4 ha må navnlig ses i sammenhæng med det stigende antal plantager tilhørende middelstore eller lidt større gårdbrug. Allerede i Dalgas-perioden var godt halvdelen af samtlige plantager på gårdmænds og husmænds hænder (se ovenfor s. 286 f.). En opgørelse over plantager oprettet 1895-1903 viser, at gårdmænd alene ejede 329 af 653 nye plantager, husmænd 28, godsejere og proprietærer 90, en relativ tilbagegang for de to sidstnævnte landbogrupper. 51 plantager tilhørte aktieselskaber og interessentskaber, en endnu stærkere nedgang. 28 plantager var i kommunalt eje (amt, by- eller sognekommune samt præstekald), resten - 127 - tilhørte med få undtagelse ikke-landbrugere, en meget stor fremgang for denne gruppe siden Dalgas-perioden. En optælling af plantager anlagt 1910-14 viser omtrent samme billede: gårdbrugere tegnede sig for 116 af 237 plantager, godsejere og proprietærer (forholdsvis flest i de tre nordjyske amter) kun for 23, mens gruppen, der overvejende omfattede ikke-landbrugere, talte 52, aktieselskaber m.v. 24, en relativ opgang siden periodens begyndelse.

Mange af de største plantager fandtes nu som før i aktieselskabsgruppen, gennemsnitsstørrelsen var her (1910-14) ca. 60 ha; nærmest kom den gruppe, der beherskedes af ikke-landbrugere, med

ca. 46 ha, mens det store landbrugs nye plantager var på gennemsnitligt 24 ha, knapt det dobbelte af gårdbrugernes plantageareal, hvis gennemsnitsstørrelse var ca. 13 ha. Tallene må dog tages med forbehold; nu og da var 2 à 3 gårdbrugere fælles om en plantage, større ejendomsbesiddere udvidede ofte deres plantager meget betydeligt i tidens løb, andre blev delt eller gik op i nyanlagte plantager.

Der blev i perioden 1895-1914 anlagt ca. 160 plantager på mindst 100 tdr. land (enkelte nåede først ved udvidelse denne størrelse). Omtrent en fjerdedel tilhørte aktieselskaber eller interessentskaber med et samlet plantageareal på godt 13.000 tdr. ld. (ca. 7.360 ha). I 1897 havde Hedeselskabet efter forhandling med statens tilsynsførende draget omsorg for, at interessentskaber indgik betryggende kontrakter, der fastsatte de nærmere betingelser for overtagelse af fredskovforpligtelse. En mønsterkontrakt anførte, at der årligt efter Hedeselskabets anvisning skulle tilplantes mindst 1/15 af plantagearealet, og at udgifterne hertil samt til hegn om plantagen, til veje, brandlinier og vandafledning skulle dækkes af interessenterne i forhold til deres andele i plantagen. Hugst måtte til sin tid ske efter en samlet plan, der i det mindste i tilfælde af uenighed mellem interessenterne skulle forelægges Hedeselskabet eller det tilsynshavende statsskovvæsen til endelig afgørelse. Var plantningsarbejdet ikke fuldført i løbet af 15 år, skulle interessentskabet, hvis organisation i hovedtræk blev fikseret, betale hvad det ville koste Hedeselskabet at lade det udføre.

Her er det kun muligt at strejfe enkelte plantagers historie, men interessant er det at se, hvorledes det ene initiativ rakte det andet hånd. Jydsk Myremalms og Plantningsselskab blev oprettet i 1897, efter at ingeniør J. lrminger på Østre Gasværk i København havde fundet myremalmen fortrinligt egnet til rensning af gas. Selskabet købte da myremalm af beboerne på Kampfladen og solgte den til gasværket, og for overskuddet tilplantede man efterhånden Myremalmsplantagen. Ved aktieselskabets stiftelse opfordrede beboerne dets ledelse til at indtage et større areal til plantning, hvad der ville give arbejde til mange hænder. Det førte til planer om køb af ejendommen Gedhus mellem Karup og Sunds, som E. Dalgas i sin tid havde tænkt sig at få tilplantet. Han havde også overvejet, om det ikke skulle være muligt at få straffefanger ud på heden, til sundt

og strengt arbejde i fri natur. I 1899 lykkedes det (som nedenfor omtalt) at føre det ud i livet på hederne ved Gedhus.

Plantningsselskabet Steen Blicher stiftedes i februar 1898 i København ved et møde, hvor forstander Ludvig Schrøder holdt et indledningsforedrag om jerntilvirkning i ældre tid og plantageanlæg i nyere. Han mindede om, at Blicher ikke blot var digteren og jægeren på heden, men en af de ivrigste forkæmpere for hedens tilplantning. I det nye selskabs bestyrelse indvalgtes skovrider C. Dalgas, professor A. Oppermann, grossererne V. Høffding og Holger Petersen samt bankdirektør Jul. Valentiner. Udover Gedhus-plantagens 1300 tdr. land ville Selskabet indkøbe et stort areal øst for Ringkøbing for her - fjernt fra Rugård - at anlægge »Mourier-Petersens Plantage«. Dette forslag fremsatte C. Dalgas et halvt år før den ansete første formands død. Det nye selskab opfyldte på denne måde sit hovedformål: at erhverve og tilplante større samlede arealer i jyske egne, hvor beboerne ikke ved egne midler kunne gennemføre de ønskelige plantningsanlæg.

I de fleste egne af Jylland blev der ved store gårde anlagt eller udvidet plantager. Længst mod nord anlagde godsejer Jørgen Larsen, der o. 1880 som entreprenør havde påbegyndt udtørringen af Gårdbogård sø, i 1899 en plantage i nær tilslutning til Ålbæk Klitplantage. Ved Bøgsted nær Hjørring havde politikeren kaptajn E. Bluhme på den dårligste jord anlagt en stor plantage, der i 1903 blev udvidet. På Mors supplerede den meget plantningsinteresserede kammerherre C. L. A. Steensen-Leth, Højris, ældre beplantninger ved køb af nye hedearealer 1895 og 1903. Syd for Limfjorden anlagde kammerherre J. A. Stemann i 1896 godt 200 ha plantage på hedebakker ved St. Restrup, og enkefru Magdalene Kjellerup, Visborggård, fik 1899 anlagt den store Marienhøj plantage nord for Hadsund. I Vestjylland tog godsejer H. J. C. Tranberg, Lønborggård, i 1896 initiativet til store plantageanlæg, som hans søn fortsatte, og i Viborg amt udvidede C. Lüttichau stamhuset Tjeles plantagekompleks. I det herregårdsrige Randers amt fandt særlig mange nyanlæg sted: på Skjærsø udvidede la Cour-slægten godsets skovrigdom, ved Sødringholm anlagde C. F. H. Holsten en stor plantage på hævet havbund, og nye plantager opstod ved Trudsholm, Hevringholm og Mejlgård (Bjergbakkerne). 1895 blev der i det udstrakte Vrads sogn midt i Skanderborg amt anlagt en ny

stor plantage (hofjægermesterinde Louise Brun); den lå ligesom statsplantagerne i Palsgård-distriktet og grev Brockenhuus-Schacks store Hjøllund-Bredlund plantage delvis på gammel indsande. I Randbøl sogn, hvor ejeren af Randbølgård havde foretaget store beplantninger og i 1891 fået oprettet Det Grønske Fideikommis, blev plantagen Randbøldal anlagt i 1903. På øerne var der kun få »herremandsplantager«.

Idet nye århundrede, hvor udstykningen opløste mange især nord- og vest jyske herregårde, ydede andre erhvervsgrupper en forholdsvis stor indsats ved plantageanlæg. Allerede i 1890erne fik grosserer Holger Petersen adskillige større københavnske erhvervsdrivende i sit følge, såvel ved anlæg af enkelt mandsplantager (se ovenfor s. 290), som når det gjaldt oprettelse af aktieselskaber, fremfor alt Plantningsselskabet Steen Blicher. Initiativet forstærkedes efter 1900. Af de 45 plantager på mindst 100 tdr. ld. (55 ha), der i årene 1910-14 blev nyanlagt eller udvidet, ejede aktieselskaber 10 og ikke-landbrugere 28. Sidstnævnte gruppe plantageejere havde en broget sammensætning. Den omfattede konsuler, direktører, grosserere, købmænd og andre handlende, fabrikanter, håndværkere, ingeniører, læger, sagførere og embedsmænd, samt et enkelt forfatternavn: grosserersønnen Åge Meyer Benedictsen, der i 1905 anlagde plantagen Jeanette i Nr. Vium sogn, Bølling herred.

Tyngdepunktet lå i hovedstaden, men også Jylland var godt repræsenteret, bl.a. ved enkelte af Hedeselskabets mænd. En af dem var sagfører A. Olesen, Nr. Sundby, der fra 1893 ejede Møgelbjerg pl. i Hammer sogn og i 1913 kunne skænke Hedeselskabet et plantageareal sammesteds, en anden var fabrikant Johs. Lauridsen, Vejen, der i 1906 anlagde Dalagergård pl. Enkelte jyske plantageanlæg var familieforetagender: Neergårdsminde skov i Ginnerup sogn (Djursland) blev 1895 anlagt som plantage af fire søskende Carøe, der fra 1893 ejede Skærvad, og i 1906 anlagdes Breinholts pl. i Guldager sogn, af konsul Chr. Breinholt og familie, Esbjerg. Blandt jyske plantageejere møder man erhvervsdrivende fra Ålborg, Viborg; Randers, Silkeborg, Århus, Horsens, Kolding, Esbjerg og Varde, også fra en driftig stationsby som Vejen. Af øernes købstæder var bl.a. Odense, Svendborg og Rødby repræsenteret.

Hovedstadens voksende interesse for hedesagen gav sig ikke blot udslag i en relativt stor medlemstilgang til Hedeselskabet, men

Plantningshold arbejder i Grane plantage, Vrads sogn, under ledelse af en af Hedeselskabets assistenter (1898).

efterhånden også i ret omfattende københavnske plantagekøb. Da Chr. Dalgas i 1907 skrev om nye plantageanlæg i Sydjylland, så han en stærkt medvirkende årsag til disse ny erhvervelser i »den omstændighed, at man kan nå denne del af Jylland med 7 timers banekørsel fra København«. Men de midt- og sydjyske plantageegne var noget mere end et yndet ferieland for velhavende københavnere. E. Dalgas havde personligt bedraget til, at agitationen for hedesagen som nationalsag blev særlig livlig i København, og Ludvig Schrøder talte ofte om »den historiske bænk i Askov«, hvorfra resultatrige tilskyndelser i sin tid havde nået grosserer Holger Petersen, der senere fik andre til at følge sit eksempel.

I de magre egne syd for Silkeborg købte ingeniørfirmaet F. L. Smidth & Co. i 1899 Skærbæk plantage, hvis areal ingeniør Poul Larsen efterhånden fik stærkt udvidet. Midt i unge granbevoksninger blev her anlagt en pileplantage, som kunne udnyttes industrielt. I Arnborg sogn, Hammerum herred, havde professor, dr. jur. J. H. Deuntzer (den senere konseilspræsident) i 1898 anlagt Fasterholt plantage, dengang ca. 820 tdr. ld., nemlig »størstedelen af Fasterholt bakkeø samt den omgivende flade, hvor der findes betydelige over knøgne sandarealer«, hedder det. På lyngheder i Hejnsvig sogn, nær Holger Petersens Baldersbæk, anlagde arkitekt

Ingemann s.å. Lundgård pl., som senere blev udvidet. I samme egn havde bankdirektør Axel Heide ved århundredskiftet erhvervet henved 1000 tdr. ld. stærkt kuperet plantageareal, der også omfattede et par bestående plantager. En københavnsk fabrikant anlagde 1901 Guildals pl. i Sdr. Omme sogn næsten samtidig med, at et aktieselskab med stiftamtmand Bardenfleth, Vejle, som formand gik i gang med tilplantningen af den store Sdr. Omme pl. Grosserer Nissen (firmaet Bucka og Nissen) anlagde i 1901 Jyndevad pl. De fleste københavnske køb af hedearealer i den følgende tid supplerede tidligere anlagte plantager. Det bør nævnes, at hovedstadens store pengeinstitutter også direkte tog del i hedebeplantningen. Sparekassen for Kjøbenhavn og Omegn overtog i 1897 Ørbækgård i Djursland og anlagde året efter en plantage, Ørbæk skov, der allerede i 1908 var tilplantet. Ikke langt fra Dalgas pl. blev den lille Tårupgård pl. i 1905 anlagt af Den danske Landmandsbank.

Et af de interessanteste plantageanlæg i denne periode er knyttet til direktør H. P. Hjerl Hansens navn. - En hjemvendt dansk-amerikaner udkastede i 1909 tanken om indsamling til et fond i lighed med, hvad norsk-amerikanere havde praktiseret, og bl.a. med det formål at fremme Hedeselskabets mangeårige arbejde for at omdanne hede til skov. Chr. Dalgas greb ideen til en »Dansk-Amerikanernes Plantage«og foreslog navnlig udenlands danske at tegne aktier á 100 kr. i en ny stor vest- eller midtjysk plantage. I marts 1910 indbød Hedeselskabet samtidig til aktietegning i en Ludvig Schrøder-plantage, som man tænkte sig anlagt på Hjelm hede, der lå op til de langstrakte Flynder- og Stubbergård søer syd for Skive, i Ringkøbing amt. Her havde i 1901 den daværende ejer af Stubbergård, stamhusbesidder, cand. polyt. Holger Møller til Østrupgård, anlagt en stor plantage, Stubberkloster pl., der dog kun delvis blev beplantet. Dansk-amerikanernes initiativ gik i en anden retning, da det storslåede lyngklædte landskab i Rebild bakker ved Rold skov i 1910 blev erhvervet for indsamlede midler og i 1912 indviet som en nationalpark, der for altid skulle henligge i naturtilstand. På arealerne ved Flynder sø blev der ganske vist 1912-13 anlagt plantager, ikke blot Ludvig Schrøders pl., men også: Hjerlhede pl. opkaldt efter direktør Hjerl Hansen, der i 1910 havde erhvervet heden. I det lange løb gik imidlertid fredningstanken også her af med sejren. 1931 blev Hjerlhedens ca. 1200 ha, hvoraf en trediedel plantage og

Hjelm Hede før 1900.

agerland, overdraget til Hjerl-Fonden (af 1915), og de afvekslende, naturskønne landskaber på begge sider Flyndersø blev fra 1934 fredet. Her opstod frilandsmuseet Den gamle Landsby.

Store værdier stod på spil, efterhånden som hundreder af plantager voksede frem og mange blev til udstrakte skove. Allerede i 1891 havde E. Dalgas arbejdet for brandforsikring af nåletræsplantager, og det var betryggende, at Dansk Plantageforsikringsforening i 1899 kunne træde i kraft, efter at 20.000 tdr. land nåletræsplantage var indtegnet til forsikring. Kammerherre C. Lüttichau blev dens første formand.

År efter år blev et betydeligt antal plantager »fuldført«, som det hed i fortegnelserne over A-plantager, der var helt tilplantede og fik pålagt endelig fredskovforpligtelse. Tilplantningen fandt naturligvis sted i ret forskelligt tempo; mange plantager blev i tidens løb stærkt udvidet, så »fuldførelsen« kun gjaldt en del af plantagehelheden. Hedeselskabets Tidsskrift bragte i 1901 en fuldstændig oversigt over A- og B-plantager under Hedeselskabet ved udgangen af 1900. Trods vissse tilsyneladende uregelmæssigheder især

omkring 1880 viser den såvel stigningen i tilmeldelsen afplantager som tilplantningens omfang ved indgangen til det 20. århundrede.

Anlægs-	Antal	Areal i	Tilplantet før 1901	
tiden	plantager	tdr. land	tdr. ld.	i %
1866-70	7	4.650	978¾	85,6
1871-75	23	7.126	584¾	78,4
1876-80	64	7.786	544½	71,2
1881-85	194	10.313	581¼	73,5
1886-90	283	17.685	595¾	54,2
1891-95	287	16.894½	8.346¼	49,4
1896-1900	530	26.384½	7.241½	27,4
	1.388	90.839	47.869	52,7

De ældste plantager var gennemgående langt de største, men uanset udvidelser synes den overvejende del af plantagerne fra før 1885 tilplantet, og tilplantningsprocenterne for de tre sidste 5-årsperioder lader også formode, at fuldførelse var mulig indenfor ca. 15 år, som man tilstræbte for interessentskabernes vedkommende. Gennemgår man selve fortegnelsen, viser det sig, at mange af de i 90erne tilkomne plantager allerede var fuldført eller i hvert fald 80-90 % tilplantet. Det gjaldt dog kun undtagelsesvis de meget store plantage arealer fra tiden efter fredskovordningens ikrafttræden 1885. Der blev i 1901 givet nye regler for statstilskud til fredskovplantager; minimumsgrænsen blev sænket fra 20 til 10 tdr. land.

En sammenligning med plantageoversigten ovenfor s. 377 vil vise, at tilvæksten i de følgende 14 år var næsten 50.000 tdr. ld. (ca. 27.500 ha). Der findes næppe fuldstændige oversigter over, hvor meget der år for år blev tilplantet, men A-plantagerne (der påtog sig fredskovforpligtelse) omfattede

ved udgangen af 1894:	516	plantager	med	ca. 29.300	ha
» » » 1904:	1656	»	»	ca. 59.700	»
» » » 1914:	1762	»	»	ca. 72.266	»

At arealtilvæksten i det første tiår var langt større end i sidste må ses i sammenhæng med de mange »fuldførte« plantager. Men der kom stadig nye til. 50 år senere (i 1964) var der under Hedeselskabets medvirken anlagt plantager med et fredskovpligtigt areal på ca. 105.000 ha.

I en tid, hvor hede blev beplantet som aldrig før og nyopdyrkning fremmet med statsstøtte, vågnede i naturelskeres sind ængstelsen for, at de lyngklædte vidder snart skulle være en saga blott og uerstattelige landskabelige værdier gå tabt for stedse. Fredningstanken var på vej, 1911 stiftedes naturfredningsforeningen. Hedens digter i den nye, allerede dengang så effektive tid talte lyngens sag i nogle af sine skønneste digte. I »Den jydske Lyng« gav Jeppe Aakjær som så ofte udtryk for sine følelser med deklamatorisk fynd, idet han lod lyngen selv bede for sit liv. Endnu kan slutningsversene synes mærkeligt aktuelle:

» - Sært som min hede er menneskets krav;
brød skaber ikke hans lykke alene;
mæt ham med velstand; før nogen ved af,
skælver hans hjerte i suk efter - stene.

Und mig da fred på min fædrenegrund!
Lad mig i sandet dog rødderne sprede!
Brød skal du hente fra muldmarkens bund,
vidsyn og fredpå min drømmende hede«.

Plantningsforeningerne og Hedeselskabet

Enrico Dalgas skal engang på sin »elektriserende« måde have sagt, at opgaven måtte være at plante, lige til man kunne gå i skov fra Limfjorden til Kongeåen! Skulle det tages bogstaveligt, var det ingen lykkelig tanke. Men plantet blev der fra Skagen til Sønderjylland og med det resultat, at tusinder, ja titusinder af små plantninger i sogn efter sogn gav Jylland et nyt præg. Der blev lunt omkring bostederne, grønne linier alle vegne, landskabet blev langt mere afvekslende, men mange åbne udsyn gik tabt, da landet blev »lådden« (Dalgas' udtryk har vel moret hans samtid, men kan i nutiden give et kriblende ubehag). For disse landskabsforandringer næsten overalt på halvøen havde plantningsforeninger et stort medansvar.

Siden 1888 havde Dalgas og hans medarbejdere søgt at omorganisere uddelingen af planter, således at stedlige plantningsforeninger afløste Hedeselskabets »Småplantningsforstandere«. For 50 øre kunne enhver blive medlem, få køkkenhavefrø for 40 øre og i øvrigt planter til halv pris, i visse tilfælde gratis. Hver forenings medlemmer valgte egen bestyrelse, dog udpegede Hedeselskabet et af dens medlemmer, i reglen en af Selskabets medarbejdere. Efter bestyrelsens forslag valgtes for hvert sogn 1 á 2 kredsforstandere, der kunne modtage medlemmernes plantebestillinger, vejlede ved valget af planter og forhandle med Hedeselskabet om foreningens andel i statstilskuddet, hvorefter bestyrelsen anskaffede planterne og lod dem fordele ved sit særligt plantnings kyndige medlem.

Skønt E. Dalgas i 1888 taler om nye foreninger, der »i alt væsentligt« stø bes i samme form, var der jo langt tidligere oprettet plantningsforeninger af noget forskellig karakter. Det lokale initiativ, som Dalgas og Hedeselskabets skovridere havde opmuntret, blev naturligvis ikke glemt derude, hvor plantningen foregik. Men da Chr. Dalgas mange år senere skildrede småplantningsforeningernes start, blev generalkonsul Pontoppidans gave på 2000 kr. til en have- og plantningsforening i Hammerum herred fremhævet som et afgørende moment, idet E. Dalgas havde grebet lejligheden til at indlede en Jyllands omfattende agitation for at organisere plantningsforeninger.

»Der blev givet disse foreninger selvstyre«, betonede Chr. Dalgas i 1905, og han syntes i 1907 overrasket over Han Herredernes plantningsforenings 25-årsjubilæum. Dens stiftelse 1882 var et eksempel på, hvorledes stedlige kræfter tog fat og organiserede planteuddelingen, med tilskud ikke blot fra Hedeselskabet, men også fra amtsråd, enkelte kommuner og en lokal sparekasse. Efter Hedeselskabets forslag gik bestyrelsen ind på at »lade foreningen omstøbe i en ny form, således som det søgtes gennemført i Jyllands hedeegne«. På en ekstraordinær generalforsamling i august 1889 i Fjerritslev, hvor E. Dalgas var til stede og holdt foredrag, vedtoges ændringen enstemmigt. Således blev efterhånden Hedeselskabets indflydelse en afgørende faktor.

De omorganiserede ældre foreninger og de nye, der kom til, arbejdede på samme linie. Mange af dem var store. Plantningsforeningen for Hammerum herred, der var stiftet i december 1887,

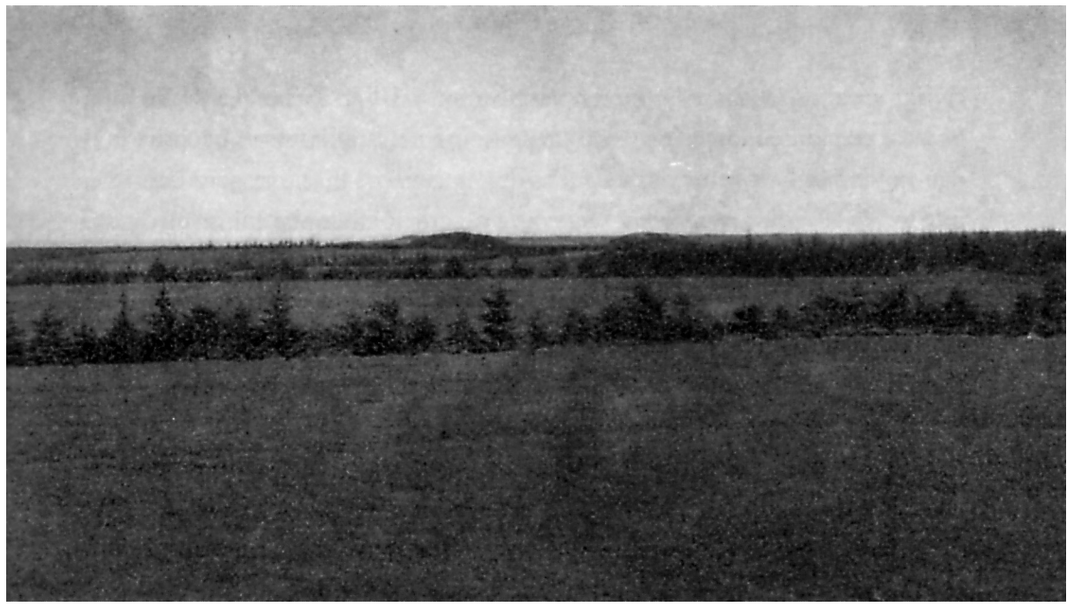

Læhegn og vejplantninger ved Okslund i Houen sogn 1902.

havde i 1896 944 medlemmer, hvoraf 680 havde modtaget i alt 617.000 planter til ½ pris (fattige husmænd dog til ¼), takket være Hedeselskabets tilskud. For 225 kr., som herredssparekassen og Herning Hede- og Diskontobank ydede, blev der uddelt præmier for vel udført hegns- og læplantning. Chr. Dalgas var Hedeselskabets repræsentant i bestyrelsen. Den lidt mindre plantningsforening for Give og omegn havde samme år uddelt ca. 650.000 planter og indkøbt en del havefrø. 31 medlemmer modtog præmier for hegns- og læplantning, mest i form af hvidgran, men 1. præmietagerne tillige 6 kr. »til udførelsen af arbejdet ved gravning af ren der«. Der blev givet anvisning m.h.t. såvel jordarbejde som plantning. Til svarende beretninger foreligger fra andre plantningsforeninger. Hedeselskabet sørgede ikke blot for tilskud, men lod gratis uddele småskrifter, der gav vejledning m.h.t. anlæg af småplantninger og levende hegn, dyrkning af køkkenurter m.v.

Læhegn var et alvorligt problem. I de vidtstrakte skovfattige egne af Jylland blev haver og marker udsat for vindens piskende og udtørrende magt. Værnet var næsten overalt for svagt. Ved at

planten og enlunde hårdføre træer kunne man ganske vist - som direktør P. Borch skrev i 1900 - få læbælter, der kunne holde 10 á 15 år, men man burde skabe læhegn, som rigtigt anlagt og behandlet kunne vare i mindst 50 år. Læbæltet skulle også give læ ved jorden, og velegnet til læplantning i Vestjylland var egentlig kun den nordamerikanske hvidgran, mens den nøjsomme bjergfyr, som kun i sin ungdom var vindstærk, bedst egnede sig som mellemplantning og måtte fjernes i tide. Kun på meget mager hede eller sandflugtsarealer var det nødvendigt at anvende bjergfyr også i yderste række mod vest eller nord. Til plantning af hvidgranshegn hørte der kulegravede render, gerne dækket med et tyndt lag ler for at hindre »sandpisk«. Langs markskel og veje måtte hvid gran ligeledes foretrækkes, her i en enkelt række og ikke blandet med bjergfyr. Som læ for have og bygninger ville løvtræplantning kunne lykkes selv på ret tarvelig jord, blot den blev godt kulegravet og ikke var for tør og sandet. Ydertræerne skulle være meget hårdføre og kunne modstå vindens tryk, som bøg og eg i blanding, mens lavstammede mellemlætræer og mere højstammede overlætræer inderst i læbæltet måtte fuldende den læplantning, der - omhyggeligt anlagt og vel plejet - ville kunne bestå i 2 eller 3 menneske aldre.

Ind i det nye århundrede blev agitationen for læplantning fortsat for fuld kraft og nye plantningsforeninger stiftet. Efter opfordring fra Hedeselskabets bestyrelse vedtog delegerede fra 40 plantningsforeninger på et møde i Herning 30. september 1902 at oprette De samvirkende Plantningsforeninger. Pastor E. K. Thyssen, Ølgod, blev samvirksomhedens formand. På dens årsmøder blev aktuelle problemer livligt diskuteret. Et af dem var samarbejdet mellem plantningsforeningerne og landboforeningerne, hvis planteavlskonsulenter havde de bedste betingelser for at fremme interessen for plantningssagen. Konsulent Th. Madsen-Mygdal (den senere statsminister) udtalte på årsmødet i 1905, at samarbejdet om læplantning var ønskeligt, især i de vestlige dele af Jylland, men det burde foreløbig overlades til de enkelte landboforeninger at udføre det nødvendige oplysningsarbejde.

Så langt var der enighed. Når Madsen-Mygdal hævdede, at husmands- og landboforeningerne ligesom plantningsforeningerne burde have samme andel i statstilskuddet til småplantninger, stillede C. Dalgas sig derimod afvisende. Hvis enhver kunne købe

sine planter, hvor han ønskede det, og få halvdelen af udgifterne refunderet, ville det blive »en almindelig ukontrolleret anvisning på statskassen«. Der var valgfrihed mellem planteskolerne, men bestilling måtte ske gennem plantningsforeningerne, der havde udført så stort et arbejde for denne sag. Fra husmandsforeningernes side var der længe utilfredshed med Hedeselskabets og plantningsforeningernes holdning, men i september 1906 anmeldte De samvirkende jydske Husmandsforeninger sig som plantningsforening, og i november s.å. blev der på et møde mellem formændene for de to samvirksomheder samt skovriderne Dalgas og Johansen fra Hedeselskabet truffet nærmere overenskomst om regler for bestilling, planteudlevering og beretning om udført plantningsarbejde. Husmandsforeningerne fik i 1907 et tilskud på ca. 2250 kr. (fordelt mellem 67 foreninger), i 1912 var det på 8000 kr.

Den voksende plantningsaktivitet, som også landbo- og husmandsforeninger udfoldede, skabte indenfor plantningsforeningerne en vis ængstelse for, at de ikke skulle kunne hævde sig, medmindre de blev mere selvstændige. Da Hedeselskabet efter den førnævnte overenskomst gav afkald på at »kontrollere« husmandsforeningerne ved at sætte en mand ind i deres bestyrelse, blev der i 1908 stillet forslag om, at også plantningsforeningerne i så henseende skulle være frit stillet. Trods nogen kritik af Hedeselskabet og dets tilsynsmænd holdt man fast ved den gældende ordning. Flertallet ønskede ikke at bryde »de historiske bånd, der knytter plantningsforeningerne til Hedeselskabet« (lærer H. J. Hansen, Sir). I 1912 stillede C. Dalgas på Hedeselskabets vegne forslag om, at Selskabet frafaldt sin ret til at indvælge et medlem i hver plantningsforenings bestyrelse, men forslaget blev forkastet på plantningsforeningernes årsmøde. Samvirksomhedens bestyrelse fik derimod bemyndigelse til at forhandle med Hedeselskabet om en friere anvendelse af statstilskuddene.

Småplantningssagen fulgre i det meste af perioden en rolig udviklingslinie. I 1914 uddeltes der planter gennem 60 plantningsforeninger, hvortil kom Hedeselskabets hovedkontor og Færøernes småplantningsdistrikt; nogle skole haver og foreninger til kirkegårdsbeplantning modtog mindre partier planter. Årsregnskaberne 1895-1914 vedrørende Hedeselskabets småplantninger omfatter ikke B-plantager, men praktisk talt kun planter til nedsat pris (jfr.

statstilskud) og anvendt til plantning ved huse og gårde samt til læhegn. I efterfølgende oversigt er antallene af uddelte planter afrundet til 1000, planternes pris og de ydede statstilskud til hele kroner.

	Antal modtagere	Uddelte planter løvtræer	Uddelte planter nåletræer	Beløb kr.	Statstilskud kr.
1895-99	60.884	9.383.000	45.663.000	504.112	259.934
1900-04	67.794	11.223.000	52.991.000	627.026	319.226
1905-09	75.676	14.077.000	63.690.000	720.121	349.508
1910-14	62.521	13.052.000	54.243.000	659.029	256.331
1895-1914	266.875	47.735.000	216.587.000	2.510.288	1.184.999

Indtil 1904 var antallet af medlemmer, der modtog planter, næsten hvert år stigende, og først i nedskæringsårene var der en meget mærkbar nedgang. 1895-99 uddeltes der i gennemsnit godt 150 løvplanter årligt pr. modtager, 1910-14 over 200, mens de tilsvarende antal nåletråer var ca. 750 og hen ved 900. En del plantningsforeninger på øerne modtog langt flere løvtræer end nåletræer, men i Odsherred var forholdet 1:3, i Skippinge herred endog 1:6 omtrent som i Vest- og Nordjylland, i nogle østjyske distrikter ca. 1:1.

Gennem det meste af perioden modtog plantningsforeningerne i statstilskud ca. halvdelen af, hvad planterne normalt skulle koste, fra 1905 dog en del mindre og 1912-14, da staten brugte sparekniven, blev knapt 1/3 dækket ved statstilskud. Alvorligt var det i denne forbindelse, når det i Dansk Landbrug o.fl. blade blev anført, at der efter statistikken kun skulle være plantet¼ af, hvad der burde være præsteret.1880-1911 blev der ydet 1.552.000 i tilskud til småplantninger (herunder B-plantager), og det skulle give et beplantet areal på ca. 50.000 tdr. ld., hvoraf Statistisk Bureau kun anførte 12.579. Under en livlig polemik i januar-februar 1912 gjorde Chr. Dalgas opmærksom på flere fejlkilder, navnlig at de fleste småplantninger sikkert var anført under »Skove og plantager«; efter hans beregninger skulle der i Jylland være ret god overensstemmelse mellem statstilskuddene og det areal samtlige småplantninger, hegn m.m. indtog. Kritikken kunne dog ikke afvises: der blev åbenbart plantet for lidt, fordi der her savnedes en betryggende kontrol.

Plantningsforeningerne kunne i efteråret 1911 på en ekstraordinær generalforsamling varmt slutte sig til Hedeselskabets andragende om at opretholde statstilskuddet til småplantningen. Efter forhandling med landbrugsministeren og de bevilgende myndigheder blev der til anskaffelse af planter bevilget 40.000 kr. og desuden 8000 kr. til dækning af Hedeselskabets udgifter til vejledning, agitation, rejser m.v. På rigsdagen gik flere repræsentanter imod en stærk nedskæring, men landbrugsminister Anders Nielsen var skuffet over, at Hedeselskabet ikke fremsatte et virkeligt konstruktivt forslag til en løsning af plantningsproblemet, vor agitation og organisation var så afgørende. Efter forhandlinger med Selskabets bestyrelse blev bevillingen til dets almindelige formål forhøjet med de nævnte 8000 kr. I 1913 stillede De samvirkende jydske Husmandsforeninger forslag om, at statsmidlerne til hegns- og læplantning skulle uddeles direkte til plantningsforeningerne og ikke gennem Hedeselskabet. De samvirkende Plantningsforeningers bestyrelse afviste forslaget. En række forhandlinger om friere anvendelse af statsmidlerne var ikke ført til ende i 1914, men Hedeselskabet udvirkede, at plantningsforeningerne fik en særlig bevilling på 4000 kr. til demonstration af hegn, oplysningsvirksomhed og sekretærløn. De jyske husmænds samvirksomhed, som var langt den største plantningsforening, fik løfte om 1000 kr.

Hedeselskabetsegne plantager. Andre virkefelter

I modsætning til resultaterne af samarbejdet med plantningsforeningerne kunne plantageanlæg under Hedeselskabets medvirken og senere tilsyn måles i tdr. land eller hektar. Indtil 1915 blev der som nævnt oprettet 2182 plantager med et samlet areal på 77.300 ha; heraf var ca. 53.000 ha beplantet. Fuldført var 177 plantager med 10.190 ha, og Hedeselskabet havde tilsyn med 1917 plantager (ca. 45.785 ha) og administrerede i detail, som det hed, 88 plantager med 21.337 ha, altså gennemgående store plantager, der gav funkrionærerne meget at bestille. Da ejeren af Hjøllund-Bredlund plantage, grev A. L. Brockenhuus-Schack, i 1913 selv ønskede at lede plantagen, medførte det et skovriderskifte i Hedeselskabet, og

en af dets assistenter måtte tage sin afsked for at gå over i grevens tjeneste.

Endelig havde jo Hedeselskabet sine egne plantager, hvor det drev en omfattende plantnings- og forsøgsvirksomhed. Selskabet ejede ved udgangen af 1914 27 plantager med i alt 6507 ha, hvoraf 4174 beplantet. Siden erhvervelsen af Mønsted og Dejbjerg plantager, der begge blev anlagt 1895, var endnu 11 kommet til. Selskabet købte i 1899 henved 500 ha sydøst for Løgstør, hvor Rønhøj og Gatten plantager blev anlagt. Rønhøj pl. var ligesom Dejbjerg pl. på 376 ha, men kun en mindre del blev tilplantet. I 1905 overtog Hedeselskabet den næsten fuldførte Guldborgland pl. (398 ha) sydvest for Viborg og i 1910 endnu en større plantage, Mangehøje (268 ha), mellem Klosterheden og Holstebro.

De øvrige plantager var mindre, de fleste nyanlæg opkaldt efter personer, der havde skænket Hedeselskabet gaver (se ovenfor s. 374 f.). Overdragelsen af Weitemeyers pl. (anlagt 1899) og indkøb af Ratzeburgs pl., begge i Læborg sogn, Ribe amt, er således allerede nævnt. I Suldrup sogn, Midthimmerland, anlagdes i 1905 Carl Møllers pl. (der senere sammen med pl. Schade blev til Hjedsbæk pl.), og i det sydlige Thy, hvor Hedeselskabet i 1903 havde købt Hovmarksgård af Dover plantage for at få en skovridergård for Thisted amt, blev Emil Hennings pl. kort efter anlagt i et afvekslende og ejendommeligt landskab, præget af Vesterhavets nærhed. Et hedeareal ved Sunds nord for Herning blev købt i 1904 og efterhånden tilplantet. Endelig overdrog sagfører A. Olesen, Nr. Sundby, i 1914 et areal på ca. 100 ha i Hammer bakker nord for Limfjorden til Hedeselskabet; beplantningen indledtes året efter, men ca. 30 ha fik lov at ligge hen som hede.

På årsmødet i 1894 havde man diskuteret Hedeselskabets muligheder for plantageanlæg i andre egne end hidtil. 20 år efter ejede det plantager i samtlige nord- og vestjyske amter, de fleste og største lå dog som før i Midt- og Vestjylland. Plantagearealet ved Dejbjerg, der var af ganske god beskaffenhed, hist og her med lerunderlag, havde Selskabet sikret sig mod at tilplante den langt mindre Dejbjerglund pl. Køb af plantage betød som regel bedre kontakt med beboerne i omegnen. På de fleste af Hedeselskabets plantager blev en af dets skovridere eller assistenter bosat, enkelte dog ved private plantager eller i nærheden af hovedkontoret.

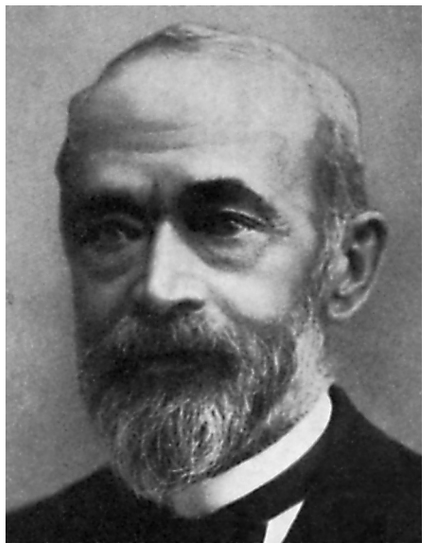

Mads Holt.
M. H. blev 1867 plantør i Skarrild Krat og 1874 plantør i Påbøl, 1879 Hedeselskabets assistent og 1883 skovrider. Han agiterede ivrigt for plantningssagen og anlagde mange plantager, hegn og småplancninger indenfor sit distrikt. M. H. havde også andre interesser og var i 1901 med i en deputation, der takkede Christian IX for udnævnelsen af det første venstreministerium. Han døde 1913.

I denne periode gik mange af pionererne bort, mænd, der som skovriderne Mads Holt i Påbøl og Carl Hecquet, Hjedsbækgård, havde virket gennem praktisk talt hele Dalgas-perioden og set de store forandringer ske. J. C. Sørensen var endnu skovrider i Høllund-Søgård. Men 2. generation af forstmænd var ved at rykke frem: Chr. Dalgas og Georg Morville, der hver især blev ledere af en plantageadministration, J. Holt som plantør, senere skovrider i Grindsted pl. og F. Holt som assistent ved Gedhus plantage.

Christian Dalgas blev i mere end en menneskealder en central skikkelse i Det danske Hedeselskabs historie. Vi har i det foregående set, at hans person var omstridt og at hans lederstilling blev betinget, hvad enten han var forretningsudvalgets formand eller »bestyrelsens kommitterede«. Men på Birkebæk havde han under alle omskiftelser sit hjem og sin bedste virkeplads. Her foretog han sine talrige forsøg og gjorde erfaringer af stor betydning for Hedeselskabets forstmæssige indsats. Han var skovrider for Ringkøbing amt og ledede Selskabets plantningselevskole. Sine opgaver tog han med stor alvor, ja kunne gå op i dem med lidenskab. Hans modstandere bebrejdede ham, at han for ukritisk gik i sin fars fodspor. Han var dog ikke ene om i tide og utide at citere Enrico Dalgas og fremhæve hans betydning. Utvivlsomt var Chr. Dalgas

en indsigtsfuld og dygtig forstmand, om end han savnede faderens alsidige, smittende initiativ og den autoritet, der tillader sin mand at holde sig fornemt tilbage fra al diskussion. Men sønnen havde også sine ideer at kæmpe for.

Enrico Dalgas havde utrætteligt ladet sine kære bjergfyr rykke frem til den »lyngforgiftede« rødgrans redning, men efterhånden truede vældige bjergfyrbevoksninger med at kvæle de langsomt voksende værdifulde graner. Chr. Dalgas forsøgte da en let gennemhugning eller »sabling« af bjergfyrrene, hvad docent P. E. Müller i 1897 kunne godkende, forsåvidt det blev en »lysningshugst« for granerne og ikke en almindelig gennemhugning i blandingsskoven. Men »unge Dalgas« gik videre. Da han i 1904 offentliggjorde sine »sidste erfaringer« anbefalede han en stærk gennemhugning af ældre blandingsskov, for at man kunne få gavntræ ud af såvel graner som bjergfyr. I læplantninger af hvidgran og bjergfyr burde den sidste i god tid »sables«, »så hvidgranen beholder hele sin kjole«. Ved agermarkskulturer var det sikrest at indplante en bjergfyr for hver to graner, for så i det 8.-10. år at nedsable bjergfyrren, når granerne var kommet i kraftig vækst. Istedet for at være et blandingstræ for rødgranen blev bjergfyrren da en tidlig og kortvarig for kultur.

Lidt nølende og med forbehold antog C. Dalgas' kolleger hans metoder, og udefra mødte han en del kritik. Men Dalgas fortsatte, og mod periodens slutning følte han sig som den, der »efter mange famlende forsøg med sabling og gennemhugning« af fyrrene på forskellige udviklingstrin havde fundet den rette fremgangsmåde. I Birkebæk var der lejlighed til at studere resultaterne. Her kunne man også iagttage, hvorledes rene grankulturer, plantet o. 1880 i huller på rå hede, i 1910 stod langt tilbage for 30-årige kulturer med bjergfyr og gran i pløjede render, hvor gennemhugning var foretaget.

Men kunne man afsætte skoveffekterne? - Fra store plantager i tyndt befolkede egne var det i reglen ikke muligt at sælge bjergfyrved i nærmeste omegn, men mange nordjyske plantager havde bedre afsætning af kvas og brænde; de nye andelsmejerier aftog noget til opfyring. Birkebæk-plantagen solgte en del til Esbjerg og andre byer, landmænd og fiskere havde brug for pæle og stager af bjergfyr, men mere betød brænding af trækul. Allerede i 1894 hav-

Udhugning af bjergfyr i blanding med gran i Birkebæk plantage.

de C. Dalgas fået statsunderstøttelse til rejser i Sverige og Finland for at studere kul- og tjærebrænding, »industrier der sandsynligvis vil få betydning for de opvoksende jyske hedeskove«. I en indberetning til indenrigsministeriet (trykt i Hedeselskabets Tidsskrift) i 1895 gjorde han rede for tjære brændingsmetoderne; året efter skrev han om sortering og salg af bjergfyrved. Hedeselskabet oprettede 1897 en salgsforening for plantagerne Birkebæk, Høgildgård, Holt og Harreskov, men opfordrede også andre jyske plantager til at afsætte trækul m.m. gennem salgsforeningen. År 1900 blev der oprettet et industriudvalg med grosserer Holger Petersen som formand.

Det Classenske Fideicommis ydede bidrag til opførelse af ovne til forsøg med fremstilling af trægas, træsyre og tjære. Den brune Montana-tjære fra Høgildgård fik mange anbefalinger, og det var

en erfaring, at trækul holdt fordøjelsen i orden hos høns og smågrise. Det første trægasværk (i Varde 1905) blev senere overført til Arnborg. Sådanne små gasværksanlæg ville man søge at få startet i byer og stationsbyer tæt ved større plantager; ingeniør Irminger fandt ved forsøg, at trægas egnede sig til blanding med kulgas. En helt anden industri var fabrikation af havemøbler (Skovbjerg plantage). I 1906 foretog De forenede Papirfabrikker et forsøg med papirfremstilling af bjergfyrved, men faldende cellulosepriser medførte, at udbyttet måtte blive ringere end ved kul- og tjærebrænding. 1911 viste undersøgelser over forsøg med trækonserveringsmidler (siden 1904), at såvel præparerede som upræparerede danske rødgran holdt sig bedre end den svenske fyr. - Fra 1913 blev der hvert år fra Hedeselskabets plantager solgt juletræer til hovedstaden.

Hugst og afsætning af nåleskovenes produkter, i forarbejdet eller uforarbejdet stand, gav arbejde og fortjeneste til mange, og det samme gjaldt de nye plantageanlæg. I afsides egne var arbejdskraft ikke altid let at opdrive. Det var medvirkende til, at Hedeselskabet gjorde et forsøg, som man også fra det danske fængselsvæsens side var interesseret i, af humane grunde. Fra 12. august til 12. oktober 1899 arbejdede straffefanger for første gang på heden ved Gedhus. Den unge forfatter Mylius Erichsen, der fik lov at være med, da fangekolonien blev oprettet i »Gedhuset«, følte det som en løfterig oplevelse. En af de drivende kræfter i foretagendet var fængselsinspektør N. J. Backe, Horsens, der førte tilsyn med fangerne, delte soveværelse med dem og spiste samme mad som de. Han fandt det lykkeligt, at disse yngre mænd her kunne få et rigtigt »mandsarbejde« i fri natur, noget helt andet end husflidspusleriet på straffeanstalten. Om den sociale opgave skal han have sagt: »Ufrugtbar jord og forsømte mennesker er to negative faktorer, hvis produkt må kunne blive positivt! « Heri fik Backe utvivlsomt ret.

Men forsøget havde jo også en økonomisk side. Fængselsvæsenet sørgede for fangernes underhold og holdt »Gedhuset« i orden, mens Hedeselskabet leverede arbejdsredskaber, ledede arbejdet og førte det forstlige tilsyn. Kunne disse uøvede folk da med held anvendes ved hedens kultivering? - Svaret var i første omgang uvist. Sommeren 1899 var tør og jorden så hård, at arbejdsydelsen trods fangernes udholdenhed blev mindre end ventet. Med bedre resultat arbejdede 20 fanger i Myremalmsplantagen april-juni 1900, og

Brænding af trækul ved Høgildgård o. 1900. Til højre ses ingeniør Irmingers tjæreovn.

Tjærebrænding i Harreskov plantage 1902.

fangekolonien, der beboede »Bukkenhuset« i Dejbjerg pl., fik gjort et godt stykke arbejde (1903-14). Flere sociale institutioner tog efterhånden et lignende initiativ og gennemgående med held.

Hedens skove skulle plantes, men også plejes, og hertil hørte, at de blev værnet mod truende farer. Fredskovforpligtelserne og en brandlovgivning, som Hedeselskabet søgte at få indflydelse på, kunne begrænse risikoen for hedebrande, og agitationen for mere læplantning fik næsten bogstaveligt vind i sejlene, når stormskader havde ramt udstrakte områder. Men den største fare var svampe- og insektangreb. Allerede de ældste statsplantager havde lidt under angreb af svamp, der ødelagde mandshøje fyrretræer, og senere syntes rodfordærveren (Trametes radiciperda) i visse forstmænds øjne begyndelsen til hedeskovenes endeligt. Skovrider N. Fritz, der fra 1869 til 1907 var i Hedeselskabets tjeneste, havde i en moden alder uddannet sig til entomolog. Han udgav 1892 »De danske skadelige Naaletræsinsekter« og skrev fra s.å. i Hedeselskabets Tidsskrift årlige beretninger om insektangreb i plantagerne; indtil da havde E. Dalgas taget sig af dette emne. 1895 blev Fritz entomologisk konsulent ved de statsunderstøttede plantager i Jylland, og lige til 1915, da han blev 80, fortsatte han med sine oplysende beretninger om insekt- og svampeangreb i jyske plantager.

Hedeselskabets Tidsskrift bragte som i Dalgas' tid fyldige meddelelser fra alle arbejdsfelter. Chr. Dalgas sad gennem det meste af perioden i redaktionen, 1897-1902 dog afløst af Th. Johansen og Claudi Westh, senere sammen med flere ledende funktionærer, og samarbejdet var ikke gnidningsløst, men stort set løste tidsskriftet sin opgave som alsidig budbringer til medlemmerne. Før 1905 udkom der kun 1, men derefter i reglen 2 hæfter pr. måned; fra 1911 blev formatet større og papiret bedre. 1909 udsendtes »Hedebogen«, redigeret af boghandler Adolf Jakobsen, Viborg, og med »korte populære bidrag om heden i fortid, nutid og fremtid«, som titelbladet forkyndte. Hedeselskabets formand og ledende funktionærer var blandt bidragyderne. Bogen kom i 2. og 3. oplag.

Mundtlig kontakt især med den jyske landbefolkning fik Hedeselskabets medarbejdere ikke blot ved møder i plantningsforeninger og -selskaber, men bl.a. ved planteavlsmøder i landboforeninger, senere også husmandsforeninger. Planteavlsproblemer var fra o. 1900 aktuelle, og på et og samme møde kunne man diskutere

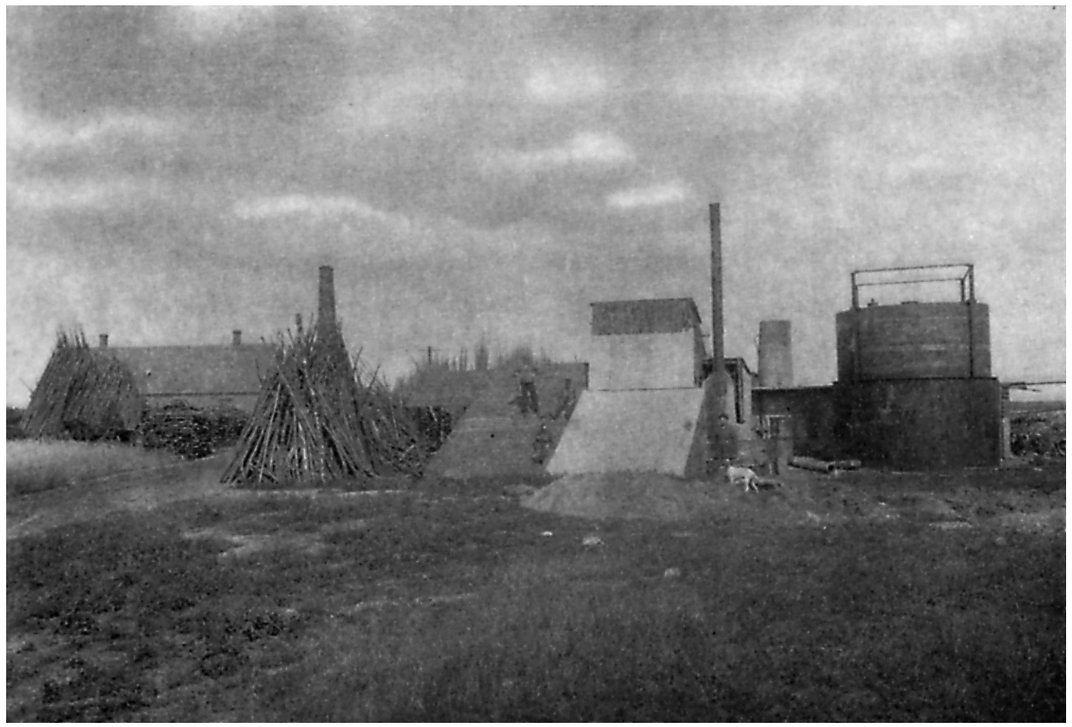

Gas- og savværket i Arnborg (1910).

læ- og hegnsplantning, grundforbedring, gødningsforsøg og endnu flere spørgsmål, der vedkom Hedeselskabet. Landboforeningerne støttede plantningssagen f.eks. ved at give læplantning en fremskudt plads ved præmiering af markbrug. I 1905 understregede Claudi Westh det ønskelige i, at landboforeningerne i Ringkøbing amt udførte sammenlignende forsøg mellem mergel og kalk.

Hedeselskabet deltog i en række store udstillinger, indtil 1900 især i til knytning til De danske Landmandsforsamlinger. Den sidste, der blev afholdt i Odense år 1900, havde en sektion omfattende jorddyrkning, plantekultur og tørveindustri, og Claudi Westh redigerede som sektionens sekretær en fremstilling, der belyste jordbrug og plantekultur o. 1900. Hedeselskabet deltog i en hedeudstilling i Industriforeningen i København 1903, i landsudstillingen i Århus 1909 samt i lokale landboforenings- og planteavlsudstillinger. Det arrangerede selv en stor udstilling ved ungskuet i

Viborg 1911 og var (fra 1909) medvirkende ved kursus i mosekultur og sandagerbrug på Asmildkloster landbrugsskole.

Plantningssagen vedkom ikke blot de nære øer mod øst, men også de fjerne i nord. At denne kontakt kom i stand, skyldtes især forstkandidat C. E. Flensborg, der i 1902 blev assistent ved Hedeselskabet, i 1907 sekretær og efter Th. Johansens død i 1912 dennes efterfølger som skovrider og kontorchef. Han ledede 1900-06 »Islands skovsag«, foretog årlige rejser til sagaøen og skrev senere herom. Efter Hedeselskabets anmodning besøgte han på hjemrejsen i 1902 Færøerne for at undersøge plantningsbetingelserne her. Initiativet udgik fra folketingsmand, kongsbonde J. Patursson på Kirkebø, men lagtinget og Thorshavn kommunalråd bevilgede et årligt beløb til plantageanlæg, og byen stillede et areal til rådighed for Hedeselskabet. Fra 1907 blev der ydet statstilskud til en planteskole, hvor der kunne opelskes »akklimatiserede« planter til brug for haver og småplantninger på Færøerne. Med støtte fra amt og stat blev der senere oprettet flere små forsøgsplantager. Det stedlige tilsyn blev foretaget af et udvalg med amtmanden som formand, men Hedeselskabet beholdt den tekniske ledelse og sendte hvert andet år en forstkyndig mand (Flensborg) til Færøerne.

I juli 1906 besøgte 35 medlemmer af Islands alting flere af Hedeselskabets virksomheder, ledsaget af danske rigsdagsmænd, med konseilspræsident J. C. Christensen i spidsen, samt en del særlig indbudte. Ved middagen i »det med egeløv dekorerede store telt« i Hesselvig have var der ved hver kuvert en lille buket og et billede af E. Dalgas. I en takketale mindedes J. C. Christensen den tid, da han selv gik med bare ben i heden og vogtede får. Store forandringer var sket siden dengang. »Alle de frodige plantager, de grønne enge og de vel drevne agre er et så glædeligt og løftende syn, at det kan røre mig til tårer, når jeg færdes derude«.

Chr. Dalgas, der skildrede det isandske besøg, indførte netop i 1906 en fremmedbog på Birkebæk. På dens første blad omtaler han »de mangfoldige besøg« i tidligere år af svenskere, nordmænd, finner og tyskere, enkelte franskmænd, russere og hollændere (bl.a. direktørerne for det hollandske hedeselskab), en græker m.fl. Af indenlandske gæster nævner Dalgas indenrigsminister H. P. Ingerslev, konseilspræsident Deuntzer, J. C. Christensen (som kultusminister), landbrugsminister Ole Hansen og tingenes formænd.

C. E. Flensborg (f. 1873).
Forstkandidat 1898,
ansat i Hedeselskabet 1902,
sekretær 1907,
skovrider og kontorchef 1913,
direktør 1933-43.

Blader man i den gamle bog, møder man 31. juli 1908 Frederik VIII og dronning Louises samt prins Gustavs og prinsesserne Thyra og Dagmars navne. De kongelige besøgte den dag Hedeselskabets plantagekompleks syd for Herning. Kammerherre Lüttichau fik dronningens tilladelse til at kalde en lyngbevokset bakke »Dronning Louises Høj«, og ejeren, godsejer A. Pontoppidan, lovede, at højen altid skulle ligge urørt som et minde om heden.

I årene 1906-14 skrev mange nordiske, tyske, engelske og andre udenlandske gæster deres navne i fremmedbogen for Birkebæk. Blandt de danske var ikke få forstmænd, landbo- og plantningsforeningsfolk, rigsdagsmænd m.fl. Hedeselskabets repræsentanter besøgte Birkebæk i forbindelse med årsmødet i Viborg 1911. Taget under eet var de besøgende et bredt udsnit af den danske befolkning: landmænd, præster, lærere, lærerinder og skolesøgende, direktører, fabrikanter og akademikere, forfattere, kunstnere og journalister. Enkelte tilføjede en tak eller et ord til eftertanke, den vidt berejste og meget sprogkyndige Åge Meyer Benedictsen anførte 1907 et fremmed ordsprog: »Kun den orm, der kommer fra træets marv, får træet til at falde«.

I 1909 indbød Hedeselskabet til en 2-dages sommerudflugt, der

navnlig gik til det store kompleks af plantager syd for Herning. En af deltagerne skrev efter den vellykkede tur, at den burde gentages og f.eks. omfatte »grosserer plantagerne« længere mod syd. I 1912 gik turen til Hjelm hede, hvor direktør Hjerl Hansen foreviste sin ejendommelige sommerbolig og plantørgård i gammel almuestil, og hvor ca. 440 ha på begge sider Flynder sø skulle fredes; øst for søen fandtes mærkelige jordfaldshuller og egekrat. Syd for Hjerlhede lå Ludvig Schrøders pl., hvor det nu var tanken at frede de smukke partier langs med søen og kun tilplante den flade hede længere mod øst. Nord for disse plantager sås vest for Flynder sø Estvadgårds godt 700 ha plantage, hvoraf det meste var tilplantet, og mod syd et stort plantageareal øst for Stubbergård sø, sammenkøbt af ca. 60 lodsejeres parceller.

For at vække interesse for hedesagen i nye kredse blev der i 1911 afholdt en række hedefester, den første i koncertpalæet i København, hvor professor C. V. Prytz holdt indledningstalen og oberstløjtnant E. Rambusch hovedforedraget, med lysbilleder fra heden og Hedeselskabets virksomhed; der var recitation, kor- og solosang. Tilslutningen var stor, og festkomiteen arrangerede snart efter fester med et lignende program i Odense, Roskilde og Viborg. I hovedstadspressen blev der også i forbindelse med frednings-bestræbelserne skrevet en del om hedesagen. Jeppe Aakjærs manende ord i digt og tale vendte sig som ofte før mod Hedeselskabet, men i et interview udtalte C. E. Flensborg, at digteriske hensyn måtte vige for fremtidens krav (om udnyttelse af Danmarks jord). Senere fremhævede dog C. Dalgas i en lang artikel, at visse naturskønne partier i Hjerm hede burde fredes, men ikke hedefladerne. - I 1910 havde dagbladet Politiken arrangeret en 3-dages selskabsrejse til den jyske hede, og botanikeren magister A. Mentz, der var knyttet til Hedeselskabet, gav forinden bladets læsere en orientering om hedens natur og såvel statens som (især) privatmændsindsats til gavn for hedeboerne. Deltagerne i hederejsen havde som vejledere statsskovrider Wøldike, Hedeselskabets skovridere, magister Mentz og moseingeniør Claudi Westh, der sørgede for, at mosekulturen kom til sin ret ved siden af plantageanlæg og hedebrug som led i rejsens omfattende program.

Ud på høsten 1911, mens lyngen blomstrede, foretog landbrugsminister Anders Nielsen og tingenes finansudvalg en hederejse

Frederik VIII og dronning Louise den 31. juli 1908 på højen, der blev opkaldt efter dronningen. Kongen ses i uniform, dronningen siddende; endvidere ses konseilspræsident J. C. Christensen (i profil) og skovrider Chr. Dalgas (med stok og papirer).

med den dystre baggrund, at nedskæring af statstilskuddene stod på dagsordenen. I juni s.å. havde Hedeselskabet indbudt rigsdagsmænd, Dansk Skovforenings og egne medlemmer til en 2 dages udflugt. 116 deltagere meldte sig. Her mødtes øernes store skovbrugere med jyske plantageejere, forstmænd, moseingeniører, kulturteknikere o.a. fagfolk. Fra de historiske Hjortsballehøje, hvor 4 store plantager stødte op til hinanden (Jyndevad, Høgildgård, Birkebæk og Harreskov), var der endnu udsigt over et vældigt område helt ud til statsplantagerne i Palsgård-distriktet. Hvor der 40-50 år tilbage var øde hede, med få og fattige landbrug hist og her, så man nu ud over plantager, småplantninger, huse og gårde omgivet af haver og frodige marker. Mod nord øjnede man hedens hovedstad Herning, der i 1911 havde ca. 6000 indbyggere. Endnu efter E. Dalgas' død tvivlede de fleste på, at der kunne vokse granskove

her. Nu var der syn for sagn, og den senere tids jordbundsundersøgelser (bl.a. P. E. Müllers) tydede på, at der på fladerne fandtes næsten lige så rigeligt med næringsstoffer for planterne som på bakkeøerne.

I Hedeselskabets plantager var der lejlighed til at se kulturer i forskellige aldre og iagttage, hvad gennemhugningen havde betydet; selv 20-40 årige graner, der havde stået i stampe under fyrrene, var kommet i vækst. Men bjergfyrren var nyttig som forkultur. I statsplantagerne under Palsgård-distriktet havde V. Fabricius (der viste rundt) i 30 år virket som skovrider, og han havde som tilsynsførende ved de fredskovpligtige plantager haft et mange årigt godt samarbejde med Hedeselskabets forstmænd. Her havde o. 1890 indtil 300 mænd, kvinder og børn fra omegnen i plantetiden fundet god fortjeneste og hentet en driftskapital til deres landbrug. Nu kneb det med at skaffe arbejdskraft til gennemhugning af de ældre plantager. Udenfor Palsgård var der - ligesom ved Arnborg - et savværk, hvor svære stammer blev oparbejdet til brædder og tømmer, til fiskekasser, spåner m.v. Men endnu måtte der tillige fremskaffes udenlandsk træ for at dække egnens forbrug. Det var hedeskovbrugets fremtidshåb, at store dele af Vest- og Midtjylland skulle blive praktisk talt selvforsynende.

Mellem forstmænd

Forstmanden og naturforskeren P. E. Müller havde gennem årene med held fortsat sine forsøg med hedebeplantning. På det 8. almindelige skovbrugsmøde i Silkeborg 1901 talte han om rødgran-kulturen i Midt- og Vestjylland. Vel havde det i det 19. årh. vist sig, at hvor skovfyrren bukkede under for klimatiske sygdomme, kunne rødgranen klare sig, men på de jyske heder måtte jordbunden behandles på særlig måde. Selv hvor jorden blev fortrinligt bearbejdet, og rødgranen længe voksede udmærket, tog væksten af, når lyngen atter bredte sig. E. Dalgas kaldte det »lynggiften« (skønt granen mange andre steder voksede frodigt på lyngklædt jord) og indførte som bekendt grankulturens systematiske blanding med bjergfyr; hvis gode vækst også påvirkede granerne heldigt. En vir-

Finansudvalgets besøg på Birkebæk 10. sept. 1911. Nr. 8 fra højre er landbrugsminister Anders Nielsen (mellem H. Lüttichau og G. de Lichtenberg), endvidere ses provst E. K. Thyssen og direktør C. Bech (nr. 5 fra højre). Yderst t.v. skovrider C. Dalgas og frue. Af finansudvalgets medlemmer ses bl.a. folketingsmændene P. Th. Nielsen, N. Pedersen-Nyskov (formand) og K. M. Klausen, samt landstingsmændene Jørgen Pedersen, Harald Jensen og C. Rottbøll.

kelig forklaring på fænomenet »lynggift« ville kræve langvarige videnskabelige undersøgelser, og Müller henstillede spagfærdigt, at man plantede lidt mindre, indtil man bedre vidste, hvilke virknin-

ger de anvendte dyrkningsmåder havde. I 1901 og navnlig i en afhandling om bjergfyrrens forhold til rødgranen i de jyske hedekulturer (1903) antog P. E. Müller, at granerne led af kvælstofhunger, når lyngen lukkede jordbunden, men blev hjulpet af bjergfyrren, som havde en særlig kvæfstofsamlende evne. Den forsøgsvirksomhed, dr. Müller så meget måtte ønske iværksat, blev fremmet i de følgende år, da han selv blev formand for en forstlig forsøgskommission med professor A. Oppermann som forsøgsleder. 1905 udsendte kommissionen meddelelser under titlen »Det forstlige Forsøgsvæsen«, heri bl.a. studier over skov- og hedejord. 1910 kom P. E. Müllers »Bidrag til Kundskab om Rødgranens Vækst i midtjysk Hedebund«, hvor han som medarbejdere havde statsskovriderne Johs. Helms og E. H. Wøldike m.fl.

Man havde efterhånden vundet bedre indsigt i spørgsmålet om hedernes tilblivelse. Georg F. L. Sarauw havde i 1898 påvist, at hele rækker af jyske høje stod på gammel hedejord, og i »Danmarks Geologi«(1899) gjorde N. V. Ussing rede for indlandsisens udbredelse på den jyske halvø og samtidig for hedefladernes jordbundsforhold, dannet som de var af de sandmasser, isens smeltevandsfloder havde afsat på strækninger foran isranden. Fortidens hedesletter havde ikke været så skovbevoksede, som E. Dalgas antog, men dog havde »den danske hedeforsknings klassiker« (Müllers ord) ikke blot for tjenstfuldt behandlet spørgsmålet om gravhøjenes fordeling på heden - Dalgas havde med rette antaget, at »ufrugtbar hedebund« mere måtte søges i overlaget end i den mineralske undergrund. Hvad Müller fra et sobert for søgsvidenskabeligt stade turde føje til var egentlig kun, at bearbejdning af hedebunden ikke var nok, »det mekaniske arbejde gør i og for sig ikke gammel hedemor til kratmuld, det skaber kun en af betingelserne for muldens udvikling«.

På skovbrugsmødet i 1901 talte skovrider Th. Johansen om Hedeselskabets erfaringer m.h.t. dyrkningen af rødgran, lige siden det i 1868 vedtoges at indblande indtil 50 % bjergfyr. Dengang kendte man endnu ikke dens værdi som forkultur. Johansen omtalte andre resultater. Granerne voksede livligt på græspletter i heden, og gennem jordbehandlingen søgte man at give jorden den nødvendige udluftning, ved reolpløjede eller såkaldte gravepløjede render, idet man foruden dobbelt forplov anvendte graveploven, en undergrundsplov med et bredt skær, undertiden også med en

V. Fabricius.

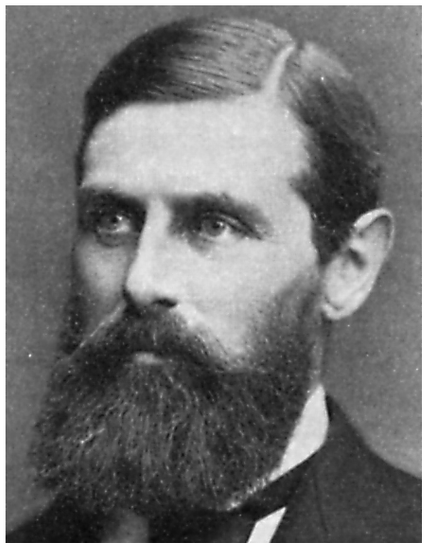

P. E. Müller.

tand under og bagved skæret, så jorden blev løsnet ned til den gule undergrund. Lyngskjoldens udluftning var absolut nødvendig, men man gik også videre med den dybere jordbehandling, der dog ikke hindrede lyngens fremtrængen, før bjergfyrren begyndte at virke. Men ved at kaste løs jord op om granerne holdt man dem i gang, indtil bjergfyrrene kunne holde lyngen borte. Granerne blev nu så kraftige, at man kunne frembringe en sluttet bestand, og ved udhugning eller måske blot »sabling« blev bjergfyrrene holdt i ave. Kun på de gode heder var de gamle rene grankulturer efter en vis stampeperiode omsider lykkedes, i de fleste var bjergfyr indplantet og havde efterhånden i den grad dækket granerne, at selv gamle Dalgas havde tabt troen på, at det ville blive til andet end bjergfyr. Men i 1890erne havde Chr. Dalgas ført bevis for, at der kunne frembringes granskov på rå hede uden vidtgående bearbejdning, blot der blev indblandet 1/3-1/2 bjergfyr og udhugning blev foretaget rettidigt og på rette måde.

Under den efterfølgende diskussion ønskede professor A. Oppermann bl.a. klarhed over, hvor stor en del af de stærkt voksende bjergfyr-arealer der kun skulle tjene som forkultur. Den største fare for rødgranskoven var rodfordærverens angreb, der var værst,

hvor vinden p.gr.a. klima, beliggenhed og jordbundsforhold kunne sprænge rødderne. Oppermann spurgte, om 2000 granplanter pr. td. land var en tilstrækkelig bevoksning, når man ville have velformede, knastfri, nogenlunde tykke stammer. Chr. Dalgas svarede ja, men mente forøvrigt, at man let ville finde anvendelse for skoveffekterne. M.h.t. indblandingstræer oplyste han, at Hedeselskabet anvendte 10-20 % ædelgran i de bedre, ikke for lavtliggende plantager. Forstråd F. Bang, der gennem 60 år havde haft sin virksomhed i hedeskovbruget, anså bjergfyrren for en udmærket skovkultur, men også han var overbevist om, at rødgran i ren bestand var mulig på de bedre heder, blot man holdt kulturerne rene.

Professor C. V. Prytz var mere interesseret i rødgranskovenes økonomi. Undersøgelser i statsskovene lovede ikke for godt. Selv om man kunne dyrke rødgran overalt, var dette ikke forsvarligt. Hedeselskabets og statsskovbrugets eksempel smittede imidlertid af på alle de små jordbrugere, og derfor burde man tage reb i sejlene. På det gode sand og grus var rødgranen et af vore vigtigste skovtræer, men den burde udhugges stærkt. Oppermann delte ikke ængstelsen for at få for meget gran; selv småeffekter kunne sælges, når de blev udbudt i store mængder.

I Tidsskrift for Skovvæsen udtalte overplantør J. P. F. Bang sig ved samme tid imod de store skovkomplekser; han foretrak mindre beplantninger, der beskyttede liv og vækst. Rentabiliteten måtte komme i anden række. Han blev imødegået af direktør P. Borch, der ironiserede over, at unge Bang så frejdigt brød staven over såvel statens som Hedeselskabets plantningsbestræbelser til dato. På forepørgsel fra anden side vedgik Bang, at han havde samme syn på klitplantagerne, hans egen domæne: de skulle først og fremmest værne for andre goder. Borch forsvarede derimod skovene, vel at mærke når de var ordentligt anlagt. Danmark havde brug for mere end 7 % skov, og skovbruget skulle ikke reduceres til tjenestepige for agerbruget. Bang spurgte Borch, om han troede, man kunne lave rentabelt skovbrug på Karupfladen, Gludsted Sande og Klosterhede-arealerne. Selv mere end 50 år gl. statsskovdistrikter i Randbøl, Gludsted og Palsgård plantager gav næppe overskud, og det var tvivlsomt, om bjergfyrskoven på Karupfladen var mere værd end lyngheden!

M.h.t. træprodukter ville plantagerne aldrig kunne konkurrere

A. Oppermann.

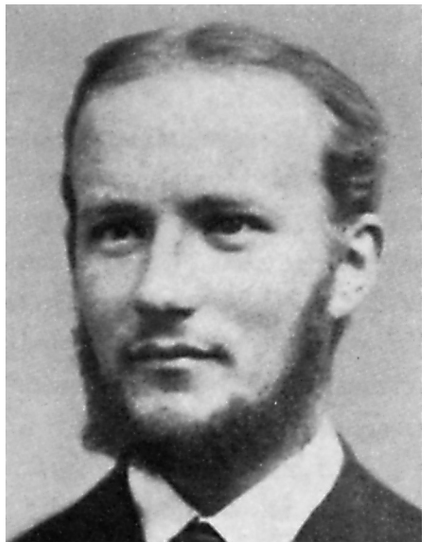

C. V. Prytz.

med udlandet, men vigtigere var naturligvis en anden funktion: at de tjente til forbedring af omliggende jorder.

Ligesom Borch mente Prytz, at skovbrug kunne være rentabelt, men efter hans mening viste diskussionen mellem de mest sagkyndige på klit- og hedeplantningens område, at ingen af parterne beherskede grundreglerne for nyanlæg af skove. En reform m.h.t. skovplanlægning var afgjort nødvendig. C. Dalgas greb ind i debatten med en henvisning til, at ¾ af Hedeselskabets planter blev anvendt til småplantninger, kun til store plantager. Hedeselskabets virksomhed var fortsat i stærkere tempo, end Enrico Dalgas i 1891 havde kunnet forudse, og i bedre kontakt med befolkningen end statsskovvæsenet. Frivilligheden var den bedste vej - her fandt C. Dalgas en parallel mellem Hedeselskabet og andelsbevægelsen. Efter C. V. Prytz' opfattelse savnede man imidlertid som bindeled mellem skovbruget og samfundet en skovdirektør, der ene af alle kunne skaffe staten sikkerhed for, at de årlige tilskud blev anvendt forstandigt, og garantere mod misbrug af de samfundsværdier, som skovene repræsenterede. Herom var forstmændene dybt uenige, Spørgsmålet om hedeskovenes rentabilitet kunne næppe i denne periode besvares blot nogenlunde tilfredsstillende. De statistiske

oplysninger var for få og spredte til at virke overbevisende. Da C. Dalgas i Hedeselskabets Tidsskrift 1913 skrev om plantagernes kulturelle og økonomiske betydning, var hedeegnenes udvikling hans bedste argument. Megen kapital var i tidens løb tilført fra »landets bedre egne«, overalt havde befolkningen lært at plante, ikke mindst de yngre, og hugsten i plantagerne gav rigeligt og vellønnet vinterarbejde til mange; granskovene kunne med tiden forsyne beboerne med gavntømmer, og flere savværker ville opstå ligesom på de ældre statsplantager. Efter at have beset »de stærkt og rettidigt gennemhuggede blandinger af gran og fyr« havde formanden for Dansk Skovforening karakteriseret de udstrakte vest- og midtjyske plantager som den skandinaviske naturskov. Men uden intensive hugster kunne plantagerne blive værdiløse, fremhævede Dalgas.

I 1915 rettede C. V. Prytz en skarp kritik mod bjergfyrplantningerne på hedefladerne; navnlig var jorden ofte for næringsfattig for planterne og svampeangreb (rodfordærveren) en meget alvorlig trussel. C. Dalgas og flere af Hedeselskabets venner tog til genmæle, men P. E. Müller udtalte sig forsigtigt: »I sin store almindelighed må det vel antages, at fladerne er mindre skikkede til at bære skov, mange steder uskikkede dertil, bakkeøerne bedre skikkede, men også strøgvis mindre skikkede til skovkultur«. Efter dette fastslog statsskovrider A. Holten, at man var forpligtet til at arbejde videre med de bestående skovkulturer, så længe videnskabelige undersøgelser ikke havde påvist, at en jordbund var for næringsfattig til at bære en skovvegetation. Chr. Dalgas tilføjede, vendt mod professor Prytz: »Vi forlanger arbejdsro og arbejdsfred til gennemførelse af de mangfoldige opgaver«.

Mosesagen i udvikling

I oktober 1893 - et halvt år før sin død - kunne E. Dalgas overfor indenrigsministeriet fremhæve, at Hedeselskabets forsøgs- og prøvestationer havde smukke resultater at opvise og derved havde vakt landboernes interesse for mosekultiveringen. Selskabet burde »i tide forberede sig på en mere udstrakt virksomhed i denne retning, iblandt andet også for at kunne lede den videnskabelige side af sagen«.

Dalgas havde i februar 1893 fået en ung energisk medarbejder, hvis indsigt og kommende erfaringer på dette felt han ventede sig meget af. Th. Claudi Westh (i de første år skrev han sig oftest kun Westh) var født 1868 på St. Hallegård ved Allinge. 17 år gl. kom han til Falster, hvor han lidt senere blev elev på Næsgård Agerbrugsskole. 1891 blev han landbrugskandidat. På landbohøjskolen havde professor T. Westermann vakt hans særlige interesse for kultivering af udyrket jord (heder og moser) og for grundforbedringsarbejder. Som avlsforvalter hos godsejer A. Tesdorpf på Pandebjerg 1891-92 gjorde han erfaringer om herregårdsarbejderes forhold, der utvivlsom blev bestemmende for hans sociale indstilling. Westh overvejede at søge videre uddannelse som kulturtekniker, og Westermann ville gerne have knyttet ham til Landbohøjskolen, men afgørende for hans fremtid blev en opfordring til at mødes med Dalgas og ingeniør P. Feilberg for at tale om en stilling i Hedeselskabets tjeneste.

På landbrugskongressen i 1888 havde den unge Claudi Westh gennem E. Dalgas' foredrag fået et indblik i hedesagen og navnlig set, hvor vigtigt det ville være at udnytte de værdier, der lå døde hen i landets udstrakte eng- og mosearealer. På samme møde havde inspektør P. Feilberg som dirigent opfordret Dalgas til at give mosesagen en særlig placering i Hedeselskabets virksomhed. Og det var Feilberg den unge Westh søgte til og modtog råd og vejledning af både før og efter sin ansættelse. Med E. Dalgas fik han et godt og åbenbart gensidigt inspirerende samarbejde, så kort det end varede. I deres fælles kontorlokale på Villa Montanas 1. sal

gav Dalgas ham sit manuskript til en afhandling om mosekulturens anlæg og drift til gennemsyn. D. bad ham gøre bemærkninger til fremstillingen, hvad han også på et enkelt punkt gjorde - til en ældre medarbejders forfærdelse, men til Dalgas' fulde tilfredshed.

Dalgas lod Claudi Westh arbejde selvstændigt med engvanding og mosekultur såvel på Hedeselskabets ejendomme som ved kultivering af enge, kær og moser hos landmænd, der ønskede vejledning; desuden skulle han uddannes hos ingeniør Brønsted. I Dalgas' hjem fik Westh lejlighed til at drøfte det, der skulle blive hans egentlige arbejdsområde og som forudsatte kendskab til jordbundsforskning, biologi, fysiologi og meget mere, hvis man virkelig ville forstå mose- og hedejordens egenskaber. Om sommeren var den unge moseingeniør med Dalgas på rejser i Jylland og blev »sat af« hos forskellige landmænd; om aftenen kunne de så mødes på et hotel eller en kro til spisning og føre dagens arbejde til protokols og hygge sig ved en l'hombre før nattesøvnen. En rejse i Sydjylland afsluttedes festligt på Askov højskole, hvor den ansete fysiker Poul la Cour, der drev forsøg med vindkraftens udnyttelse, holdt folkeligt foredrag for eleverne. Senere kom Westh ved adskillige møder til at holde foredrag sammen med Ludvig Schrøder, efter at denne var indvalgt i Hedeselskabets bestyrelse, og han fik kontakt med statskonsulent Fr. Hansen, der bl.a. drev sandjordsforsøg i Askov.

For Claudi Westh stod det senere som noget helt afgørende, at Dalgas havde kaldet ham til at lede den landbrugsmæssige side af hedesagen: kultivering og drift af de sure mose- og kærjorder, vanding af engene og mergling af de kalkfattige sandjorder m.v. Dalgas, der selv havde lært meget på rejser i Tyskland og Holland, sikrede ham tilskud til studierejser, i 1. omgang til København og til den svenske moseforenings virksomheder ved Jönköping. I hovedstaden deltog Westh i plantebiologen professor Eugen Warmings kursus over plantevækster i enge, moser og søer. En anden af deltagerne var den senere professor August Mentz, der skulle blive medarbejder ved Hedeselskabet netop med henblik på hensigtsmæssig udnyttelse af moserne.

Ingeniør Brønstedsdød og snart derefter Dalgas' sygdom, der fik den gamle organisator til at tænke og tale meget om Hedeselskabets fremtid, voldte også Westh bekymringer, og vanskeligere blev det efter Dalgas' død. Mourier-Petersen var ikke stærkt interesseret

Mose sydøst for Ikast. Kærulden blomstrer. Man ser, hvor tørv er afgravet og balkene står tilbage. Fot. 1961 af Har. Skodshøj.

i mosesagen, som W. frygtede skulle overgå til landboforeningerne. P. Feilberg søgte at opmuntre ham med, at et personligt udført arbejde ville blive af stor betydning for hans fremtid: »Således går vejen til uddannelse for Dem selv, god forståelse med befolkningen og tillid fra den høje bestyrelses side«. Det blev da også Westh, der på den 17. landmandsforsamling (1894) i Dalgas' sted gjorde rede

for mosesagens status.

P. Feilberg og Claudi Westh var enige om, at mosekultiveringen skulle begynde på de små jordstykker ved huse og gårde, mens arbejdet med hedesletterne og de store moser hørte den fjernere fremtid til. Med Feilbergs ord: »Så megen hjælp som muligt til så mange små jordbrugs-kulturarbejder som muligt og samtidig gennemførelse af de større arbejder på Skovbjerg og Herning moser i de kommende 4 à 5 år«; efter en foreløbig afslutning kunne disse virksomheder så bortforpagtes.

Fra anden side blev der i februar 1895 indbudt til forhandlinger om oprettelse af en »mosebrugsforening«, der skulle tage sig af såvel mosekultivering som industriel udnyttelse af tørvemoserne og eventuelt sortere under Hedeselskabet. Hovedindbyderen var ritmester M. Rahbek, der siden 1875 havde oparbejdet Aktieselskabet Økær Mosebrug ved Sparkær, der efterhånden blev Nordens største. På et møde i Randers, hvor Claudi Westh var Hedeselskabets repræsentant, blev der nedsat et udvalg, hvori Rahbek afslog at indtræde.1. juli 1895 havde dette udvalg et møde med repræsentanter for Landhusholdningsselskabet og for Hedeselskabet, repræsenteret ved dets moseudvalg: godsejerne M. Ahlmann, Langholt, og G. de Lichtenberg, Hessel, og skovrider Chr. Dalgas, samt ved moseingeniør Claudi Westh. Landhusholdningsselskabet (J. C. la Cour, P. Feilberg og T. Westermann) var efter visse forarbejder indstillet på at søge statstilskud til undersøgelser af mosernes afvandings- og dyrkningsvilkår samt til vejledende planteavlsforsøg, men mødet vedtog, at der ikke burde ske indskrænkning i statens tilskud til Hedeselskabets mosevirksomhed. Selskabet mødte ikke med noget forslag, men Westh fremhævede under forhandlingerne nødvendigheden af, at de omtalte undersøgelser blev foretaget under »en fælles i hvert enkelt tilfælde personligt indgribende ledelse«.

Hedeselskabets moseudvalg arbejdede i sommeren 1895 med forslag til oprettelse af et selskab til fremme af dansk mosekultur, men det strandede på S. Nellemanns kritik, som direktør P. Borch og derefter bestyrelsen tiltrådte. Moseudvalget var under de Lichtenbergs ledelse især interesseret i at skaffe driftslån til mosekultivering, men et forslag herom blev stillet i bero, da loven om rentebærende udlån til hedekommuner blev udvidet til også at gælde opdyrkning af moselodder.

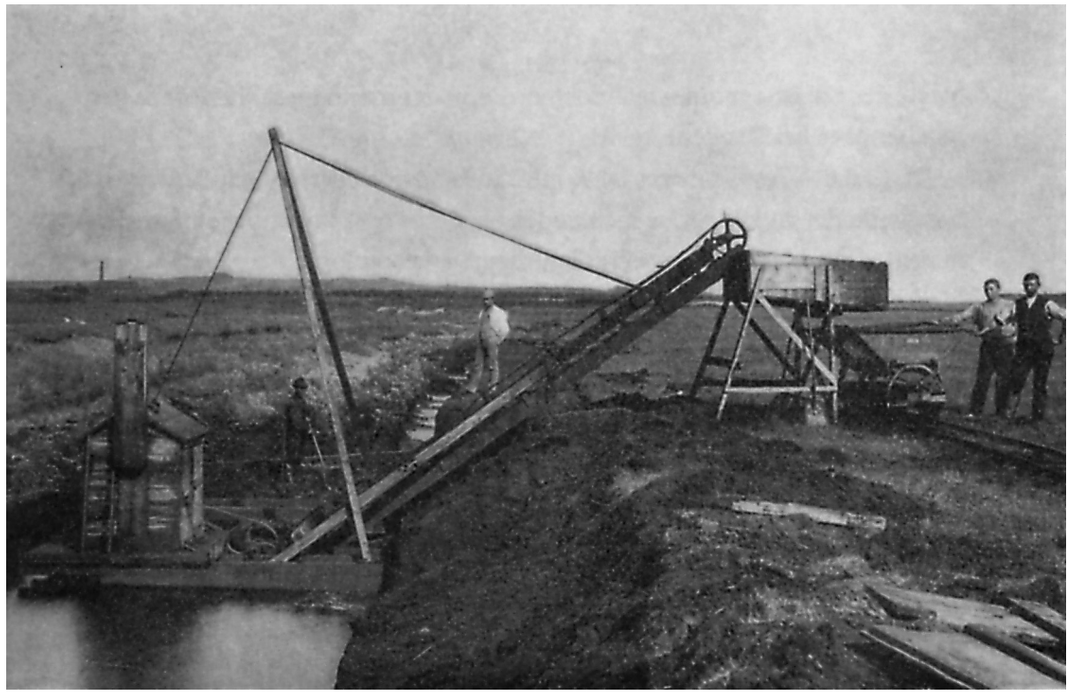

M. Rahbeks flydende tørveværk i Økær mose, Sparkær. Ved at anbringe kraftmaskine, ælteværk og elevator på en pram opnåede Rahbek, at tørveværket også kunne anvendes, hvor råtørven for en stor del skulle optages under vandspejlet.

Under folketingets forhandlinger i efteråret 1895 herskede der nogen uklarhed om Hedeselskabets stilling til mosesagen. Indenrigsminister Hørring tænkte sig åbenbart, at Selskabets virksomhed kun skulle omfatte moser i jyske hedeegne, men rigsdagsmænd fra Ringkøbing amt (J. C. Christensen, Aaberg, Rs. Nielsen) så gerne dets område udstrakt til hele landet. Da det nyoprettede landbrugsministerium bad Hedeselskabets bestyrelse udtale sig mere præcist om sagen, gik dens svar af 13. januar 1896 ud på, at Selskabet gerne ville påtage sig at lede undersøgelser vedrørende afvandings- og dyrkningsvilkårene i moserne ikke blot i Jylland men også på øerne, hvis regering og rigsdag måtte ønske det. Det var dog en forudsætning, at moseundersøgelser kun skulle foretages efter anmodning fra lodsejere, der var villige til selv at dække en del af udgifterne, og at rent videnskabelige palæontologiske og geologiske undersøgelser burde udføres af institutionen Danmarks geologiske

Undersøgelse. Hedeselskabet fik for 1897-98 bevilget 6000 kr. ud over det beløb, der var ansøgt om - man forventede, at det fremtidig skulle lede undersøgelser over hele landet.

Da Claudi Westh i marts 1896 talte i Geologisk Forening, understregede han stærkt det ønskelige i, at moseundersøgelserne også kom til at omfatte levninger af fortidens plante- og dyreverden (palæontologiske undersøgelser). Med hver mosekultivering forsvandt en videnskabelig arbejdsmark; det var tidsspilde, når videnskabsmænd og praktikere arbejdede hver for sig. I samme retning udtalte professor Eugen Warming sig. I Wesths redegørelse for mosesagen i september 1897 nævnes til indledning, at de videnskabelige undersøgelser af moserne var henlagt under Danmarks geologiske Undersøgelse, der fik bevilget et beløb til ansættelse af en botanisk assistent. M.h.t. den industrielle udnyttelse af moserne ville Hedeselskabet indskrænke sig til at støtte sagen ved given lejlighed. Dets særlige opgave vedrørte mosernes kultivering, og her skete den væsentlige forandring, at Hedeselskabet fra 1. juni 1897 også påtog sig at give vejledning til moseejere på øerne, der således blev ligestillet med de jyske. Hertil kom den vigtige beslutning, at forundersøgelser af landets større mosestrækninger i fremtiden ikke blot skulle være tekniske, men også kemiske og botaniske.

Indtil 1896 blev praktisk talt hele forsøgsvirksomheden varetaget af Hedeselskabet, men s.å. anlagdes desuden et forsøgsareal på højmose ved Statens forsøgsstation i Askov. Hedeselskabet ejede ingen lavmose, men udvidede stadig sine forsøgsarealer, navnlig Pontoppidans mosestation ved Herning. Under visse betingelser ydede Selskabet som hidtil gratis planlægning og til syn, samt tilskud af frø og kunstgødning til prøvestationer, der kunne tjene til mønsterkultur for vedkommende egn. Gratis vejledning blev endvidere givet til forsøg med kulturer på mindre arealer, hvor grundigere forundersøgelse var unødvendig, men skulle en sådan udføres på større arealer, måtte ejerne dække udgifterne, hvis det af Hedeselskabet planlagte kultiveringsarbejde ikke blev udført.

I redegørelsen hed det, at »interessen for sagen og dermed arbejdet ved dens ledelse er vokset som en lavine i de sidste 3 à 4 år, da landmændene i alle egne af landet mere og mere indser, at de ikke længere har råd til at lade de store værdier ligge uudnyttede hen«. Vanskeligheden ved at skaffe pengemidler til mosernes kultivering

var den største hindring, og i februar 1898 kom Claudi Westh i en ny artikel nærmere ind på disse forhold, idet han sammenlignede med forholdene i Sverige, Finland og Tyskland. At staten i de senere år stillede 20.000 kr. til landbrugsministeriets rådighed som »rentebærende udlån til hedekommuner til videre udlån til opdyrkning af hede- og moselodder« syntes hidtil kun i ringe grad at have gavnet mosekultiveringen, idet sognerådene nødigt påtog sig risikoen ved at garantere for sådanne lån. Derimod havde private institutioner støttet kultiveringen f.eks. ved at forøge 1. prioriteten, yde rentenedsættelse, refusion af forpagtningsafgift eller - som i Gestenkær - at danne aktieselskab til opkultivering af mose.

I 1898 var fremgangen for mosesagen større end nogensinde. Antallet af andragender om vejledning, prøvestationer, forundersøgelser og planlægning var næsten lige så stort som i de foregående år tilsammen; meget arbejde måtte udskydes, skønt personalet blev forøget. Af prøvestationer var 41 afsluttet (foruden tidligere 96), 155 arbejdede videre (heraf 2 på Lolland-Falster); af 57 nyoprettede lå 1 i den store Køng mose i Sydsjælland, 1 nær Ejby på Fyn. - I Hedeselskabets moseudvalg indtrådte s.å. direktør Borch, professor Westermann og ingeniør Claudi Westh. Ved samarbejde med Statens Planteavlsudvalg søgte man nu at opnå fællesledelse af statens og Hedeselskabets forsøg på mosekulturens område.

Om arbejdet i marken har inspektør P. Feilberg samme år givet interessante oplysninger i optegnelser på inspektionsrejser. Feilberg var en opmærksom og kyndig iagttager. Som sin broder, folkloristen H. F. Feilberg, havde han en sjælden evne til at omgås hedebefolkningen på lige fod; om gensidig tillid og forståelse fortæller små træk i hans »breve til hjemmet« fra de rejser, han foretog som statens tilsynsførende ved Hedeselskabets mose- og engvæsen. Vist nok var den mere »opvakte« del af landbefolkningen særlig godt repræsenteret på de steder han besøgte: energiske og intelligente unge forsøgsledere, solide og erfarne ældre landmænd, hedeopdyrkeres hjem, hvor hele familien - også de børn, der var ude at tjene - med arbejde og slidsomt fortjent kapital bidrog til landbrugets intensivering; adskillige var foregangsmænd, hvad enten det gjaldt nyopdyrkning, mergelforsyning eller jernbaneplaner. Feilbergs egne skildringer er ofte gennemlyst af et livssyn svarende til folkehøjskolens, saga og poesi blander sig med rent faglige

oplysninger, og hele den folkelige udvikling er i hans tanker, når han i et af landbrugskrisens sidste, vanskelige år skriver om fremtidsmulighederne.

Det fremgår af Feilbergs breve, at året 1898 i flere henseender var ugunstigt for kultiveringsarbejderne i enge og moser. Men ofte har han anerkendende ord om Hedeselskabets funktionærer, f.eks. assistent Møller på Skovbjerg, hvor kultiveringen af henved 300 tdr. land var »i det hele et smukt og godt eksempel på, hvad sådanne jorder kan bringes til under en fornuftig kultur«. Vrøgum prøvestation, der for sidste gang havde modtaget tilskud fra Hedeselskabet, stod til »ug«, og ejeren omtales som en tænksom mand med »en klar opfattelse af væsentlige formål, hvad der altid hører med til at skabe en god station, som lærested for vedkommende selv og andre«. Men Feilberg kritiserede også mangler ved forsøgene, belyste dyrkningsmetodernes fortrin og fejl. Han fastslog, at mosejordens ejendommeligheder, dens formuldningsgrad, var det eneste sikre grundlag for en bedømmelse af, hvilken kultur der var passende.

Efter Feilbergs skøn var der alt for mange, der gerne ville have prøvestationer, men ikke var udholdende eller indsigtsfulde nok til at gøre det nødvendige arbejde og i øvrigt lære af erfaringerne. Befolkningen måtte forstå grundbetingelserne for kulturarbejderne, og vejledningen burde ydes »bedre afpasset efter det materiale, hvormed der arbejdes«. En tilsynsførende assistents distrikt burde ikke være større, end at han sommeren igennem kunne holde sig a jour med kulturarbejderne, »idet der uden tvivl bør anvendes en langt skarpere kritik lige overfor ansøgere om prøvestationer, hvoraf for tiden næppe mere end den ene trediedel er værdige til at modtage den assistance, de gennem Hedeselskabet får«.

I et brev til Claudi Westh i april 1898 udtalte P. Feilberg som sin personlige opfattelse, at de stærkt varierende kulturforhold gjorde det umuligt at vejlede på fyldestgørende måde, medmindre Hedeselskabet begrænsede sit arbejdsområde til Jylland med undtagelse af de 3 nordlige amter. Når han samtidig fremhævede »ønskeligheden af særlige kulturområder med særligt, på de respektive steder bosiddende personel«, tænkte han også på Nordjylland og øerne, og kom derved på linie med de aktuelle bestræbelser for en udvidelse af Hedeselskabets kulturtekniske virksomhed.

Feilbergs synspunkter var af betydning for Claudi Westh, der

1897-98 udarbejdede en samlet »oversigt over og plan for arbejdet for mosesagen«, i håb om, at Hedeselskabets moseudvalg og bestyrelse ville drøfte planen og forelægge den på sommerens repræsentantmøde, ligesom den kunne drøftes på de samvirkende landboforeningers delegeretmøder. Det følgende år bragte formandsskifte, og det skuffede Westh, at bestyrelsen i sit møde 4. april 1899 lagde »den vigtigste gren af mosernes kultivering, nemlig vandstandsreguleringen« helt udenfor moseingeniørens område. I virkeligheden havde udviklingen på det kulturtekniske område skabt problemer, der måtte løses ved en nyordning.

Kulturtekniske opgaver

E. Dalgas og ingeniør Brønsted havde arbejdet med store kulturtekniske projekter, enkelte af en sådan rækkevidde, at det blev forbeholdt en langt senere eftertid at løse dem (Skjernå-projekter, flere inddæmningsarbejder). I 1890-erne overskyggedes disse foretagender af mosesagens udvikling og de rige muligheder den indebar. Såvel engvandings - som afvandingsforetagenderne var år for år ret fåtallige, men betydningsfuldt var spørgsmålet om fuldstændig vandstandsregulering, som bl.a. forelå ved Simested å i Himmerland efter 1895.

Hedeselskabet synes længe at have haft svært ved at holde på unge cand. polyter, der kunne projektere og lede kulturtekniske foretagender. Samarbejdsvanskeligheder gjorde sig ofte gældende, og mere vellønnede stillinger fristede andetsteds. 1894-96 var Vald. Jørgensen medarbejder; han arbejdede i øvrigt godt sammen med Claudi Westh. Han blev som ingeniør efterfulgt af cand. polyt. P. R. Wøldike, der allerede 15. juli 1897 fratrådte for at blive direktør for det kulturtekniske institut i Dorpat. Fra 1. august 97 til udgangen af 98 var Holger Winge ansat som engvandingsingeniør, efterfulgt af Niels Spandet, der fra 1. oktober 1900 ønskede at fratræde, hvorefter Winge vendte tilbage for at fortsætte indtil 1. februar 1904. Endelig fik Hedeselskabet i cand. polyt. Kr. Thomsen, der siden 1901 havde været assistent ved vandløbsregulering, den blivende leder af en kulturteknisk afdeling.

At cand. polyt. Winge var en mand med bestemte ideer viser den kritiske, skønt ikke helt uforsonlige holdning, han efter kun 5 måneders virksomhed indtog overfor ingeniør Claudi Westh, som han helst ville holde udenfor mergelsagen og vandstandsreguleringen. Det er dog navnlig i sin 2. medarbejder periode, Winge gør sig stærkere gældende, undertiden på linie med Westh; de var således enige om at modsætte sig en flytning af hovedkontoret til Viborg med den motivering, at Århus lå mere centralt for deres virksomhedsområder, der i stigende grad vedrørte også Østdanmark.

Allerede i cand. polyt. N. Spandets tid var antallet af vandstandsreguleringer steget betydeligt, men det tilfaldt Holger Winge at aflægge beretning om en lang række reguleringer, der fuldførtes 1900-01. En regulering i Vejlby enge ved Båring Vig gjorde han i januar 1902 udførligt rede for og nævnede med megen anerkendelse gårdejer og sognefoged Hans Jørgen Hansen i Vejlby, der utrætteligt havde støttet Hedeselskabet og heller ikke fik sin usvigelige tillid til et heldigt udfald beskæmmet. Også kanalanlæg stod på dagsordenen, bl.a. ved Vestbirk-Vorvadbro, hvor ingeniør Brønsted 1891 udarbejdede et projekt, som senere havde verseret for flere kommissioner; Westh og Winge afgav erklæring om, at foretagendet med fordel kunne gennemføres, når visse bestemmelser blev ændret.

Mens Claudi Westh ved flere lejligheder fremhævede betydningen af fællesledelse og i 1899 protesterede kraftigt imod, at vandstandsreguleringen blev lagt udenfor moseingeniørens område, arbejdede Holger Winge efterhånden henimod en udskillelse af den virksomhed, han selv repræsenterede. Det gav i maj 1901 Westh anledning til overfor bestyrelsen at fremføre sin opfattelse: at vandstandsreguleringen ikke var noget mål i sig selv, men eet af de midler, hvorved produktionsforholdene skulle forbedres. Der var opgaver, som teknikere manglede forudsætninger for at forstå. De måtte derfor samarbejde med agronomer, ja, det var næppe nogen ulykke, om en del af teknikerens funktion blev overladt til lokale landinspektører.

Ingeniør Winge gik imidlertid videre. Juni 1902 gav han i Hedeselskabets Tidsskrift en oversigt over udviklingen siden 1866 og fremhævede, at det lige fra starten havde været Selskabets opgave at ophjælpe Jyllands magre egne ikke blot ved beplantning, men

også ved engvanding, mergelforsyning m.v. Senere medvirkede Hedeselskabet ved talrige anlæg, der ikke tog sigte på bevanding af høje sandjorder, men vedrørte lavere arealer, således dampvandingsanlæg i frugtbare sydvestjyske marskenge. Vandstandsregulering i vandlidende lave arealer lod sig nu foretage på en sådan måde, at man for fremtiden kunne beherske fugtighedsforholdene. Ved Hedeselskabets medvirken var der siden 1892 projekteret og delvis udført ca. 40 større vandstandsreguleringer og tørlægninger for et samlet areal på over 30.000 tdr. land (16.500 ha). Ingeniør Winge betonede stærkt, at Selskabets teknikere nu havde opgaver overalt i landet.

I en henvendelse til moseudvalget 23. oktober 1902 uddybede Winge disse betragtninger. Kultiveringsarbejder var taget op ikke blot i hedeegnenes højmoser, men også i forskellige jyske lavmoser, hvor en rationel kultur var betinget af en vandstandsregulering. Langt de fleste opgaver for kulturteknikerne var at finde i egne, hvor lyng var ukendt, og siden 1897 havde bevillingen på finansloven jo også til forudsætning, at Hedeselskabets virksomhedsområde blev udstrakt til øerne, skønt de fleste øboer ikke kendte det mindste til de vilkår, Hedeselskabet arbejdede under. Helt naturligt havde Winges opgave udviklet sig til at blive »en almindelig kulturteknisk konsulentvirksomhed for hele landet«. - Hidtil var mange større kulturtekniske opgaver projekteret og udført snart ved fremmede eller ved danske ingeniører, snart uden ingeniørassistance. Organisation savnedes og dermed »kontinuitet og ensartethed i arbejdsmetoderne, systematiseret samling af erfaringerne fra beslægtede tidligere udførte anlæg«. Ingen havde følt sig kaldet til at virke for en bedre lovgivning eller for fonds til fremme af »kulturarbejder« - et forhold, der havde medvirket til, at mange udtørringer og inddigninger o.l. var udført med dårligt resultat.

Det var Winges konklusion, at den kulturtekniske konsulentvirksomhed var ved at blive en selvstændig faktor, som i realiteten intet havde med Hedeselskabets »egentlige sag« at skaffe og derfor ved passende lejlighed burde udskilles. Winge henvendte sig til moseudvalget, der formentlig havde »særlig adkomst til at tage sagen op til grundig overvejelse og føre den videre«; repræsentantskabet savnede betingelser herfor. Imidlertid fandt moseudvalget det ikke rigtigt at afgive en betænkning, medmindre bestyrelsen

krævede en sådan.

Ingeniør Winges beretninger viser, at Hedeselskabets kulturtekniske virksomhed var i stadig vækst. Af hovedvandstandsreguleringer blev i årene 1902-03 26 afsluttet og flere var under projektering. På øerne blev der navnlig foretaget reguleringer på Vestfyn og i en del øst- og sydsjællandske sogne. I Jylland blev dog langt større arealer berørt af reguleringerne, således vældige engarealer i Skalsådalen (se nedenfor), ca. 1200 tdr. ld. ved Uggerby å i Vendsyssel, mens ca. 2000 tdr. ld. kunne indvindes ved inddæmning af Lønnerup fjord nord for Thisted. Det faldt naturligt, at de mange opgaver blev varetaget af en »teknisk« afdeling, og her fandt Hedeselskabet i Kr. Thomsen en usædvanlig dygtig og respekteret leder.

Ingeniør Kristian Thomsen (1874-1918) var en gårdmandssøn fra Hjarup ved Kolding. Han blev cand. polyt. (bygningsingeniør) i 1899 og straks efter ansat ved Hedeselskabet, som han allerede i læreårene en kort tid havde arbejdet for. I fem år var han »anden ingeniør«, assistent under først Spandet, senere Winge, men fra 1. februar 1904 blev han ledende ingeniør indenfor den kulturtekniske afdeling, som den kaldes i årsberetningen for 1904. Som medarbejdere havde Thomsen 2 assistenter og nogen løs medhjælp,

Kr. Thomsen.

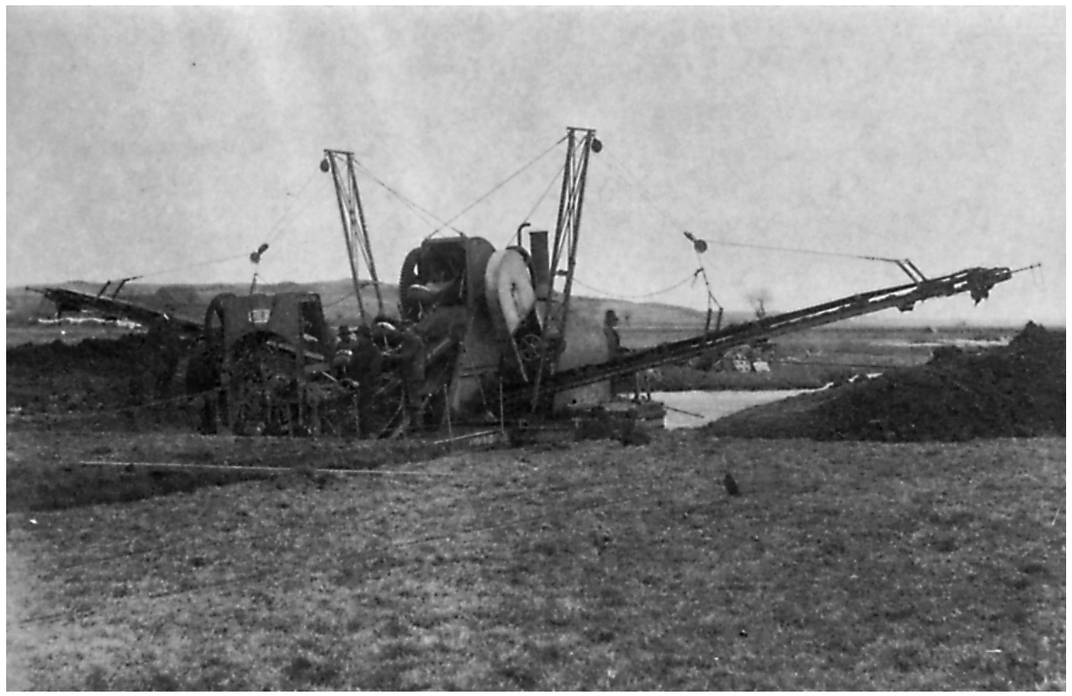

Fra Skalsåens regulering. Gravemaskine med transportbånd.

men opgaverne var i fortsat vækst, allerede i 1909 var der 2 ingeniørassistenter, 1 landinspektør (Aage Feilberg) og 3 cand. polyt'er, i 1914 endnu en landinspektør og 1 tegner, foruden løs medhjælp.

Tidligt gik Kr. Thomsen i gang med et af de helt store projekter, Skalsåens regulering. I den lange ådal mellem Hjarbæk fjord og egnen nord for Fussing sø havde først Dalgas og senere Claudi Westhi 1890erne vakt beboernes stigende interesse for en kultivering af engene langs Skals å. År 1900 indledtes forundersøgelserne, og Thomsen, der udarbejdede det foreløbige projekt, gav i 1903 i Hedeselskabets Tidsskrift en meget udførlig beskrivelse af forholdene. 231 lodsejere med tilsammen over 2000 tdr. land havde da underskrevet andragender om vandstandsregulering, men det bidragydende areal var beregnet til mere end det 3-dobbelte. I januar 1903 var der på møder om sagen. 366 stemmer for og kun 21 imod planens gennemførelse. Det var ikke mindst Thomsens fortjeneste, at de mange lodsejere praktisk talt overalt blev bragt til enighed.

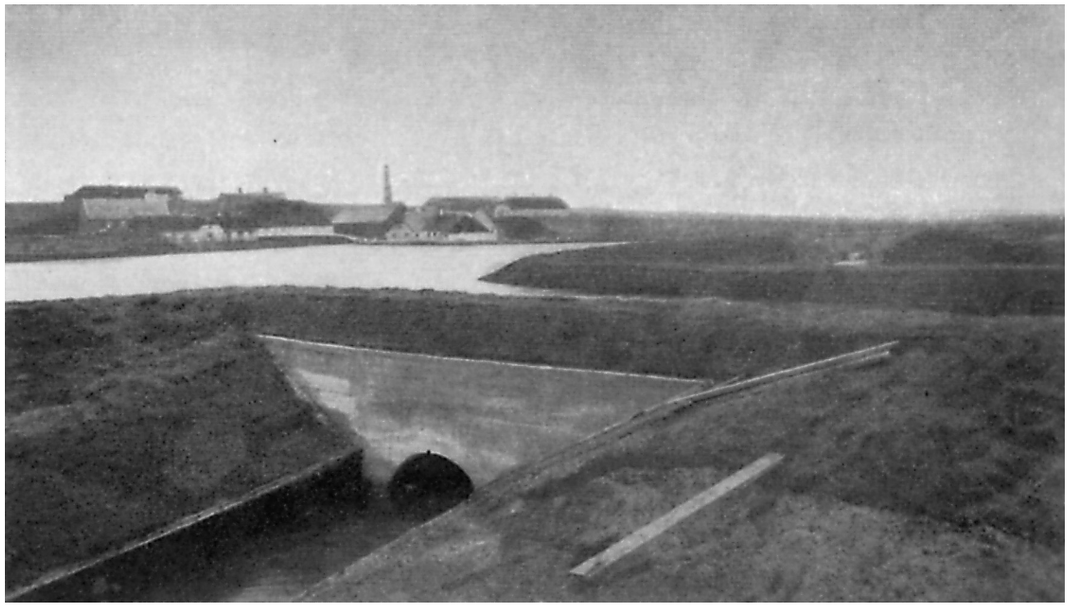

Ved Årup vandmølle i Thy (1904). Møllens opland af vandlidende eng- og mosearealer afvandes bl.a. ved en kanal, der føres under vandløbet til møllen, hvis vandkraft sikres ved høje dæmninger.

Roligt og klart gjorde han dengang og senere rede for det væsentlige, vandt tilhørernes tillid med andre midler end i sin tid den hurtige, temperamentsfulde Dalgas, men ofte med samme resultat. Forarbejderne var fortrinligt udført, og selve reguleringsarbejderne kom i gang efter licitation i juli 1904. I den egentlige Skalsådal var vandsænkningen i 1907 tilfredsstillende gennemført, »sumpene« forsvandt, og virkningerne af den største samlede vandløbsregulering kom efter Thomsens opgørelse ca. 7000 tdr. ld. (3865 ha) til gode, heraf dog godt 400 tdr. ld. ved Tjele å. Udgifterne beløb sig til ca. million kr.

I årsberetningen - 1904 gav Kr. Thomsen en oversigt over de forskellige kulturtekniske opgaver. A-gruppen, afvandinger, var dels naturlige afvandinger (vandløbsreguleringer, afvanding ved rørledninger), dels kunstige afvandinger, i reglen ved vindmotoranlæg. B-gruppen, værn mod oversvømmelser, omfattede inddigninger (digeanlæg) og inddæmninger, hvor betydelige arealer samtidig kunne indvindes. C-gruppen, vandinger, vedrørte dels almindelige

vandingskanaler, dels kunstige bevandinger, især dampvandingsanlæg. Endelig D-gruppen, mergelsager (se næste afsnit). Efter 1910 påtog afdelingen sig desuden en række dræningsarbejder, navnlig på øerne.

Efter en lidt usikker opgørelse skulle der før 1904 være udført 60-65 vandstandsreguleringer, foruden vandingsanlæg og andre arbejder. Fra 1904 giver årsberetningerne mere indgående oplysninger om arbejdet. »Sager i alt« omfatter alle opgaver af betydning: fuldførte, under arbejde, projekterede eller under projektering, endnu ikke forundersøgte eller sager »løbende for kommissioner og vandsyn«; mange opgaver går igen fra år til år og en del kom ikke til udførelse. De næste 4 grupper angiver fuldførte opgaver, hvortil kom inddignings- og kanalarbejder samt mergelsager.

	Sager i alt	Vandløbs-afvandinger	Rørled-ninger	Kunstige reguleringer	Drænings-arbejder
1904	85	11	2	6	
1905	73	10		8	
1906	73	11	3	7	
1907	83	7		4	
1908	121	21	4	4	
1909	81	9	1	6	
1910	124	14	4	5	
1911	167	14	4	4	2
1912	156	26	3	5	4
1913	170	23	2	5	10
1914	139	10	2	8	4
		156	25	62	20

Kulturteknisk afdeling bidrog i stigende grad til kultiveringen af vandlidende jorder, i reglen hjulpet af mosevæsenets assistenter, og langt de fleste fuldførte arbejder var vandstandsreguleringer. Kr. Thomsen blev på dette område den førende kulturtekniker. Her kom alle hovedlandsdele med i billedet, om end Jylland stadig var dominerende. Kunstige afvandinger, i reglen ved vindmotoranlæg medsnegl, i enkelte tilfælde damp- og varmemotoranlæg, fandt fortrinsvis sted på de sydlige øer, men også Odsherred, Sydsjælland og Sydfyn var her repræsenteret. De fleste dræningsarbejder ved-

rørte øerne. Hedeselskabet havde allerede i denne periode flere medarbejdere på øerne, hvor landinspektør Aage Feilberg fra maj 1908 bosatte sig i København og ledede kulturteknisk afdelings arbejder øst for Storebælt.

Der blev i denne periode kun anlagt få vandingskanaler, i 1905 dog kanalerne ved Østbirk-Vestbirk, som ingeniør Brønsted i sin tid havde projekteret, og i 1907 en lille kanal ved Tarm. Kr. Thomsen havde allerede i 1904 udarbejdet projekt til store kanalanlæg ved Gudenåen, med vanding af ca. 1600 tdr. ld. og forbedret sejlads på åen mellem Silkeborg og Randers som hoved formål, men også med mulighed for et kraftanlæg, der skulle kunne forsyne Viborg, Langå og Randers med elektrisk lys og eventuelt levere kraft til elektriske baneanlæg. Sammen med direktør S. A. Faber udarbejdede Thomsen senere et projekt til udnyttelse af Gudenåens vandkraft, som en i 1909 nedsat kommission dog ikke kunne tilråde staten at gennemføre, og privat koncession syntes ikke opnåelig. Først i 1918 stiftedes andelsselskabet Gudenåcentralen, der i 1921 fuldførte det store kraftanlæg ved Tange.

Også m.h.t. digeanlæg gjorde kulturteknisk afdeling under Kr. Thomsens ledelse en bemærkelsesværdig indsats, ganske særligt ved inddigning af marsken ved Ribe, som stormfloder gang på gang havde hærget. Træt af at vente på statsstøtte havde lodsejere i Vilslev i 1904 henvendt sig til Hedeselskabet, og 6. maj s.å. forelagde Thomsen projekt til et dige fra Kongeåen til Darum bæk. Under et møde kom imidlertid »det store havdige« på tale; mænd fra de interesserede egne fik nedsat et digeudvalg, der samarbejdede med Hedeselskabet, som i 1905 overfor ministeriet støttede 506 lodsejeres ønske om, opførelse af et dige, hvortil de selv ville yde 675.000 kr. Også en kommission for Ribe bys økonomiske anliggender anbefalede varmt digeopførelsen. I november 1907 understregede ingeniør Thomsen i Hedeselskabets Tidsskrift nødvendigheden af, at Vesterhavets ødelæggelser blev standset, marskejendommenes værdi og skatteevne forøget - og at diget blev opført nu, da lodsejerne var villige til at yde så stort et bidrag.

Afvanding med vindmotor.
Sneglen ligger frostfri i betonkumme. 1908.

Ved lov af 30. april 1909 blev digeanlæget besluttet, og arbejdet kunne i foråret 1911 påbegyndes med Kr. Thomsen som ledende ingeniør. I efteråret 1914 var det 18,5 km lange kystdige fra V. Vedsted til St. Darum fuldført med fløjdiger og slusebygninger. Det havde kostet 1,8 mill. kr., men lå nu som værn for godt 6800 ha af landets bedste jord. I Hedeselskabets Tidsskrift for november 1914 fejrede ingeniør Thomsen fuldførelsen med en indgående skildring af det store havdige. Han slog samtidig til lyd for en bedre vandstandsregulering, en nødvendig betingelse for rige afgrøder og god bebyggelse.

Foruden digerne ved Lønnerup fjord samt ved Vester og Geller søer i Thisted amt, der fuldførtes 1904-05, fik Kr. Thomsen i 1908 held til at gennemføre det store digeanlæg til værn for engene ved Overgård (mellem Mariager og Randers fjorde), som Hedeselskabet tidligere havde beskæftiget sig med (se s. 261) og genoptog efter henvendelse fra 55 lodsejere i 1903. Andre landvindingsarbejder blev ikke gennemført i denne periode, det gjaldt Manø digesag, inddigninger ved Nissum fjord, ved Odense kanal og på Langeland.

I januar 1907 oplyses, at det kulturtekniske arbejde 1904-06 var kommet 16.600 tdr. ld. (ca. 9130 ha) til gode, og fra 1908 nævner denne afdelings årsberetninger ikke blot antallet af fuldførte arbejder, men også det interesserede areal i tdr. ld., senere i ha. 1908-14 var det samlede areal ca. 19.600 ha. Når Kr. Thomsen i en oversigt i januar 1916 nævner 285 arbejder med et samlet areal på ca. 48.850 ha som »udført« i årene 1906-15 (10 år), må her være medregnet »arbejder under udførelse«. At afdelingen efter 1910 hvert år arbejdede med langt over 150 sager betød, at Hedeselskabet til stadighed tog sig af kulturtekniske opgaver, der vedrørte 12.-13.000 ha landbrugsjord.

Ved den kulturtekniske afdeling blev der ikke som ved mosevæsenet indført en fast distriktsinddeling, men der skete dog en del forandringer i tidens løb. Af 4 fast ansatte ingeniører havde landinspektør Aage Feilberg hele øernes område, men måtte her have en del assistance af ingeniør K. Thalbitzer, der arbejdede i Vendsyssel og Østjylland. Samarbejdet med mosedistriktsbestyrerne (se nedenfor) kunne svigte. Da reglerne i en overenskomst indgået i oktober 1908 ikke blev overholdt i Nordjylland nærmest som følge af distriktsbestyrerens vægring, opnåede man i 1912 ved bestyrelsens mellemkomst den ordning, at de to afdelingers ledere (Kr. Thomsen og Claudi Westh) indenfor dette distrikt skulle forhandle direkte i større vandløbssager.

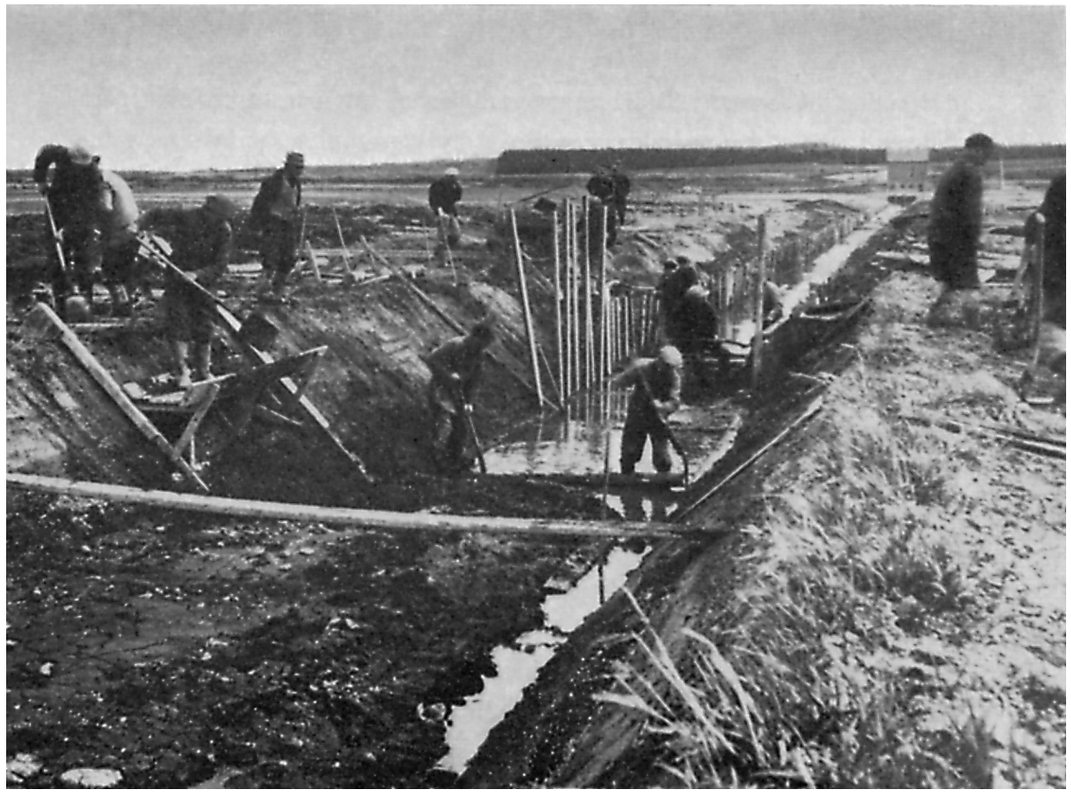

Ringsted å reguleres o. 1906.

Mosekultur-afdelingen og dens leder

Mosesagen lå ikke som hedesagen samlet i Hedeselskabets hånd. Foreløbig overlod Selskabet den moseindustrielle virksomhed til andre (se s. 414), mens mosekultiveringen under Claudi Wesths ledelse var i fortsat fremgang. Studierejser i Sverige overbeviste ham om, at man her i landet med større held kunne udnytte højmoserne. Ved oplysningsarbejde og anlæg af prøvestationer, der kunne

demonstrere mosebrugets muligheder, var man som nævnt nået langt, og med et mere udviklet kendskab til vandstandsregulering samt botaniske og kemiske analyser ville mose- og engkulturer kunne iværksættes til endnu større fordel for dansk landbrug. Men der var brug for et samarbejde med andre institutioner.

Statens Planteavlsudvalg var nedsat i 1898 med repræsentanter for Landhusholdningsselskabet, Landbohøjskolen og De samvirkende danske Landboforeninger, og i 1899 blev der med landbrugsministeriets godkendelse truffet en overenskomst om et samarbejde med Hedeselskabet. Det var hensigten at samle hele forsøgsvirksomheden vedrørende mose- og engkultur under een administration, Fællesudvalget for Mosedyrkning. Fhv. landbrugsminister, kammerherre Knud Sehested blev formand; andre medlemmer var professor T. Westermann, godsejerne M. Ahlmann og - fra Hedeselskabet G. de Lichtenberg samt direktør P. Borch og moseingeniør Th. Claudi Westh. Nyordningen betød, at moseforsøgsvirksomheden ud i fremtiden overvejende blev en statsopgave. Men netop med henblik på forsøgsvæsenet og dets organisation var det ønskeligt, at Fællesudvalget fremskaffede fuldt pålidelige oplysninger om mosearealerne og deres beskaffenhed.

Botanikeren magister August Mentz, der 1. august 1899 blev ansat ved Hedeselskabets mosevæsen, fik året efter til opgave at undersøge Danmarks udyrkede moser. I 1901 vedtoges efter forhandlinger i udvalget en plan udarbejdet af Mentz. For at få et praktisk grundlag at arbejde på begyndte han undersøgelser af mosearealet i Bølling herred, Ringkøbing amt, og gik derefter videre med andre vestjyske moser. Af hensyn til de kommende kultiveringsarbejder måtte man kende mosernes afvandingsforhold, vegetation og indhold af plantenæringsstoffer i en dybde af 60 cm. Det var vigtigt at vide, hvor stor tørvemassen var, og om der var tilstrækkeligt med grundforbedringsmidler (ler, kalk m.fl.) i nærheden, og hvorvidt en del af arealet havde været anvendt til græsning eller høslæt. Kendskab til ejerforhold og transportmuligheder, arbejds- og afsætningsforhold ville straks lade en del industrielt udnyttede moser ude af betragtning. Moseundersøgelserne blev bekostet af Hedeselskabet, Carlsbergfonden og (fra 1904) Statens Planteavlsudvalg.

Indtil 1904 fortsatte Hedeselskabets moseudvalg sin virksomhed med godsejer G. de Lichtenberg som formand; ved hans indvalg i bestyrelsen ophævedes udvalget, hvis to andre daværende medlemmer var godsejer Chr. Hoppe og professor T. Westermann. Udvalget havde administreret Hedeselskabets moseejendomme (se nedenfor), mens forsøgsvirksomheden skulle henlægges under Fællesudvalget. Af voksende betydning var den vejledning i mosekultur, som gratis blev givet mosedyrkere, der henvendte sig til Hedeselskabet.

Allerede i foråret 1901 turde Claudi Westh hævde, at mosesagen i Danmark havde haft større fremgang på 10 år end de foregående 20-30 år i vore nabolande. Den var nået ud til alle lag i befolkningen, til storbrugere, gårdmænd og husmænd. Det vidnede om, at man her i landet havde et sundt praktisk greb på tingene. Til gavn for mosekultiveringen var det også, at forhandlinger mellem ingeniørerne H. Winge og Claudi Westh senere på året førte til en skriftlig bekræftet gensidig forståelse: de måtte nødvendigvis samarbejde for at nå de bedste resultater, og Winge lovede at søge råd og bistand »i alle anliggender, hvor ... moseingeniøren ifølge sin uddannelse og ved sin agitatoriske evne har særlig forudsætning for at kunne råde ret og gavne sagen ...«.

Den agitation, som Claudi Westh udfoldede, gjaldt nu ikke længere oprettelse af forsøgsstationer. I de fleste egne var der ikke brug for flere, og år 1900 blev kun 1/3 af anmodningerne om nye stationer imødekommet. Ved udgangen af 1904 var 428 afsluttet og kun ca. 50 arbejdede. Ti år senere var de tilsvarende tal 507 og 31; kun få var nyoprettede. Ringkøbing, Viborg og Ribe amter tegnede sig for hovedparten, på øerne var der kun 16 mosestationer, heraf havde Odense og Maribo amter hver 5. Skriftlige vejledninger blev derimod ydet i stigende tal: indtil 1901 kun 1479, men ved udgangen af 1914 var tallet 5482, hvortil kom 519 kulturplaner. Ved vejledning blev kulturarbejder planlagt på grundlag af et enkelt besøg på stedet, hvor naboer og andre interesserede ofte mødte op, mens de mere omfattende kulturplaner krævede forundersøgelser, detailleret dyrkningsplan, eventuelt drænings- eller afvandingsplan og tilsyn med arbejdet. - For at gennemføre denne udstrakte mose- og engvirksomhed blev der oprettet 5 assistent-distrikter, 4 i Jylland og 1 for øerne. Da navnlig Ringkøbing amt gav meget arbejde, måtte distrikterne flere gange omlægges.

På Hedeselskabets egne mosestationer: Skovbjerg, Hesselvig og

Pontoppidan blev der foretaget en lang række kultiveringsforsøg ledet af Claudi Westh, mens A. Mentz drev formålstjenlige botaniske studier, ikke mindst over ukrudtsplanter i kulturerne. I 1905 udgav Westh en redegørelse for 12 års arbejde med højmosekultur på mosestationen Pontoppidan, hvori han lagde hovedvægten på den praktiske gennemførelse af højmosers rentable kultivering. Det var nu bevist, at kulturer kunne lykkes på lynggroede højmoser som ved Skovbjerg og Pontoppidan-stationerne. På den første lærte man dog, at det ikke betalte sig at forcere kultiveringen af lyngmoser; højmosen burde benyttes til afgræsning. Skovbjerg blev i øvrigt solgt, det meste i 1913 til et interessentskab. Hesselvig Enggård var en tid bortforpagtet, men blev i 1899 atter overtaget af Hedeselskabet, der lod foretage nye vandings- og gødningsforsøg. Det var ikke glemt, at E. Dalgas og H. Pontoppidan i sin tid havde samarbejdet ved købet af denne gård. Moseingeniøren og et i 1909 nedsat udvalg så derfor med glæde dens økonomi forbedres, og man besluttede sig til at beholde ejendommen, hvor betydelige arealer blev anvendt til forsøg og demonstrationer.

Th. Claudi Westh, der 1893-1918 stod som leder af Hedeselskabets afdeling for mosekultur og mergelvæsen, var en aktiv og levende personlighed, efter E. Dalgas sikkert den bedste agitator for hedesagen. Men indadtil, overfor bestyrelse og kolleger, var han kritisk indstillet og kom gang på gang i konflikt med »magthaverne«. Det skyldtes både saglige og personlige forhold. Hans egne anlæg rummede modsigelser. Han havde initiativ, indsigt, overblik og evne til at omgås de mennesker, Hedeselskabet arbejdede for. Men med sin uslebne djærvhed og sin »bornholmske« selvstændighedstrang stødte han ofte an mod kammertonen. Som han engang skrev til de Lichtenberg: han tænkte kun på den sag, der var til behandling og ikke på, om der overfor ham sad »en Skeel, en Westermann, en Sehested, en Lüttichau - eller slet ingen«. Var det »hensynsløshed«? Næppe, men forgæves søgte de Lichtenberg at belære ham om, »at man med takt og taktfølelse ofte kom længere end med et godt hoved« -

Enrico Dalgas havde opmuntret ham og samtidig myndigt holdt hans overmod i ave. Ved en bestemt lejlighed havde Dalgas sagt: »Ja, jeg ser nu klart, at De er mosesagen voksen!«. For den unge Claudi Westh var det et ridderslag. Senere, da han mødte megen

Landskab ved Skovbjerg i Sønder Felding sogn ca. 1895, nu lukket skov.

modstand og sårende kritik, havde de Lichtenberg trøstet ham: »De skal blot tage sagen med ro, De bliver mosesagens Dalgas!«. Noget i den retning følte han selv, når arbejdet derude gik »som en lykkelig drøm« og han vandt »folks tillid og øre«, men nervøs og usikker kunne han føle sig overfor direktør og bestyrelse, der aldrig lod ham høre »et mildt undskyldende ord, aldrig .... at det er godt, at de unge går på med frisk mod og begejstring for sagen«. Det var vist nok en overdrivelse. I 1906, da Claudi Westh skrev til sin ældre ven, der nu sad i bestyrelsen, om sit syn på afdelingslederens opgave, antydede han, at P. Feilberg, Ludvig Schrøder og Chr. Lüttichau her havde inspireret hans tanker: Lederen skulle ikke lide under »kontortvang« eller være omrejsende kontrollør overfor assistenter, han skulle følge udviklingen og føre den videre, udforme planer for en fortsat virksomhed, lede organisationsarbejdet, støtte nyt initiativ ude i befolkningen - og forberede de nødvendige bevillinger på finansloven. Alle disse strenge spillede Westh i forvejen på.

Til Claudi Wesths ældre venner hørte P. Feilberg, generalkonsul H. Pontoppidan (i familie med Wesths hustru) i dennes senere år og godsejerne C. Steensen-Leth, Højris, og G. de Lichtenberg, Hessel, der var formand for Hedeselskabets moseudvalg. Alle satte de pris på den unge afdelingsleders gå på-mod og iver for sagen, selv om de for samarbejdets skyld formanede ham til ikke at være »stædig« overfor bestyrelsen, og de to konservative godsejere ikke yndede hans socialreformatoriske indstilling og lyst til at gå ind i politik (»Hold Dem derfra, thi det fordærver menneskene«, rådede Steensen-Leth, der hævdede at have fundet mest frisind indenfor sin egen stand og nødigt så et godt familiemenneske blive »rebel«). Her kunne Westh hente mere inspiration hos Jeppe Aakjær på Jenle, uanset dennes uvilje mod Hedeselskabet, og hos den radikale proprietær Kr. Tovborg Jensen, Klostermølle. Blandt lidt yngre venner og medarbejdere var vel den, der stod ham nærmest, assistent, senere sekretær Carl Steensen-Leth, eneste søn af hofjægermesteren på Højris og i 10 år ansat ved Hedeselskabet. Med sjælden forståelse af sin beundrede vens ydre stræben og inderste behov ønskede han ham ved afskeden i 1907 »stilling og magt, men først og fremmest fred og lykke«.

Mere end een gang var Claudi Westh parat til at bryde op, fordi han ikke ville tåle, hvad han anså for usaglige, personlige overgreb mod ham selv eller hans arbejdsområde. »Megen tid og kraft går tabt for Hedeselskabet, når personlige spørgsmål fremdrages«, skrev Lichtenberg i 1901. Den mangeårige modsætning til Chr. Dalgas var dog ikke en evig krigstilstand - der var fredsperioder, hvor skovrideren på Birkebæk skrev »Kjære hr. ingeniør ...«, indtil nye stormkast kom, og venligheden blev borte med blæsten. Claudi Westh kunne godt tænke sig Chr. Dalgas som direktør for plantningsvirksomheden, når han selv fik en sideordnet stilling som landøkonomisk direktør, eller at de eventuelt begge blev underdirektører. Hvis den ansete landmand og frikonservative politiker, forpagter Chr. Sonne var blevet direktør - tanken var udkastet - ville det have betydet et stort håb om lysere tider for Hedeselskabet, mente Westh. Da det i stedet blev kammerherre C. Bech, Engelsholm, trak det op til et politisk mellemspil.

Ved denne tid (oktober 1909) blev det første ministerium Zahle dannet. En kontakt med den nye landbrugsminister kunne måske

få betydning; Tovborg Jensen gik ind på at være mellemmand, selv om han nøgternt indså, at den nybagte mindretalsregering skulle være forsigtig med at blande sig i spillet til fordel for en radikal. T. J. anså i øvrigt Bech for »nogenlunde frisindet«, men i Hedeselskabets ledelse foretrak han en »arbejder« for en »topfigur« og ville regne med, at venstrereformpolitikeren P. Th. Nielsen også kunne støtte Claudi Westh. Det hel blev ingenting til, repræsentantskabet valgte jo direktøren, og Westh kunne ikke overbevise bestyrelsen og Bech om, at en ordning med to fagligt ansvarlige underdirektører både ud- og indadtil ville blive modtaget med den største tillid.

Den Bech'ske æra forløb da omtrent som skeptikerne havde spået, og moseingeniørens store arbejdsenergi gjorde sit til, at den aldrende godsejers direktør tilværelse blev temmelig anstrengende. »Det er en ikke ganske ringe del af tiden, der optages af hr. Claudi Wesths iderigdom«, sukkede Bech i april 1911. Og som olie på ilden virkede først på året 1912 et bladforlydende om, at Westh ville blive Bechs efterfølger som direktør. Bechs dementi var ubehændigt og virkede sårende; bladenes skriverier gjorde galt værre. Da man efter Bechs afgang fandt frem til den mærkelige nyordning med Chr. Dalgas som »bestyrelsens kommitterede«, var ligestillingsmuligheden endnu engang forspildt, og der fulgte nye vanskeligheder i forholdet mellem de to yderst forskellige ledertyper. Ved skæbnens ironi kom Claudi Westh det store forbillede nærmest. Det var ham, der talte om »[Enrico] Dalgas' store og samfundsmæssige syn«, ham, der (forgæves) drømte om at komme på rigsdagen som repræsentant for en »hedekreds« og der virke for Hedeselskabets mange opgaver: for en ny jernbanelovgivning, støtte til hedeopdyrkning, inddigningsarbejder m.v.

Men på hjemmebane var der opgaver nok. Flere gange måtte afdelingslederen skyde offentlig virksomhed fra sig for at samle energien om mose- og mergelsager, ikke mindst de sidste. Et oplysningsarbejde i forbindelse med landboforeningerne interesserede Claudi Westh, bl.a. kursus for med hjælpere ved lokale markforsøg, en tid også kursusundervisning på Asmild kloster landbrugsskole, hvor H. Hauch fra 1908 var forstander. Med Fælleslandboforeningen for Nordslesvig fik Hedeselskabet forbindelse, da man hernede ønskede sagkyndig hjælp ved afvandings- og kultiveringsarbejder. Selskabet kunne ikke optage en regelmæssig virksomhed i Sønder-

jylland, men landboforeningen antog sønderjyden Mikael Steffensen som moseassistent fra 1. maj 1913.

Organisationsarbejdet optog Claudi Westh meget. Han var i lang tid formand for Hedeselskabets funktionærforening, hvis vedtægter blev ændret med udvidede rettigheder for øje. Det drejede sig ikke blot om lønforhøjelser, men Westh foreslog bl.a., at en del stillinger indenfor plantningsafdelingen skulle opslås ledige (og ikke besættes uden konkurrence) til opmuntring for dem, der kunne gå og føle sig »gamle og glemte«. Ledelsen måtte også tage hensyn til, at det faldt vanskeligt at holde på dygtige medarbejdere i en noget speciel virksomhed, hvis der ikke blev oprettet nye stillinger i takt med den stigende efterspørgsel efter assistance ikke mindst indenfor mose-, eng- og mergelafdelingen, der så ofte skulle aflaste den kulturtekniske afdeling. Yngre assistenter som Niels Basse og Fridlev Thøgersen havde Claudi Westh allerede i 1913 udset til distriktsbestyrer-stillinger, men det var jo i en periode, hvor bevillingerne blev beskåret. - I 1907 oprettedes Hedeselskabets Funktionærers Understøttelsesfond til støtte for dårligt stillede funktionærer eller enker og børn efter afdøde funktionærer. Den havde forbindelse med den tidligere omtalte ældre forsørgelseskasse, hvis vedtægter også måtte ændres i overensstemmelse med tidens sociale krav.

Moseindustrien. En ny afdeling

For moseindustriens utrættelige pioner, ritmester M. Rahbek i Sparkær, var det en stor skuffelse, at ingeniør Claudi Westh ikke i 1895 havde kunnet gå med til at danne en moseindustriel organisation som et led i Hedeselskabets virksomhed. I virkeligheden arbejdede Westh også for denne side af mosesagen, men uden at trænge igennem med sine planer hos moseudvalg og bestyrelse. Han tilskyndede derfor Rahbek til at tage et nyt initiativ, og i marts 1901 indbød R. til et møde i Århus, hvor det meste af landets tørveindustri var repræsenteret. I sin indledningstale fremhævede Rahbek den alt for lille moseindustris gode nationale grundlag og dens mulighed for at erstatte mindst ¼ af de indførte kul og koks med tørv. Forsøg viste, at landets henved 1200 mejerier kunne spare me-

Hedeselskabets første dræningskursus, afholdt på den nye Borris Landbrugsskole 1910. Blandt de stående er nr. 2 fra venstre mosedistriktsbestyrer J. Westergaard, nr. 3 moseingeniør Th. Claudi Westh, siddende ses som nr. 1 skolens forstander Jens Nielsen, nr. 2 er distriktsbestyrer P. Pedersen Hjerk.

get ved at anvende hjemligt brændsel. Mosebrugerne måtte slutte sig sammen, og de behøvede støtte fra anden side, fremfor alt fra »Hedeselskabet, som repræsenterer nationens vilje og evne til at nyttiggøre selv de goldeste arealer i vort land«. Selskabet rådede over betydelige tekniske hjælpemidler, havde autoritet og kunne gøre berettigede krav gældende på »bestemmende steder«; ingen kunne bedre forlige »de to i moserne arbejdende kræfter: agerbruget og industrien«.

Claudi Westh støttede sagen ved at holde døren åben for forhandlinger, når først et moseindustrielt udvalg var nedsat, og en organisation kunne begynde sin virksomhed. Udvalgets arbejde

under Rahbeks ledelse førte hurtigt til et resultat. Den 16. juni 1901 stiftedes Moseindustri-Foreningen med hofjægermester C. Steensen-Leth som formand; i bestyrelsen sad bl.a. M. Rahbek og professor ved Polyteknisk Læreanstalt Niels Steenberg. I vedtægternes § 2 hed det: »Foreningens formål er at fremme nyttiggørelsen af landets moser i industriel henseende«; et arbejdsprogram stillede et mange sidigt oplysningsarbejde i udsigt og lovede vejledning til såvel tørvefabrikanter som forbrugere. Foreningen ville virke for bedre transportforhold (nye baneanlæg, billigere fragttakster), give anvisning på afsætnings- og forsyningssteder og endvidere tage sig af moseundersøgelserog forsøgsvirksomhed.

Både Steensen-Leth og Rahbek havde håbet at knytte Claudi Westh til den nye organisation som dens ledende kraft, »thi det lå jo tydeligt nok for, at De var helt og fuldt med«, skrev Rahbek den 25. juli 1901. Skønt dette håb glippede, takkede han for god hjælp ved starten og udtalte forventning om samarbejde med Hedeselskabets moseafdeling i fremtiden. Efter Steensen-Leths opfattelse var det afgørende for moseindustriens skæbne; om storbesidderne og kommunerne støttede den. Moseindustri-Foreningen fik dog ingen større tilslutning og først fra 1904 statstilskud. Rahbek og Steenberg var flittige medarbejdere ved foreningens udsendte meddelelser (1901-05), der fra 1906 afløstes af Mosebladet. I februar 1906 tog organisationen navne forandring til Moseselskabet og fik nye vedtægter.

Moseselskabets virksomhed pegede jo i en anden retning end Hedeselskabets. En industriel udnyttelse af moserne kunne ofte komme på tværs af kultiveringsplaner. Opskæring og opdyrkning havde modstridende interesser til forudsætning, og når samarbejdet mellem de to selskaber svigtede, betød det spild af tid, penge og arbejde. Moseselskabet så med uvilje, at gode dybe moser ved opdyrkningen blev uegnede til industrielt brug og at afvandinger ødelagde tørvemateriale, uden at indvunden ager og eng gav tilstrækkelig erstatning. Og fra Hedeselskabets side kunne man ærgre sig over »opskårne« moser, der hindrede hensigtsmæssig opdyrkning. Fra regeringens og rigsdagens synspunkt var disse forhold uheldige, ja bevillingsmæssigt uforsvarlige. Skulle der ydes statsstøtte til begge formål, måtte en samordning være en forudsætning. I ministeriet J. C. Christensens tid (1905-08) blev dette problem genstand

for overvejelser, og landbrugsministeriets bestræbelser gik i retning af en sammenslutning mellem Hedeselskabet og Moseselskabet.

Så langt nåede man ikke i første omgang, men man fik i januar 1908 nedsat Fællesudvalget for Moseundersøgelser. I udvalget sad G. Lichtenberg, professor T. Westermann og Th. Claudi Westh, ingeniør M. Ib Nyboe, M. Rahbek og herredsfuldmægtig V. Esmann, der også var ledende indenfor det nystiftede Hedebruget. Formand blev Lichtenberg, da professor T. Westermann frabad sig valg. Samtidig blev det tidligere fællesudvalg for mosedyrkning ophævet. Det nye udvalgs opgave blev, ifølge vedtægter af 25. jan. s.å., at foretage »en undersøgelse af Danmarks moser, således at resultaterne skal kunne danne grundlaget for en afgørelse af, hvorledes det enkelte areal rettest bør udnyttes, og tjene som vejledning ved udnyttelsen«. I tvivls tilfælde skulle såvel Hedeselskabet som Moseselskabet henvende sig til Fællesudvalget og afvente dets afgørelser. Udvalget skulle i øvrigt samarbejde med de to selskaber og med Danmarks geologiske Undersøgelse, ligesom dets resultater skulle stilles til rådighed for Statens Planteavlsudvalg.

Landbrugsministeriet pressede på for at opnå en sammenslutning mellem Hedeselskabet og Moseselskabet, men det trak ud med forhandlingerne. Det var ikke på forhånd givet, hvilket af selskaberne der skulle overtage hele mosesagen, og en tredie mulighed var oprettelsen af et nyt selskab til varetagelse af moseopgaverne. Uenigheden mellem de to selskabers bestyrelser gav anledning til en række presseforlydender med påfølgende redegørelser i Mosebladet og Hedeselskabets Tidsskrift. Der var uro i luften, og Steensen-Leth måtte besindigt afværge misforståelser og bitterhed endog fra Claudi Wesths side. Hedeselskabet måtte frygte prestigetab, hvis en stor del af dets virkefelt gik over til et andet selskab. Men så længe Moseselskabet krævede et medlem i Hedeselskabets bestyrelse var forligsmulighederne små. Først i juni 1909 nåede de to selskabers bestyrelser til enighed med Fællesudvalget, hvis forslag derefter blev vedtaget af Moseselskabets generalforsamling og - efter en livlig diskussion - også på Hedeselskabets repræsentantmøde d. 1. juli. Overenskomsten gik ud på, at Hedeselskabet fra 31. decbr. 1909 skulle overtage den virksomhed, der hidtil var ledet af Moseselskabet og Fællesudvalget for Moseundersøgelser. Et medlem af Moseselskabet skulle straks indtræde i Hedeselskabets re-

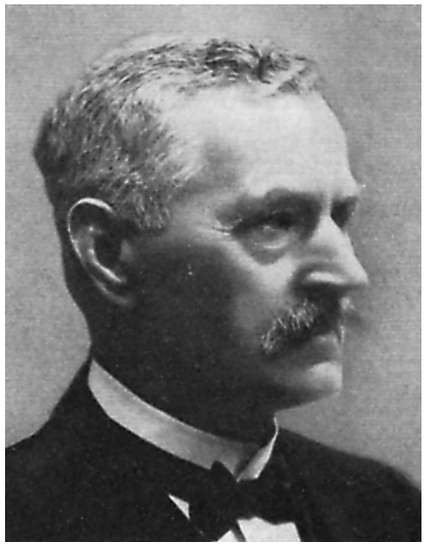

M. Rahbek (1840-1910).

August Mentz (1867-1944).

præsentantskab, i 1911 endnu et. Der blev tilbudt ritmester Rahbek ansættelse som leder af en moseindustriel afdeling sideordnet med mosekulturafdelingen, og to funktionærer fulgte med over i Hedeselskabet. Undersøgelsen af Danmarks moser skulle gennemføres som en fællesopgave for de to afdelinger, og der blev nedsat et udvalg (2 medlemmer fra hvert selskab), som i tvivlstilfælde kunne træffe afgørelser om undersøgelse og udnyttelse af mosearealer.

Mathias Rahbek, der gennem en menneskealder havde arbejdet energisk for moseindustriens udvikling og ofte havde kritiseret Hedeselskabet for dets holdning i denne sag, blev da den første leder af Selskabets moseindustrielle afdeling. Han mødte med rige erfaringer m.h.t. anlæg og forandring af tørveværker, undersøgelser af tørv i tørvefyringsforsøg m.v., og hans overbevisning om, at mosetørvene med stor fordel lod sig anvende til fremskaffelse af lys, varme og kraft (navnlig ved at omsættes til gas og elektricitet)var stadig usvækket. Men helbredet svigtede. Efter nogen tids sygdom døde Rahbek i september 1910, 70 år gammel. Den sag, han havde ofret så meget for, måtte videreføres af yngre kræfter, men under gunstigere vilkår, efter at Hedeselskabet nu havde forpligtet sig på hans livsopgave: »de danske mosers fuldstændige udnyttelse«.

Leder, af den moseindustrielle afdeling blev nu A. Mentz, som i øvrigt i 1912 udgav sin doktordisputats, der omhandlede mosernes vegetationsforhold. Hans beretninger for de følgende år fortæller om et stort antal moseundersøgelser, for en del foretaget i samarbejde med Selskabets mose-, eng- og mergelafdeling. Moseselskabets lille laboratorium blev overflyttet til Hedeselskabets bygning og mere hensigtsmæssigt indrettet. Foruden talrige mergel og kalkanalyser blev der bl.a. undersøgt tørvejordsprøver til industrielt brug, med brændværdi-bestemmelse. Endvidere foretoges fyringsforsøg med tørv, brænde (bjergfyr, bøg), kul, koks og brunkul. Fremstillingen af maskintørv steg år for år, mange nye tørveværker kom til, og efter 1. verdenskrigs udbrud i august 1914 var der brug for en stærkt forøget produktion. Mentz opfordrede til omhyggelig planlægning af de moseindustrielle nyanlæg.

Mergelvirksomhed

På en af sine rejser til Hedeselskabets forsøgsområder i 1898 noterede inspektør P. Feilberg, at »store arealer endnu ligger ventende på opdyrkning og mergling!«. Med rette kunne han omtale mergelspørgsmålet som et livsspørgsmål for beboerne især i de egne, hvor opdræt havde spillet en større rolle end mejeridrift. Den gode lermergels indhold af kali, natron, fosforsyre m.fl. stoffer bekræftede det gamle ord: »Kalk tærer, mergel nærer«.

Efter tidens forhold var mergel ikke netop billig. For modtagerne af mergel ved Grindstedbanen holdt det hårdt at betale op til 50 øre pr. kubikalen, og interessentskabetmåtte endda søge henstand med afbetalingerne på de 130.000 kr., staten havde ydet som rentefrit lån. Her som ved Damholt Hodsager mergelbane ydede Hedeselskabet gratis assistance til driften, opmålingerne m.v. De nærmest boende fik naturligvis størst fordel, og Grindsted, det forhen ringeagtede hedesogn, var allerede o. 1900 i rask udvikling.

Nu som før var det betydningsfuldt at have mergel nær sin ejendom, og mergelsøgningen vedblev længe på gammeldags vis. Hedeselskabet sendte en af sine to mergelsøgere ud til de lodsejere, der til tak ville give ham kost og logi, skaffe ham medhjælpere

og sørge for, at han efter endt arbejde blev bragt til nærmeste station eller kom med dagvognen til næste kunde. Men gammel og ny tid mødtes. Ingeniør P. R. Wøldike traf i 1896 på en jernbanestation den gamle mergelsøger H. P. Nielsen og gjorde senere styrelsen bekendt med sine overvejelser: om man ikke i stedet burde antage en yngre mand med større tekniske kvalifikationer, erhvervet på et landbrugsskolekursus? Nielsen tog sin afsked, men den veltjente mergelsøger Anders Østergaard fortsatte til 1907, da han som afløser fik statshusmand Anders Pedersen.

Mergelfundene blev færre. Indtil 1895 havde Hedeselskabets folk besøgt 3800 lodsejere og fundet godt 1200 mergellejer. I det følgende tiår blev der gjort 367 mergelfund, 1905-14 kun 219, heraf godt halvdelen i Ringkøbing og Ribe amter, henved en trediedel i Hjørring og Viborg amter. Omkring 1910 blev dybdeboringer af allerede kendte mergellejer mere almindelige. Man fik derved konstateret mergellagets dybde og ved systematisk prøveudtagning tillige mergelens beskaffenhed i de forskellige lag. 1909 blev kalk bestemmelse foretaget i 192 mergelprøver, og fra 1910 kunne prøverne analyseres på Hedeselskabets eget laboratorium. I årene før 1. verdenskrig foretoges undersøgelser af et par hundrede mergellejer, spredt over det meste af Jylland, adskillige dog på øerne, også Bornholm.

Mergeltransporten foregik som tidligere dels på jernbaner, dels på faste mergelsporbaner, hvortil fra 1904 kom flyttelige sporbaner. Bestemmelserne om billig mergeltransport på statsbanerne ændredes fra 1897, idet der for fremtiden skulle betales fuld fragt, men staten bevilgede 25.000 kr. til dækning af ca. 7/10 af udgifterne til transport af såvel kalk som mergel til de mest trængende egne. Tilskuddet steg stærkt, det var i 1914 på 238.695 kr. Mens der i 1895 kun var en mergeltransport på 1350 vognladninger à 10.000 kg, nåede man i 1914 op på 18.400 vognladninger. Næst hovedbanen Lunderskov-Esbjerg-Struer-Langå var det jernbanerne Skanderborg-Skjern og Varde-Nr. Nebel der fik størst andel i statstilskuddet. I alt var der med statstilskud transporteret ca. 133.700 vognladninger mergel og 16.000 med kalk (finansåret 1914-15 iberegnet), og det samlede statstilskud var på 1.672.000 kr.

De mest mergel- og kalktrængende egne var imidlertid ikke særlig jernbanebegunstigede. Der blev brug for flere mergelbaner end

Vedsted mergelleje ved Ribe 1907.

de to tidligere omtalte, og i 1895-96 startede Eskær-Slynge banen i Vendsyssel. Her havde man oprindelig tænkt sig hesteforspand, men gik hurtigt over til lokomotiv som på de to andre mergelbaner. Disse baner krævede megen anlægskapital, hvoraf lodsejernes interessentskaber skaffede 12-16 %. Staten måtte eftergive en væsentlig del af de rentefri lån, da det faldt vanskeligt i det stærkt begrænsede opland at afsætte så megen mergel, at driften kunne svare regning. Derfor var overgangen til transportable sporbaner, hvis materiel kunne anvendes i andre mergeltrængende egne, et lykkeligt skridt. Staten ydede i 1904 et tilskud på 10.000 kr. til Hedeselskabets indkøb af mergelspor, men 1906-13 ikke mindre end 420.000 kr. Frem til 1915 var mergeltransporten på løse sporbaner uafbrudt stigende

og udgjorde indtil udgangen af 1914 97.000 kubikfavne (647.000 m^3), eller næsten tre gange så meget som på de to faste sporbaner siden 1880erne. I 1914 blev der transporteret 21.775 kubikfavne på 14 mergelbanestrækninger.

Det begyndte med, at mejeriejer Fr. Krogh i Ø. Brønderslev på nogle hedeboeres vegne forhørte sig hos Hedeselskabet om leje af 1200 favne mergelspor. Det førte til forhandlinger med ingeniør Claudi Westh og dernæst til, at Hedeselskabet ansøgte om et ekstraordinært bidrag på finansloven til et transportabelt spor, som kunne udlejes til private lodsejere på mergelfattige jorder. Ø. Brønderslev mergelselskab blev det første af de mange solidariske selskaber, der drog nytte af Hedeselskabets spormateriel, i reglen med 10-15 øre i lejeafgift pr. m^3 mergel, der blev transporteret. Claudi Westh har kaldt organiseringen af mergelselskaberne »Hedeselskabets vigtigste og sværeste anpart i denne virksomhed«, der i øvrigt krævede undersøgelse af mergellejer, sporplanlægning, bortlicitering af anlægsarbejdet og forskellig anden bistand fra Selskabets side.

I 1914 nævnes 23 mergelselskaber, hvoraf de fleste efterhånden havde afsluttet arbejdet, men nye kom stadig til. Hedeselskabets spor (ca. 110 km i 1914) var langt fra tilstrækkelige, de var desuden ret spinkle I 1909 lod Blaksmark mergelselskab ved Varde derfor et privat firma overtage transporten og anskaffe det fornødne materiel, og på lignende måde blev i de følgende år en række store arbejder bortakkorderet, enkelte til firmaer syd for grænsen, efter at en del større mergelarbejder i Sønderjylland i 1912 var afsluttet.

Statens støtte til mergelvirksomheden var ikke begrænset til de nævnte tilskud til mergeltransporten og anskaffelse af flyttelige spor. En lov af 29. april 1913 om ekspropriation af jord til anlæg af mergelspor sikrede mergelselskaberne mod, at en enkelt jordejer skulle hindre en fordelagtig midlertidig udnyttelse af det nødvendige anlægsareal. Andelsselskaberne opnåede samtidig, at kommunerne fik ret til at opkræve betalingen for leveret mergel og gødningskalk hos medlemmerne, med udpantningsret som man kendte det i Slesvig.

Det var ikke lykkedes Hedeselskabet at skaffe mergelselskaberne billige statslån, men fra 1909 ydede staten tilskud til forrentning af mergelselskabernes lån, der i 1914 var på over 6 mill. kr., som

Der hentes mergel ved Gedhus trinbræt. Mergelen kommer fra Kølsen (ved Hjarbæk), hvor straffefanger har gravet og læsset den.

Selskabet fra 1912 administrerede. Indtil udgangen af finansåret 1914-15 udgjorde det samlede statstilskud 188.600 kr.

Når mergelsagen efterhånden fik en så rivende udvikling, skyldtes det ikke blot de mere stabile konjunkturer, men den propaganda, som Hedeselskabets store indsats i denne sag betød. I 1913 skrev Claudi Westh: »Mit personlige hovedarbejde har i de senere år været at ordne, regulere og vejlede m.h.t. fremskaffelse af mergel til de mergelfattige egne, men der er i grunden ingen grænser for, hvad der på dette område kan udrettes i øjeblikket«. Han fandt, at Selskabet også burde virke for mergelsagen i de noget bedre egne. Gennem forsøgsvirksomhed, artikler, foredrag og udstillinger blev der agiteret for mergling, ofte i samarbejde med mergelselskaber, landbo- og husmandsforeninger. I juni 1910 stiftedes De samvirkende Mergelinteressentskaber på et fællesmøde i Herning, hvor

Claudi Westh varmt anbefalede samvirket. Han havde erfaring for, at et enkelt uheldigt ledet mergelselskab kunne skade en god sag. Han talte ved denne lejlighed om de forskellige former for tilskud. Efter hans mening kunne al statsstøtte til hedens opdyrkning med fordel ydes til mergelforetagender.

I det praktiske arbejde kom det efterhånden til nytte, at den tekniske udvikling i årene op til 1914 muliggjorde kemiske analyser af mergelprøver, som gav langt sikrere vejledning end tidligere og som - i forbindelse med den nyeste forsøgsvirksomheds resultater - virkede fuldtoverbevisende. Med Danmarks geologiske Undersøgelse havde Hedeselskabet et betydningsfuldt samarbejde, bl.a. ved mergelundersøgelser i Viborg-egnen 1912. V. Milthers og Th. Claudi Westh skrev senere i fællesskab om resultaterne, statsgeologen om landskabsformer og forskellige mergelaflejringer, ingeniøren om mergelens fremtidige udnyttelse i en egn, hvor kalktrangen var almindelig og mer gellejerne langtfra alle udnyttede.

Opdyrkningens resultater

I de hundrede år siden udskiftningstiden var der sket store forandringer i hedeegnene, men de tekniske fremskridt var relativt små, og kultiveringen foregik ikke i vore dages lyntempo. Hedeopdyrkerne måtte slide hårdt og havde mange hindringer at overvinde. Kun alt for ofte var deres kår en livsvarig kamp mod fattigdommen.

Den mest betryggende og i de fleste egne også den almindeligste form for hedeopdyrkning var den, der udgik fra de bestående brug. Bønder, der ejede snese eller hundreder af tdr. land hede ved siden af det gamle gårdbrug, kunne tage det med ro. lykkedes det ikke for den ene generation at forvandle et stort stykke lyngjord til agerland, havde næste slægtled måske bedre held. Langsomt vandt bedre plove og andre redskaber indpas, mergel blev lettere at fremskaffe, og kendskabet til jordens rette behandling voksede. På de gamle gårde havde man også større mulighed for at skaffe den kapital, der var nødvendig, om opdyrkningen med kraft skulle fremmes.

For nybyggerne stillede det sig anderledes. Blicher var ikke ene

Jordprøver udtages. 1910.

om at ynke de stræbsomme hedehusmænd, der tog fat på en lejet jord med risiko for selv at blive stoddere, mens jordbesiddere ved lejemålets udløb kunne høste frugten af deres slid. Og selv om hede kunne købes billigt, var vilkårene strenge, fordi udbyttet af hedelodden lod vente på sig og i reglen blev ringe. Derfor var engvandings- og merglingsforetagender så betydningsfulde, ofte for en hel egn. Men der burde efter manges mening også være mulighed for mere direkte at støtte den enkelte hedeopdyrker, der for egen regning og risiko havde indvundet agerjord til gavn for samfundet. Jeppe Aakjær, der senere advarede så stærkt mod at henvise nye småbrugere til at dyrke den magre hede, skrev i efteråret 1906 digtet »Endnu et bitte nyk« om »Ole« på heden, med de manende ord til de østdanske: »- husk på, at fædrelandet, at Danmark blev et andet på mulden som på sandet ved slige bitte nyk«.

Samtiden hædrede efterhånden en del af hedeopdyrkerne ved Landhusholdningsselskabets og landboforeningernes sølvbægre og sølvmedaljer, og eftertiden har føjet endnu flere navne til ved at lade stenene i Kongenshus mindepark vidne om lyngjordens stilfærdige erobrere. De, der bliver mindet, er få imod de mange, der har sat sig spor i de forvandlede, nu så frodige landskaber, og hvis samlede indsats kan måles i tørre tal hentet fra statistiske publikationer. De indvundne landbrugsjorder bør sammenholdes med de nye skov- og plantagearealer og med de reducerede ødemarker i hede, klit og moser. Mindre arealer, der blev udnyttet til veje, haver m.v., er udeladt i nedenstående oversigt.

Som omtalt i et tidligere afsnit blev landbrugsarealet udvidet meget betydeligt fra 1830erne til 1860erne. Senere landbrugstællinger synes at vise, at det dyrkede areal i Jylland i perioden 1866-1881 yderligere blev forøget med henved 500.000 tdr. land (ca. 275.000 ha), en vældig udvidelse, der vidner om et overskud af arbejdsindsats i en tid, hvor bortvandringen fra landet ikke var så betydelig, som den blev under landbrugskrisen i 80erne og 90erne. Men fremgangen fortsatte i en periode, hvor beplantningen i de fleste jyske amter var i rivende udvikling. Det er naturligt at opdele i en vest- og midtjysk, en nordjysk og en østjysk amtsgruppe, når oversigten belyser opdyrkning og tilplantning 1881-1907. Tallene er afrundede til 100 ha.

Amt	Ager og eng		Skov og plantage		Hede, klit og mose	
	1881	1907	1881	1907	1881	1907
	ha	ha	ha	ha	ha	ha
Viborg	213.300	230.200	11.000	19.700	69.200	42.000
Ringkøbing	238.400	281.000	5.000	30.700	200.300	131.700
Ribe	177.000	197.200	5.000	26.600	112.600	69.400
	628.700	708.400	21.000	77.000	382.100	243.100

Amt	Ager og eng		Skov og plantage		Hede, klit og mose	
	1881	1907	1881	1907	1881	1907
	ha	ha	ha	ha	ha	ha
Ålborg	204.900	226.100	10.800	19.000	67.000	38.800
Thisted	112.800	117.800	400	10.500	48.200	38.100
Hjørring	207.300	211.400	4.900	15.300	62.400	49.600
	525.000	555.300	16.100	44.800	177.600	126.500
Randers	197.100	200.200	13.000	19.000	24.700	17.400
Arhus	68.700	67.500	6.400	6.900	1.500	1.400
Skanderborg	121.300	122.500	15.200	24.600	22.900	11.100
Vejle	184.000	186.200	15.500	20.300	26.200	17.400
	571.100	576.400	50.100	70.800	75.300	47.300
Jylland ialt	1724.800	1840.100	87.200	192.600	635.000	416.900

Det meste af det forhen så øde Jylland (Nørrejylland) var bragt under plov eller tilplantet. Af halvøens 2.561.700 ha var i 1907 endnu 16,3 % udyrkede jorder, men i perioden 1881-1907 blev ca. 220.000 ha indvundet. Mest iøjnefaldende var det vel, at skov- og plantagearealet blev mere end fordoblet, en fremgang fra 3,4 til 7,5 % af Jyllands jord. Samtidig blev landbrugsarealet forøget med godt 115.000 ha, lidt mere end beplantningen indtog, og udgjorde nu meget nær 72 % af det, som engang var »det mørke Jylland«, de udstrakte heders, mosers og kærjorders land.

Siden 1881 var de gamle hedeområder i Viborg, Ringkøbing og Ribe amter reduceret med mere end 1/3, og m.h.t. opdyrkning lå endvidere Ålborg amt på linie med Viborg. Disse fire amter lagde på godt 25 år ca. 100.000 ha ager og eng til de jyske landbrugsjorder, men samtidig blev plantagearealet mange doblet i Vestjylland og store dele af Vendsyssel. Her og i alle de østjyske amter,

Ålborg undtaget, var tilplantningen mere fremherskende end nyerobringen af agerjord, og hedearealerne i de vestlige dele af Skanderborg og Vejle amter formindskedes endnu hastigere end de vestjyske ødemarker. Henved halvdelen af de endnu udyrkede jorder lå i Ringkøbing og Ribe amter, men også i Nordjylland var der i 1907 vidtstrakte hede-, klit- og mosearealer, der med held kunne

udnyttes til agerland.

Mens plantningsvirksomheden støttet af staten og Hedeselskabet skred frem i et tempo, som få eller ingen ville have tænkt sig blot en menneskealder tidligere, var nyopdyrkningen af heden i relativ tilbagegang. Det skyldtes vel for en del landbrugskonjunkturerne, der først efter 1900 atter var stigende, og snarere en vis skepsis overfor hedebruget end just mangel på arbejdsvillige hænder. Betalte det sig ikke bedre at ofre arbejde, mergel og kunstgødning på marker, der allerede var i brug? Var større indkøb af billigt importeret korn til svinefoder ikke at foretrække for de sene og noget usikre afgrøder fra jorder, som først skulle brydes og derefter bearbejdes på særlig måde gennem flere år?

Hedekultivering krævede tid og kræfter. Jorden skulle pløjes 2 à 3 gange med passende mellemrum, harves og tromles, og når den efter 2-5 års udluftning og bearbejdning var blevet tjenlig til besåning, havde hedeopdyrkeren udgifter til mergel, sædekorn og kunstgødning, før han omsider kunne se hen til en som regel ret sparsom høst. Også i årene, der fulgte, var udgifterne det sikre, udbyttet varierende og visse år kummerligt.

Hvad kunne der gøres for at opmuntre de mange, der ikke havde samme seje udholdenhed som Aakjærs Ole på heden?

Hedebrugets stiftelse. Staten støtter opdyrkningen

I skildringer af hedebøndernes tilværelse o. 1900 er det ikke blot det trælse slid under økonomisk usikre kår der fremhæves. Med nogen ret bliver der også henvist til, at de ofte stod udenfor det landbrugerfremskridt, som kom til udtryk ved dannelsen af lokale landboforeninger, kvægavlsforeninger, planteavlsforeninger og andre fællesforetagender, der var udslag af den nye aktive ånd, som i andelstiden omformede det gamle landbosamfund. Hedebonden kendte også til fremskridt, men i mange henseender stod han udenfor. »Han brød hede, kørte mergel og lagde ager efter ager til Danmarks kornland, men når Dannebrog smeldede over dyrskuepladsen, og festklædte bønder samledes for at vurdere

V. Esmann (1863-1933) .
Herredsfuldmægtig 1889, byfoged i Esbjerg fra 1912, i 1919 dommer. Medstifter og kasserer for Moseselskabet 1901-09. Formand for Hedebruget 1906. Medlem af Hedeselskabets repræsentantskab 1913.

de smukke dyr og glædes ved de bedste individers gode huld og smukke præg, kunne hededyrkeren ikke være med«, hedder det i en samtidig fremstilling.

Hvad hedeboerne savnede for at vinde med var især kapitaltilskud, der kunne sikre, at jorden forholdsvis hurtigt kom i god kultur. De mænd, der kendte mest til deres kår og samtidig var levende interesseret i hedebrugets fremgang, havde den opfattelse, at en afgjort forbedring kunne opnås med forholdsvis små midler. I virkeligheden fik landbrugerne i de gode egne rigeligere andel i den støtte, som staten ydede til landbrugets (især kvægavlens) fremme. Det var en nøjsom befolkning, man kunne appellere til, selv et beskedent kronebeløb ville opmuntre mangen hedebonde til at tage bedre fat. Og det hårde arbejde fortjente en vis belønning. Den tanke, at der burde ydes tilskud til opdyrkning af hedelodder, var nærliggende, når man så, hvad der gennem Hedeselskabet og plantningsforeningerne blev gjort for at fremme beplant nmgen.

Initiativet kom i 1906 fra Viborg Amts landøkonomiske Forening, hvis formand, jægermester Aage Krabbe, Hald, fik landboforeningen til at yde midler til starten af et selskab, der kunne hjælpe hedebønderne. To andre mænd var meget virksomme, når det gjaldt at støtte opdyrkningsarbejdet på denne egn. Det var her-

redsfuldmægtigen for Fjends og Nørlyng herreder V. Esmann, Viborg, og sognepræst D. P. Østergaard i Frederiks. På et møde, som Alhedens Mergelforsyning afholdt i Karup 3. juni 1906 fik pastor Østergaard lejlighed til at omtale, hvad de tre mænd havde tænkt sig. Efter nogen diskussion blev der nedsat et 7-mands udvalg, der skulle forberede dannelsen af et agerbrugsselskab for hedeopdyrkere. Foruden de tre mænd indvalgtes gårdmændene Jens Nielsen, Sjørup, og Philip Philipsen, Benslehøj, samt statsskovrider E. Wøldike, Stendalgård, og assistent i Hedeselskabet F. Halt, Kragsøhus.

Udvalget valgte kort efter V. Esmann til formand og vedtog, at det nye selskab skulle have til formål at virke for hedernes opdyrkning til agerland overalt, hvor de egnede sig dertil. Det skulle ske ved at yde økonomisk støtte til hedeopdyrkere, men også ved at sprede kendskab til hedejordens beskaffenhed og de bedste opdyrkningsmetoder samt ved at fremme udstykning og bebyggelse på hedelodder.

Det var naturligt at søge kontakt med Det danske Hedeselskab og opnå dets støtte. Selv om det store gamle selskab ikke havde ønsket at tage opgaven op, viste dets bestyrelse megen forståelse for tanken. Men kammerherre Chr. Lüttichau knyttede en række bemærkninger til udvalgets oprindelige forslag, og det kom i august-september s.å. til forhandlinger med skovrider Chr. Dalgas, der repræsenterede Hedeselskabets bestyrelse. M.h.t. organisationen af lokalforeninger (med mindst 10 medlemmer) blev landboforeningernes indflydelse begrænset til valg af 1 medlem, og udvalget modsatte sig ganske afgjort, at statstilskuddet kun skulle ydes efter ansøgning fra »trængende« hedeboer, der kunne vedlægge et trangsbevis fra det stedlige sogneråd! Hedeselskabets krav om, at ansøgere om statstilskud til opdyrkning af hede skulle opgive deres skattepligtige indkomst og formue, blev afvist, og Dalgas indrømmede, at det næppe var i overensstemmelse med den gældende skattelovgivning.

Hedeselskabet fastholdt sit standpunkt: at det ikke ville gå med til andragender om statstilskud til velhavende hedeopdyrkere, men i forhandlingsprotokollen for mødet den 19. september i Viborg enedes man om følgende formulering: »Udvalget erklærede at kunne gå med til, at eventuelle statstilskud alene skulle kunne anvendes til direkte hjælp til hedeboere til opdyrkning af hede og så vidt muligt fordeles ligeligt over hele landet og - sålænge midlerne ikke tilstrækker - fortrinsvis til de hedeboere, der trænger mest der til, således at spørgsmålet om, hvem der trænger mest, afgøres af selskabets bestyrelse«. I sin beretning til Hedeselskabet tilføjede Chr. Dalgas: »Jeg skønner da heller ikke rettere, end at det nye selskabsbestyrelse gennem sine lokalbestyrelser vil kunne afgøre, hvem der trænger mest«.

Efter sit eget eksempel ville Hedeselskabet gøre Hedebruget, som det nye selskab skulle hedde, til en institution for hele landet og sikre, at statsmidlerne ikke blev anvendt til administration, almindeligt oplysningsarbejde m.v., men kom i hedeboernes lommer. Fordelingsspørgsmålet tog Hedebruget derimod i sin hånd hjulpet af de lokalforeninger, som det var hensigten snarest muligt at få oprettet. Som Dalgas meddelte Hedeselskabets bestyrelse: »... man overlader den særlige organisation til udvalget og endelig vedtagelse på den konstituerende generalforsamling«. Den 13. oktober vedtog Hedeselskabets repræsentantskab efter nogen diskussion en resolution, der i forenklet form gengav Hedebrugets hovedformål og fastslog, at statstilskuddet ubeskåret skulle gå til hedeopdyrkerne, men uden at anføre, hvem der skulle udpege »de hedeboere, som trænger mest dertil«. Under visse forudsætninger ville Hedeselskabet da overtage protektoratet over Hedebruget.

Den 29. november 1906 afholdtes den konstituerende generalforsamling i Viborg, hvor Esmann gjorde rede for udvalgets arbejde. Love blev vedtaget og den første bestyrelse på 15 mand valgt. Skovrider Dalgas indvalgtes som Hedeselskabets repræsentant. V. Esmann blev formand, Aa. Krabbe næstformand, til forretningsudvalget valgtes desuden assistent F. Holt. I bestyrelsen sad foruden landbrugere fra hedeegne landskendte mænd som statskonsulent Frederik Hansen, Askov, overretssagfører L. Zeuthen, København, og distriktslæge Rambusch, Sjørup. Hedebruget optog som aktive medlemmer kun hedeopdyrkere og hedebrugere, andre personer og institutioner var passive medlemmer. Generalforsamling skulle afholdes først i juni og på skiftende steder, og her havde alle fremmødte medlemmer stemmeret; almindelige sager afgjordes ved simpel stemmeflerhed, men lovændringer krævede ¾ af de tilstedeværende medlemmers stemmer og bekræftelse på en ekstra

ordinær generalforsamling. I sogne, hvor der fandtes mindst 10 aktive medlemmer, skulle der vælges en lokal bestyrelse på 3 mand.

Nu gjaldt det om at komme i gang og få dannet lokalforeninger. Der blev holdt mange møder i vinteren 1906-07. Bestyrelsen søgte at overbevise hedebønderhe om sagens betydning, men tilslutningen var ofte ringe. Det kostede jo at blive medlem, og hvad nyttede det så? Mange fandt, at den hedejord, som endnu lå uopdyrket, i reglen var for ussel, afgrøderne for små i forhold til anstrengelserne. Man burde i stedet drive den jord mere intensivt, som allerede var under plov. Landbrugets faglige rådgivere var ikke enige, og adskillige, der af sociale grunde gerne støttede foretagendet, advarede mod at slå sager så stort op, at der gik spekulation i heden. Det var jo opdyrkerne og ikke sælgerne af hedejord man ville hjælpe. Mange foreninger blev dog dannet, medlemstallet steg, og Hedebruget havde gode fortalere på tinge.

Løvel-kredsens folketingsmand Anders Nielsen var blandt dem, der kendte forholdene bedst. Han var søn af en hedeopdyrker på Tapdrup hede og havde som ung overtaget faderens husmandssted, før han i 1890 blev rigsdagsmand og meget snart indvalgtes i finansudvalget. And. Nielsen var en stor politisk begavelse, J. C. Christensens nærmeste konkurrent indenfor ledelsen af Venstre-reformpartiet, og han blev i juli 1908 landbrugsminister i J. C.s ministerium, som senere i N. Neergaards og L. Holstein-Ledreborgs. Efter ¾ års afbrydelse overtog han atter landbrugsministeriet i årene 1910-13, da Klaus Berntsen var konseilspræsident. Gennem det meste af perioden indtil år 1914, der blev And. Nielsens sidste, var hans sagkyndige syn på Hedebruget ofte en afgørende faktor.

Anders Nielsen tilrådede at begynde småt. Et statstilskud på 1500 kr. kunne ikke forarge nogen, men i efteråret 1907 blev der for finansåret 1907-08 ansøgt om det 10-dobbelte. »Det er en bevilling med fart i«, fastslog And. Nielsen, da han den 15. oktober i folketinget gjorde rede for sagen: Hedeopdyrkerne skulle have 3 kr. i tilskud pr. tønde land efter første pløjning, 4 kr. efter anden og 18 kr., når jorden var færdigbehandlet, gødet, merglet og tilsået. Det areal, der blev indtaget til pløjning, var på det nærmeste 10-doblet på et år og udgjorde nu 4-5000 tdr. ld. Når dette areal var færdigbehandlet og et lignende taget ind, ville der kræves over 100.000 kr. om året. »Det betyder landvinding, dette her. Jeg tror, at denne

Anders Nielsen (1862-1914).

sag nu er inde i et forstandigt, sundt og godt spor. Der sidder trindt omkring i de jyske egne mange mænd med kroget ryg og barkede næver. De har været ene om at tage taget, nu kommer staten og siger: Vi yder hjælp til selvhjælp«. Blandt dem, der støttede sagen, var socialdemokraten Jacob Christensen, der bl.a. omtalte en midtjysk hedeopdyrker, som efter 30 års opslidende arbejde havde mere gæld end formue. Havde staten støttet ham i rette tid, ville han utvivlsomt have fået større udbytte af sit arbejde.

Hedebrugets stigende medlemstal - i februar 1907 426, men i december s.å. 1741 - og endnu mere de store nyopdyrkede arealer imponerede rigsdag og regering. Der var brug for meget betydelige statstilskud, men de blev til gavn for landbokredse, der praktisk talt ikke på anden måde modtog nogen offentlig støtte. Ved ansøgning om tilskud blev hedearealet opmålt og besigtiget af en konsulent (en af Hedeselskabets plantører), der også var opmærksom på, om der blev plantet læbælter. Det var af største vigtighed, at jorden virkelig var egnet til opdyrkning og at den blev anskaffet til en rimelig pris; helt undgå, at ejere af hedearealer »lukrerede« ved at sælge til nybyggere kunne man næppe, indrømmede Hedebrugets bestyrelse. De politiske partier stillede sig velvilligt overfor Hedebruget, ikke mindst Socialdemokratiet, der tidligere havde foreslået

statsstøtte til hedeopdyrkning, men gerne så et privat selskab tage opgaven op. Folketingsmand K. M. Klausen fandt dog, at staten burde have en repræsentant såvel i dette selskabs ledelse som i Hedeselskabets styrelse.

Da statens tilskud til hedeopdyrkningen blev diskuteret under finanslovens 1. behandling i oktober 1908 havde man Alberti-affæren i frisk minde, og dette var med til at præge debatten. Jacob Christensen talte dystert om hedehusmænds glædesløse tilværelse på jord, der aldrig burde have været dyrket, og fremdrog artikler, hvori der blev påstået, at de mere velhavende profiterede af statstilskuddet. Midlerne burde fordeles gennem kommunalbestyrelserne, som socialdemokraterne havde foreslået. Også venstremanden P. Th. Nielsen var betænkelig ved jordprisstigning og anførte en konsulents forslag om, at der hellere skulle ydes tilskud til mergeltransport. En anden havde påpeget, at hedeopdyrkeren med det lille areal var særlig interesseret i at få jorden bragt i god kultur, mens ejeren af flere hundrede tdr. hede undertiden drev rovdrift: tog de gode afgrøder efter merglingen for derpå at lade jorden ligge hen. P. Th. Nielsen anede her en fare - der burde muligvis kun ydes tilskud til opdyrkning af visse tdr. land årligt. Lærer A. Jensen-Knudstrup, der havde nær tilknytning til hedeegnene, forsvarede Hedebruget og dets lokale ledere: »de allerfleste er praktiske og erfarne husmænd, som slår sig sammen for selv at røgte deres sager«; de fleste opdyrkningsparceller var på ganske få tdr. land, enkelte dog på over 20 tdr., og hedeboerne nærede en levende interesse for sagen, der var deres eget værk; sammen med mergelforetagenderne var Hedebruget den mægtigste løftestang under arbejdet for hedens erobring.

Landbrugsminister And. Nielsen tog roligt på sagen. Visse fejl ved Hedebruget skulle blive undersøgt, da ikke alt var som det burde være, »men der er god vilje, og ... sagen skal nok bane sig vej videre frem«. Han ville heller ikke nu anbefale, at der kom en repræsentant for staten ind i Hedebrugets bestyrelse. Denne besvarede i øvrigt den fremførte kritik af statstilskuddets fordeling. Selskabet havde til formål at opmuntre til dyrkning af al dertil egnet hedejord, ikke at uddele almisser. Det var naturligvis rigtigt, at en velstillet og energisk hedeopdyrker kunne opnå større tilskud end alle sognets husmænd tilsammen, men Hedebrugets organisation

borgede for, at statens tilskud kom i de rette hænder.

Medlemstallet var i stadig stigen. Ved udgangen af 1908 var der 2671 aktive og 156 passive medlemmer (de første ydede 1kr., de sidste mindst 4 kr. i medlemsbidrag). Antallet af lokalforeninger var et år senere 116, hvortil kom 76 filialer; i 1914 fandtes der godt 150 lokalforeninger. De aktive medlemmers tal var vokset fra 4037 i 1910 til 5651 i 1914.

Statens tilskud steg fra 1500 kr. i finansåret 1907-08 til 15.000 kr. 1908- 09, men i de følgende år kunne de stærkt forøgede bevillinger ikke altid fuldt udnyttes, idet udbetalingen som nævnt foregik i 3 tempi, og det var vanskeligt at beregne, hvad der faktisk kunne blive brug for: 1909-10 drejede det sig om 43.884 kr., 1910-11 om 92.410 kr. I de følgende finansår syntes der at være brug for langt mere, men regeringens nedskæringspolitik efter 1909 ramte også Hedebruget. I folketinget kritiserede P. Th. Nielsen i oktober 1909 tilskudsformen; han forstod meget vel, at landbrugsministeren var betænkelig og ville have det årlige tilskud fastsat til et bestemt beløb. Dette gjaldt både Anders Nielsen og hans efterfølger, den radikale Poul Christensen, der ikke ønskede, at bevillingen til Hedebruget skulle overstige 100.000 kr:

Under overvejelserne i landbrugsministeriet - antagelig i august 1909 - noterede en af ministeriets embedsmænd bekymret: »Det var vist nok en stor og uforsvarlig letsindighed, at man i sin tid gik ind på at yde Hedebruget statshjælp«. Han forudså, at man i løbet af få år ville komme op på en million kr. i statstilskud, »uden dermed at kunne sige stop«! Til disse ikke videre landbrugskyndige beregninger føjede Anders Nielsen sin egen opfattelse: »I og for sig nærer jeg megen sympati for denne bevilling og ængstes ikke så meget ved dens vækst - skønt den er voldsom nok - som ved muligheden af, at sagen ikke er i så god gænge som ønskelig«. Ministeriet burde have rede på, hvorledes pengene blev anvendt. »Bevillingen bør ikke ydes som støtte til hedeejere, men hedebrugere, hvilket atter vil sige nybyggere. Ledet i den rigtige retning vil bevillingen være overordentlig samfundsgavnlig, og staten (statskassen) vil få gode renter af sine penge i det (ikke så meget) lange løb«.

Ministerens forhåbninger deltes i høj grad af Hedebrugets bestyrelse, der overfor den rejste kritik turde hævde, at det store opdyrkningsarbejde, der skulle udføres, før statstilskud kunne opnås,

var en garanti for, at ingen ville tage større hedearealer ind, end han kunne overkomme at drive. Af 2400 ansøgere havde 1124 opdyrket indtil 2 tdr. ld., 724 2-4 tdr. ld. og kun 86 over 8 tdr. ld.; gennemsnittet var godt 3 tdr. ld. Fra 1909 ville hele tilskuddet blive udbetalt på een gang, men først når arealet var forsvarligt merglet, gødet og tjenligt til besåning. Eengangs-udbetalingen lettede administrationen.

I de følgende år udbad finansudvalget sig oplysninger om bevillingens anvendelse og om, hvor store arealer enkeltmand havde fået tilskud til. I november 1910 noterede landbrugsministeren (nu atter Anders Nielsen) med blyant: »Det har været min tanke, at der fremdeles [der menes vel: for fremtiden] kun kan bevilges tilskud til 3 tdr. ld. til samme opdyrker årlig og ikke ud over 7 år«. Dette svarede til det synspunkt, der fra flere kritikeres side blev gjort gældende, når de hævdede, at der lå en fare i at yde tilskud til arealer af ubegrænset størrelse. En hedebruger med hundreder af tdr. ld. hede var ikke så interesseret i at få den nyopdyrkede jord i god gødningskraft som den, der kun ejede et lille areal.

Da der blev tale om betydelige nedskæringer af landbrugsbevillingerne, søgte Hedebrugets styrelse at overbevise ministeriet om, at en større bevilling var absolut nødvendig, hvis selskabet skulle opfylde, hvad det havde stillet hedeopdyrkerne i udsigt. And. Nielsen fandt her på den udvej at fordele de strengt nødvendige nye tilskud på finansårene 1912-13 og 1913-14. Han tilføjede, at det ved nyordningen »forudsættes iagttaget, at der kun ydes tilskud til 2 eller 3 tdr. (land) til samme mand årlig og til 20 tdr. ld. i alt pr. mand, således at der kun gives en mand tilskud til 3 tdr. ld. årlig i 7 år eller 2 tdr. ld. i 10 år eller 1 td. ld. i 20 år«.

I folketinget fandt professor H. O. G. Ellinger (Højre) nedskæringspolitikkens resultater tvivlsomme, når man så hen til de »udgifter, der år efter år i kraft af livets udvikling kommer op på finansloven«. Han pegede her på de stærkt stigende bevillinger til Hedebruget, der nu ansøgte om 50.000 kr. udover det sidste tilskud, godt 90.000, og fandt det »guddommeligt« , at ministeren ville bevilge 25.000 kr. (yderligere), fordi »dette selskab, som formodentlig sidder et sted ovre i Viborg amt«, uden videre havde disponeret over beløbet, før ministeren fremsatte forslag. Anders Nielsen gjorde professoren opmærksom på den saglige motivering:

overgangen fra rate tilskud til et samlet tilskud til hedeopdyrkerne.

Under finanslovdebatten i oktober 1911 indrømmede Skjernkredsens folketingsmand L. P. Ovesen, at der var begået »adskillige småfejl« ved fordelingen af understøttelse, men man burde ikke af den grund lade en virksomhed stagnere, som skabte »store nationale værdier«. Landbrugsminister And. Nielsen, der iøvrigt blev støttet af sin forgænger, sjællænderen Poul Christensen, forsvarede varmt Hedebruget. Det lod sig simpelthen ikke gøre at slette bevillinger til hedeopdyrkning, samtidig med at man bevilgede 700.000 til arbejds løshedsunderstøttelse. Han ankede over, at finanskommissionen optrykte nogle »særdeles forældede konsulentberetninger«, hvis kritik var mødtet på det første år af Hedebrugets virksomhed. Men enkeltmand burde højst modtage tilskud til opdyrkning af 2-3 tdr. ld. årligt eller 20-25 tdr. land i alt. Med disse begrænsninger var Hedebrugets formål fastslået: »at skabe betingelse for, at en arbejdsvillig mand kan gå ud at bygge sig et hjem på heden«. Denne opgave måtte på ingen måde forsømmes, og ministeren gik derfor imod kommissionens indstilling. Hans østjyske partifælle P. Th. Nielsen fulgte ham nølende i tillid til løftet om, at statstilskuddet alene skulle komme mindre jordbrugere til gode.

Som adskillige af Hedeselskabets repræsentanter så P. Th. Nielsen helst Hedebrugets virksomhed inddraget under det større selskab. Han fandt, at støtten til hedebrugere i forvejen havde for mange former: 1) tilskud til forrentning af lån til anlæg af mergelbaner, 2) rentebærende lån til hedekommuner (til videre udlån til opdyrkerne), 3) tilskud til transport af mergel og gødningskalk, 4) tilskud til mergelbanespor og enkelte andre tilskud. De blev dog alle administreret under Hedeselskabet, og centralisering var fortsat ønskelig. And. Nielsen bestred, at hedeopdyrkning skulle opfattes udelukkende som et mergelspørgsmål.

I marts 1913 blev der i folketinget argumenteret stærkt for og imod et ændringsforslag, hvorefter det ordinære tilskud på 50.000 kr. til Hedebruget skulle forhøjes med 30.000 kr. ekstraordinært. Kravet om nye store bevillinger til hedeopdyrkerne kom ubelejligt for finansudvalget; flere af dets medlemmer sad i den såkaldte sparekommission. Hedebrugets støtter på rigsdagen henviste til, at fordelingen af statstilskuddet nu fandt sted under betryggende former: »meget små beløb fordelt over en lang årrække, som ikke

kan kapitaliseres ved salg af hedejord«, hævdede folketingsmand N. C. Jensen, der fra 1880erne havde været hedehusmand i Flø ved Brande. Efter en livlig debat, hvor hovedargumenterne flittigt blev gentaget, vedtog folketinget ændringsforslaget med 48 stemmer mod 31.

Denne sejr måtte - som P. Th. Nielsen havde erkendt - får til følge, at regering og rigsdag også i fremtiden stillede sig imødekommende overfor Hedebruget. Dets sag blev i efteråret 1913 forsvaret bl.a. af selskabets forretningsfører fra 1909 Jens Westergaard, der nu var Herning-kredsens folketingsmand. Han fremhævede den stærke vækst i medlemstal og virksomhedsområde. Der var nu ansøgninger om tilskud til 4000 tdr. land hede om året, indgivet til bestyrelserne for de ca. 150 lokalforeninger i januar måned. Ikke blot arealets størrelse og jordens egnethed til opdyrkning blev undersøgt, men også mulighederne for afvanding og for adgang til mergel m.v. Når lokalbestyrelserne havde forsynet ansøgningerne med disse oplysninger, blev de gennemgået af forretningsføreren og derefter fordelt til selskabets opmålere, der tillige skulle udtale sig om, hvorvidt jorden i enhver henseende var egnet til opdyrkning. Som følge af de indskrænkede bevillinger kunne langtfra alle ansøgere opnå støtte, men Westergaard havde det håb, at en forøget bevilling ville gå igennem, velvilligt anbefalet af hedeegnenes folketingsmænd af forskellig partifarve. En forhøjelse på 20.000 kr. fik da også tilslutning fra finansudvalget, hvor ganske vist mange medlemmer afholdt sig fra at stemme. For finansåret 1914-15 kunne der gennem Hedebrugets lokalforeninger fordeles 100.000 kr. til hedeopdyrkere.

En oversigt viser, at antallet af ansøgninger, der opnåede statstilskud i perioden 1907-14, var 9912, hvortil svarede et areal på ca. 13.600 ha, altså henved 1,4 ha eller 2,5 td. ld. pr. ansøgning. De 1570 ansøgninger, der ikke fik del i statstilskuddet, angik gennemgående lidt større hedelodder, i alt ca. 3700 ha. I forbindelse med

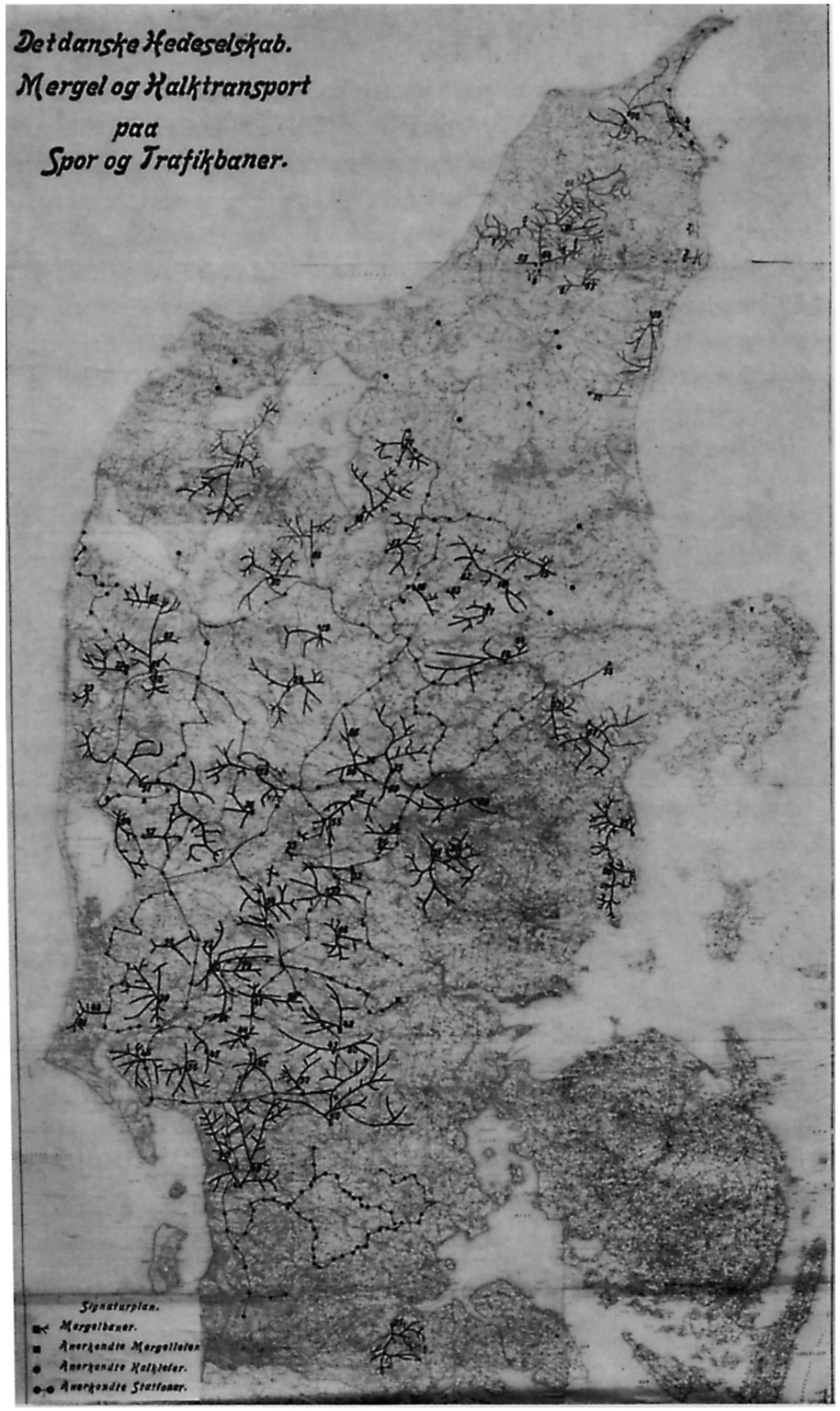

Kort over mergelbaner m.v.
På det oprindelige kort blev nye spor tegnet ind, og omstående svarer til det kort, der er gengivet i Hedeselskabets Tidsskrift 1927.

Hedebrugets indsats i de første ca. 7 år blev det jyske landbrugsareal forøget med næsten 1 %, men det er givet, at mange (navnlig større) hedebrugere ikke var ansøgere og det indvundne hedeareal i denne periode derfor langt større. - I 1913-14, da 80.000 kr. blev fordelt på 151 lokalforeninger, fik kun 13 af disse over 1000 kr. til fordeling blandt ansøgerne. Højst nåede Grindsted (175 medlemmer) med 3013 kr., nærmest kom Sunds (103 medl.) med 2436 og Rind (131 medl.) med 2420 kr.

Den kritik, Hedebrugets administration i begyndelsen havde mødt, blev efterhånden mere afdæmpet. Det var forståeligt, at mange ligesom folketingsmand P. Th. Nielsen kunne ønske alle tilskud til hedekultivering samlet hos Hedeselskabet, mens socialdemokraterne i folketinget foreslog en bevilling til fordel for hedeopdyrkere fordelt gennem sognerådene i hedekommunerne. Men i sin lidt ændrede form virkede tilskudsordningen stort set tilfredsstillende. Heller ikke påstanden om, at et tilskud på 25 kr. pr. td. land nyopdyrket hede ville begunstige en ekstensiv drift og navnlig forøge de dårlige græsningsarealer, blev senere fastholdt med samme styrke, som da konsulent J. P. Hansen, Sdr. Omme, i 1908 fremførte denne kritik. Hedeboerne sluttede tæt op om deres eget selskab, hvis stiftere og ledende mænd arbejdede målbevidst og med det afgørende resultat, at Hedebrugets bestræbelser - som vi har set - gennem hele perioden mødte megen forståelse hos regering og rigsdag.

Fortid og fremtid

Nutiden er kun det smalle grænseland mellem fortid og fremtid, men den har et ansvar til begge sider. Det kommende skal til enhver tid forberedes, en arv fra fortiden bevares. - Kendte Hedeselskabet sit dobbeltansvar?

Enrico Dalgas ville genrejse forsvundne skove og holde kæmpehøjene i ære »som et talende og vækkende led i hedeegnenes mærkelige historie«. Derfor lod han Hedeselskabet frede mange høje - i plantagerne ved Timring ikke mindre end 23 på godt 800 tdr. land - og i forståelse med Nationalmuseet opfordrede Dalgas (og Selskabets medarbejdere efter ham) ejere af hedeplantager til

at udstede en fredningsdeklaration, hvorefter højene ikke måtte beplantes, udgraves eller på anden måde ødelægges. Ofte lykkedes det, og Dalgas ville også mene, at plantageanlæg værnede mange oldtidshøje, som opdyrkningen havde truet med sløjfning. Men ikke få skønne bakkekupler med vide udsigter blev i tidens løb borte i »de grønne heder«.

Fra naturelskeres side blev Hedeselskabet beskyldt for at ville udslette heden af Jyllands kort. Meget kendt blev Jeppe Aakjærs hvasse karakteristik af Selskabet som »et kæmpeforetagende .... i den skæreste nyttes tegn, hvis kolde, rektangulære principper går som en jerntromle hen over nok så skønne og særegne landskabelige ejendommeligheder«. Professor C. Raunkiær, der forenede streng videnskabelighed med en sjælden sans for sin vestjyske hjemegns natur og arbejdsliv, skrev 1913 i Botanisk Tidsskrift, at det var blevet noget nær en læresætning, at heden var noget ondt, som burde udryddes - og det skønt megen hede- og klitbeplantning næppe betalte sig. Raunkiær foreslog en storstilet indsamling for at skaffe midler til fredning af hede, så nye slægter kunne danne sig en virkelig forestilling om, hvorledes en stor del af Danmark havde set ud i et langt og rigt tidsrum af vor historie.

Overfor Raunkiær mindede Chr. Dalgas om, at Hedeselskabet havde fredet hede og egekrat ved Flynder sø og omkring det højeste af Skovbjerg bakkeø; af private fredninger var den største vel frk. I. K. Rosenørn-Teilmanns fredning af 800 tdr. ld. ved herregården Nørholm. »Hedeselskabet er ikke og har aldrig været ensidigt i sine bestræbelser for på passende måde at fremme landets kultur«, erklærede C. Dalgas. Der skulle dog gå henved 30 år, før Det danske Hedeselskab og Hedebruget som resultat af et samarbejde med bl.a. en række landbrugsorganisationer og Danmarks Naturfredningsforening fik indsamlet midler til køb af Kongenshus-arealerne, den nu så bekendte minde park for hedens opdyrkere.

Men naturligvis måtte Hedeselskabets arbejde først og sidst gælde nutid og fremtid. »Det er ikke alene for de døde jorders skyld, vi er optrådt, men for de levende mennesker, som også har noget at fordre«, lød jo i 1866 E. Dalgas' ord til J. C. la Cour (se s. 146). Hvor omfattende dette arbejde skulle blive, vidste Dalgas endnu ikke, da han i 1891 nedskrev sine »længe og vel overvejede råd« til Hedeselskabet og hedeboerne, en slags testamente. Han regnede med,

at hedesagen senere ville gå over til at blive et statsanliggende, navnlig m.h.t. plantningen, der burde støttes 20-30 år endnu, mens engsagen næppe længere behøvede nogen hjælp og mosesagen kunne fremmes på anden måde, f.eks. gennem landboforeningerne. Der var i disse overvejelser noget, der pegede tilbage mod E. Dalgas' planer fra 1865 om hedeopdyrkningen som en statsopgave, men også mod hans senere forhåbninger om et frugtbart samarbejde med landboforeningerne. Skuffelser havde han, mødt, men efterhånden havde dog regering og rigsdag ydet Hedeselskabet en efter tidens forhold ualmindelig rundhåndet støtte.

Efter Dalgas' død 1894 var Hedeselskabets bestyrelse og dens velyndere i regeringen snarest indstillet på en aftagende aktivitet. Danmarks første landbrugsminister, godsejer Knud Sehested, der selv var en myndig personlighed, fandt det i 1897 helt naturligt, at Hedeselskabet så længe Dalgas levede »havde en ekspansiv karakter og i allerhøjeste grad bredte sig ud over alle de forhold, der kunne komme ind under dets område«. Men for efterfølgerne gjaldt det især om at konsolidere Selskabets stilling: »Jeg tror dets styrke ligger i dets begrænsning«. Venstrereformpartiets leder J. C. Christensen gav udtryk for en anden opfattelse, når han fremhævede Hedeselskabets indsats for moseopdyrkning, mergeltransport m.v. og ubetinget foretrak, at det udvidede sin virksomhed, da man måske ellers ville få statsmosebrug i større stil.

Udvidelserne kom, fordi der blev kaldt på Hedeselskabet, men dets styrelse var - som vi har set - ikke altid lydhør. I 1906 skubbede den i nogen grad hedeopdyrkningen fra sig og nøjedes med at protegere Hedebruget, og moseindustrien blev først koblet ind, da landbrugsministeriet insisterede på at få mosesagen (både kultivering og industriel udnyttelse) samlet på een hånd. Men de kulturtekniske arbejder og den voksende mergelvirksomhed svarede i den grad til landbrugets krav i en begyndende ny opgangstid, at Hedeselskabets dygtige afdelingsledere simpelthen ikke kunne svigte, og plantningssagen var i uafbrudt fremgang, så længe bevillingsmyndighederne var imøde kommende.

Selskabets virksomhed var blevet et betydningsfuldt led i den landøkonomiske udvikling, som regering og rigsdag normalt støttede med god og glad vilje. Dets indsats lå jo på linie med landbrugets og statens egen forsøgs- og konsulentvirksomhed, med alt

hvad der blev udrettet til fremme af husdyrbrug og planteavl m.v. Det kunne i visse tilfælde diskuteres, hvor vidt andre organisationer end Hedeselskabet skulle løse en opgave, men efter Venstres magtovertagelse var der snarest mindre stemning for, at staten selv skulle tage et stærkere initiativ. Så meget vigtigere var det, at de private erhvervsfremmende organisationer, der nød befolkningens tillid, fik de nødvendige midler ihænde.

Så længe statstilskuddenes kurve steg, kunne Hedeselskabets virksomheds grene vokse nogenlunde frit. I 1911-12, da nedskæringskniven blinkede i en ellers gavmild landbrugsministers hånd, blev der uro blandt landbrugerne og deres repræsentanter på tinge. Reducerede tilskud til Hedeselskabet ville gå ud over småplantning, mosekultivering, afvanding, mergling og nyopdyrkning. Det lykkedes ikke Hedeselskabet at finde udveje til at afbøde alle nedskæringens uheldige følger. Men bestyrelsen stillede sig bag ingeniør Claudi Wesths forslag angående mergeltransport-problemet. Det gik ud på, at der i stedet for en procent-nedsættelse af statens tilskud til transport af mergel og gødningskalk skulle ske en forhøjelse af modtagernes mindstebetaling for fragt. Derved ville man opnå, at de købere, der boede længst fra mergelgravene og derfor havde de dårligste opdyrkningsvilkår, fik samme tilskud som hidtil, mens kun de nærmestboende med den lettere adgang til mergel blev ramt af nedskæringen. Landbrugsminister Anders Nielsen godkendte denne mergelordning, der også finansielt var fuldt tilfredsstillende.

Udenfor rigsdagen havde en konsulent foreslået, at statens tilskud til køb af billige planter i stedet skulle gå til præmiering af veludført og velplejet plantning, og i folketinget blev det anført, at landbo- og husmandsforeningerne kunne administrere bevillingerne billigere, end Hedeselskabet så sig i stand til. P. Th. Nielsen, der både var landboforeningsformand og medlem af repræsentantskabet, mente dog, at man helst måtte fortsætte i det gamle spor, og sådan blev det. Om Hedeselskabets mangeårige virksomhed lød der som oftest stærkt anerkendende ord i rigsdagssalene. Da en socialdemokratisk folketingsmand i 1916 spurgte, om staten havde effektiv kontrol med anvendelsen af de millionbeløb, Hedeselskabet i tidens løb havde modtaget til sine mange formål, svarede landbrugsminister Kr. Pedersen, at man vist nok aldrig havde til-

sigtet »nogen særlig kontrollerende virksomhed« overfor Selskabet, der jo ikke var nogen statsinstitution.

Det gode forhold til de bevilgende myndigheder var altså bevaret. Men spørger man om Hedeselskabets stilling i befolkningens omdømme, kommer man næppe udenom, at kritik og forbehold havde fået en bredere plads, end det var tænkeligt gennem det meste af Dalgas-perioden. Det var i virkeligheden ganske naturligt. En udvikling, der både politisk, landøkonomisk og m.h.t. folkeoplysning har fået et bredt demokratisk forløb, skal ikke bygge på autoritet og persondyrkelse (selv når ordet - som her - er taget i godartet upolitisk betydning). For Hedeselskabet betød de partipolitiske brydninger nu næppe så meget. Det synes som om diskussionen for og imod Hedeselskabet var særlig livlig under valgkampen i Herning-kredsen før folketingsvalget i l913, hvor to venstremænd kæmpede hårdt om mandatet. Distriktsbestyrer Jens Westergaard, også kendt som Hedebrugets forretningsfører, sejrede med få stemmers flertal. Valgdeltagelsen var henved 85 %!

Brydningstider var det, også i det landøkonomiske foreningsliv, hvor nye organisationer voksede frem, ofte under spænding både udadtil og indadtil. Men det organiserede samarbejde var blevet en selvfølge, og den hyldest til pionerånden, som kom til udtryk i de optegnelser fra omkring århundred skiftet, der anføres nedenfor, er sikkert nu ret fremmed for de unge. Meddeleren skal være unævnt, og den jyske landbruger, han besøgte, må stå som repræsentant for de hundreder af »stridsmænd«, hvis arbejde på hedeager, i enge og moser ikke i enkeltheder kan skildres her, men stenene i Kongenshus Mindepark fortæller om mange af dem.

Manden fra Hedeselskabet blev modtaget af fader og søn; der var også indbudt flere interesserede bønder fra egnen. »H's elskværdige gæstfrihed og store interesse for det, der var udrettet og det, der endnu stod tilbage at udrette vedrørende plantning og mosekultur, gav den lille sammenkomst den samme - jeg vil nærmest sige højtidsfulde - karakter, som jeg ofte havde følt præge de sammenkomster, hvori oberstløjtnant Dalgas var midtpunktet. Den opmærksomhed, der tilsyneladende blev vist mig, var ganske upersonlig, ... jeg ligesom følte, at Hedeselskabets gode ånd var til stede, den ånd, der formåede at rejse et helt folk til arbejde for landets opkomst. I H. er denne stille, sejge arbejdets ånd ikke blot bevaret,

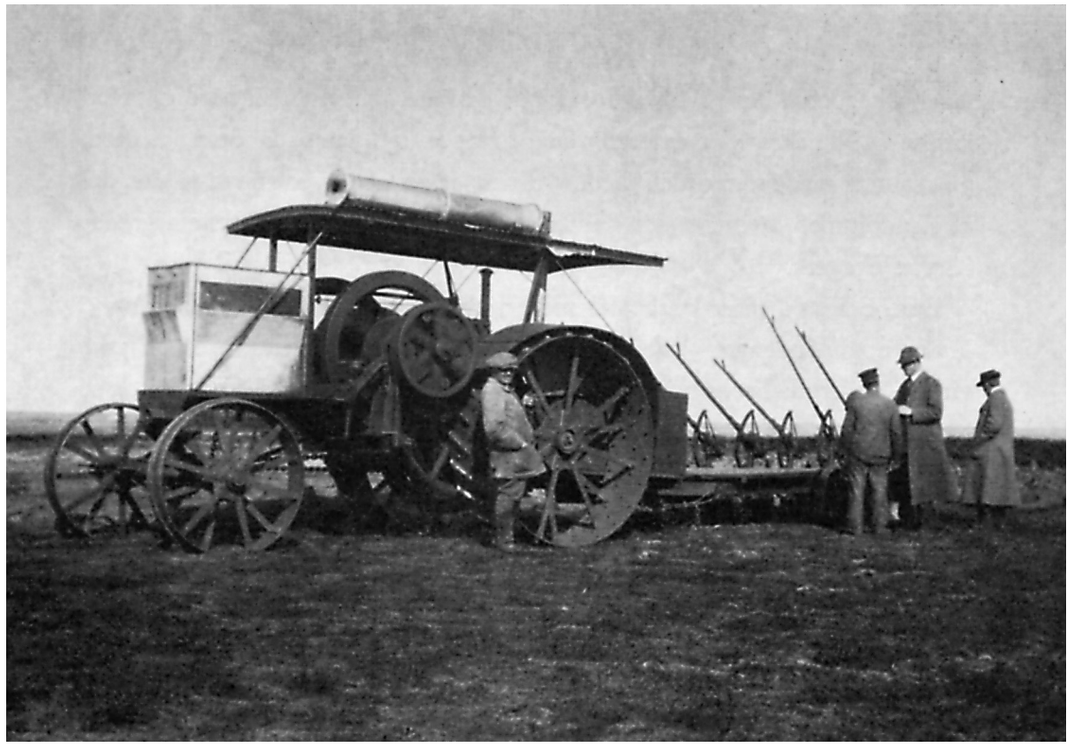

Motorplov på heden (1914).

men bevaret i sin oprindelige form, med den direkte følelse af og med blik for, at hvert spadeslag den enkelte graver, er vundet land for os alle. Jeg vil aldrig glemme den opmuntring og den glæde ved at være deltager i dette fremskridtsarbejde, som beredtes mig hos denne varmtfølende og utrættede hede-veteran ...«.

En ældres ord fra en fjern tid, hvor ordene var mere følelsesfulde, men handling og erkendelse næppe mindre realistiske end i vore dage. Man kunne dengang tale om »mergelens mirakel«, og en af Hedeselskabets medarbejdere noterer, at det for mangen landmand er »som et under, at han kan køre og pløje og sætte slåmaskinen i gang der, hvor han før kun med livsfare selv kunne vade ud og hente sumpens magre udbytte, og mange er allerede de, der lader sandageren blive til skov for at hente brødet i mosen«. Et nordjysk blad kunne i 1904 skrive, at »mosen« havde fået en ny klang i

landmænds øren, »på samme måde som ordet »hede« nu ofte er det nedarvede navn på den del af ejendommen, hvor bonden henter sit bedste korn og sine rigeste afgrøder i det hele taget«.

Den, der stod midt i arbejdet for et udvidet og bedre dyrket Danmark, kunne nogle år senere - med Hjultorvet i Viborg som centrum for sit jyske virke - tilskynde byens børn og andre: »Tag til sommer ud til Skalsåen og se havren og græsset i mandshøjde, hvor der - i fjor var sump, tag til Kølsen og se mergelen blive læsset ... tag til Frederiks og se kornet gro, hvor lyngen før regerede, og De vil bedre forstå, at det er hedeboerne selv, der gør arbejdet ...« Ja, men siden Dalgas' tid ansporet af Hedeselskabets »gratis og velvillige vej ledning«.

Der var andre lyse tidens tegn. I foråret 1914 kunne man i en af landets største hedekommuner, Haderup-Grove, se en motorplov arbejde. En 25-hestes petroleumsmotor trak en femfuret plov, forsynet med rulleskær i stedet for langjern; føreren kunne fra en platform foran på ploven indstille den i forskellige dybder. Motoren var i stand til at trække 8 plovjern og da pløje 10 tdr. land om dagen for ca. 40 kroner!

Den 20. maj 1914 var en historisk dag i Grindsted. Da blev jernbanen til Vejle indviet, netop 25 år efter at Hedeselskabet på den magre jord havde anlagt sin plantage, tæt fulgt af Frodeslund og den store Utoft plantage. Endelig fik en af landets mest ufrugtbare egne en større chance for en hurtig og varig udvikling, end de gamle engvandingskanaler gennem ådalen havde givet den.

I Østjylland og på øerne nåede Det danske Hedeselskab også frem, men her som hjælper i kampen mod de vandlidende arealer. 1913-14 projekterede det kunstige afvandinger og dræningsarbejder i alle amter øst for Lillebælt, Bornholm undtaget.

Med Sønderjylland var der endnu i efteråret 1914 forbindelse mulig over Kongeåen, en mand fra Hedeselskabet skulle efter aftale med pas tage over grænsen og forberede en mosekultivering. Men først bag krigens mørke barriere åbnede vejen sig for det frie samarbejde med den danske befolkning i Nordslesvig, der allerede i Hedeselskabets gennembrudstid havde haft bud efter Dalgas.

Udviklingen 1914-18 havde som baggrund en blodig verdenskrig. Med den fulgte nødvendigheden af at udnytte landets egne reser-

ver. Den danske høst blev fattigere, kreaturerne i stalden færre, pligthugsten tærede stærkt på skove og plantager, mange moser blev udtømt for tørv. Og dog var Danmark nord for den gamle grænse velbjærget i sammenligning med det hårdt ramte Sønderjylland, som efter krigens afslutning omsider kunne stemme sig hjem til moderlandet - en stor og gensidig lykke efter 56 års savn.

I det genopbygningsarbejde, som forestod, blev der også brug for Det danske Hedeselskab. Af plantningsopgaver var nu læhegn den vigtigste, men i stigende grad samledes kræfterne om store kulturtekniske foretagender og grundforbedringsarbejder, med støtte i en ny jordlovgivning, der samtidig var et led i kampen mod mellemkrigstidens værste sociale onde, arbejdsløsheden. Længere frem i tiden, efter en ny verdenskrig, skiftede problemerne atter karakter. Den helt eventyrlige tekniske udvikling omformer nu samfundsstrukturen, og byer med uovervindelig bolignød kræver plads på landbrugets bekostning. Erhvervslivets effektivisering og folkemangelen på landet betyder undergang for titusinder af landbrug, og med denne udvikling bliver der flere og flere, for hvem det dyrkede land mere er et skattely eller et rekreationsområde end en erhvervskilde. Men fortsat er mulighederne samt behovet for ny landvinding og mere rentabel udnyttelse af landets jord til stede, og her står Hedeselskabet ud fra sine historiske forudsætninger og i kraft af en ny tids imponerende tekniske evne velrustet til en indsats.

Kilder og henvisninger

Trykte kilder.

Emnet er så omfattende, at der i reglen kun kan henvises til kilder af særlig betydning for denne fremstilling. Men det bør nævnes, at meget lokalhistorisk stof er at finde i historiske amtsårbøger, gods- og sognehistorier m.v. Traps Danmark (5. udgave) har litteraturhenvisninger for de enkelte amter og sogne.

Oplysninger om landvinding i ældre tid kan hentes fra værker som G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark (7 bind, 1803-12) og de såkaldte amtsbeskrivelser, i alt 19 bind under fællestiden »Bidrag til Kundskab om de danske Provinsers nuværende Tilstand i økonomisk Henseende«, udgivet af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab (1826-44). Selskabet har også udgivet J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden (6 bind, 1895-1912), hvor I-III omhandler Jylland. Endvidere må nævnes K. Hansen m.fl.: Det danske Landbrugs Historie (5 bind, 1924-45), navnlig I Danmarks Jord og II Planteavlen.

Blandt bøger om heder og hedeopdyrkning m.v. kan fremhæves Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde (1939), L. Mylius-Erichsen: Den jydske Hede før og nu. Studier og Skildringer (1903). C. Nyrop: Det danske Hedeselskab 1866-1916 (1916), Niels Basse m.fl.: Hedens Opdyrkning i Danmark (»Mindebog udgivet ved oprettelsen af Kongenshus, mindepark for hedens opdyrkerer, 1953) og »Hedebruget. Et Jubilæumsskrift 1906-1931« (1931). Skovvæsen er bl.a. skildret i Christian Vaupell: De danske Skove (1863), A. Oppermann: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786-1886 (1887-89) og i værket »Danske Skove« (udgivet af Dansk Skovforening 1938). Oversigter over skrifter om jordbundsforhold, opdyrkning, grundforbedring m.m. er givet i Dansk Landbrugsbibliografi I (indtil 1814) ved Ole Karup Pedersen (1958), Fortegnelse over danske Landbrugsskrifter ved K. Hansen (1900) og Dansk Landbrugslitteratur i Udvalg ved Max Lobedanz og Aksel Mifohers (1938).

Tidsskrifter fra tiden indtil 1914 belyser mange sider af emnet. Det gælder således Tidsskrift for Landøkonomi, Ugeskrift for Landmænd, Vort Landbrug, Tidsskrift for Skovvæsen og (i en kort periode) Mosebladet. En hovedkilde er Hedeselskabets Tidsskrift, der udkom fra januar 1880 (prøvenummer i sept. 1879). Det indeholder bl.a. årsberetninger om Hedeselskabets virksomhed, arbejdsplaner og talrige artikler; beretninger m.v. blev også udsendt 1867-78. Det danske Hedeselskabs publikationer siden starten i 1866 er meget omfattende (alene en Dalgas-bibliografi ville blive på adskillige sider), men mange af de vigtigste skrifter og artikler er omtalt i denne fremstilling.

Rigsdagstidende er en kilde af betydelig interesse. I forbindelse med bevillingsspørgsmål drøftede man i folketing og landsting emner som hedernes

opdyrkning eller beplantning, engvanding, mosekultivering o.a. landvindingsopgaver og da navnlig Hedeselskabets indsats. Aviser indeholder ikke blot oplysninger om lokale forhold, men i visse perioder også udtalelser af mere principiel natur, f.eks. om Hedeselskabets og Hedebrugets opgaver og disse virksomheders ledelse sammenlignet med andre landøkonomiske organisationers. Berlingske Tidendes og Politikens avisregistraturer er her benyttet, mens jyske dagblade desværre kun i begrænset omfang har kunnet udnyttes.

Utrykte kilder

På Rigsarkivet findes materiale til belysning af de ældste forsøg på hedekolonisation, se »Rentekammeret 1« (1964) nr. 2247.30-37. For tiden efter 1848 må sager vedrørende landvinding, hedebeplantning m.v. søges i indenrigsministeriets, efter 1896 landbrugsministeriets arkiver. Også på landsarkiverne er der arkivalier af betydning for emnet. Landsarkivet for Nørrejylland har således protokoller (amtsvis), kort og skrivelser vedr. statens tilsyn med fredskovpligtige plantager, der sorterede under Det danske Hedeselskab (Y 82). På Landsarkivet for Sjælland findes i Det Oassenske Fideicommis' arkiv 1 pk. vedr. forholdet til Hedeselskabet.

Til Erhvervsarkivet i Århus har Det danske Hedeselskab afleveret en meget stor del af sine arkivalier, navnlig fra tiden før 1933. Indkomne breve 1866-1914 omfatter 104 pakker, kopibøger for Hedeselskabets hovedkontor 1867-1914 i alt 102 bind. Her findes også kopibøger for plantningsdistrikter samt 126 pkr. plantagesager 1874- 1935, ordnet efter plantager (i alfabetisk rækkefølge), hvoraf de fleste går længere tilbage end 1914. En stor del af arkivalierne er dog af nyere dato; dette gælder især materiale vedrørende Hedeselskabets mose- og engafdeling, mergelvæsen og kulturtekniske opgaver.

På Det danske Hedeselskabs hovedkontor i Viborg opbevares stadig en række arkivalier fra ældre tid, således Hedeselskabets bestyrelsesprotokoller 1879-88, 1889-98, 1898-1913 og 1913-19 samt forhandlingsprotokol for repræsentantskabsmøder 1908-18 (i virkeligheden -1921, med flere bilag). Endvidere bestyrelsessager 1895-99, 1900-02, 1902-04, 1906-07 og 1908-10, i alt 5 mapper, og derefter årligt 1 pk., 1913 dog 2 pkr. Der findes særlige pakker med materiale vedrørende Hedeselskabets stiftelse, jubilæet 1891, hovedkontorets bygning i Viborg m.m., protokol for bestyrelse og budgetudvalg (registratur), forhandlingsprotokoller for »Fællesudvalget for Moseundersøgelser« og for repræsentantskabsudvalget af 24. juni 1912. Endvidere læg vedr. instrukser, forretningsorden m.v.

Blandt de private arkiver, der indeholder breve og koncepter af betydning for denne fremstilling, må fremhæves »Etatsråd G. Bruuns efterladte Papirer« (modtaget fra Hedeselskabet) og ingeniør Th. Claudi Wesths breve, notater, bladudklip m.v., som civilingeniør Thork. Claudi Westh velvilligt har lånt mig.

Af de mange, som jeg på forskellig måde skylder tak for oplysninger af værdi, vil jeg her nævne Hedeselskabets to tidligere direktører C. E. Flensborg og Niels Basse samt fhv. folketingsmand Laust Nørskov, lektor, dr. phil. Vilh. la Cour, professor C. G. Feilberg og - blandt Hedeselskabets nuværende medarbejdere - konsulent og bibliotekar Th. Th. Hove og redaktør Har. Skodshøj, der har fremskaffet det meste af billedmaterialet. Jeg takker for al imødekommenhed og bistand på Hedeselskabets hovedkontor, på Rigsarkivet, Erhvervsarkivet og landsarkiverne. En særlig tak til cand. art. fru Birte Stig Jørgensen for kyndig uddrag af brevmateriale, rigsdagsforhandlinger m.v. og til stud. mag. Ernst Høybye Nielsen for hjælp ved indsamling af statistisk materiale, tidsskriftartikler o.a. trykte kilder.

Henvisninger og noter

I det følgende er anvendt en række forkortelser:

BP = Hedeselskabets bestyrelsesprotokoller
BS = Bestyrelsessager
FF = Rigsdagstidende. Folketingets forhandlinger
HS = Det danske Hedeselskab
HSB = Hedeselskabets (årlige) beretninger
HT = Hedeselskabets Tidsskrift
IB = Indkomne breve (HS)
IM = Indenrigsministeriet
KB = Kopibog (breve udgået fra HS)
LM = Landbrugsministeriet
LF = Rigsdagstidende. Landstingets forhandlinger Henvisningerne angår ikke forhold, der regelmæssigt belyses i HS-årsberetninger eller i HT-rubrikker. Dalgas' og den samlede bestyrelses breve er næsten alle fra kopibogen, uden at KB er anført. - Tallene t.v. er bogens sidetal.

I. LANDVINDING FØR 1866

13-19 Ødemarker. Se Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie (1939) og samme: Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udskiftningen (1942), med litteraturhenvisninger.
19-29: Alheden m.v. Her kan navnlig henvises til Vald Andersen: Alheden med Frederiks Sogns Historie (1953).
21 ff. Søren Testrups forslag findes trykt i Økonomisk Magasin, bind 3 (1759); i bd. 5, 6 og 8 (1761-64) omtales den tyske kolonisation.
28 Blichers udsagn i hans beskrivelse af Viborg amt (udg. 1839), Goldschmidts i »En Hedereise i Viborg-Egnen« (ny udgave ved Vald. Andersen 1954, s. 64).
29-42 Udskiftningen som led i de store landboreformer, se Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936). Den landbrugstekniske reform er skildret i C. Rise Hansen og A. Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning (1951). M.h.t. udviklingen i de forskellige landsdele henvises til G. Begtrups værk (se ovenfor).
37 Einsidelsborg, nu kaldt Egebjerggård.
44-78 Amtsbeskrivelserne, som her er hovedkilden, indeholder 29 afsnit: 1-2 om handler jordens beskaffenhed, engvanding, afvanding, udtørring af søer og moser m.v., 4 udskiftningsforhold, 7 bl.a. mergling, 10 opdyrkning af »rå« jorder, 17 markfred og 22 især spørgsmålet om plantning: hvorvidt nye skovanlæg finder sted eller der påtænkes »plantninger af vilde træer, såvel til hegn som til sluttede plantninger«. Jfr. indholdsfortegnelsen til de enkelte bind af amtsbeskrivelserne.
63 Lyngen afbrændes (ill.). Man talte om brændkultur, når lyng og krat blev svedet af, for at asken kunne afgive gødning til den kommende afgrøde (se også s. 28, 36, 45 og især 78 f.). - I HT 1885, s. 110-16, omtaler E. Dalgas brændkulturer i hedeplantager. Den såkaldte furebrænding af lyngskjolden kunne ikke med held foretages i enhver plantage, men HS havde gode erfaringer fra Borris og Påbøl plantager.
78 Bogtitlen var: »Om Vesterjyllands Opdyrkning. En Afhandling, udgivet af nogle praktiske Landmænd i Ringkjøbing Amt«.
80 Grøngøde, afgrøder nedpløjet i grøn tilstand.
Chr. Rothe: Om de jydske Heder og deres Opdyrkning i Almindelighed betragtede (f847).
84-89 De omtalte landbrugstællinger, se Statistisk Tabelværk I, hft. 5, og III, hft. 3, 5, 10 og 11, som også J. B. Krarup har udnyttet i sine 3 bind »Beskrivelse af Landbrugets Udvikling« i Jylland (1895-99). - Der er flere usikkerhedsmomenter end her anført, navnlig tyder visse undersøgelser på, at landbrugerne m.h.t. høsten 1837, der var under normalen, ofte har angivet et væsendigt ringere udbytte end det faktiske. Frygt for ny skatteudskrivning har vel indvirket på disse »selvangivelser«, som det i realiteten var; dette gælder også m.h.t. husdyrholdets størrelse.
89 ff. Om de første skovkulturer se A. Oppermann: Landvinding i Danmark før 1866 (1932, særtryk af HT), endvidere afsnit i »De danske Heder« (1943, red. af E. Struckmann m.fl.).
98 ff. Hans Bjerregaard har bl.a. skrevet »En kort Anvisning til Træavl eller til de almindelige Frugt- og Skovtræers Opelskning og Udplantning« (1828), F. C. Carstens »Bemærkninger over Heden og dens Træplantning« (1844) og Søren A. Fjelstrup »Min Mening om Plantagerne på Alheden«; sidstnævnte rejste næsten 80 år gl. i 1852 til Campinen i Belgien for at sætte sig ind i hedeopdyrkningen der.
101 f. Landmandsforsamlingerne. Der findes trykte beretninger om hver enkelt, og år 1900, da den sidste blev afholdt, udkom en art resume: »De danske Landmands forsamlinger i det 19de Aarhundrede« (ved R. J. Petersen-Børup og H. Dorph Petersen).

II. HEDESAGENS GENNEMBRUD

108 Jyllandsrejsen har H. C. Andersen omtalt i »Mit Livs Eventyr« II, s. 204 ff.
110-17 C. Nyrop: Det danske Hedeselskab 1866-1916 (1916) giver flere biografiske oplysninger om G. Morville og navnlig E. Dalgas. Foruden de i Dansk Biografisk Leksikon anførte Dalgas-biografier må nævnes Har. Skodshøj: E. M. Dalgas (1943, ny udgave forberedes).
122 ff. C. Lütkens afhandling i Tidsskrift f. Landøkonomi, 13. bind, s. 366-406. - F. W. Riegels: Hvorledes bør de jyske Heder kultiveres, inden de beplantes, og hvad bør der plantes i Heden og Klitterne? - N. J. Jessen: Om Hedeopdyrkningen i Jylland.
126-33 En mappe på HS' hovedkontor »Hedesagen vedkommende. Korrespondance forinden Selskabets Constituering« er den vigtigste kilde til HS' stiftelseshistorie. Mappen indeholder desuden korrespondance mellem IM og HS om fredskovforpligtelserne og HS' såkaldte gavebrev (se nedenfor s. 273 f., med note).
134-38 Stiftelsesmødet. Korrespondance-mappen og HSB 1866, s. 1-6.
141 Ugeskrift for Landmænd 1866, s. 71.
143 ff. »Den 10. danske Landmandsforsamling i Århus« (beretning 1866).
146 ff. J. C. la Cours afhandling om hedernes benyttelse var en beretning til Landhusholdningsselskaber, dateret 25. maj 1866. Den »skærpede« kritik af HS forelå altså før landmandsforsamlingen i juni.
148 HS-bestyrelsens bemærkninger til la Cour i Tidsskrift f. Landøkonomi 1867, s. 318-27.

151 H. F. Fenger i Ugeskr. f. Landmænd 1868, I, s. 57-69. J. C. la Cour smstds., s. 141 f.
151 f. HS-bestyrelsen og F. von Wimpffens redegørelse i U. f. L. 1866, s. 261-66.
153 f. Brev fra Morville til Dalgas 4. marts 1867 (IB).
160 Dalgas til lærer Christensen 2. nov. 1866, »Correspondancebog« nr. 741. - Lærer C. til HS 21. febr. 1867.
161 Hedelotteriet, se især Dalgas' brev af 23. maj 1867 (KB).
163 I adressen til krigsministeriet blev det fremhævet, at generalstabskortene skulle benyttes »Ved udtørringen af de mange store kær- og mosestrækninger, der ofte indtager hele kvadratmile, ved engvanding i større stil langs åløbene, ved dræning af de allerede opdyrkede jorder, ved anlæg af de mange manglende kommunikationsdele og jernbaner ...«.

163 f. Rigsdagen: L. Holstein (-Holsteinborg) FF 1866-67, sp. 262, brev fra Mourier-Petersen til Dalgas 29. nov. og 1. dec. 66 bl.a. om finansudvalgets Stilling, jfr. »Correspondancebog« nr. 899 (D.s redegørelse overfor udvalget).
166 Dalgas til IM 7. dec. 1866, jfr. hans koncept i korrespondancebogen nr. 903 (»Det nye vejlovsudkast set i forhold til hedernes opdyrkning«).
168 Mourier-Petersens taler i landstinget. LF 1866-67, sp. 3146-51 og 3185 f., Estrup sp. 3186.
169 Den nye vejlov (egentlig var der to) udstedtes 21. juni 1867.
170 Jernbaner over heden. 4. febr. 1868 noterede A. F. Krieger: »Nu er vestjyderne herovre for at få deres jernbane lige såvel som Silkeborg-banen optaget i Estrups lov ...«. (Kriegers Dagbøger IV, s. 134). Krieger, der i øvrigt udtalte sig med respekt om Mourier-Petersen, iagttog opmærksomt, men kritisk Estrups jernbanepolitik, indtil E. i april 68 »reddede« sin lov (Dagbøger IV, s. 166).
170 Banen over Herning. Valeur til Dalgas 28. dec. 1869 (IB), D. til Valeur 29. dec. (KB).
172 f. Forholdet til Det Classenske Fideicommis. Pk. vedrørende HS i Det CLF.s arkiv viser F. F. Tillisch' afgørende indflydelse.
175 f. Godkendelse af engvandingsanlæg. Dalgas til Mourier-Petersen 14. nov. 1867 (KB), dennes svar 17. nov. (IB). - IM til HS 23. sept. 68 (lempeligere kontrol).
177 Sønderjyder søger teknisk assistance hos HS. Brev fra H. J. Horsbøll 12. dec. 1870.
178 Engvandingsresultater i de første år. HSB 1872, s. 5-12.
180 W. Feddersens engvandingsskole. HSB 1870, s. 80 f.
181 f. Mourier-Petersen ønskede at vise Estrup en genpart af IM.s skrivelse af 28. juli 1869 (med den omtalte anerkendelse), også for at holde E. »a jour med Hedeselskabets vigtigere sager, såfremt han, hvad jeg håber, atter skulle blive minister« (M.-P. til D. 31. juli 1869).
183 Betingelser for hedeplantning. HSB 1871, s. 16 ff.
186 Dalgas om Houborg plantage. HT 1894, s. 12 f.
189 Hjortsballeheden. HT 1894, s. 159 f.
190-94 Købet af Høgildgård. Breve i HS' arkiv (IB og KB) og D. B. Adlers privat arkiv (Rigsarkivet) supplerer og korrigerer i nogen grad fremstillingen i Har. Skodshøj: Stilde Plantage (1961). Hedeselskabet og det nye selskab havde en nærmere forbindelse, Dalgas var venligere stemt overfor Thygeson, men personligt opsat på at beholde Anders Madsens hedegård, og det blev sandsynligvis afgørende.
194 »Et år senere ...«. D. B. Adlers brev af 17. sept. 1869.
197 Forstråd Bangs forslag om billige planter. HSB 1867, s. 7. Diskussion om småplantninger. HSB 1871, s. 5 f.
198 Hede - fremfor klitbeplantning. Dalgas 28. febr. 1870. (KB).
200 Dalgas' brev til baron Henrik Stampe er dateret 27. nov. 1868.

III. DALGAS-PERIODEN

204 Grundtvig-citatet (LF 1866) her efter Victor Elberling og Franz Wendt: Folkers Røst i Danmarks Rigsdag (1945), s. 65.
208 Berg »viste politikken i dens søndagsklæder ...«. (N. Neergaard).
209 Nekrolog over Mourier-Petersen, HT 1898, s. 163 ff.
210 Dalgas' kritik af Morvilles afhandling, i brev til Mourier-Petersen 23. sept. 1872.
214 Den gl. plantør om Dalgas, se Mylius Erichsen: Den jydske Hede før og nu, s. 277.
214-15 Dalgas blandt hedebønder. Jeppe Aakjær: Hedevandringer (1915), s. 94 f. 216-226 bygger på årsberetninger, især referater fra repræsentantmøder i HSB og HT, fra 1880 også BP.
224 Månedlig revision. HSB 1878, s. 5.
Ingeniør afskediget. BP 12. dec. 1885, pkt. 25.
225 Skovrideres avancement. BP 11. febr. 1882, pkt. 19. Funktionærernes forsørgelseskasse. HT 1883, s. 209 ff.
226 Skovrider Videbæk afskediget og genindsat. IB 6. og 14. aug. 1885, BP 1. okt. og 4. dec. 1887.
227-37 bygger overvejende på IB og KB samt dagbladsartikler.
230 Dalgas til Fernando Linderberg 29. juli 1891: »Det er meget forhen at opfordre arbejdere, der er ukyndige med hede-agerbruget, til at indvandre i hedeegnene. De går i reglen i stykker derude. Den hede, der nu er tilbage, er derhos den dårligste, moserne undtaget, men de udfordrer en ikke ringe kapital. De, som vil ud i heden, må først akklimatiseres ved at tage tjeneste i hedegårdene i adskillige år« (Brev i forfatterens eje).
233 f. Berlingske Tidende 22. maj 1888. Ugeskrift for Landmænd 1888, s. 96 f.
236 Breve fra Holger Petersen til Dalgas 10. okt. 1891, 26. nov. og 31. dec. 1892.
236 f. Dalgas' studierejser. I brev til generalkonsul Ponroppidan 20. febr. 1889 vedgik D., at mangel på sprogfærdighed afholdt ham fra at studere gødningsforsøg o.l. i Tyskland.
242 L. Holstein-Holsteinborg og Geert Winther, FF 1866-67, sp. 5989 og 5977, Lucianus Kofod FF 1871-72, sp. 2430 ff.
244 C. Berg og den vestjyske engvandingssag. Brev fra Mourier-Petersen til Dalgas 4. marts 1876.
H. Wulff: Den danske Rigsdag (1882); om C. Berg s. 33-38.
245 ff. Tus. Nielsens kritik af HS i febr. 1875 (ikke 74) FF 1874-75, sp. 3638 ff,. jfr. 3642 f., 3661 og 4181 f. (Jagd), 4187 (Kruse). C. Berg sp. 3653 f. - Breve fra Mourier-P. til Dalgas 18., 20. og 24. febr. s. å., fra Dalgas 19. febr. til M.-P. og 23. febr. til Morville, fra G. Bruun til D. 2. marts 1875.
248 Bestyrelsens meddelelse i marts 1875. HSB 1874, s. 3-8.
249 Tus. Nielsen forligsvenlig, jfr. FF 1877-78, sp. 1435 f. - Understøttelse til HS plantning 1880-81, sp. 114 f. - Tus. N.s brev til Dalgas 10. dec. 1884. - Aaberg til D. 15. dec. 1892 (han skrev »almengavnligt«).
251 Købet af Hesselvig og Dalgas' senere forhandlinger om salg var altså en mere kompliceret sag, end Nyrop (s. 65 og 71) lader forstå.

253 Statstilskud til Hesselvig. D. til IM 8. dec. 1878.
254 Ing. Brønsteds beretning er trykt i HT sept. 1879, s. 16 ff.
255 Tallene for kanalanlæg anføres af Dalgas i HS-jubilæumsskriftet 1891, s. 14 f.
256 Gødningsforsøg på vandingsenge. HT 1895, s. 212 og 214 f.
256-60 Skjernå-deltaets afvanding. Brønsteds redegørelse i HT 1880, s. 18-39, jfr. s. 128 (repræsentantmødet). Endvidere HT 1883, s. 67-72, og 1893, s. 127 f.
262 Prøvepløjning med amerikanske plove, HSB 1871, s. 89.
262 ff. Det store plantningsinteressentskab. Breve fra Dalgas til Mourier-Petersen 15. sept. og 1. dec. 1872 og ved nytår 1873, M-P.s brev i til D. nytår 73.
265 Jens Buus i Plejlstrup. Dalgas' brev af 25. febr. 1873.
Reedtz-Thotts hederejse og køb af Harreskov pl. R.-T. til Dalgas 12. marts og 8. maj 73, Dalgas 11. aug. s.å. I 1880 ville R.-T. atter købe hede.
Dalgas' breve til grosserer Grøn (KB) i aug. 73 og 10. febr. 1874, til Pontoppidan 7. febr. 74.
266 Dalgas takker Adler og Trier i brev af [ulæselig dato] juli 1874, jfr. 9. febr. 75.
267 »... det patriotiske standpunkt«. Mourier-Petersens brev til Dalgas 24. febr. 1874. - Bestyrelsens redegørelse marts 1875, se s. 248.
268 Evt. salg af Birkebæk. Mourier-Petersen 14. okt. og 3. nov. 1878.
269 E. Dalgas: Den dybe Reolpløjning anvendt til Hedeplantning (1872).
270 Birkebæk-forsøgene. Morville til Dalgas 5. febr. 1881, Mourier-Petersen dl D. 24. jan. s.å.
271 Statsskovridernes indberetninger. IM, i forbindelse med fredskovsagen 1885 flg. 271 f. C. Berg og indenrigsminister E. Skeels betænkeligheder. FF 1879-80, sp. 2244 f. Andre udtalelser smstds sp. 2283 f. (Jagd) og 2275-79 (Aaberg).
272 Småplantningens administration. FF 1879-80, sp. 2290 f. (Berg), 2315 f. (Christiansen), 2348 f. (L. Holstein-Ledreborg).
272 f. Det forhøjede tilskud. BP 20. jan. 1880, pkt. 17. Mourier-Petersen gav Dalgas' forslag (ang. meddelelsen til IM) sin tilslutning.
273 f. Det såkaldte gavebrev. Bestyrelsen til IM 16. aug. 1883 i HT 1883, s. 150. Dalgas i HT 1885, s. 97 f. Se også noten til s. 126 ff.
274 Statens køb af hedearealer. Mourier-P. til Dalgas 17. sept., 24. okt. og 23. nov. 1882.
275 Mourier-Petersens betænkelighed ved HS-køb af hedearealer kom allerede til udtryk i brev til Dalgas 2. maj 1888.
Plantningselever. (Billedteksten). De ældste vedtægter for p. er vedtaget i nov. 1883. Eleverne skulle bo hos to assistenter og en plantør på skovrider P. Borchs distrikt og undervises i ca. l½ år. Starten blev dog udsat nogle år. Fra 1892 findes trykte vedtægter, fastsat af bestyrelsen 1891 og omtrent svarende til 1883-bestemmelserne (dog 2-årigt kursus, første gang fra 1. marts 92 til 31. jan. 94). Undervisningen og de praktiske arbejder blev ledet af forstanderen, HS-skovrideren for Ringkøbing amts distrikt (Chr. Dalgas), og dennes assistenter. Eleverne blev uddannet til plantører. I perioden 1892-1914 tog iflg. meddelelser i HT 33 elever eksamen på Birkebæk.
276 Skovforordninger, se A. Oppermann: Den danske Skovlovgivning 1660-1924 (1924).

277 Estrups forslag om ophævelse af skovtvangen. FF 1866-67, sp. 1524 f. L. Holstein-Holsteinborg sp. 1519 ff. Tillæg B, s. 922 (folketingsudvalget).
278 Mourier-Petersen og fredskovproblemet. Hans breve til Dalgas 30. juni og 5. aug. 1883. - Folketingets forhandlinger om fredskovforpligtelsen og HS' stilling er gengivet i HT 1883, s. 58-64, efter FF.
280 f. Dalgas' forslag til fredskovdeklaration og indenrigsministeriets ændringer. IM-sager vedr. fredskovforpligtelsen 1884 flg. D. om statens tilsyn i skrivelse af 8. nov. 84 til IM.
282 Ministerskiftet i aug. 1884, da Skeel som indenrigsminister afløstes af Finsen. Omkring finanslov-konflikten skrev Mourier-Petersen breve til Dalgas 31. marts og 6. april 1885.
»...en ny æra for hedeplantningen«. HT 1885, s. 159.
283 f. E. Dalgas gav i dec. 1892 en oversigt over vest- og midtjyske plantagekomplekser (HT 1893, s. 21-24). Anledningen var et HS-andragende af 22. aug. 1892 til marineministeriet om oprettelse af ca. 35 nye metereologiske stationer i hedeegne med mange plantager, til konstatering af beplantningens indflydelse på de klimatiske forhold.
285-90 Plantager under HS-tilsyn (oversigten) er år for år anført i HSB og fra 1880 i HT (»Nye plantningsforetagender«).
291 Dalgas' indlæg på repræsentantmødet 1872. HSB 1872, s. 7-13.
292 f. HS og de lokale plantningsforeninger. Nyrop nævner s. 74 plantningsforeningen på Mors 1882 som den første.
293 f. Plantningsforeninger i Hjørring amt. HT 1880, s. 198-204, 1881, s. 62 (12 møder nævnes) og 127-31 (Læsø).
295 ff. HT bragte i de følgende år mange meddelelser om lokale plantningsforeninger, især under rubrikken »Småplantninger«.
297 Hans Agersnaps diplom. HT 1895, s. 18.
C. Dalgas' agitation for læplantning. Berlingske Tidende 15. og 28. nov. 1888, HT s.å., s. 157 ff. og 162.
298 Chr. og E. Dalgas skrev om skoves og læplantningers indflydelse på klimaet i Jylland, navnlig i dets hedeegne. HT 1891, s. 14-31.
Omkosrninger ved læplantning. HT 1893, 51 ff.
301 Dalgas om fremtidsskovene, se især HT 1885, s. 90 ff.
303 C. V. Prytz i Tidsskrift for Skovvæsen 1892, s. 24-28.
304 L. B. Brüel til Dalgas 16. febr. 1892 (IB).
Mourier-Petersen var navnlig efter at have talt med P. E. Müller overbevist om, at Dalgas burde tie overfor Prytz' kritik, der var »uartigt skrevet« (M.-P. til D. 19. febr. 1892).
305 f. Om bygningen af mergelbanen Damholt-Hodsager se HT 1880, s. 11-16 (HS indberetning til IM).
307 Grindsted mergelbane. HT 1886, 137-46.
Billig mergeltransport på statsbanerne. E. Dalgas i HT 1893, 146 ff.
308 Planer om mosekultivering : HSB 1872, s. 5. HT 1880, s. 209-22 (Store Vild mose).
310 Dalgas' foredrag på landbrugskongressen. HT 1888, s. 136-42. Mosekultur-

udvalg, senere alm. kaldt moseudvalg.
313 E. Dalgas til T. Westermann 26. dec. 1889 (KB).
314 Th. Claudi Westh på landmandsforsamlingen i Randers 1894. Foredraget er trykt i HT 1894, s. 164-81.
315 f. Disse træk af hedeopdyrkeres historie er alle hentet fra »Hedens Opdyrkning i Danmark«.
317 HS-forslag til ændringer i hedebrandlovgivningen . HT 1881, s. 24-44.
319 Forholdet til de Thygeson belyses også ved bladartikler fra 1878 (HS. Hovedkontoret). Det krænkede Thygeson, at Dalgas skrev om klitbeplantning, og Mourier-Petersen gav ham ret (brev til Dalgas 5. dec. 1878) men syntes dog, at D.s gensvar var »godt skrevet«. M.-P. talte med kronprinsen, der fandt Thygeson for irriteret og bemærkede, at Th. vist ikke var nogen ven af Hedeselskabet. »Det har han aldrig været«, sagde M.-P. (dennes brev til D. 19. dec. 1878).
I marts 1882 var Dalgas og Thygeson dog forsonligere stemt overfor hinanden (M.-P. til D. 22. marts).
320 (Øverst) »Festskrift i Anledning af Hedeselskabets 25-aarige Jubilæum«, 20 sider, var underskrevet »E. Dalgas, admin. direktør for Hedeselskabet«.
321 Plantningssagens udvikling. Dalgas i HT 1890, s. 102 ff.

IV. BRYDNINGSTIDER 1894-1914

329 J. C. Hostrups digt »Da var løst den værste Knude« blev skrevet til minde om stavnsbåndets løsning 1788.
330 Den påtænkte Dalgas-statue (1884). Breve og koncepter i etatsråd G. Bruuns efterladte papirer, der også indeholder en række breve til belysning af direktørvalget i 1894.
331 Mourier-Petersen om J. C. la Cour i brev af 22. maj 1894 til kontorchef Th. Johansen.
331 f. J. C. la Cours brev til hustruen er velvilligt meddelt mig af historikeren dr. Vilh. la Cour.
332 f. Dagspressen 1894 om Dalgas' eventuelle efterfølger: Nordjylland 2. juli, Aalborg Amtstidende 7. og 17. juni, Aarhuus Stiftstidende 16. juli, Berl. Tidende 14. og 20. juli 94.
333 De menige medlemmers syn på J. C. la Cour. Brev fra proprietær P. Hasselbalch til G. Bruun 24. juli 1894.
335 P. Borchs »betingelser«. BP 28. okt. 94 og 2. marts 95.
336 Karakteristikken af J. C. la Cour. H. Hertels anførte værk II, s. 21 f.
338 H. Lüttichau om F. Mourier-Petersen. HT 1912, s. 272 ff.
339 f. C. Lüttichau og redaktør Angelo. Tjele godsarkiv. Lüttichaus papirer (Landsarkivet for Nørrejylland).
340 G. Morvilles statue, se fotografiet s. 351.
341 G. de Lichtenbergs udtræden var motiveret ved vaklende helbred; han døde dog først i 1927, i en alder af 82. Hans efterfølger i bestyrelsen blev sagfører A. Olesen, Nr. Sundby.
L. Schrøder-nekrolog i HT 1908, s. 25 ff. (E. K. Thyssen).

342 C. Lüttichau døde den 24. aug. 1915.
343 Protokollen »Bestyrelse og Budgetudvalg« er startet 20. sept. 1904, altså straks efter oprettelsen af det udvidede budgetudvalg.
347 Karakteristikken af den unge Chr. Dalgas er skrevet mange år senere af Th. Claudi Westh, der som ældre har sat sig ud over den bitterhed, som ofte præger hans breve og optegnelser i de yngre år, da han følte sig forbigået, jfr. nedenfor.
350 Hovedkontorets flytning. Lokaleforholdene efter 1894 belyses i forbindelse med henvendelsen fra bestyrelse og repræsentantskab. HT 1902, s. 227-31.
De to ingeniørers protest. BS 1902, brev af 22. febr.
350 f. Vort Land 19. og 22. april 1902.
352 f. Pk. vedrørende den nye kontorbygning i HS' arkiv, Viborg.
353 Kongebesøget 30. nov. 1907. HT 1907, s. 390 f. Citater herfra.
354 f. OverfØrster P. Winges kritik. Tidsskrift for Skovvæsen 1906, s.121-33.Andre artikler med protest mod flytningen fremkom i Aarhuus Stiftstidende 7., 8., 9., 15. og 19. november s.å.
356-60 Hedeselskabets nye love. Mappe med lovudkast og mødereferater. Forhandlingsprotokol og trykt beretning fra udvalget af 24. juni 1912, der foreslog en del lovændringer (Hovedkontoret).
360-64 Utrykte referater af repræsentanternes forhandlinger om direktørspørgsmålet. BS 1909-12. - Div. skrivelser i LM om statstilskud til direktørens aflønning. Bechs særlige kopibog, juni 1912 (Erhvervsarkivet).
364 ff. Om den kommitteredes stilling, se de ovennævnte referater samt beretning fra udvalget af 24. juni 1912, bilag 2 (instruks af 4. okt. 1912).
369 Røre om repræsentantvalget 1908. Tidsskr. for Skovvæsen s.å., s. 73.
374 Finanslovkommissionens betænkning 2. bd. (1911), s. 72 ff.
376 P. Borchs udsagn. HT 1899, s. 135.-P. Feilberg i »Fra Heder og Enge« I, s.45.
378 Mønsterkontrakt for interessentskaber. HT 1897, s. 71 f.
378 f. Myremalmsplantagens og plantningsselskabet Steen Blichers stiftelse. HT 1898, s. 41-44.
381 Chr. Dalgas om plantageanlæg i Sydjylland. HT 1907, s. 57 ff. C. D. fremhæver her det initiativ, som lærer Løbner, Holsted, udviste ved at tegne aktier hos ca. 400 lodsejere i 11 sogne. Plantagen kom (på forstander Jac. Appels forslag) til at hedde Løbners pl., anlagt 1908.
Se også HT 1930, s. 116. - Fasterhole pl. HT 1898, s. 170.
382 Fredningen af Hjerl (opr. Hjelm) hede. HT 1912, s. 253 ff.
385 »Den jydske Lyng«. Fra digtsamlingen »Fri felt« (1905).
386 Plantningsforeninger. HT 1888, s. 157 ff., 1905, s. 262, og 1907, s. 86 ff.
387 f. Læhegn. P. Borch i HT 1900, s. 37 f.
Madsen-Mygdals erklæring. HT 1905, s. 189 ff.
391 Nedskæring af statstilskuddet. FF 1911-12, Bilag B, s. 1231 ff.
394 Gennemhugning i blandingsskove. Chr. Dalgas i HT 1904, s. 23-41 og 51-60.
395 Tjærebrænding. Chr. Dalgas til IM 26. sept. 1894 om sin studierejse til Sverige og Finland. HT 1895, s. 79-89.
396 f. Fangerne på heden, jfr. Mylius Erichsen: Den jydske Hede, s. 394-434.
400 Forsøgsplantning på Færøerne. HT 1902, s. 82-104 og 1914, s. 222-32 (C. E.

Flensborg).
401 og 403 Kongeparrets besøg 31. juli 1908. HT 1908, s. 217-27.
403 og 405 Finansudvalgets hederejse. HT 1911, s. 285 ff.
404-08 Skovbrugsmøde 1901. HT 1902, s. 71-81.
408 f. Store skovkomplekser. Tidsskrift for Skovvæsen 1901, s. 115 (plantør Bang), 1902, s. 36 (P. Borch), og 1902, s. 132 (Bang).
410 Chr. Dalgas om hedeskovenes rentabilitet. HT 1913, s. 122-28.
411-46 Th. Oaudi Westh: Efterladte papirer, breve og notater, heriblandt afsnit af erindringer, ligger tilligemed BP, BS og HT til grund for fremstillingen i det følgende.
412 f. Breve fra ingeniør Feilberg til Westh, 4. maj og 7. juni 1894.
414 f. Meddelelser om mosesagen i HT 1896, s. 67-86 (Cl. Westh). Uddrag af FF 1895-96 (Wesths papirer).
416 f. Cl. Wesths beretninger. HT 1897, s. 189 ff., og 1898, s. 2-16.
417 ff. P. Feilbergs inspektionsrejser 1898. »Fra Heder og Enge I. Breve til Hjemmet«.
420 Brev fra H. Winge til Claudi Wesrh 23. dec. 1897. Westh 22. maj 1897 til HS bestyrelsen. BS 1895-99.
421 f. Winges synspunkter. HT 1902, s. 181-84.
423 f. Kr. Thomsen om Skalså-projektet. HT 1903, s. 24-60. Det giver et begreb om arbejdets omfang, når Kr. Th. oplyser, at alene optegningen af markarbejdet forelå i 35 bøger med i alt 2600 sider.
426 Kr. Thomsen om forudsætningerne for »det store havdige«. HT 1907, s. 363-83.
428 Kr. Th. om digeanlæggets udførelse. HT 1914, s. 305-17. Kr. Thomsens oversigt i jan. 1916, se Nyrops værk, s. 196 f.
431 H. Winge og CL Westh-overenskomsten. BS 1901.
432-36 Kilden er her overvejende Wesths breve og papirer ca. 1894-1914.
436 ff. Mødet i Århus. Moseindustri-Foreningen. HT 1901, s. 212-16. - Breve fra Steensen-Leth til Westh 23. juli, fra Rahbek til W. 25. juli 1901.
439 Dagbladene beskæftigede sig meget med de to selskaber og forholdet mellem staten og HS, f.eks. Randers Dagblad 5. okt. 1908 (Vil staten have en repræsentant i HS-bestyrelsen?) og Vejle Amts Folkeblad 1. dec. 1908 (interview med prof. N. Steenberg: »Inden hederne bliver skove, bliver hver td. land så dyr, at man billigere kunne købe træet end selv opelske det«).
439 f. Overenskomsten. HT 1909, s. 228-40 og 242 f.
440 M. Rahbek. Nekrologer i HT 1910, s. 351-54 (Bech) og 387-99 (Westh).
444 Mergeltransport på flyttelig sporbane. HT 1906, s. 255-66 (mange fotografier) og senere årlige beretninger.
448 f. Opdyrkning og tilplantning 1881-1907. Hedeselskabets hedeundersøgelser 1938-53 (Th. Th. Hove).
450 Hedebønders tilværelse. Blandt mange skildringer er det naturligt at fremhæve bøger af museumslederen H. P. Hansen, Herning, navnlig »Hedebønder i tre slægtled« (2. udg. 1959) om hedeboers liv i det 19. årh.
451 ff. Hedebruget. Selskabets stiftelse. »Hedebruget 1906-1931«, s. 91 ff. - Forhold til HS, smstds, og BS 1906-07.
454-62 Hedebrugets forhold til lovgivningsmagten (statstilskud m.v.). Talrige skrivelser og notater i IM, forhandlinger på rigsdagen, navnlig FF 1907-08 og 1911-13·
463 Jeppe Aakjærs karakteristik af HS. »Hedevandringer«, s. 95.
463 f. Dalgas' »velovervejede råd«. I »Familien Dalgas« (trykt som manuskript 1891). Gengivet i Mylius Erichsens værk om de jyske heder og i udtog i Claudi Wesths papirer. - Hedeselskabet efter Dalgas' død. Udtalelser i FF 1896-97, sp. 5316 f. (Knud Sehested) og 1895-96, sp. 99 ff. (J. C. Christensen).
465 HS og mergeltransport-problemet. HT 1912, s. 1-9. FF 1911-12, sp. 3673 (And. Nielsen).
468 Motorploven på Karupfladen. HT 1914, s. 83 ff. (F. Holt). - Vejle-Grindsted banens indvielse, smstds. s. 117. - En mand fra HS over grænsen. BS, breve af 25. og 27. okt. 1914.

Sagregister

HS betegner Det danske Hedeselskab.

Afvanding 36 f., 42, 44 ff ., 47, 51, 250, 256-61, 424-28, 468.
Agrarbevægelse 326.
Aktieselskaber 100 f., 123, 142, 186 f., 190 f., 286 ff., 377 ff.
Al, se Jordbundsforhold.
Amtsbeskrivelser 44-77, 94-97.
Andelsbevægelse 205, 233, 325 f., 328, 409.

Bakkeøer 67, 124 f., 183.
Bjergfyr 93, 111, 188, 195, 198, 200, 269 ff., 287, 293, 297, 302, 394 f., 405-10.
Brunkulsøer 124, 143.
Brændkultur 28, 36, 45, 63, 78 f., 147.

Classenske Fideicommis, Det 118, 158-61, 173, 175, 177, 180 f., 184 f., 238 f., 372.

Diger, dæmninger, se Inddæmning.
Dræning, se Afvanding.
Dyrket areal 17, 84 f., 109, 448 ff.

Egnsudvikling, jfr Hedebyer, 127, 163 ff.
Engvanding 55, 73-78, 79, 112, 120, 124, l26, 130 f., 143 f., 146 f., 172-82, 240, 250-56, 257, 419, 468.
Engvandingsskole 179 f., 227, 252 ff.
Erhverv (især hedebønders) 17 ff., 108, 117, 205 f., 325 f.

Faglig oplysning 130, 230, 275 (ill.), 296, 322, 328, 416.
Fanger i arbejde på heden 378 f., 396
Folkeoplysning 204 f., 230 ff ., 328.
Forplov 269 (ill.), 407.
Forstvæsen, se Plantager og Skovvæsen.
Fortidsskove 15 f., 37, 110, 186, 189, 462.
Fredskov(forpligtelse) 35, 95, 102, 117, 121, 243, 247, 274, 276-82, 376, 378, 384.
Frø 34, 89, 92 f., 167, 188, 196, 297.
Fællesskab (jordfællesskab) 13 f., 29.
Se også Udskiftning.
Fæstebønder 13 f., 30 f., 41.
Fæstejord inddrager til skov 277.

Gaver til HS 156 ff., 238 ff., 274, 372, 374 f.
Gavntræ 394 f., 404, 408, 410.
Generalstabskort 134 ff., 143, 163.
Gennemhugning, se Hugst.
Geologi 164, 406, 415 f., 439.
Graveplov 407.
Gravhøje (på heden), se Naturfredning. Grundforbedring, se Afvanding, Mergling m. fl.
Græsningsarealer 13, 17, 87 f.
Gødning, jfr. Kunstgødning, 63, 65, 318, 399 (forsøg), 459.

Hedearealer, udstrækning 15, 59 ff., 124 f., 182, 237, 301.
Hedebrande (lovgivning) 317, 398.
Hedebruget (organisation) 452-62.
Hedebyer 107, 206 f., 468.
Hedefester 402.
Hedegeografi 120, 130, 148, 164.
Hedekultivering, se Hedeopdyrkning.
Hedelotteri 161, 190.

Hede- og Diskontobank, Herning 228, 245 f., 248.
Hedeopdyrkning, jfr. Opdyrkning, 20-29, 58-69, 141 ff., 314 ff., 446-62.
Hedeselskab, Det danske 102, 462-69, stiftelse 128-38, formål 134, 358, love 130, 134-38, 356-60, bestyrelse 137-40, 152-55, 208-13, 317, 332 ff., 336-43, 353 ff., 359, repræsentantskab 136 f., 193 f., 216 ff., 273, 279, 293, 330-34, 337, 354, 356 f., 359 f., 368 f., generalforsamling 137 f., 358, direktør 331-36, 343, 354 f., 358, 360-64, forretningsudvalg 343-49, 364, budgetudvalg 345, kommitterer 361, 364 ff., 435, funktionærer 221-26, 343 f., 355, 359, 374, 434, 436, finansiering af HS-opgaver 132, 156-63, 173, 177, 182, 237-49, 371-75, hovedkontor 211, 349-53, HS-publikationer (se også Hedeselskabets Tidsskrift) 138, 215, 314.
Hedeselskabets forhold til kommunalråd 155 f., 158, 169, 184, 247, - til pressen 141 ff., 146, 155, 163, 228-31, 247, 350 ff., 402, - til regering og rigsdag (se finansiering), - til staten 273 f., 320, 464 f., - til Sønderjylland 155, 176, 230, 273, 435 f., 468, - til udlandet 236 f., 400.
Hedeselskaber (andre) 190 ff.
Hedeselskabets Tidsskrift 215, 221, 229, 237, 278, 302, 398, 439.
Hegn, levende (jfr. Læplantning) 37 f., 56 f., 95 ff., 119-26, 299 f. (prøvehegn).
Hugst 102, 278 ff., 394, 404, 469.
Husmænd (nybyggere, hedeopdyrkere) 32, 36 f., 46, 267, 315, 447 f., 450, 456.
Husmandsforeninger 327, 388 f., 391, 399.
Højskolen, se Folkeoplysning.
Inddæmning 37, 44, 51 f., 72 f., 207 f., 424-28, 435.
Indsande 16, 149, 262 f.
Insekt- og svampeangreb i plantager 303, 398, 410.
Interessentskaber, se også Aktieselskaber, 51, 173 ff., 187, 262 f., 286 f., 378.

Jernbaner 84, 108 f., 127 f., 164, 166, 168-71, 206.
Se også Mergeltransport.
Jordbundsforhold (hederne) 120, 123 ff., 144, 148, 150 f., 182 f., 304, 406 f.
Jubilæum (HS) 319 ff .

Kalkning, se Mergling.
Kanalanlæg 125, 176, 178-81, 250, 254 f., 420.
Kartoffelavl 24, 28, 87, 318.
Klitbeplantning, se også Plantager, 101 ff., 198, 319.
Kolonisation (på heden) 23-29, 59, 83, 112, 119, 147.
Kommuneplantager 184, 187, 264 f., 288, 377.
Kongen og HS 156-59, 167, 228 (Chr. IX), 352 f., 401, 403 (Fred. VIII).
Kongenshus Mindepark 448, 463, 466.
Kornavl (ældre tid) 28, 38 ff., 46 f., 50, 52, 66, 73 f., 84-87.
Kreaturhold 17, 24, 27 ff., 48 f., 64, 88 f.
Kreditforeninger 83 f.
Kulturtekniske opgaver 346 f., 411, 419-29, 469.
Kunstgødning 312, 314. 450.
Kystsikring 424 ff., 428.
Kærjorder, se Mose.
Københavnere støtter hedesagen 133, 155, 190, 192, 194, 234 ff., 265 f., 290, 367, 380 ff.

Landboforeninger 121, 130, 155 f., 230, 327, 388, 399, 435, 448, 451 f., 464 f.
Landboreformer 29 ff., 325-29.
Landbrugskrise 78, 205, 318, 326.
Landbrugsskoler 205, 231, 435, 437.
Landhusholdningsselskab, Det kgl. danske 44, 55, 76, 78, 96, 104, 144, 149 ff., 155, 157, 186, 236, 331, 414, 448.
Landmandsforsamlinger 143 ff., 314, 399.
»Lynggiften« 404 ff.
Læplantning (læhegn) 56, 111, 145, 186, 297-300, 387 f., 399, 469.
Løvtræer 33 f., 56 f., 95 ff., 99, 291, 296, 390.

Markfred 63, 95.
Marsk 16, 72 f., 421.
Mergel, Mergling 40 f., 45, 53 ff., 60 f., 70 ff., 78 f., 82, 107, 172, 305 ff., 315, 399, 420 f., 425, 434, 441-46.
Mergelbaner 305-08, 441-44, 459, 460 f.
Mergellejer 172, 307, 309, 442 f., 446.
Mergelselskaber 444 ff., 452.
Mergeltransport med jernbane 307 f., 442 ff., 459, 465.
Mose (og kær) 14, 36, 50 f., 58 f., 60, 223, 297, 411 ff.
Mosedyrkning, Fællesudvalget for 430.
Moseindustri 374, 414 f., 436-41, 464.
Moseindustri-Foreningen 438.
Mosekulturer 308 ff., 312, 331, 411-19, 430 ff., 468.
Moseselskabet 438 ff.
Mosestationer 227, 311-14, 331, 416 ff., 431 f.
Moseundersøgelser 414 ff., 430, 439 (Fællesudvalget for M.)
Motorplov 467 f.
Myremalm 189, 378.
Naturfredning 319 (kæmpehøje), 382, 385, 402, 462 f.
Nybyggere, se Husmænd og Kolonisation.
Nåletræer (ældre tid) 34 f., 37, 53, 56 ff., 89-104. Se også Bjergfyr og Rødgran.

Omskiftning (af jord), jfr. Udskiftning 83, 120 f.
Opdyrkning (især af hede) 14, 20-29, 31 f., 38-43, 46 ff., 78-89, 107 f., 135, 141 f., 146 f., 305, 308 f., 314 ff., 329, 435, 446-62, - i udlandet 146.
Overdrev 14, 17, 31, 36 f., 44-48, 50-53, 85.
Oversvømmelser 16, 50 f., 424.
Se også Inddæmning.

Plantagebrande 280, 317, 383 (forsikring).
Plantageejere (grupper) 286-90, 377-84.
Plantager 34 f., 43, 89-94, 98 ff., 110 f., 123, 147, 150, 186 f., 195, 262, 264-69, 278-90, 295, 374-84, 391 ff., 404-10, 448 ff., 468.
Planteavlsudvalg, Statens 417, 430.
Planteskoler 94 ff., 98, 121, 130, 144, 187, 195 f., 265, 268, 295.
Plantningselever 275 (billedtekst og noter), 393.
Plantningsforeninger 292-96, 385-91.
Plantningsforsøg (og -metoder) 90, 92 f., 98 f., 269 ff., 273.
Plantningsmøder 214 f., 295 ff., 316 f.
Politisk udvikling 203 ff., 326 ff.
Præmiering (af landvinding) 121, 177, 197, 295, 297, 387, 399.
Prøvestationer, se Mosestationer.

Rentabilitet (plantagerne) 263 f., 300-05, 408 ff.
Reolpløjning 195, 262, 269, 406 f.

Rødgran 92, 99 f., 111, 113, 195, 269 f., 287, 404, 406 ff.

Salgsforening (for plantager) 395.
Sandflugt, se også Indsande, 16, 32, 34, 37, 41 f., 49 f., 56, 73, 149, 189, 241, 273.
Sandudskylninger 244, 246.
Savværk 399, 404, 410.
Selveje (ældre tid) 29 ff., 37, 41 f.
Skovbrugsmøder 303, 406.
Skovforening, Dansk 355, 403, 410.
Skovridere (HS) 222 f., 316, 353 f., 393 f.
Skovvæsen 34 f., 89-104, 109, 117 f., 147, 150 f., 233 f., 302, 355, 404-10. Se også Plantager.
Småplamninger 97, 196 ff., 262, 271 ff., 290-93, 387 ff., 409.
Statsskove (og -plantager) 34 f., 56, 90 ff., 97-104, 150 f., 283 ff., 403 f., 408 ff.
Statstilskud 103, 121 f., 240 f., 444, 454-62.
Strømhjul 76 f., 143.
Svamp, se Insekt- og svampeangreb.

Tilplantning 280, 383 f.
Tilsyn (HS), se Fredskov og Plantager.
Tjærebrænding 395 ff.
Trægas 395, 399.
Træindustri 396, 404.
Trækul 395 f.

Udflytning 27, 30, 53.
Udhugning, se Hugst.
Udmarker 31, 48, 53, 85.
Udskiftning 19, 27-31, 36-50, 80 ff., 120 f., 130.
Udstykning 64 ff., 69, 83.
Udsæd, se Kornavl.
Udvandring 325.

Vandingsanlæg, se Engvanding.
Vandlovgivning 250.
Vandstandsregulering 419-26, 429.
Vejvæsen 84, 89, 107, 114 f., 121, 128 ff., 164-69.

Ødemarker 13-19, se i øvrigt Hede, Overdrev og Udmarker.

Personregister
(VED BIRTE STIG JØRGENSEN)

Registeret omfatter ikke navne i »Kilder og henvisninger«.
H. S. er forkortelse for Det danske Hedeselskab.

Adler, D. B., grosserer. 133, 162, 190 ff., 194, 239, 266.
Agersnap, Hans, maler. 297.
Aggerholm, I. P., bankdirektør. 357 f., 361, 365, 370.
Ahlmann, M., godsejer. 310, 414, 430.
Alberti, C. C., politiker. 249.
Andersen, H. C., digter. 108 f., 113.
Andersen, Mikkel, gårdfæster. 41.
Andersen, Rasmus, billedhugger. 330
Angelo, S. H., redaktør. 339 f.
v. Arenstorff, Fr., godsejer. 261.

Bache, P. C. M., departementschef. 259, 280.
Backe, N. J., fængselsinspekrør. 396.
Bahnsen, plantør. 222.
Bang, F., skovrider. 135, 138, 187, 194 ff., 221 ff., 263, 304 f., 335, 408.
Bang, Jens, skovrider. 100, 223.
Bang, J. P. F., overplantør. 335, 408.
Bardenfleth, V., stiftamtmand. 365 f., 369, 382.
Basse, Niels, assistent i H. S., senere direktør. 436.
Bech, C., godsejer, formand for H. S. 225, 280, 310, 338 f., 356 f., 361-364, 366, 369 ff., 405, 434 f.
Begtrup, G., professor. 28 f., 34, 36, 38, 40 ff.
Benedictsen, Age Meyer, forfatter. 380, 401.
Berg, C., politiker. 140, 205, 208, 244 ff., 271 f.
Berg, C. A. C., proprietær. 237.
Berntsen, Klaus, politiker. 205, 454.
Bille, C. St. A., redaktør. 142.
v. Bismarck, Otto, tysk rigskansler. 203.
Bjerge, Poul, højskolelærer. 231.
Bjerregaard, Hans, præst. 95, 98 ff.
Bjørn, M., proprietær, landvæsenskommissær. 134.
Bjørnbak, Lars, politiker. 132, 205.
Blicher, Niels, præst. 98.
Blicher, Steen Steensen, digter. 17 f., 28, 58 f., 62 f., 73 ff., 95, 98 f., 215, 229, 249, 379, 447.
Bluhme, E., politiker. 379.
Bojsen, Frede, politiker. 205, 326.
Bojsen, P., politiker. 326.
Borch, P., skovrider, senere direktør i H.S. 222, 225 f., 334 f., 337, 343, 350, 352, 361, 363, 376. 387, 408 f., 414, 417, 430.
Boserup, Jacob, proprietær. 131-134.
Brandes, Edv., finansminister. 363.
Brandstrup, L., billedhugger. 340.
Branth, C., godsejer. 357 f., 362.
Branrh, Har., proprietær. 287, 365.
Bredsdorff, J. H., professor. 64 f.
Breinholt, Chr., konsul. 380.
Brinck-Seidelin, L. C., amtsforvalter. 59, 70.
Brockenhuus-Schack, A. L., greve, godsejer. 380, 392.
Broge, Hans, grosserer. 143, 290.
Brun, Louise, hofjægermesterinde. 380.
Bruun, B., fabrikejer. 251.
Bruun, Gottlieb, proprietær. 114, 116, 129 ff ., 134 f., 138, 141, 217, 225, 248, 280, 319, 330 f., 333 f., 337 ff., 348-352, 369.
Bruun, M. B., etatsrådinde. 374.

Bruun, M. P., politiker. 247, 251.
Bruun, P. D., højesteretsassessor. 114.
Brüel, G. W., forstinspektør. 37, 56, 90 ff., 100, 151.
Brüel, L. B., redaktør. 304.
Brønsted, S., ingeniør. 180, 221, 226, 234, 250 f., 254-258, 260, 306 f., 310, 318 f., 412, 419 f., 426.
Buch, P. N., overretsassessor. 114.
Buchwald , Fr., amtmand. 89 f.
Buus, Jens, gårdejer. 265.
Børgesen, F., botaniker. 289.
Børgesen, S., grosserer. 289 f.
Bøstrup, C., ingeniør. 221.

Carlsen, H. R., godsejer, 133.
Carlsen, Vilh., redaktør. 230 f.
Carstens, F. C., præst. 95, 98, 100 f.
Carøe, familien. 380.
Christensen, ingeniør. 261.
Christensen, Chr., lærer, Hoven. 266.
Christensen, Jacob, lærer, Felding. 160.
Christensen, C., overkrigskommissær. 61.
Christensen, J. C., politiker. 205, 326, 340, 400 f., 403, 415, 454, 464.
Christensen, Jacob, politiker. 455.
Christensen, Peder, sognefoged, gårdejer. 96.
Christensen, Poul, landbrugsminister. 457, 459.
Christian, kronprins, senere Chr. VII. 24.
Christian VIII, konge. 204.
Christian IX, konge. 156-159, 167, 228, 239, 393.
Christian, kronprins, senere Chr. X. 352.
Christiansen, M. P., politiker. 272.
la Cour, Agathe, f. Barfod. 331.
la Cour, J. C., kaptajn, landøkonom. 144- 148, 151, 154, 291, 331-338, 414, 463.
la Cour, Poul, fysiker. 298, 412.

Dagmar, dansk prinsesse. 401.
Dalgas, C., landøkonom. 52 ff., 56, 65 f., 68 f., 71 f., 74, 95, 97 f., 110, 112.
Dalgas, Carlo, maler. 114.
Dalgas, Chr., skovrider, kommitteret. 222, 256, 275, 298, 335, 343-350, 353 ff., 357, 361-366, 379, 381 f., 386-391, 395, 398, 400, 402 f., 405, 407-410, 414, 434 f., 452 f., 463.
Dalgas, Enrico, oberstløjtnant, H. S.-leder. 15, 89, 102 f., 109 f., 112-131, 133 f., 138, 140-148, 150-156, 160-167, 169-192, 194, 197 f., 200, 207-212, 214 f., 217, 219-226, 228-234, 236 f., 242, 246-249, 251-255, 259-267, 269-276, 278-283, 285, 289-292, 294-305, 307-310, 312-322, 329-333, 335 ff., 341, 347-350, 352 ff ., 362, 364, 367, 376, 378, 381, 383, 385 f., 394, 398, 400, 403 f., 406 f., 409, 411 ff., 419, 423 f., 432, 435, 462 ff., 466, 468.
Dalgas, Ernesto, cand. polyt. 114.
Dalgas, Ernesto, forfatter. 319.
Dalgas, Jean Antoine, købmand. 112 ff.
Dalgas, Jean Marc, præst. 112.
Dalgas, Jensine, f. Scheele. 405.
Dalgas, Johanne, f. Stibolt. 113.
Dalgas, Marie, f. Aldebert. 112.
Dalgas, Marie, f. Køpke. 114, 232, 319.
David, C. N., politiker. 170.
Davidsen, Johs., donator. 374.
Davidsen, Marie, donator. 374..
Deuntzer, J. H., professor, konseilspræsident. 381, 401.
Diørup, C., provst. 60.
Drewsen, J. C., fabrikant, politiker. 129.
Drewsen, M., fabrikant. 128-134, 137 f.
Duus, P., præst. 47, 54.

Ellinger, H. O. G., professor, folketingsmand. 458.
Erslev, Edv., adjunkt. 134.
Esmann, V., byfoged. 369, 439, 451 ff.
Estrup, J. B. S., indenrigsminister 1865- 69, konsejlspræsident og finansminister 1875-94. 127-131, 140, 156 f., 159, 161 f., 165, 168 ff., 176, 242, 248, 270, 274, 276 f., 326, 331 f., 339.
Ewald, Johannes, digter. 14.

Faber, S. A., direktør. 426.
Fabricius, V., skovrider. 275, 304, 335, 357, 404, 407.
Falbe-Hansen, V., nationaløkonom. 88, 182.
Feddersen, W., engvandingsinspektør. 138, 173, 179 f., 221, 315.
Feilberg, H. F., kulturhistoriker. 417.
Feilberg, P., kulturreknllrer. 310, 332, 376, 411-414, 417 ff ., 433 f., 441.
Feilberg, Aage, landinspektør. 423, 426, 428.
Fenger, C. E., finansminister. 102.
Fenger, H. F., godsejer. 151, 155.
Fischer, Chr., godsejer. 16.
Fjelstrup, Søren A., godsejer. 98-101.
Flensborg, C. E., skovrider, senere direktør i H. S. 400 ff.
Fløe, Palle, gårdejer. 76.
Fonnesbech, C. A., indenrigsminister. 242.
Forchhammer, G., geolog. 110, 151, 164.
Frederik IV, konge. 20.
Frederik V, konge. 23 f., 89, 107.
Frederik VI, konge. 92, 99.
Frederik, kronprins, senere Frederik VIII. 157, 352, 401, 403.
Frijs-(Frijsenborg), C. E., lensgreve, godsejer. 100, 102, 127.
Fritz, N., skovrider. 196, 222, 224, 273, 275, 398.
Færch, Niels Fr., Hillerup, protokolfører. 374.

Goldschmidt, M. A., forfatter. 28.
v. Gram, C. C., amtmand. 35.
Grundtvig, N. F. S., præst og digter. 18, 113, 204.
Grøn, H., stiftamtmand. 369.
Grøn, L. J. T., grosserer. 263, 265.
Gustav, dansk prins. 401.

Hage, Alfred, grosserer 131, 133.
Hage, J. Ph., landøkonom. 45, 50.
Hald, J. C., landøkonom. 63 f., 66, 68, 70, 76.
Hansen, Fr., statskonsulent. 312, 412, 453.
Hansen, H. J., gårdejer. 420.
Hansen, H. J., lærer. 389.
Hansen, H. P. Hjerl, direktør. 382, 402.
Hansen, J. P., konsulent. 462.
Hansen, Ole, landbrugsminister. 401.
Harald, dansk prins. 353.
Hanz, C. F. T., proprietær. 368 f.
Hasle, Th., proprietær. 46 f., 54 f.
Hasselbalch, P., proprietær. 357 f.
Hastrup, Fr. L., proprietær. 48.
Hauch, Carsten, digter. 113.
Hauch, H., landbrugsskoleforstander. 435.
Hecquet, C., proprietær, skovrider. 222, 224, 265, 393.
Heide, Axel, bankdirektør. 381.
Helms, Johs., skovrider. 369, 406.
Hennings, Emil, læge. 374.
Herte!, H., kontorchef. 336.
Hertel, J. V., landøkonom. 141.
Hjorth, J. Chr., kammerråd. 138.
de Hofman, Hans, amtmand. 21, 26.
Hofman Bang, Jac., godsejer. 52, 54, 76.
Holst, H. P., digter. 117.
Holst, M., landøkonom. 141.
Holstein (-Holsteinborg), Ludvig, lensgreve, godsejer. 163 f., 242, 277.
Holstein (-Ledreborg), L., lensgreve, politiker. 272, 279, 454.
Holsten, C. F. H., godsejer. 379.

Holt, F., assistent. 393, 452 f.
Holt, J., assistent i H. S., senere skovrider. 290, 393.
Holt, M., skovrider. 222 f., 225, 393.
Holten, A., skovrider. 410.
Holten, C., cand. polyt. 220 f.
Hoppe, Chr., godsejer. 431.
Hornum, T. W., landmåler. 76.
Horsbøll, N. J., godsejer. 165 f., 169, 177.
Hostrup, J. C., digter. 329.
Hyldgaard, Chr., landinspektør. 72.
Høffding, V., grosserer. 379.
Høgsbro, Sofus, politiker. 205.
Hørring, H. E., politiker. 333, 415.
Hørup, Viggo, politiker. 205.

Ingemann, B. S., digter. 108.
Ingemann, V., arkitekt. 381.
Ingerslev, H. P., godsejer, indenrigsminister. 143, 276, 281, 333, 401.
Irminger, J., ingeniør. 378, 396 f.
Iversen, F., sekretær og kasserer for H. S. 220 f.

Jacobsen, Carl, brygger. 265.
Jacobsen, J. C., brygger, landstingsmand. 170.
Jacobsen, Peder, landmand. 74.
Jakobsen, Adolf, boghand1er. 398.
Jagd, C., politiker. 198, 246 f., 249, 272.
Jensen, Chr., gårdejer, folketingsmand. 164.
Jensen, Chr., gårdejer, rigsrådsmedlem. 132.
Jensen, Hans, gårdejer. 98.
Jensen, Harald, politiker. 405.
Jensen, N. C., politiker, 460.
Jensen-Knudstrup, A., lærer, folketingsmand. 456.
Jenssen, J. C., godsejer. 374.
Jenssen-Tusch, S., plantør. 187, 196, 221, 223.
v. Jermiin, J., godsejer. 41.
Jerndorff, Aug., maler. 183.
Jespersen, C. M., overretsprokurator. 110.
v. Jessen, M. R., fhv. amtmand. 51.
Jessen, N. J., overfører. 123, 152.
Johansen, P. Th., skovrider. 223, 343 ff., 350, 353, 389, 398, 400, 406.
Johnstrup, F., professor. 164, 200.
Juel, Fr., baron, godsejer. 37.
Juel, N., godsejer. 312.
Juliane Marie, dansk dronning. 24.
v. Justi, J. H. G., tysk Økonom. 23.
Jørgensen, B. S., professor. 150.
Jørgensen, L., landbrugskandidat. 312.
Jørgensen, Vald., ingeniør. 419.

v. Kahlen, Ludvig, landmåler. 20.
Kidde, C. H., vejinspektør. 292.
Kirk, G., entreprenør. 290.
Kirk, Ole, gårdejer, stænderdeputeret. 71, 101.
Kjellerup, Magdalene. enkefru. 379.
Klausen, K. M., politiker. 405, 456.
Klein, C. S., jurist, politiker. 277.
Klüver, C. C., skovrider. 134 f., 138, 141, 145.
Knuth, E. C., greve, godsejer. 133, 158.
Kofod, Lucianus, politiker. 242.
Kofod-Ancher, Peter, provst. 53.
Krabbe, Aage, godsejer. 452 f.
Krarup, H., proprietær. 159 f.
Krarup, J. B., landbrugshistoriker. 84 f.
Krieger, A. F., politiker. 229.
Kristensen-Randers, J. P., højskoleforstander. 361, 368.
Krogh, Fr., mejeriejer. 444.
Kruse, Th., politiker. 246.
Krøyer, G., godsejer. 263.

Lacoppidan, A., landøkonom. 144, 146.
Lange, Jul., kunsthistoriker. 229.
v. Langen, J. G., forstmand. 35.
Larsen, Jørgen, godsejer. 379.
Larsen, Poul, ingeniør. 381.
Lassen, K. C., kaptajn, sagfører. 374.
Lauridsen, Johs., nationalbankdirektør, landstingsmand. 358, 360, 368, 380.
Lautrup, H. H. C., godsejer. 186.
Lautrup, Laur. Fr., landvæsenskommissær, proprietær. 72.
Lehmann, Orla, politiker. 170.
Lerche, Chr. A., greve, godsejer. 158.
de Lichtenberg, G., godsejer. 310, 340 f., 405, 414, 430-434, 439.
Liebe, C., højesteretsadvokat. 239, 241.
Linderberg, Fernando, socialpolitisk agitator. 230.
Lindhard, landinspektør. 250.
Lorentzen, forpagter. 54.
Louise, dansk dronning. 353, 401, 403.
Lundbye, J. Th., maler. 114.
Lütken, Christopher, forstkandidat. 118, 122, 184.
Lütken, O. D., præst, økonomisk forfatter. 48, 54.
Lüttichau, Chr., godsejer. 137 f., 217 f., 338-343, 345, 348 ff., 358, 360, 370, 379, 383, 401, 433, 452.
Lüttichau, H., godsejer. 338, 342 f., 360 ff., 364 ff., 368, 405.

Madsen, Anders, gårdejer. 190.
Madsen, Christen, landmand. 94.
Madsen-Mygdal, Th., konsulent, senere minister. 388.
Madvig, J. N., professor, landstingsmand. 170.
Matthiessen, Hugo, kulturhistoriker. 19.
Mentz, A., botaniker. 402, 412, 430, 432, 440 f.
Michaelsen, J. O., skovrider. 100.
Milthers, V., geolog. 446.
Mogensen, Thomas, gårdejer. 74.
Moltke, A. G., lensgreve, statsminister. 20, 24, 47.
Moltke, C. F., lensgreve, godsejer. 239, 241, 244.
Moltke, Fr., lensgreve, godsejer. 189, 265, 267.
Moltke, Fr. Chr., lensgreve, godsejer. 274.
Moltke-Hvidtfeldt, A. G., greve, godsejer. 131, 133, 158.
Momsen, Fr., proprietær. 186.
Moresco, J., grosserer. 290.
Moritz, J. F., legationsråd. 23.
Morville, G., justitssekretær. 110 ff., 116, 118, 123, 129 ff., 134 f., 138, 142, 148, 153 f., 185, 188, 191, 198, 200, 208-212, 247, 270, 274, 278, 280, 316, 318 f., 331, 336, 339 f., 349-352, 356.
Morville, G., skovrider. 222, 290, 343 ff., 353, 393.
Morville, N. C., amtsforvalter. 34, 110.
Morville, Niels, landmåler. 112.
Mourier, G. A., skovrider. 222.
Mourier, Jean Ferdinand, præst. 139.
Mourier-Petersen, Chr., godsejer. 139.
Mourier-Petersen, F., godsejer, politiker. 128, 134 f., 138 ff., 143 ff., 148 f., 151, 153 ff., 157, 160-165, 167-171, 175, 180, 183, 185-188, 190-193, 197 f., 200, 208-212, 217, 226, 228 f., 231, 237, 242 ff., 247 f., 260, 262, 264, 267 f., 270, 272, 274-282, 296, 300, 303 ff., 316-319, 331, 333, 336-339, 348, 370, 412.
Mouritzen, N., mølleejer. 280.
Myhre, A. C., landinspektør. 138.
Mylius, J. C., godsejer. 190.
Mylius, S. W. V., godsejer. 190 ff., 262.
Mylius-Erichsen, L., forfatter. 215, 396.
Müller, P. E., forstdocent. 269, 304, 394, 404-407, 410.
Mynster, Th. Fr., herredsfuldmægtig. 186.
Møller, assistent. 418.
Møller, A. B., proprietær. 177.
Møller, Carl, forfatter. 374.
Møller, Caspar, herredsfoged, godsejer. 40.

Møller, Holger, cand. polyt., godsejer. 382.
Møller, N., mølleejer. 280.
Møller-Holst, E., landmåler. 78.

Neergaard, N., politiker. 454.
Nellemann, Laurits, proprietær. 334.
Nellemann, Sophus, højesterets-advokat. 334, 339, 356-359, 369 ff., 414.
Nielsen, Anders, landbrugsminister. 391, 403, 405, 454, 455-459, 465.
Nielsen, H. C., stiftamtmand. 138, 167 f., 177.
Nielsen, H. P., mergelsøger. 442.
Nielsen, Jens, gårdejer. 452.
Nielsen, Jens, landbrugsskole-forstander.
Nielsen, P., gårdejer. 289.
Nielsen, P. Th., politiker. 360, 364 f., 368, 405, 435, 456 f.,459 f., 462, 465.
Nielsen, Rasmus, politiker. 415.
Nielsen, Thomas, politiker. 244-249, 272, 279, 320.
Nissen, H., grosserer. 382.
Nyboe, M. Ib, ingeniør. 439.
Nyholm, M., skovrider. 222, 295.
Nyrop, C., industrihistoriker. 130, 337.
Nørhave, J. P., politiker. 360, 368.

Oldenburg, F., forstmand. 276.
Olesen, A., sagfører. 365, 369, 380, 392.
Oppermann, A., profesoor. 304, 379, 406-409.
Oppermann, C. V., skovinspektør. 56.
Ovesen, L. P., politiker. 459.

Patursson, J., kongsbonde, folketings-mand. 400.
Pedersen, Anders, mergelsøger. 442.
Pedersen, Jørgen, politiker. 405.
Pedersen, Kristjan, landbrugsminister. 434, 466.
Pedersen, P., distriktsbestyrer. 437.
Pedersen-Nyskov, N.,politiker. 405.
Petersen, Anna Marie, f. Mourier. 139.
Petersen, August, læge. 235 f.
Petersen, Chr., generalkrigs-kommissær. 139.
Petersen, Holger, grosserer, landstingsmand. 235 f., 289 f., 305, 357, 360-365, 368, 371, 379 ff., 395.
Philipsen, Philip, gårdejer. 452.
Ploug, Carl, forfatter, politiker. 228.
Pontoppidan, A., godsejer. 330, 401.
Pontoppidan, Hendrik, generalkonsul. 158, 195 f., 227-230, 239, 248, 251, 265 f., 310 f., 318 f., 330, 386, 432, 434.
Prytz, C. V., docent. 303 f, 354, 402, 408 ff.

Rahbek, M., ritmester. 414 f., 436, 438 ff.
Rambusch, E., oberstløjtnant, 402.
Rambusch, Sigurd, distriktslæge. 453.
Ramsing, C., cand. polyt. 250.
Rasmussen, M., civilingeniør. 252 f.
Ratzeburg, V. M. B., manufaktur-handler. 374 f.
Raunkiær, C., professor. 463.
Ree, Julius, grosserer. 133.
Reedtz-Thott, T., lensbaron, godsejer. 264 f., 339.
Reventlow, C. D., lensgreve, stats-minister. 31, 35, 37, 56, 82, 90, 276.
Revendow, Ludvig, greve, godsejer. 56.
Riegels, Chr., proprietær. 123.
Riegels, F. W., plantør. 104, 110, 123.
Riegels, H. C., klitinspektør. 101 ff. 110 f., 123.
Riegels, H. Fr., proprietær. 123.
Rimpau, Th. H., tysk godsejer. 308.
Rosborg, Hans, godsejer. 20.
Rosen, H. C., skovrider. 269.
Rosenørn-Lehn, O., lensbaron, godsejer. 133, 158.
Rosenørn-Teilmann, J. K., godsejerske. 463.
Rothe, Chr., rentekammerkommitteret. 80, 82 f., 101, 120.
Rottbøll, C., politiker. 405.
Røh J. U., major. 32, 89.
Raasløff, W., krigsminister. 163.

Salomonsen, W., grosserer. 290.
Sarauw, G., skovrider. 46, 55 f.
Sarauw, Georg F. L., arkæolog. 406.
Schade, August, fhv. administrator (på Java). 240.
Scharling, Will., nationaløkonom. 88, 182.
Sch J. S., greve, godsejer. 158.
Schinkel, Fr., godsejer. 20.
Schiøt, Jørgen Andersen, landøkonom, forfatter. 23.
Schouw, J. F., professor. 110, 113 f.
Schouw, Susette, f. Dalgas. 113 f.
Schrøder, H., skovrider. 222.
Schrøder, Ludvig, højskoleforstander. 208, 231 ff., 336 f., 339-342, 344, 349, 359, 368, 379, 381, 412, 433.
Schulin, A. S., amtmand. 78, 101.
Schythe, J. C., cand. polyt., geolog. 65, 96 f.
Sehested, Knud, landbrugsminister. 430, 464.
Sehested, N. F. B., hofjægermester. 191.
Simonsen, A., gårdejer. 186.
Simonsen, N. C., gårdejer, landvæsenskommissær. 132, 156.
Skeel, Erik, indenrigsminister. 270, 272, 281.
Sked, S., politiker. 226, 309.
Skjoldborg, Johan, forfatter. 60.
Skovgaard, P. C., maler. 114.
Skovmand, Roar, historiker. 205.
Spandet, Niels, ingeniør. 420, 423.
Sonne, Chr., forpagter, politiker. 434.
Stampe, Christine, f. Dalgas, forfatter-inde. 113 f.
Stampe, H., godsejer. 51.
Stampe, Henrik, lensbaron, godsejer. 113.
Stampe, Henrik, lensbaron, godsejer. 200.
Steenberg, Niels, profeswr. 438.
Steensen-Leth, Carl, moseassistent. 434.
Steensen-Leth, C. L. A., godsejer. 379, 434, 438 f.
Steffensen, Mikael, moseassistent. 436.
Sternann, J. A., godsejer. 379.
Sørensen, J. Chr., kroejer. 186, 188, 198.
Sørensen, J. Chr., skovrider. 222 f., 225, 289 f., 393.
Sørensen-Saksager, J., politiker. 365, 368.

Tang, E., godsejer. 101, 108, 131.
Terkelsen, E., valgmenighedspræst. 364 f., 368.
Terrnansen, N. J., politiker. 278.
Tesdorpf, A., godsejer. 348, 411.
Tesdorph, Edw., godsejer. 132 f., 150, 158.
Tesdorpf, Fr., godsejer. 377.
Testrup, Søren, forfatter. 21 f.
Thalbitzer, K., ingeniør. 428.
Tholle, Aksel, arkitekt. 352.
Thomsen, Kr., ingeniør. 345, 420, 422-426, 428 ff.
Thorvaldsen, Bertel, billedhugger. 113.
de Thygeson, N. Em., stiftamtmand, godsejer. 74.
de Thygeson, Th., klitinspektør. 103, 129f., 134, 137 f., 191-194, 197, 262 ff., 277, 319, 335.
Thyra, dansk prinsesse. 401.
Thyssen, E. K., provst. 341 f., 356 ff., 363 ff., 368, 388 f., 405.
Thøgersen, Fridlev, moseassistent, senere afdelingsleder. 436.

Thaarup, Fr., statistiker, historiker. 48, 50.
Tietgen, C. F., bankdirektør. 127, 133, 205.
Tillisch, F. F., indenrigsminister. 118, 159 f., 185.
Tovborg Jensen, Kr., proprietær, politiker. 434 f.
Tranberg, H. J. C., godsejer. 379.
Trap, J. P., kabinetssekretær. 157.
Trier, A., grosserer. 190, 194, 239, 266.
Trier, Ernst, højskoleforstander. 219.
Tuxen, S. C. A., landbrugsskole-forstander. 231.

Ussing, W. V., geolog. 406.

Valentiner, H., forpagter. 53.
Valentiner, Jul., bankdirektør. 379.
Valentiner, U. Chr., forpagter. 53
Valeur, W. T., prokurator. 138, 161,

Wallendorf, H. C., forstmand. 56.
Warming, Eugen, professor. 412, 416.
Wedell-Neergaard, Joachim, formand for Dansk Skovforening. 410.
Wedell-Wedellsborg, Carl, greve, godsejer. 132, 158.
Wedell-Wedellsborg, Vilh. F., baron. amtmand. 294.
Wegge, H., stiftslandinspektør. 257 f.
Weitemeyer, Marie, enkefru. 374.
Weitemeyer, N. A. E., parcikulier. 374 f.
Wesenberg, Birgitte, enkefru. 240.
Westenholz, A., generalkonsul. 268.
Westenholz, Regnar, godsejer. 128 f., 134, 227.
Westergaard, J., mosedistriktsbestyrer. 437, 460, 466.
Westermann, T., professor. 223, 234 f., 310, 313, 411, 414, 417, 431, 439.
Westh, Katrine, f. Brasch. 434.

Westh, Th. Claudi, moseingeniør. 223, 312, 314, 344 f, 346-350, 352, 364, 398 f., 402, 4 Ll-414, 416-420, 423, 429-440, 444 ff., 465.
Videbæk, J., skovrider. 222, 226, 287.
Wiinholdt, C. E., skovrider. 97.
v. Wimpffen, F., overførster. 102, 151.

Winge, H., kanalingeniør. 344, 350, 419-423, 431.
Winge, P., overførster. 354 f.
Winkel, O. H., enkefru. 289.
Winther, Geert, politiker. 242.
Wrede, E., svensk greve. 237.
Wroblewski, E., proprietær. 240.
Wulff, H., journalist. 244.
Wøldike, E. H., skovrider. 360, 363, 365, 402, 406, 452.
Wøldike, P. R., ingeniør. 419, 442.

Zeuthen, L., overretssagfører. 453.
Zytphen-Adeler, Otto, lensbaron, godsejer. 308.

Oehlenschlæger, Adam, digter. 113.
Ørsted, A. S., professor. 198, 200.
Ørsted; H. C., fysiker. 113.
Østergaard, Anders Jensen, mergelsøger. 315, 442.
Østergaard, D. P., præst. 452.

Aaberg, C. P., politiker. 243, 248 f., 272, 279, 334, 337, 415.
Aakjær, Jeppe, forfatter. 15, 214, 316, 385, 402, 434, 447, 450, 463.

Kort over plantager, vandings- og afvandingsanlæg i Jylland 1913

Sammenligner man med et kort fra 1883 (ved E. Dalgas), er det iøjnefaldende, at klitvæsenet i de 30 mellemliggende år har anlagt en lang række plantager i Hjørring, Thisted og Ribe amter. Klosterhedens og Kronhedens statsplantager er stærkt udvidet, og længere mod syd i Ringkøbing amt er Stråsø, Thorsted og Hoverdal plantager kommet til. Inde i landet ses foruden de gamle statsplantager ved Nr. og Sdr. Feldborg, Stendal, Kornpedal, Palsgård og Randbøl (Frederikshåb og Gjødding) nye store plantager som Gludsted og Nørlund, hvor staten købte areal af Hedeselskabet. Men de mange hundrede små og store figurer i rødt er plantager, der sorterer under Det danske Hedeselskab, som dog kun ejer en lille del af dem. De findes overalt undtagen i de mest løvskovrige østjyske egne, tættest vel i forhen udprægede hedeamter, men også i Skanderborg og Vejle amters vesteregne, på Mols og Djursland. Forholdsvis få private plantager er uden forbindelse med Hedeselskabet, der sammen med plantningsforeningerne har opmuntret småplantninger i titusindvis: ved huse og gårde, langs veje og marker.

De mange (eng)vandingsanlæg fra Hedeselskabets første tid kommer ikke fuldt til deres ret på kortet, men man ser dog de mørkskraverede grønne områder ved Karup å, Skjernå, Sdr. Omme å og i eng- og marskegne nord for Ribe. Hedeselskabets kulturtekniske virksomhed, der udviklede sig så stærkt fra o. 1900, er illustreret ved lysere grønne felter i alle egne af Jylland, hvor vandstandsregulering i større stil blev udført. Til de største foretagender hørte afvandinger ved Limfjorden nordøst for Thisted, i Skalsådalen, Nørreådalen og'ved Overgårds engdrag mellem Randers og Mariager fjorde. Hedeselskabets afvandingsvirksomhed blev også udstrakt til mange egne på øerne.

Kortet, der er udarbejdet af Det danske Hedeselskab i 1914, angiver også Jyllands højdeforhold (i fod).